

OSMANLI'DA KAPİTALİZMİN KÖKENLERİ

CENK REYHAN



TARİH VAKFI YURT YAYINLARI



Tarih Vakfı Yayınıdır
Zindankapı Değirmen No:15 Eminönü 34134-İstanbul
Tel: 0212 522 02 02 Faks: 0212 513 54 00

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları
İstanbul, Ekim 2008

Yayına Hazırlayan
Harun Turgan

Kapak Resmi
Bursa-Şadırvanlı Pazar
Adelbert de Beaumont
L'Illustration: Journal universel. Paris: 1852, c.20

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Kapak Uygulama
Harun Yılmaz, (MYRA)

Kitap Uygulama
Canan Balcı

Baskı
Step Ajans Matb.
(0212) 446 88 46

ISBN 978-975-333-224-8

OSMANLI'DA KAPİTALİZMİN KÖKENLERİ

Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine
Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme

CENK REYHAN

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Doç. Dr. Cenk Reyhan
Ankara-Kurtuluş Lisesi mezunu. Lisansını
Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih
Bölümü'nde tamamladı (1992). Doktora
derecesini, Osmanlı'da kapitalizmin kökenleri
üzerine yaptığı tezle Ankara Üniversitesi'nden
aldı (2002). Geç 18. ve erken 20. yüzyıl
Osmanlı-Türk tarihinin çeşitli yönleri
üzerine tarihsel-sosyolojik yayınları vardır.
Çukurova Üniversitesi İİBF Uluslararası
İlişkiler Bölümü ve Mersin Üniversitesi İİBF
Uluslararası İlişkiler Bölümü (bölüm başkanı)
kurucu öğretim üyelerindendir. Halen Gazi
Üniversitesi FEF Tarih Bölümü öğretim
üyesidir.

Yayınlanmış kitabı: *Osmanlı'da İki Tarz-ı
İdare: Merkezîyetçilik – Adem-i Merkezîyetçilik*,
İmge Yayınları, Ankara, 2007.

Yayınlanacak kitabı: *Türkiye'de Liberalizmin
Kökenleri: Prens Sabahaddin (1877-1948)*
İmge Yayınları, Ankara 2008

*Metodolojik gelişimimdeki katkılarından
dolayı, hocalarım
Prof. Dr. Özer Ergenç,
Prof. Dr. Birgül Ayman Güler ve
Doç. Dr. Vedat Bilgin'e*

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	xi
Önsöz	1
Giriş:	
Osmanlı Kent Tarihi Yazımına Genel Bir Bakış	5
Birinci Bölüm:	
Şarkiyatçılık ve Osmanlı Araştırmaları	24
A. Max Weber ve Yaklaşım Modeli	25
B. Modelin Eleştirisi	31
C. Weber’ci Modele Dayalı Osmanlı Araştırmaları	40
D. Immanuel Wallerstein ve Yaklaşım Modeli	53
E. Wallerstein’ci Modelin Eleştirisi	61
F. Wallerstein’ci Modele Dayalı Osmanlı Araştırmaları	67
G. Değerlendirme	81
İkinci Bölüm:	
Osmanlı’da Mekânsal Örgütlenme ve Sınıfsal Yapı	88
A. Kavramsal Çerçeve:	
Tarihsel-Sosyolojik Bir Açıklama Modeli	94
B. Osmanlı’da Merkez-Taşra İlişkileri	99
C. Osmanlı’da Sınıfsal Yapı	123
D. XVIII. Yüzyılda Merkez-Taşra İlişkileri:	
Fiili Egemenlikten Hukuki Egemenliğe	135
E. XIX. Yüzyılda Merkez-Taşra İlişkileri:	
Bireysel Ayrıcalıktan Sınıfsal Ayrıcalığa	144
F. Değerlendirme	145
Üçüncü Bölüm:	
Osmanlı’da Para Vakıfları ve Sermaye Hareketleri	151
A. Vakfın Başlangıç ve İhracat Kısmı	157
B. Vakfın Zimem Kısmı	158
C. Para Vakıflarının Kısa Tarihçesi	161
D. Hukukçular Arasındaki Tartışma:	
“Nukud Vakfı Caizdir-Caiz Değildir”	175
E. Fiilî Uygulamadan Hukuki Tanımlamaya:	
Osmanlı Para Vakıfları	178

F. Ampirik Kayıtlar ve Örnek Vaka İncelemeleri	184
G. Değerlendirme	197
Dördüncü Bölüm:	
Osmanlı'da Maddi Kültür ve Gündelik Hayat	207
A. Evlilik Durumu	213
B. Girişimcilik	218
C. Gayrimenkul Yatırımı	232
D. Mirasta Tarihsel Arka-Plan	240
E. Masraf Kayıtları	243
F. Ampirik Kayıtlar ve Örnek Vaka İncelemeleri	245
G. Değerlendirme	257
Sonuç	266
Ek I: Askeri Sınıf Mensuplarının	
Unvanlarına Dair Bazı Açıklamalar	274
Ek II: Fiyat Endeksleri	
Kaynakça	286
Dizin	304

Tablolar Listesi

Tablo I: Bursa’da Yıllara Göre Yıl İçinde Sermayesi Artan ve Azalan Para Vakıfları	154
Tablo II: Bursa’da Yıllara Göre Harcamalarında Senceye Kâr ve Zarar Bırakan Para Vakıfları	155
Tablo III: Bursa’da Yıllara Göre Gayrimenkulünü Kiraya Veren Para Vakıfları	157
Tablo IV: Para Vakıflarında Sermayeye Uygulanan Faiz Oranlarının Yıllara Göre Dağılımı	164
Tablo V: Bursa’da Vakıf Başına Düşen Asl-ı Mal Tutarlarında Savaş ve Barış Dönemlerine Göre Dalgalanmalar	172
Tablo VI: Bursa’da Para Vakıflarının Yıllara Göre Sermaye Miktarları	174
Tablo VII: Bursa’da Para Vakıflarının Yer ve Türlerine Göre Dağılımı	196
Tablo VIII: Bursa’da Yıllara Göre Sınıfsal Durum	209
Tablo IX: Bursa’da Askeri Sınıfın Yıllara Göre Sınıf İçi Dağılımı	210
Tablo X: Bursa’da Yıllara Göre Cinsiyet Dağılımı	211
Tablo XI: Bursa’da Yıllara Göre Tek Eşlilik ve Çok Eşlilik Dağılımı	214
Tablo XII: Bursa’da Yıllara Göre Mehr/Başlık Bedeli Dağılımı	217
Tablo XIII: Bursa’da Yıllara Göre Servet Yapısı	229
Tablo XIV: Bursa’da Yıllara Göre Servet Yapısının Sınıfsal Dağılımı	231
Tablo XV: Bursa’da Yıllara Göre Gayrimenkule Yatırımın Dağılımı	239
Tablo XVI: Bursa’da Yıllara Göre Nüfusun Mekânsal Dağılımı	240
Tablo XVII: Bursa’da Yıllara Göre Servet Miktarlarının Dağılımı	254
Tablo XVIII: Terekelerde, Batı ve Yerli Malı, Lüks ve Temel İhtiyaç Maddelerinin Yıllara, Sınıflara ve Cinsiyete Göre Dağılımı	256
Ek II - Tablo I: İstanbul’da Temel Gıda Mallarının Fiyatları (Birim Başına Akçe)	279
Ek II – Tablo II: Bursa’da, Edirne’de, Şam’da Gıda Mallarının Fiyatları (Birim Başına Akçe)	283
Ek II – Tablo III: İstanbul’da Tüketici Fiyatları Endeksi	284

Ek II – Tablo IV: İstanbul’da Gıda Fiyatları Endeksi	284
--	-----

Ek II – Tablo V: Parasal Büyüklüklerin 1998 Yılı Sonunda TL ve ABD Doları Eşdeğerleri	285
--	-----

Çizelgeler Listesi

Çizelge I: 1767/1768–1797/1798 Yılları Arasında Bursa’da Para Vakıflarına Ait Gayrimenkuller ve Kiralayanlar	204
---	-----

Çizelge II: Terekelerde Batı ve Yerli Malı-Lüks ve Temel İhtiyaç Maddelerinin Yıllara, Sınıflara ve Cinsiyete Göre Nispi Dağılımı (%)	265
--	-----

Grafikler Listesi

Grafik I: Bursa’da Vakıf Başına Düşen Asl-ımal Tutarlarında Savaş ve Barış Dönemlerine Göre Dalgalanmalar	172
--	-----

Grafik II: Bursa’da Yıllara Göre Servet Yapısının Dağılımı	230
--	-----

KISALTMALAR

AÜ	: Ankara Üniversitesi
agd	: adı geçen derleme
age	: adı geçen eser
agm	: adı geçen makale
ags	: adı geçen sözlük
agt	: adı geçen tez
BOA. HAT	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayun Tasnifi
bkz.	: bakınız
BŞS	: Bursa Şerriye Sicili
çev.	: çeviren
der.	: derleyen
dn.	: dipnot
“Dünya Sistemi”	: Immanuel Wallerstein, “Kapitalist Dünya Sisteminin Yükselişi ve Geleceği: Karşılaştırmalı Analiz İçin Temel Kavramlar”, çev. Orhan Esen, <i>Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar</i> , der. Belge Yayınları, İstanbul, 1983, s. 71–113.
“Edirne”	: Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545–1659)”, <i>Belleten</i> , c. III, sayı 5–6, 1966.
GEH	: <i>General Economic History: A Penetrating Analysis of the Origins of Our Economic System and its Relation to Ethics and Religion</i> , New York, 1961.
H.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
EP	: <i>Encyclopaedia of Islam</i>
Eyüp	: 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam, ed. Tülay Artan, İstanbul, 1998.
IJMES	: <i>International Journal of Middle East Studies</i>

İA	: İslâm Ansiklopedisi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
JESHO	: <i>Journal of the Economic and Social History of the Orient</i>
k.	: Kısım
kr.	: Kuruş
krş.	: karşılaştırınız
Ky.	: Kayıt
M.	: Miladi
“Muhsinzade”	: “Muhsinzade Mehmed Paşa ve Âyanlık Müessesesi”, <i>Study of Language and Cultures of Asia and Africa Monograph Series</i> , sy. 6, Tokyo, 1976.
OTMTT	: Çağlar Keyder, Faruk Tabak (ed.), <i>Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım</i> , çev. Zeynep Altok, İstanbul, 1998.
s.	: sayfa
sy.	: sayı
Tarihsel Sosyoloji	: Theda Skocpol (ed.), <i>Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’a Görüşler ve Yöntemler</i> , çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 1999.
Tarihte Âyanlar	: Yuzo Nagata, <i>Tarihte Âyanlar: Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme</i> , Ankara, 1997.
<i>The Modern World System</i> (c. I)	: Immanuel Wallerstein, <i>The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century</i> , (c. I), New York, 1974.
TODAİE	: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü
TOEM	: <i>Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası</i>
TTK	: Türk Tarih Kurumu
100 Soruda	: Şevket Pamuk, <i>100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)</i> , İstanbul, 1988.

Bu incelemede amaçlanan, bir toplumsal formasyonun çözümlemesi işleminin yine o toplumun kendine özgü “özel gelişim modeli” içinde yürütülmesi düşüncesinden hareketle, şarkiyatçı görüşün kapitalizmin kökenlerine yönelik olarak geliştirdiği yaklaşım modellerini incelemek, alternatif bir tarihsel-sosyolojik yaklaşım modeli geliştirmek ve bunları Osmanlı yerel belge koleksiyonları vasıtasıyla sorgulamaktır. Bu amaçla, Osmanlı toplum yapısı ve kapitalizm ilişkisi söz konusu olduğunda en çok benimsenen Weber’ci ve Wallerstein’cı yaklaşım modellerini örnek olarak seçtim ve sorguladım. Batı dışındaki toplumların tarihi, Weber’de modern devleti yaratan kapitalizm, akılcı hukuk vb. kurumların gelişemediği bir “tarihsizlikler tarihi” iken, Wallerstein’da Batı’nın kapitalist etkisi ile Batılı tarihi sürece girebilecek “pasif bir coğrafya” şekline dönüşür. Osmanlı üzerine çalışan farklı disiplinlerden kişilerin incelemelerinde bu yaklaşımlarla sıklıkla karşılaşılır. Halbuki Osmanlı’yı bir kez kendi özgün tarihi gelişimi içinde incelemeye başlayınca, şarkiyatçı görüşün dillendirildiğinin aksine, son derece canlı bir sosyo-ekonomik ve kültürel tarihi süreçle karşılaşılır. O halde yapılması gereken, oluşturduğumuz kavramsal modeli Osmanlı arşiv belgeleri ile sorgulamak olmalıdır. Örneklem veri tabanımı bir Güney Marmara kenti olan Bursa’nın 18. yüzyılın ikinci yarısına ait Şeriiye Sicilleri oluşturmaktadır. İncelediğim sicillerdeki para vakfi ve tereke kayıtları bu konuda zengin bilgiler içermektedir.

Anlaşılabacağı üzere böyle bir araştırma yöntemi her şeyden önce disiplinler arası ilişkiyi gerektirmektedir. Bu konuda düşüncelerimi sorgulayabileceğim arşiv belgelerinin ne tür koleksiyonlar olması gerektiğini ve bunları nasıl kullanabileceğimi bilmek önemli bir başlangıç aşamasıydı. Bu konuda tez danışmanım, hocam Prof. Dr. Özer Ergenç yol gösterdi. Osmanlı araştırmalarındaki saygın yerini meslekten herkes bilir. Bu ba-

kından söylenecek fazla bir şey yok. Şu kadarını diyebilirim ki, Osmanlı arşiv kaynakları hakkındaki engin bilgi ve deneyimi, karşılaştığım problemler hakkında cevap alabilmemi sağladı. Kendisine minnettarım. Aynı şekilde tez jürisindeki hocalarım Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız, Prof. Dr. Yaşar Yücel ve Prof. Dr. Mahmut H. Şakiroğlu da bu bakımdan ufuk açıcı oldular. Her birine müteşekkirim. Tezimin son altı aylık döneminde, tez izleme komitemden hocam Prof. Dr. Yaşar Yücel emekli oldu. Kendisine tez süresince göstermiş olduğu yakın ilgiden dolayı minnettarım. Yerine atanan Yrd. Doç. Dr. A. Latif Armağan'a, yine arşiv belgeleri konusundaki deneyimini benimle paylaştığı için teşekkür ederim. Araştırma yöntemim disiplinler arası bilgiyi gerektirmekteydi. Tezimin kavramsal çözümleme aşamasında sürekli görüşüp bilgi ve eleştirilerinden yararlandığım, tez jüri üyelerinden, hocam Prof. Dr. Birgül Ayman Güler'e müteşekkirim. Şükran borcumu nasıl öderim bilemiyorum. Tezimi en ince ayrıntısına kadar okuyup ufuk açıcı eleştirilerde ve tavsiyelerde bulundu. Hocam Gazi Üniversitesi İİBF öğretim üyesi Doç. Dr. Vedat Bilgin'in lisans eğitimimden beri süregelen sohbet ve tartışmalarına çok şey borçluyum. Kendisine teşekkürlerimi sunuyorum. Yüksek lisans ve doktoradan başlayan ve halen devam eden arkadaşlığı, Mersin Üniversitesi FEF Tarih Bölümü öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Doğan Gün'e özel bir teşekkür etmemi gerektiriyor. Tez süresince, zamanlı zamansız her telefonumda ya da evini ziyaretimde tezimle ilgili bunalıtıcı tartışmalarımı sıcak dost sohbetlerine dönüştürdü. Kendisine teşekkür ederim. Arkadaşım, Yrd. Doç. Dr. Veli Aydın Akdeniz Üniversitesi FEF'nde iken kısa süreli Ankara ziyaretlerinde uzun sohbetlerime tahammül etti. Verimli sohbetlerinden dolayı kendisine teşekkür ederim. Arkadaşım, Mersin Üniversitesi İİBF'den Yrd. Doç. Metin Altıok, kitabı iktisatçı gözü okuyup görüşlerini sundu. Kendisine teşekkür ederim. Elbette kitaptaki tezlerle ilgili görüş ve iddialar ve bunlara yapılacak eleştiri yazarın kendine aittir. Tüm görüş ve önerilere rağmen yazarın hata payının olması muhtemeldir. İncelemenin ne kadar zahmetli olduğunu da göz önüne alarak, bu hususta okuyucunun hoşgörüsünü diliyorum.

İki farklı belge koleksiyonu üzerinde çalışmak, veri tabanı oluşturmak, onları bilgisayar ortamına aktarmak ya da verileri sorgulamak gibi yapılacak tüm işleri ikiye katlıyordu. Arkadaşım İlhan Özkan para vakfı ve tereke kayıtları için ayrı ayrı oluşturduğum tüm tabloları, sorgulama mantığına uygun bir şekilde bilgisayar ortamına aktardı. Verileri tek tek

sorguladı. Tablolar yaptı, çizelgeler hazırladı, grafikler oluşturdu. Epeyce cefa çekti. Kendisine vefa borcum var. Tezimdeki katkılarından dolayı arkadaşım İlhan Özkan'a teşekkür ederim.

Tez, ilgili raportörün olumlu raporundan sonra, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'ndan yayım onayını 2004'te aldı. O dönemde yayıma hazırlamayı üstlenen Sayın Mehmet Beşikçi'nin, ki kendisine yakın ilgisinden dolayı teşekkür ederim, teknik kaygılarından dolayı rica ettiği üzere, tezin kitap formatı için bazı değişiklikler yaptım. İncelememi, epeyce yekûn tutan belge dökümleri, grafikler vb. ayrıntılardan arındırdım. Kitabın normal koşullarda aynı yılın sonbahar aylarında yayımlanması düşünülmekteydi. Fakat bu arada Tarih Vakfı'ndaki kurumsal dönüşümler dolayısı ile 2004'te yayımlanması mümkün olmadı. Tabii bu sırada Vakıf'tan ilgili kişilerle süreç hakkında haberleşmeye devam ettim. 2006'dan itibaren, kitabın yayın aşamasında bu kez vakıf başkanı Sayın Halim Bulutoğlu ile haberleşmeye başladık. Kendisine sıcak ilgisinden dolayı teşekkür ederim. Bana süreçle ilgili bir kopukluk hissettirmedi. Aradan geçen bu süre içinde Osmanlı kent tarih yazımı ile ilgili bazı tezler/kitaplar yayımlandı ise de aşağıda, girişte de belirttiğim üzere, tezimdaki hipotezlerimde herhangi bir değişikliğe/düzeltmeye gitmemi gerektirmeyen bu çalışmaları kitabımda değerlendirmedim. Kitabın basım aşamasını Tarih Vakfı'ndan Sayın Özkan Taner yürüttü. Kendisine ilgisinden dolayı teşekkür ederim. Sayın Taner, kitabın yayıma hazırlama işini Sayın Harun Turgan'a devretti. Sayın Turgan, uzun yazışmalarımızda olağanüstü bir dikkat ve titizlikle kitaptaki imla hatalarından cümle yapısına değin sorular sordu, öneriler sundu. Kendisine teşekkür ederim. İnce ayar bir editoryal süreçten geçmesine rağmen kitapta hâlâ gözden kaçmış hatalar varsa bunun sorumluluğu elbette ki bana aittir ve yine okuyucunun hoşgörüsünü diliyorum.

Her şeye rağmen, kitabım nihayet okuyucu ile buluştu. Bu süreçte teşekkür etmem gereken bazı kurumları da zikretmeliyim. Kütüphane araştırmalarım sırasında en çok yararlandığım Milli Kütüphane mikrofilm bölümünün çalışanlarına ve TTK, TODAİE ve AÜ SBF kütüphanelerinin personeline de araştırmam süresince göstermiş oldukları kolaylıklardan dolayı teşekkür ederim. Ayrıca adlarını sayamadığım, ama tezimin satır aralarında katkısı olan herkese teşekkür ederim.

Cenk REYHAN

Eryaman-ANKARA 21.03.2008

GİRİŞ

OSMANLI KENT TARİHİ YAZIMINA GENEL BİR BAKIŞ

Osmanlı tapu tahrir defterleri ya da şerhiye sicil defterlerinden yararlanarak yapılan kent araştırmalarında çeşitli yöntemler uygulanabilir. Bunlardan bazıları:

1- Bir şehir ya da bölgenin bir zamanına ait bir veya birkaç şerhiye sicili, tahrir defterini vb. örnek olarak seçerek, belki bir giriş yazısı ile bunları tanıtarak, defterin tümünü¹ ya da seçilen kısımlarını² aynen neşretmek.

Halil İnalçık'ın çalışması ve Ömer Lütfi Barkan ile Enver Meriçli'nin ortak yayımladıkları çalışma buna dair iki örnektir. Bu yayınlar, İnalçık ve

- 1 Tahrir defterleri üzerine yapılmış çalışmalara dair iki örnek için bkz. Ömer Lütfi Barkan, Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, c. I, Ankara, 1988; Halil İnalçık, *Hicrî 815 Tarîhli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanîd*, Ankara, 1988. İnalçık, bu çalışmasının, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal yapısını ortaya çıkarmak bakımından sancak tahrir defterlerinin ne kadar zengin ve önemli bir kaynak olduğunun anlaşılmasından dolayı, Türk Tarih Kurumu tarafından bu defterlerin bir kısmının seçilerek bastırılmasının onaylanmasından ve bu amaçla 1947 yılında R. Anhegger, Ş. Altundağ, Ö. L. Barkan, T. Gökbilgin, H. İnalçık, T. Halasi Kun'dan oluşan bir komitenin kurulmasından sonra, tasarlanan seride yayımlanmasının kararlaştırıldığına değinmektedir. Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. VII. Benzer bir çalışma ile karşılaştırmak için bkz. Melek Delibaşı, Muzaffer Ankan, *H. 859 Tarîhli Sûret-i Defter-i Sancak-i Tırhaln*, c. I-II, Ankara, 2001.
- 2 Şerhiye sicilleri üzerine yapılmış bu tür çalışmalara dair iki örnek için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne". Barkan, Edirne Şerhiye sicillerinden 1546-1659 yılları arasındaki yüz on dokuz senelik bir devir için düzenlenmiş olan 21 askeri kassam defterini incelemiş, 3.128 tereke kaydından en enteresan olarak nitelediği 93 tanesini seçip (s. 9) Latin harflerine çevirerek neşretmiştir. Krş. Halil İnalçık, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 203-258. Barkan'dan farklı olarak İnalçık, yayınlarında genellikle gerçek bir ilmi çalışma addettiği *texte critique* yöntemi ile metni aslına döndürerek belgenin Osmanlıca orijinalini de verir. Halil İnalçık, *Eyüp*, s. 7. İncelememizde muhtelif defalar kullandığımız "Adâletnâmeler"i de buna örnektir.

Barkan'ın uzun giriş ve tanıtım yazısı ile başlayıp, sonrasında tahrir defterinin çevriyazılarını içerir. Üniversitelerin tarih bölümlerinde, genellikle yüksek lisans tezlerinde, mesela “x numaralı y defterine göre m şehrinin n dönemindeki sosyo-ekonomik, demografik vb. yapısı” başlığı ile herhangi bir şehrin herhangi bir şeriyye sicil defterini örnek alan bu tür çalışmalara, sıkça rastlanmaktadır. Ham bilgi ve verilerle dolu bu tür çalışmalar, ilgili defterlerdeki kayıtların listelenip bilgisayar ortamına aktarıldığı, belli bir metodolojik problematikten yoksun birer çevriyazıdan ibaret kalmakta ve bu yönü ile arşivlerdeki “katalog”ları/“envanter”leri andırmaktadır.

Kanaatimizce, üniversiteler söz konusu olduğunda, bu tür çalışmalar akademik birer “tez” olmaktan ziyade belge yayını kategorisine dahil edilmelidir.

2- Bir şehrin ya da bölgenin bir zamanına ait bütün şeriyye sicil defterlerini örneklem veri tabanı olarak kabul etmek ya da bunlardan seçmeler yaparak ve yer yer tahrir, mühimme, vakıf vb. defterleri ile sicil kayıtlarını destekleyerek yazmak. Bu, genel tercih gören bir yöntemdir.³

Rifat Özdemir'in, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ankara'nın kent yapısını incelediği doktora tezi bu tür araştırmalara ilişkin bir örnektir. Özdemir, incelemesini Ankara şeriyye sicili temeli üzerine kurup evkaf defterleri, Başbakanlık Arşivi Cevdet Tasnifi (maliye, darphane, belediye) vb. ile desteklemiş ve 1785–1840 yılları arasında Ankara'nın fiziki, demografik, idari ve ekonomik durumu hakkında sonuçlara ulaşmıştır. Kent örneğinde Osmanlı taşra toplumu üzerine yapılmış bu tür incelemeler oldukça fazladır.

Taşra üzerine farklı belge türleri kullanılarak yapılan daha sosyal bilimsel-metodolojik incelemelere bir örnek, Amy Singer'ın çalışmasıdır.⁴

3 Bu durum özellikle XVIII.-XIX. yüzyıllar arasındaki dönem üzerine yapılan incelemelerde görülür. Bu tip çalışmaya ilişkin iki örnek için bkz. Rıfat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara: Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı (1785-1840)*, Ankara, 1998; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara, 1995. XV-XVI. yüzyıllar söz konusu olduğunda ise tapu tahrir defterleri, mühimme defterleri vb. temel alınarak yapılan incelemeler diğer arşiv kaynakları ile desteklenmektedir. Elbette ki, incelenen yüzyılda yoğunluk kazanan arşiv vesika türleri, örneklem belgelerin seçilmesinde belirleyici olmaktadır. Mesela bkz. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989. Özellikle Türk Tarih Kurumu'nun yerel tarih araştırma yayımları, bu tür belgesel nitelikli incelemelere örnek verilebilir.

4 Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, İstanbul, 1996. Belgeleri kullanma bakımından benzer bir araştırma modeli için krş. Dror Ze'evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil

Singer, eserinde, Kudüs şerhiye sicilleri temelinde, tapu tahrir defterleri ve mühimme defterlerinden yararlanarak on altıncı yüzyılda Kudüs sancağını incelemektedir.⁵ Ona göre, tapu tahrir defterlerine dayanan araştırmalar, kentlerin ve kırsal bölgelerin durumunu basmakalıp bir biçimde yansıtmaya eğilimindedir. Kent defterlerindeki daha geniş ayrıntılar kentlere ilişkin görece zengin bir tablo sunarken, köyler genellikle standart özellikler listesine indirgenmiştir. Oysa bu defterlerle kıyaslandığında kadı sicillerinin iki önemli üstünlüğü vardır: (a) kırsal konulara ayrıntılı yer vermesi ve (b) merkezi yönetimin bakış açısını değil, yerel perspektifi sunması. Kadı sicillerinden elde edilen veriler, tapu tahrir defterlerindeki gelir tahminlerinin gerçeklik düzeyini saptamak ve daha ayrıntılı değerlendirmeler yapmak açısından yardımcı olabilir. Singer'ın yararlandığı üçüncü kaynak tipi olan mühimme defterleri ve benzer nitelikteki ahkâm defterleri ise taşra idaresinin işleyişine ilişkin daha ileri ayrıntılar sunmakta ve tapu defterlerinin çizdiği çerçeveye öz kazandıracak bir içerik taşımaktadır. Tahrir defterleri gibi bu defterler de, köylülerden çok merkezi yönetimin sorunlarını yansıtmaktadır. Bu yönleriyle, yerel yönetimden ziyade merkezi yönetim ile ilgili kaynaklardır. Bununla birlikte, bu kaynak türleri, sarayın taşra idaresine, hatta idarecilerin tek tek köylere kadar ilgi göstermesinin ve müdahale etmesinin hangi koşullara bağlı olduğunu da ortaya çıkarırlar. Yararlandığı kaynak türleri hakkında bu ön bilgileri veren Singer, araştırmasının daha başlangıcında, Avrupa tarihine özgü hiçbir kuramsal yaklaşımın benimsen-

Çağlayan, İstanbul, 2000. Ze'evi'nin incelemesi, Osmanlı kaynakları bakımından, Kudüs (ve Nablus) şerhiye sicilleri temelinde, Başbakanlık Arşivi vesikaları ile desteklidir. Özellikle Tarih Vakfı yayınlarında bu tür, teorinin belgeler ile sınıadığı metodolojik inceleme örnekleri vardır.

- 5 Amy Singer, *age*, s. 24-30'da kullandığı belgeleri ve bunların tarih araştırmalarındaki kullanım özelliklerini açıklar. Benzer bir yaklaşım modeli için krş. Dina Rizky Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul (1540-1834)*, çev. Ülkün Tansel, İstanbul, 2003. Khoury, Osmanlı'da devlet-toplum ilişkilerini çözümleyen çoğu incelemede taşra gerçeklerinin devletli seçkinlerin siyasal seçimlerini kısıtladığı konusunun anlatılmamış olmasını eleştirerek, incelemesinde, belli devlet politikalarının nasıl devletin ihtiyaçlarından doğduğunu fakat daha da önemlisi, taşra düzeyinde karşılaşılan toplum içi bağlaşımların ve toplum direncinin etkisiyle nasıl biçimlendiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Ona göre, devlet siyaseti ile yerel oyuncular arasındaki bağlanımlar ayıklandıkça, Osmanlı Devleti'nin özerk ve başına buyruk bir fail olduğu yakıştırmalarından epey uzaklaşmış olunur. s. 7-8.

mediğine dikkat çekmektedir. Sarayın bakış açısını kaldırıp köylünün bakışını bulmaya çalışan Singer için, yukarıda da iki üstünlüğünü vurguladığı şerhiye sicillerinin diğer kaynaklara nazaran ayrı bir önemi vardır.

3- Kent ya da bölge, incelenecek konu için örnek teşkil edecek bir örneklem veri tabanı olarak algılanır. Bu amaçla örnek seçilen defterler aracılığı ile mikro düzeyden makro sonuçlar çıkarılır.

Huricihan İslamoğlu İnan'ın incelemesi bu tür çalışmaya bir örnektir.⁶ İnan, araştırmasında, tapu tahrir defterleri temelinde on altıncı yüzyılda, Orta ve Kuzey Anadolu kentlerindeki (Tokat, Çorum ve Niksar) sosyo-ekonomik gelişmeyi inceleyip, mikro düzeyde bu defterlerden elde ettiği bilgiler ışığında, makro düzeyde on altıncı yüzyılda Anadolu'daki nüfus artışı ve ticari gelişmenin ekonomik kalkınma modellerinin öngördüğü sonuçlara, yani köylü işletmelerinin oluşmasına ve kırsal bölgelerde sınıf farklılaşmasına yol açmadığını savunmaktadır. Kitabının birinci bölümünde, Avrupa merkezci tarih yorumunun ürettiği "Doğu despotizmi" vb. kavramlaştırmaların iddia ettiğinin aksine, salt baskı/zor etkeni ile açıklanamayacak bir ilişkiler ağından bahsetmekte ve devletin kendisini yeniden üretmesinde mutabakat temeline vurgu yaparak, Osmanlı Devleti'nin kendini teba nazarında meşrulaştırdığını öne sürmektedir.

Benzer içerikli bir araştırma, on yedinci yüzyılda Aydın ve Saruhan sancakları örneğinde, yukarıda bahsedilen tapu tahrir defterleri, mühimme defterleri ve şerhiye sicillerine ek olarak tımar, zeamet ve has tezkerelerinin kronolojik bir şekilde kaydedildiği ruznamçe defterleri incelenerek Karen Barkey tarafından yapılmıştır. Barkey bu inceleme-sinde, makro düzeyde devletin oluşumuna ilişkin açıklamalar disiplin ve kuramsal bakışlara göre çeşitlilik gösterse de, hepsinin Batı'da yaşananlardan çıkartılmış tek bir ana süreci vurgulama eğiliminde olduğu ve bu zihniyetin Batılı olmayan toplumların tahlilinde yetersiz kaldığı sonucuna ulaşmaktadır.⁷ Devlet-toplum ilişkilerinde Batı tipi merkezileşme modelinin "çatışma" temelli yaklaşımı Batı-dışı tarihleri açıklayamadığına göre, "pazarlık" temelli yeni bir yaklaşım modeli, Osmanlı örneğinde Batı-dışı toplumları açıklayabilir. "Pazarlık", klasik tarih yaklaşı-

6 Huricihan İslamoğlu İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, çev. Sabri Tekay, İstanbul 1991.

7 Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, İstanbul, 1999. s. 237-250.

mında belirtildiği gibi devletin güçsüzlüğünün göstergesi değil, aksine devletin karşısındaki güç odaklarını merkezle bütünleştirme aracıdır. O halde, Barkey için Osmanlı, Batı-dışı devlet merkezileşmesini anlamak için örnek bir veridir. Amacı, kendi deyimi ile, bir yandan devlet merkezileşmesine ilişkin kuramsal çerçeveyi genişletmek için on yedinci yüzyıl Osmanlı tarihini incelemek, diğer yandan bu yüzyılın tarihsel olaylarını daha iyi değerlendirmek için yeni bir kuramsal bakış açısı geliştirmektir. Yani önce kuramı geliştirmek için tarihi, sonra tarihi aydınlatmak için kuramı kullanmıştır.

İnan ve Barkey'in yaptığı araştırmalar, kuramın belgelerle sınanması şeklinde, hem salt teorik-genellemeci tarih yaklaşımına hem de belgeci-fetişist tarihçi araştırmalara kıyasla, metodolojik üstünlüğe sahip çalışmalar olarak görülüyor. İlginç olan husus, bu tür tarih incelemelerinin diğerleri kadar yaygın olmayışıdır. Biz, yukarıda bahsettiğimiz yöntemlerden üçüncüsünü tercih ettik. Bu amaçla, Bursa'yı incelediğimiz konu için örneklem veri tabanı olarak değerlendirdik. Şu farkla ki, ortalama otuz yıllık bir zaman dilimine ait beş para vakfı (avarız akçası vakfı) defterinin ve aynı döneme ait dört tereke defterinin tamamından, seçme yapmaksızın yararlandık. Böylece, dönemsel gelişimin bu iki belge koleksiyonuna nasıl yansıdığını bulmaya çalıştık. Bu tercih ile, bir kentin farklı dönemlerinin aynı belge koleksiyonlarından takip edildiği ya da aynı tip belge koleksiyonları ile farklı kentleri karşılaştıran iki ayrı araştırma modelinden de farklılaşmayı amaçladık.

Kapitalizmin kökenleri ve gelişimi problemi, iktisat tarihinin en tartışmalı konularından biri olmaya devam ediyor. Batı'nın izlediği gelişim aşamalarının, kapitalizmin gelişiminde yegâne olaylar silsilesi olarak algılandığı "kapitalist gelişim modeli"nde, ikinci bölümde de İngiltere'den farklı olarak Fransa ve Osmanlı'nın bazı karakteristik benzerliklerine değinerek incelediğimiz gibi, dünyanın farklı mekânlarında bu gelişim sürecinde çeşitliliğin de olabileceğine pek yer verilmez. Bundan dolayı, Batı'daki süreç bütün dünya tarihini açıklayabilecek bir perspektif mertebesine yerleştirilir. Bu problemin Osmanlı yönünü inceleyerek, inceleme-miz aracılığı ile bahsedilen tartışmalara bir katkı sağlamayı amaçlıyoruz. Diğer bir katkı, Bursa şehri örneğinde Osmanlı sisteminin hem dikey örgütlenmedeki sınıfsal yapısını ve egemen-madun/tabî ilişkisini hem de yatay örgütlenmedeki mekânsal yapısını ve merkez-taşra ilişkisini çözümlemek olacaktır. Bunun için, ikinci bölümde geliştirdiğimiz genel bir

kavramsal modeli, üç ve dördüncü bölümlerde arşiv belgelerinin ampirik verileri aracılığı ile sorgulayacağız.

Yukarıda ifade ettiğimiz problemlerin çözülmesinde Bursa kentini örnek olarak seçmemizin bazı özel sebepleri var. Bursa, başkentlik yapmış bir tarihe ve Braudel ekolünün deyimi ile “Marmara ekonomik ünitesi” olarak adlandırılabilir ticari canlılığın bulunduğu coğrafi-stratejik bir konuma sahiptir. Daha da önemlisi, Osmanlı payitahtına olan yakınlığı dolayısı ile büyük mali çevrelerin de merkezindedir. Burada, Osmanlı Devleti’ne ve İstanbul bankerlerine ticaret kredileri veren servet sahiplerinden, vergi gelirlerini toplayan mültezimlere kadar geniş bir girişimci sınıf bulunmaktaydı. Önemli ticari ve ulaşım yollarının kesiştiği noktada konumlanan Bursa, kuzeyinde İran’a uzanan yol ile batı ve güneyde yer alan transit yolunun ortasında bulunmaktadır. Bu konumu ile İslam dünyasının Batı’ya açılan önemli bir merkezidir de. Bu özellikler, on beşinci yüzyıl ortalarında o zamanki İstanbul’un hem rakibi hem de tamamlayıcısı olan Bursa’nın⁸ Osmanlı yapısı içindeki yeri ve önemini yeterince açıklamaktadır. Elbette ki, on beş ve on altıncı yüzyıldan itibaren sarayın da desteklemesi ile ipekböcekçiliği ve dolayısıyla ipekçiliğin gelişiminin tezimiz için ayrı bir önemi vardır. Zira bu üretimin, incelediğimiz dönem içinde, dünya ekonomik sistemi ile eklemlenme aşamasında dünya pazarında artan talebi mi, yoksa iç talebi mi karşılamaya yönelik olduğunu tahlil etmek imkânı bulabileceğiz.⁹ Böylece, Bursa’da ipekçiliğe yönelik yatırım örneğinde, Immanuel Wallerstein’cı tarih yorumunu sorgulamayı deneyeceğiz.

Mekân olarak bir Marmara kentini seçmekle, dikkatimizi Osmanlı liman kentleri araştırmalarında yoğunluk kazanan Akdeniz liman kentle-

8 İstanbul’un büyük bir gelişme göstermesi Bursa’nın gelişimini yavaşlatmış olabilir fakat hiçbir suretle durduramamıştır. Halil İnalçık, “Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, s. 213.

9 Tahlil üretimi örneğinde Polonya üzerine yapılan benzer bir çalışma için krş. Vitold Kula, *Feodalizmin Ekonomik Teorisi*, çev. Oğuz Esen, Ankara, 1985. Polonya’daki Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü’nün tarih yaklaşımı ile Annales okulunun çalışmaları zaman zaman birbiriyle çakışmaktadır. Kula’nın bu eseri Fransızca’ya çevrilip Braudel’in önsözü ile yayımlanır. Bu eseri Polonya ekolünden diğer çalışmalar izler. Bkz. Georg G. Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, çev. Gül Çağalı Güven, İst., 2000, s. 83.

rinden Marmara Denizi'ne çevirmektediriz. Böylece, Fernand Braudel'in "Akdeniz ve Akdeniz Çevresi" adlı incelemesinde gösterdiği, Akdeniz havalisindeki siyasi, sosyal, ekonomik vb. canlılığın, Bursa örneğinde, Marmara havalisinde de olup olmadığını sınımış olacağız. Ayrıca bu inceleme aracılığı ile, Wallerstein'in "kapitalist dünya-ekonomik sistemi" olarak kavramlaştırdığı sisteme daha önce eklenilen Merkezi Akdeniz'in açık liman kentleriyle kıyaslandığında, çevrede kaldığı ifade edilen Doğu Akdeniz ve doğu olarak Güney Marmara kentlerinin durumunu da incelemiş olacağız. Osmanlı'nın bu bölgesi üzerinde yapılacak araştırmanın, bizi aynı konumdaki diğer kentler hakkında kısmi genellemelere götürebileceği kanaatindeyiz.

Dönem olarak on sekizinci yüzyılın ikinci yarısını incelememiz, savaş ve kapitalistleşme ilişkisinin de sınanması gibi metodolojik bir tercihe dayanıyor.

Avrupa'nın değişik devletlerinin farklı ekonomik kalkınma yolları takip etmesi, Linda Weiss ve John M. Hobson'a göre,¹⁰ devlet gücünün eşitsiz konsantrasyonuna, ekonominin ticarileşme/metalaşma derecesine ve toprağa ya da ticarete dayalı vergilendirme modellerine bağlıdır. İç içe geçmiş olan bu üç bileşenden her biri, askeri devrimlere karşı geliştirilen farklı ulusal tepkileri şekillendirdiler. Onların açıklamasını takip ederek denilebilir ki, en güçlü altyapısal nüfuz etme kabiliyetine sahip olan İngiltere'de devlet gelişen ticaret ve ticarete dayalı vergi modeli ile kapitalizme doğru ilerlerlerken, bu yeteneğin düşük olduğu Prusya ve Rusya'da devletler toprağa dayalı vergi modeli ve sınırlı ticaret ile serfliğe yeniden döndüler. Altyapısal nüfuz etme yeteneği orta düzeyde olan Fransa'da ise devlet, sınırlı ticaret ve vergi toplamada ara kategori komünal tarım sistemini geliştirdi. Bütün bu gelişim modellerini belirleyen temel faktör, askeri devrimin getirdiği vergi artışıdır.

On sekizinci yüzyıl ve sonrasındaki askeri mücadelelerin, Paul Kennedy'nin deyimi ile temelde dayanıklılık harbi olduğu ve zaferin, en yüksek vergi toplama kapasitesiyle kredi elde edebilme yetisine sahip olan

10 Linda Weiss, John M. Hobson, *Devletler ve Ekonomik Kalkınma: Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz*, çev. Kıvanç DüNDAR, Ankara, 1999, s. 86. Sayfadaki şekilden bu sonuca ulaştık.

devletin olacağı düşünüldüğünde,¹¹ bu yüzyılın ikinci yarısının Osmanlı için taşıdığı anlam daha iyi anlaşılır. Michael Mann'ın "altyapısal nüfuz etme gücü" kavramıyla da örtüşen, Jacek Kugler ve William Domke'nin kavramsallaştırdıkları, bir devletin, kendisine siyasi elitler, önemli sosyal sınıflar ve uluslararası sistemin baskılarının dayattığı görevleri etkin bir şekilde yerine getirme yeteneğini ifade eden "görelî siyasi kapasite" modeli bu konuda açıklayıcı olabilir. Weiss ve Hobson'ı izleyerek, bu modeli daha spesifik bir tanımla,¹² devletin, savaşmak için gerekli araçları kendisine sağlayan toplumdan mali kaynakları çekebilme gücü olarak açıklayabiliriz. Bu tanım dahilinde baktığımız zaman, İngiltere'de devletin mali çekim gücünün üç ana bileşeni olduğu görülür:¹³ a- nüfuz etme gücü, b- altyapısal uzlaşma yeteneği, c- ekonominin ticarileşmiş doğası gereği belirli kapitalist kurumların varlığı. Bunlara ek olarak, aynı derecede önemli bir başka unsur: kişi başına düşen mali bürokrat üzerinden yapılan hesaplamada da görüldüğü gibi, büyük bir mali bürokrasisinin varlığı. Böylece İngiltere, yüksek faiz oranları altında ezilen İspanya ve Fransa'nın aksine, yüksek oranda vergi toplayabildiği için ucuz kredi alabiliyor ve Kıta Avrupa'sındaki rakiplerine karşı üstünlük sağlıyordu. Yedi Yıl Savaşı'nın temel belirleyicisi bu oldu.

Kennedy'nin incelemesinden çıkan sonuca göre, on sekizinci yüzyılın en gelişmiş devletleri bile bu dönem savaşlarının giderlerini olağan gelirlerinden hemen ödeyemediler. Devlet, toplayacağı vergilerde artış yaptığı zamanlarda, bunları toplayabilecek etkin bir mekanizması olsa bile ülke içinde muhtemel huzursuzluklarla karşılaşabilecekti. Tüm devletlerin bu tür bir iç kargaşa ortamından çekinmesi doğaldır. O halde,

11 Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 1500'den 2000'e Ekonomik Değişim ve Askerî Çatışmalar*, çev. Birtane Karanakçı, Ankara, 1994, s. 91.

Kennedy'ye göre, 1689-1815 yılları arasında çıkan yedi büyük İngiliz-Fransız çatışması, Birinci Dünya Savaşı gibi dayanıklılık mücadeleleriydi. Bundan dolayıydı ki zafer, kredisini koruma ve ikmal maddeleri sağlama kapasitesi daha büyük olan gücün, yani dayanıklılık kapasitesi daha yüksek olanın olmuştur.

12 Linda Weiss, John M. Hobson, *age*, s. 58. Onlara göre, güçlü devletler despotik gücü değil, altyapısal gücü kullanırlar. Bu altyapısal güç ne kadar büyükse, stratejik endüstriyel değişimin yaygınlaştırılmasında o derece etkili olur. Bu bakımdan İngiltere güçlü devlete örnektir (s. 57). Benzer yaklaşım için bkş. Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay, İstanbul, 1992, s. 47.

13 Ayrıntı için bkz. Linda Weiss, John M. Hobson, *age*, s. 58-63.

savaşı sürdürebilecek finans kaynağı bulmanın en etkin yolu, tahvil ya da makam satışı yaparak ve yahut devlete borç veren herkese uzun vadedi ciro edilebilir faizli hisse senedi satarak borçlanmaktır.¹⁴ Bu yöntem ikinci bölümde incelediğimiz üzere, Osmanlı'nın benzer sorunları iltizam, daha sonra esham uygulamaları ile aşmaya çalışmasını hatırlatan bir çözümdür. Konumuz için önemli olan bir husus, Avrupa tarihinin bu dönemindeki savaş stratejileri ile Batı kapitalizmi ve ulus-devletinin gelişimi arasındaki ilişkidir. Bu konuda, Kennedy'nin yorumunu takip ederek diyebiliriz ki,¹⁵ paranın geleceğini bilen devlet memurları, ordu müteahhitlerine, zahire tüccarlarına, gemi yapımcılarına ve silahlı kuvvetlerin kendisine yapılacak ödemelere izin vermekteydiler. Böylece, bir yandan büyük meblağlara ulaşan nakit toplanmakta, diğer yandan bu meblağ aynı anda harcanmaktadır. Eşzamanlı olan nakit toplama-harcama şeklinde iki yönlü işlem bir körük gibi işleyerek Batıkapitalist-ulus-devletinin gelişimini desteklemektedir.

Aynı sürecin Osmanlı'daki yansıması nasıldı? On sekizinci yüzyıl, Osmanlı'nın Avrupa karşısında daha önce rastlamadığı ve telafi edemeyeceği kadar birbirini ardına gelen “şok askeri yenilgiler” ile dolu bir sürecin başlangıcıdır. Mehmet Genç'in yaptığı hesaplara dayanarak denilebilir ki,¹⁶ her ne kadar yüzyılın ilk yarısında hemen hemen bütün sektörler-

14 Paul Kennedy, *age*, s. 92. Kennedy'nin temel tezi şöyle özetlenebilir: “Ming Çin'i, Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan'daki Müslüman uzantısı Moğol İmparatorluğu, Moskof Rusyası, Tokugava Japonyası ve Batı-Orta Avrupa devletlerinden son üç bölgenin kaderinin diğerlerinden daha üst düzeye çıkmak olduğu hiç de belli değildi. Ama adı geçen Doğu imparatorluklarından bazıları Avrupa ile kıyaslandıklarında, ne kadar etkileyici görünürlerse görünsünler, hepsi de yalnızca resmi devlet dini konusunda değil, ticari etkinlikler ve silah geliştirilmesi gibi alanlarda da düşünce ve uygulama birliği üzerinde ısrar eden ‘merkezi bir otoriteye sahip olmanın yarattığı sonuçlardan’ zarar görmüşlerdir. ‘Avrupa’da böylesi bir üst otoritenin bulunmaması’ ve çeşitli krallıklar ile kent-devletleri arasındaki ‘kavgacı rekabetler’, askeri alanda gelişme sağlamak üzere sürekli arayışlar için itici bir güç oluşturmuştur” (Giriş, s. IX). Buna göre Kennedy, açıklamasına Batı'nın başat güç olmasının belli olmadığı şeklinde başlasa da, sonraki açıklamalarını şarkiyatçı Doğu-Batı zıtlıkları üzerine kurmuş oluyor.

15 Paul Kennedy, *age*, s. 92.

16 Mehmet Genç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaşı”, *Tarîh*, sayı 49/4, Nisan-Mayıs 1984, s. 52-61. 1760 ile 1790 arasında, birbirine oldukça paralel bir şekilde, Ankara'da sof, Bursa'da pamuk ve ipek üretimi % 30 düşer (s. 55). Konu hakkındaki tablolar için aynı derginin bir sonraki sayısına bkz. s. 86-91.

de bir “genişleme” görülmekte, büyük merkezlerde uzak pazarlar için üretim yapan sanayi imalat genişlemekte, İstanbul, Halep, Ankara, Bursa, Tokat, Edirne ve Selanik gibi merkezlerde mevcut pamuk, sof, ipek gibi artizan endüstri imalatları artarak yeni faaliyet alanları açılmakta, devlet manifaktürel yatırımlar yapmakta, pamuk, iplik, yün, deri vb. ihracatı artmakta, devlet gelirleri 1700/1710–1760/1765 yılları arasında on milyon kuruştan 14,5 milyon kuruşa yükselmekte ise de, yüzyılın ikinci yarısından itibaren tüm göstergeler tersine dönerek, ekonominin bütün sektörleri “daralma” ve “gerileme” ile karşılaşmıştır. Genç’e göre bu dönemde üretimde azalma ve hububat, deri, yün, ipek gibi hammaddeler yanında, zeytinyağı, sabun, işlenmiş deri, ipekli ve pamuklu kumaş mamullerinde ihraç yasaklamaları başlamış, fiyat artışı 1760–1800 arasında %200’ü aşmış, enflasyon hızı daha 1790–1800 yıllarında daha önceki dönemlerde rastlanmayan bir şekilde % 5’e yükselmiştir. Devlet harcamaları, normal yıllarda fiyat artışları derecesinde olmakla birlikte, 1761–1785 yıllarında % 30 civarında artmış, bu oran savaş zamanında %100’lere ulaşmış, böylece önemli bütçe açıkları oluşmuştur. Değişimin geldiği aşama, özetle, savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin miktarının, fiyatların ve bütçe giderlerinin hızla artmasıdır. Osmanlı maliyesi ve para düzeni de 1768–1774 Osmanlı-Rus ve 1787–1792 Osmanlı-Avusturya ve Osmanlı-Rus savaşları ile ciddi bunalımlarla karşılaşmıştır. Virginia Aksan’ın tam da bu döneme ait biyografi incelemesi konu hakkında bazı ipuçları vermektedir.” 1769’da

-
- 17 Virginia Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adanı: Ahmed Resmi Efendi (1700–1783)*, çev. Özden Arıkan, İstanbul, 1997, s. 139, 166. Devletin, savaşın gerektirdiği nakdi bulmak için uyguladığı stratejiler hatt-ı hümayun tasniflerinde de izlenebilir. Müsadere sistemi bu stratejilerden biridir. Bu uygulama ile ilgili olarak, H. 1203 (M. 1788–1789) tarihli hatt-ı hümayunda (BOA. HAT 192/9401), “mevacib verilmesinin vakitlerinin takrib eylediği” hatırlatılıp “muhallefatdan ve zahire akçesi fazlası bazı zuhurat irad cümle darbhaneye teslim olunması ve mal-ı mirinin idaftan siyanet ve tahsilde kimseye müraat etmemesi” belirtilir. Müsadere ile ilgili olarak, H. 1203 (M. 1788–1789) tarihli bir başka hatt-ı hümayunun (BOA. HAT 15/591) kenarında, “birkaç bin kiselik mal” bulunmasının önemine değiniliyor. Devlete borçlu iken ölenlerin mallarının müsadere sine dair bir örnek, H. 1204 (M. 1789–1790) tarihli bir hatt-ı hümayunda (BOA. HAT 267/15609), Bursa sakinlerinden iken “canib-i miriçün akçe istikrazı irade olunan” kimselerden olan Çukacı el-Hac İsmail’in “istikraz-ı mezkûrdan hissesine düşen akçeden taksit-i evveli olan otuz kise akçeye temessük virüb mikdar-ı cüzüsini eda ve otuz kise mikdan zimmetinde iken vefat ettiği” belirtilip, “külliyyatlı mal-ı mamuliyeye şayed miriden taarruz olunur diyu oğlu ve damadı asitaneye

Osmanlı'nın Rus Çarlığı'na karşı başlattığı seferde 3.440 ve 3.000 keselik iki, 1773'te her biri 500'er keselik yine iki sevkıyat yapılır. Fakat savaş harcamaları bunlarla bitmez ve İstanbul'dan her biri 1000 akçe değerinde 429 kese akçe daha gönderilir. Savaşın mali külfeti sonucu maliyede 700 kese akçeden fazlası kalmamıştır. Buna rağmen, İstanbul hükümeti 40.000 keseye varan bir antlaşma teklifine sıcak bakmaktadır. Savaş sonrası yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın savaş tazminatı Osmanlı'ya 15.000 kese

gelüb müteveffa-yı merhumun derece-i temevveli söylendiği mertebe olamayıp mecmu emval ve akad ve mütemenni el-husul zimemi yüz elli kise akçeye ancak balığ olacağını ve kebir ve sağır ve sağire altı yedi nefer evladı olduğunu beyan ve taarruz olunmamasını istihdam eylediklerinde müteveffa-yı merhumun temessük-i mezburdan baki eda eyleyeceği maarü'z-zikir otuz kiseyi muhallelat bedeli olarak miriye teslim eylemeleri şartıyla muhallelat-ı mezkûrenin evladlarına inam olunmasına müsaade" olunmasından bahsedilip, sonrasında, "bi'l-cümle muhallelat ve zimmeti yüz altmış dört bin yedi yüz yirmi gurusu bâliğ olup, ancak bazı kisana yetmiş beş bin dört yüz seksen altı gurusu deyni olduğundan ve oğlu Seyyid Mehmed Said Efendi'nin ibtida muhallelat-ı mezkûre bedeli canib-i miriye teslim ettiği maarü'z-zikir otuz kise akçeyi oğlu mumaileyh tereke-i müteveffadan bâ-ferman-ı âli matlub ettiğinden bu surette cem'an doksan bin dört yüz seksen altı gurusu dünyu olmak üzere sahihan hayr verildiği tahrir ve beyan olunmuş"tur. Sonrasında "yalnız yetmiş dört bin iki yüz otuz dört gurusu kalmak iktiza edeceği"nden bahsedilir. Bunun yanında mukataaların, mukataa sahiplerinden geri alınması ile ilgili olarak, H. 1203 (M. 1788-1789) tarihli hatt-ı hümayunda (BOA. HAT197/9993), Milas âyanı olup "kâffe-i muhallelat ve mukataatının canib-i miriden zabtı irade buyrulan Ömer'in cem'an seksen üç bin iki yüz yirmi dört gurusu balığ olduğunu müş'ir mübaşirleri tarafından tevarüd ettiği" belirtilerek, onun muhallelat ve mukataatını toptan talep edenlerden Hasan Çavuşzade'nin "bade'l-müzakere mukataatını üç yüz ve sair emvalini dahi iki yüz kise ki cem'an beş yüz kise akçeye maktuen almağa suret-i nıza gösterdiği" ifade edilir. Zenginlerin hazineye yardımında bulunması ile ilgili olarak, H. 1203 (M. 1788-1789) tarihli hatt-ı hümayunda (BOA. HAT23/1126-A), servet sahibi olan Bursa ahalisinden "bin beş yüz kise akçe istikraz olunmak olabilir mi" diye sorulup, verilen cevapta "ahali-i merkumeden sahib-i servet olup ne mikdar meblağ vermeğe kadir olan" kimselerin kaydedilip, hisselerine düşen toplam mikdarın "yüz bin gurusu balığ ve tahsilinin dahi mahsus bir mübaşire muhtaç" olduğu belirtilir. Bununla ilgili, yine H. 1203 (M. 1788-1789) tarihli hatt-ı hümayunda (BOA. HAT22/1098-A), Bursa sakinlerinden zenginlik sahibi tüccardan "gerektiği zaman bin beş yüz kise akçe toplanması mümkün olabilir mi" diye sorulur ve alınan cevapta, Bursa ahalişi içinde "servet ve yesar ile ma'ruf olanlar cünd-i neferdan ibaret olup ma'adası min cihet el-yesar emr buyurulacak hizmet-i aliyyeye müsaid olmadıklarının zahir" olduğu belirtilir.

akçeye mal olur.¹⁸ Devlet her şeye rağmen nakit bulabilse de, üç yıllık taksitlerle ödenecek meblağ Osmanlı bütçe gelirlerinin ortalama yarısına yakındır. Mesela 1761 yılı bütçe geliri 14,5 milyon kr. iken 1784–1785 yılı bütçesi de yine aynı düzeydedir.¹⁹ Osmanlı Devleti’nin bu tazminatı finanse edebilmek için yılda fazladan 2,5 milyon kr. daha bulmak zorunda olması mali yapıyı daha da sarsacaktır.

Denilebilir ki, içsel altyapısal çekimsel güç ile dışsal askeri güç birbirlerine bağlıdır. Böyle yorumlandığında şu soru akla gelmektedir: Osmanlı Devleti savaşların ekonomik külfetini acaba despotik yöntemle mi, yoksa altyapısal gücü harekete geçirerek mi karşılayacaktı? İncelediğimiz para vakfı defterleri ve tereke defterlerini seçmemizde bu soru da etkili oldu. Bu konuda ayrıntılı incelemeyi üç ve dördüncü bölümlerde yaptık. Osmanlı Devleti’nin savaş yıllarında ek gelir sağlamaya yönelik uygulamaları hakkında şimdilik, Yavuz Cezar’ın kapsamlı incelemesinden çıkardığımız şu özet bilgiyi sunalım:²⁰ a- Hazinesinin geçmiş yıllara ait birikmiş bazı alacaklarını bir an önce hazineye aktarmak, b- “cebelü vergisi” adı ile savaş vergisi toplamak ve özellikle devlete borcu olanlara müsadere uygulamak, c- iç borçlanmada “esham” uygulamasının yanında - mesela Cezayirli Hasan Paşa’dan alınan 1.200 keselik (600.000 kr.=72.000.000 akçe) yardım gibi - bazı zenginlerden borç almak, d- Felemenk ve İs-

18 Bu değerın kuruş karşılığını Aksan 7.500.000 kr. (4,5 milyon ruble) olarak belirtmiştir. *age*, s. 166. Krş. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bıratım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy’dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, İstanbul, 1986, s. 76. Stanford Shaw da aynı rakamı verir. Krş. Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye: Gaziler İmparatorluğu Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükselişi ve Çöküşü (1280–1808)*, çev. Mehmed Harmancı, c. I, İstanbul, 1982, s. 340. Shaw’ın eserini kaynak gösteren Şevket Pamuk bu miktardan 62.500 kuruşluk “küçük bir meblağ” olarak algılar. Krş. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Par’ın Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 186. Rakamlar bir kez böyle farklı yorumlanınca, tazminat meblağı Shaw’a göre yüksek, Pamuk’a göre düşük olarak değerlendirilmektedir. Aksan’ın hesabı da Cezar’ın hesabı ile aynıdır: 1 kese akçe= 500 kr. üzerinden 7.500.000 kr. (900.000.000 akçe). Bu miktar bütçenin yıllık nakdi gelirinin yaklaşık yarısıdır. Mehmet Genç, “Esham: İç Borçlanma”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s. 189.

19 Yavuz Cezar, *age*, s. 76.

20 Yavuz Cezar, *age*, s. 135–140.

panya devletlerinden dış borç almak, e- para taşıması²¹ ile piyasaya düşük değerli paralar sürmek.

Bu aşamada, Osmanlı'da on sekizinci yüzyılın ikinci dönemini dış siyasal ilişkilerine göre şu bölümlere ayırabiliriz:

- 1- 1746-1768: Yüzyılın ilk yarısından gelen barış dönemi
- 2- 1768-1774: Osmanlı-Rus savaşı
- 3- 1774-1787: Barış dönemi
- 4- 1787-1792: Osmanlı-Rus-Avusturya savaşı
- 5- 1793-1797: Barış dönemi
- 6- 1797-1800: Osmanlı-Fransa savaşı.

Belge koleksiyonlarımızı bu uluslararası ilişkileri göz önüne alarak seçtik. Bununla birlikte, Bursa sicil defterlerindeki para vakfı ya da tereke kayıtlarının yüzyılın ilk yarısı ile ikinci yarısındaki dağılım yüzdeleri arasında karşılaştırma yapmak amacı ile, ilk yarıya ait sicilleri de incelememiz kapsamına aldık. Böylece, arşiv çalışmamızda Bursa şeriiye sicillerinin on sekizinci yüzyıla ait toplam 140 sicil defterini tek tek inceledik. Nafaka kayıtlarından mülkname kayıtlarına vb. kadar çok çeşitli ve zengin bilgiler içeren defterlerde, tereke kayıtlarına onar yıllık aralıklarla düzenli bir ortalama ile rastlanmasına karşılık, para vakfı kayıtları söz konusu olduğunda durum farklıdır. Şöyle ki, on sekizinci yüzyılın ilk yarısında, 140 defter üzerinden toplam 2 (% 1,42) para vakfı defteri varken, ikinci yarısında bu sayı 29'a (% 20,71) yükselmektedir. Bu oranın, özellikle yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşması ile bağlantı kurduğumuzda, ayrıca Rusya ve Avusturya ile savaşlarda “zaferin en yüksek vergi toplama kapasitesiyle kredi elde edebilme yetisine sahip olmak”tan geçtiğini düşündüğümüzde, bu konuda Osmanlı Devleti'nin, iltizam-esham uygulamalarına ek olarak izlediği yolu kavramış oluruz. Osmanlı Devleti'nin savaşı sürdürebilmek için nakit ihtiyacı arttıkça para vakıflarının da sayısı

21 Para taşıması konusunda ayrıntılı bir inceleme için bkz. Şevket Pamuk, *age*, ilgili yerler. Pamuk, incelemesinde, Osmanlı tarihindeki en hızlı taşıma ve enflasyonun on altıncı ve on yedinci yüzyılın başlarında fiyat devrimi sırasında yaşandığı varsayımının aksine, on dokuzuncu yüzyılın başlarında Tanzimat'ın hemen öncesinde, savaşlar, ayaklanmalar ve reform çabaları sırasında ortaya çıktığını ileri sürmüştür.

artmaktadır.²² Elbette ki yüzyılın ilk yarısında da savaşlar vardır. O halde, neden ilk yarıdaki para vakfı sayısı, ikinci yarıdakinden çok azdır? Bu sorunun cevabı, ilk dönemdeki savaşların ikinci yarıdaki gibi yıkım getirici olmayışı ve yenilgilerin, 1711 ya da 1739 barış örneklerinde olduğu gibi, telafi edilebilmesindedir.

İncelediğimiz beş para vakfı defterinin tarihleri şöyle sıralanıyor:²³

B. 199: H. 1181, (M. 1767–1768),

B. 202: H. 1187, (M. 1773–1774),

B. 211: H. 1197–1198, (M. 1782–1783, 1783–1784),

B. 128: H. 1207–1208, (M. 1792–1793, 1793–1794),

B. 269: H. 1212, (M. 1797–1798).

İncelediğimiz dört tereke defterinin tarihleri şöyle sıralanıyor:²⁴

B. 198: H. 1181, (M. 1767–1768),

B. 214: H. 1191–1192, (M. 1777–1778, 1778–1779),

B. 229: H. 1202–1203, (M. 1787–1788, 1788–1789),

B. 277: H. 1215, (M. 1800–1801).

Malum olduğu üzere, Türkiye’de kent tarihçiliğine 1970’li yıllardan itibaren artan ilgi,²⁵ sonraki yıllarda farklı kent örneklerinde benzer planla-

22 Bu durum bize, Hollanda ile yapılan savaşta hükümet için para bulma amacıyla 1694’te İngiltere Bankası’nın kurulmasını hatırlatıyor. On sekizinci yüzyıl boyunca bu bankanın etrafında sigorta ofisleri, ortaklık bankaları, imtiyazlı büyük ticaret şirketleri ve Londra Menkul Değerler Piyasası gibi diğer ana mali kurumlar gelişmişti. Phyllis Deane, *İlk Sanayi İnkılabı*, çev. Tefik Güran, Ankara, 1994, s. 161.

23 İncelememizde para vakıfları ile ilgili tüm tablo, grafik ve çizelgeleri bu defterlere göre oluşturduk. Bundan sonraki tarihlendirmelerde miladi tarihleri kullandık.

24 İncelememizde tereke defterleri ile ilgili tüm tablo, grafik ve çizelgeleri bu defterlere göre oluşturduk. Bundan sonraki tarihlendirmelerde miladi tarihleri kullandık.

25 İlk orijinal örnekler için bkz. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969. Özer Ergenç, *1580–1596 Yılları arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mükayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, 1973. Bu doktora tezinin kitap şekli için bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya: Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı*, Ankara, 1995. Krş. Özer Ergenç, *XVI Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*,

rın uygulandığı bir araştırma halinde gelişmiştir. Çalışma planları ortalama şöyledir: incelenen şehrin tarihi, kentsel örgütlenme, demografik durum, idari görevliler (...) vb. yapısı. Bu araştırma şablonundan farklı olarak bizim bu incelemede yapmayı düşündüğümüz katkı, Osmanlı ile ilgili olarak yukarıda değindiğimiz Avrupa merkezli tarih yorumunu Bursa örneğinde sorgulamaktır. Konumuzla ilgili zengin belge koleksiyonlarına sahip olması, Bursa kentini örnek olarak seçmemizde ayrı bir öneme sahiptir. Arşiv kaynaklarının da yönlendirici etkisiyle, Osmanlı kent tarihi incelemelerinin²⁶ yoğunlaştığı on altıncı ve on yedinci yüzyıl klasik ve klasik sonrası ile on dokuzuncu yüzyıl liberal-modernleşme dönemleri arasında kalan on sekizinci yüzyıl arasında bir bilgi boşluğu vardır. İncelememizde de öncelikle bu boşluğun giderilmesine katkıda bulunmaya çalışacağız.

Gerek para vakfı, gerek tereke kayıtlarından yararlanarak Osmanlı ekonomik, politik, sosyal ve kültürel yapısına dair borç-alacak ilişkileri, üretim şekilleri, tarımsal ve hayvansal yatırım, sermaye birikimi, veraset, ticari girişimcilik, faiz uygulaması, paranın değeri, iş kolları ve ortaklıkları, servet farklılaşması ve sınıfsal yapı, tüketim alışkanlıkları vb. konularda bir takım bilgiler elde edebiliriz. Bu başlıkları teorik zorlamalara kaçmadan, belgelerin sunduğu bilgiler dahilinde tahlil edecek ve böylece, Osmanlı tarih araştırmalarında dönem dönem popüler bir araştırma modeline dönüşen Weber’ci ve Wallerstein’cı kuramsal genellemelerin Osmanlı gerçekliğine uygunluğunu ya da uymazlığını da sınamış olacağız. İncelememizde kapitalizmin kökenlerinin çözümlenmesine yönelik olarak kent-kapitalizm

Ankara, 1977, başlıklı doçentlik tezinin kitap şekli için bkz. Özer Ergenç, *XVI Yüzyıl Sonlarında Bursa, Ankara, 2006*. Bu ilk kent araştırmalarını sonraki yıllarda benzer şablonlu birçok eser yayımı takip etti. Osmanlı tarih yazımının son yirmi beş yılı hakkında ayrıntılı bir sunuş için bkz. Oktay Özel, Gökhan Çetinsaya, “Türkiye’de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi”, *Toplum ve Bilim*, sy. 91, Kış 2001/2002, s. 8–38.

- 26 Master ve doktora tezlerinden, bağımsız çalışmalara kadar kent tarihi üzerine yapılan incelemeler hakkında bibliyografik bir eser için bkz. Bahar Aksel, Filiz Öğretmen (haz.), *Kent Araştırmaları Bibliyografyası*, İstanbul, 2001. Bursa için bkz. *age*, s. 88-104. Krş. Mahmut H. Şakiroğlu, “Bursa Bibliyografyası”, *Türk Kültürü*, XIV, sy. 162, Nisan 1976, s. 45–57. Bursa hakkında özel bir sayı için bkz. *Bir Masalı Bursa* (haz. Engin Yenil, İstanbul, 1996. YÖK kütüphanesi, Bursa hakkında, araştırma modeli ve incelediğimiz zaman dilimiyle ilgili tez bakımından zengin master ve doktora tezleri içermiyor.

ilişkisinde Osmanlı'nın özgün dinamiklerine odaklanılmaktadır.

İncelememiz, dört bölüm ve eklerden oluşmaktadır.

Birinci bölüm, Osmanlı incelemeleri söz konusu olduğunda genel şarkiyatçı tarih yorumu içinde özel bir yer tutan Weber ve Wallerstein'in tarih sentezlerinin genel tasvirini, bunlara akademik çevrelerden gelen eleştirileri, bu modeller doğrultusunda yapılan Osmanlı incelemelerindeki tarih yaklaşımını ve bunun eleştirisini içermektedir.²⁷

-
- 27 Belirtmeliyiz ki, incelememiz şarkiyatçılığın Weber'ci ve Wallerstein'ci yorumunun Osmanlı'yı algılayış tarzı ve bunun araştırmaları ne yönde etkilediği ile sınırlı olduğu için doğrudan “şarkiyatçılığın” kapsamlı bir incelemesine girişemiyoruz. Konu ile ilgili akla ilk gelen araştırma, elbette ki Edward W. Said'in *Şarkiyatçılık* adlı (ve diğer) incelemeleridir. Bkz. Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, İstanbul, 1999. Said'in bu çalışması, “şarkiyatçılık” denilen Batılı inceleme disiplininin Avrupa'nın Yakın Doğu'ya nüfuz etmesi sırasında yaratıldığını ve filoloji, tarih, antropoloji, felsefe, arkeoloji ve edebiyat tarafından beslenip desteklediğini gösterir. Bu yorum, Said'i, Avrupa kökenli edebi metinlerin, seyahatnamelerin ve diğer yazıların, Avrupa ile onun “ötekileri” arasında bir ikilik yarattığı ve bu ikiliğin hem Avrupa kültüründe, hem de Avrupa'nın başka ülkeler üzerinde kurduğu hegemonyanın sürdürülmesi ve genişletilmesinde merkezi bir rol oynadığı sonucuna götürür. Said'in bu eserinin post-kolonyal söylem incelemelerinin temelini attığını söyleyebiliriz. Buna dair bir yorum için bkz. Ania Loomba, *Kolonyalizm, Post-kolonyalizm*, çev. Mehmet Küçük, İstanbul, 2000, s. 64. Yeri gelmişken, post-kolonyal tarihsel modelin, Michel Foucault'cu teoride anlatımını bulduğu gibi, “söylemi teşvik ettiği”ni ve bunu yaparken kolonyal temsiller üzerinde yoğunlaşarak “kolonyal egemenliğin maddi koşullarını ihmal ettiği”ni belirtmeliyiz. Böyle bir yorum için bkz. Ania Loomba, *age*, s. 118–120. Loomba'ya göre, “Post-kolonyal teori” yaftası ile dolaşıma sokulan teorilerin büyük ölçüde İngiliz edebiyatı çalışmaları alanından kaynaklanması yüzünden, “söylem”in anlamı büzülerek “metin”e, oradan “edebi metin”e ve nihayet en aşına oldukları “İngilizce metin”e dönüşmüştür. Bkz. Ania Loomba, *age*, s. 120. “Post-kolonyal” araştırma metodu Türkiye'de de etkisini yapmış ve birkaç makale yayımlanmaya başlamıştır. Bu sayının, zamanla artarak bir zamanların “feodalizm” ya da “Asya tipi üretim tarzı” vb. kavramlarının çekiciliğinin sosyal bilimler gündemini kaplaması gibi popüler bir “ekol” olması muhtemeldir. Bununla ilgili üç örnek için, bkz. Necmi Erdoğan, “Devleti İdare Etmek: ‘Mâduniyet ve Düzenbazlık’”, *Toplum ve Bilim*, Kış sy. 83, 1999/2000, s. 8-30; Boğaç Ergene, “Maduniyet Okulu, Post-Kolonyal Eleştiri ve Tarihte Bilgi-Özne Sorunu: Osmanlı Tarihçiliği İçin Yeni Dersler mi?”, *Toplum ve Bilim*, Kış 83, 1999/2000, s. 32-46; Umur Yıldırım; “Tarih Yazımında Farklı Bir Öneri: Maduniyet Çalışmaları Projesi”, *Toplum ve Bilim*, sy.83, Kış 2000/2001, s. 334-343. Batı'nın Doğu imgesi için krş. Thierry Hentch, *Hayali*

İkinci bölüm, şarkiyatçı tarih incelemelerinde ifade edilen temel kavramlara karşı geliştirilen alternatif bir kavramsal model ve yer yer Avrupa'daki gelişim süreçleri ile karşılaştırmalar yapılarak, bu model doğrultusunda geliştirdiğimiz tarihsel-sosyolojik bir Osmanlı inceleme-sinden oluşmaktadır.²⁸

Doğru: Batı'nın Akıdenizli Doğruya Politik Bakışı, çev. Aysel Bora, İstanbul, 1996. Burada da Doğru'nun "öteki"ni tanımlamak için, Batı'nın, kafasında hayali olarak oluşturulduğu değinilmektedir. Ayrıca krş. Martin Bernal, *Kara Atena: Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? (1785-1985)*, çev. Özcan Buze, İstanbul, 1988. Eser, alt başlığından da anlaşılacağı üzere, kolonyalizm döneminde Avrupa-merkezli bakışla üretilmiş olan şarkiyatçı bilgileri sorgulamaktadır. Böylece, Said gibi Bernal de, Aydınlanma dönemi bilgi sisteminin Avrupa dışındaki zihni algılayışa sızışını irdelemektedir. Şu farkla ki, Said'e göre şarkiyatçılık İslam'a duyulan nefreti dile getirir, Helenizm ise klasik Yunan'a duyulan beğeniyi (*age*, s. 258). Bernal'e göre ise, şarkiyatçılık Helenizmden beslenir. Bernal, Avrupa'yı Helenik kültürün mirasçısı olarak kurgulayabilmek için Afrika/Mısır'ın eski Batı/Yunan'daki kültürel etkisininin 18. ve 19. yüzyıl şarkiyatçıları tarafından silindiğini savunur (s. 51). Böylece Helenizm ile şarkiyatçılık birbirini besler ve destekler. Bu tür bir yaklaşım için bkz. Cenk Reyhan, "Şark Meselesi'nin Helen Kökenleri", *Folklor/Edebiyat*, c. 11, sy. 41, 2005/1, s. 153-178.

- 28 Yine belirtmeliyiz ki, incelememizde Osmanlı-Türk tarihi incelemelerinde, alternatif tarih okumalarında bile kendini hissettirecek derecede yaygın bir açıklama modeli olan "modernleşme kuramı"na dair bir literatür sunacak değiliz. Zaten Türkiye'ye uyarlanmış "modernleşme kuramı"nda Osmanlı-Türk toplumu reformlar aracılığı ile gelenekselden moderne doğru evrilen bir süreç olarak sunulduğu ve bu sunumda modernleşmenin kapitalist niteliğine vurgu yapılmadığı için, mevcut literatür, incelememizdeki yaklaşım modelimiz açısından çok açıklayıcı bir özellik taşımamaktadır. Bizim algılayışımız bakımından modernizm, aydınlanma felsefesinin fikri yönünü açıklamakta; kapitalizm, çeşitli modernleşme modelleri içinde tekil değil, tikel olanı ifade etmektedir. Alain Touraine'in deyiimi ile, Batı'daki modernleşme diğer modernleşmelerden çok önce başladığı için bu ülke aydınları kendi kapitalist modernleşmelerini tümel bir modernlikle özdeşleştirmişlerdir. Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Tufan, İstanbul, 1994, s. 43. Touraine, Batı'nın kendi modernleşmesinin özelliği olan geçmişten kopma ve özgül biçimde kapitalist seçkinler sınıfının oluşumunun, Batılı aydınlar tarafından sanki "modern" bir toplumun kuruluş şartıymış gibi algılanmasını eleştirir ve modern dünyanın göbeğinde yer almalarına karşın, yalnızca "kapitalist" bir gelişme yaşayan ülkelerin sayısının pek az olduğunu hamırlatır (s.42). Marx'tan Weber'e değin en seçkin toplumbilimcilerin, modernliğin doğasını çözümleyen tek egemen güce, kapitalizme vurgu yaptıklarına dair bkz. Anthony Giddens, *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji*, çev.

Üçüncü ve dördüncü bölümler, önceki bölümlerde incelenen “teorik önermeler”in Bursa şeriiye sicillerinden hareketle sorgulanmasına ayrılmıştır.

Bu amaca yönelik olarak üçüncü bölümde, belge tiplerinin tanıtımından para vakıflarının tarihçesine, bu konuda fukahânın tartışmasından Osmanlı’daki fiili uygulamaya ve örnek vaka incelemelerine kadar teferuatlı bir şekilde para vakıflarını inceledik.

Dördüncü bölümde, yine belge türünün tanıtımından evlilik durumuna, girişimcilik ruhundan Osmanlı çiftlik yapısı hakkındaki tartışmalara, tereke kaydedilirken tutulan masraf kayıtlarından örnek vaka incelemelerine kadar tafsilatlı bir biçimde tereke kayıtlarını inceledik.

Araştırmamızı, bu belge koleksiyonlarından örneklemeler yaparak değil, ilgili defterlerin tüm kayıtlarını tek tek inceleyerek yaptık. Böyle bir sıra takip etmemiz, bir bütün olarak incelememizin her aşamasında kendini hissettiren metodolojik bazı kaygılarımızı gidermektedir. Şöyle ki, öncelikli amacımız şarkiyatçı iddianın aksine, Osmanlı’da da kapitalist gelişimin kökenlerini ve bunları taşıyabilecek bir kapitalist-girişimci

Ahmet Çiğdem, Ankara, 1992, s. 18. Ona göre, bu yaklaşım sonraki toplumbilim incelemelerini de etkileyecektir. Giddens’a göre modernizm; sanayicilik, kapitalizm, savaşın sanayileşmesi ve toplumsal yaşamın tüm veçhelerinin gözetimi olan tümel bir üretim ve denetim çabasıdır. Kapitalist dünya ekonomisi, modernlik kurumlarının dört unsurundan sadece birisidir. Modernliğin dört unsuru, (a) Kapitalizm - rekabetçi emek ve ürün piyasaları bağlamında sermaye birikimi, (b) gözetleme - enformasyonun ve toplumsal denetlemenin kontrolü, (c) askeri iktidar - savaşın endüstrileşmesi bağlamında şiddet araçlarının kontrolü, (d) endüstriyalizm - doğanın dönüştürülmesi ve yapay çevrenin gelişimidir, Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, 1992, s.58-59. Modernliğin, bireyci ve araçsal akılcı bir yapıya büründüğüne ve bunun sonucunda siyasal düzlemde kişi özgürlüğünün kaybolmasına sebep olan bir liberalizme yöneldiğine ilişkin bir yorum için bkz. Charles Taylor, *Modernliğin Sıkıntıları*, çev. Uğur Canbilen, İstanbul, 1995. Ona göre, daha kolektivist-katılımcı bir modernlik tanımlanmalıdır (s. 16). Modernist tarihyazınının Batı emperyalizminin ezici bir tarihsel paradigması olduğuna dair bir yorum için bkz. Barbara Abou-El-Haj, “Kültürel Mübadelenin Dilleri ve Modelleri”, *Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi: Kimlik Temsilinin Çağdaş Konuları*, der. Anthony D. King, çev. Gülcan Seçkin ve Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, 1998, s. 178. Modernleşme teorisine yöneltilen eleştirilerin epistemolojik bir tahlili için bkz. Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul, 1993. s. 80-105.

sınıfın varlığını irdelemektir. Bunun için öncelikle, alışlagelen şarkiyatçı sosyolojik-kavramsal ipotekten kurtulmalı ve yeni bir kavramsal model geliştirmeliydik. İncelememizin büyük bir zaman dilimini buna ayırdık. İkinci olarak, iddiamızı sorgulayabileceğimiz türde belge koleksiyonlarına ihtiyacımız vardı. Para vakıf defterleri ve tereke defterlerinin ilgilendiğimiz konu hakkında zengin bilgiler sunduğunu biliyorduk. O halde, inceleyeceğimiz şehrin şeriiye sicilleri, öncelikle her iki belge grubunu da içermeliydi. Buna ek olarak, ilgili döneme yönelik, ekonomi-politik düzeyini ve sosyo-kültürel düzeyi bir arada ele alan karşılaştırmalı çözümler yapabilmek için bu belgeler aynı tarihlere ait olmalıydı. Uzunca bir arşiv araştırmasından sonra iktisadi gelişimin oldukça yoğun olduğu Bursa şehri, yapacağımız alan incelemesi için ideal bir mekân oldu. Böylece, yukarıda da belirttiğimiz üzere, Bursa ve onun iki belge koleksiyonu ile konumuzu belgesel ve mekânsal olarak daraltmış olduk. Üçüncü bir kaygı, seçilecek zaman dilimiydi. Bizce, genel Osmanlı tarihi içinde Avrupa ile olan ilişkilerin niteliği bakımından, 1768–1774 ve 1787–1792 tarihleri önemli iki kırılma noktasıdır. Böylelikle bu savaş ve barış dönemlerinde Osmanlı ekonomisindeki dalgalanmaları öncesi ve sonrasıyla incelemek mümkün olabilirdi (bkz. Üçüncü Bölüm, Tablo V, Grafik I; krş. Ek II – Tablo V). Bu, açıklama konumuzu zamansal olarak da sınırladığımız anlamına geliyor. Konu aynı kalsa bile, bu konunun, belge koleksiyonları bakımından başka ülke kentlerindeki arşiv vesikalarına, mekânsal olarak, Osmanlı'nın İstanbul, İzmir, Edirne vb. diğer kentlerine ya da zaman bakımından on yedi veya on dokuzuncu yüzyıllara nasıl yansıdığı daha geniş kapsamlı çalışmaları gerektirir. Bu bakımdan, incelememizde, bahsettiğimiz konu, belge koleksiyonu, mekân ve zaman ile sınırlıyız.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞARKİYATÇILIK VE OSMANLI ARAŞTIRMALARI

Kentsel niteliklere dair geliştirilmiş çeşitli modeller vardır. Bunlardan G. Childe, geliştirdiği modelde, kentsel yapının büyüklük, nüfus yapısı, kamu sermayesi, kayıt tutma, bilim ve ticarete; G. Sjöberg, uygun ekolojik taban, kent öncesi yerleşme biçimlerine oranla gelişmiş teknoloji, sosyal örgütlenme ve erk yapısına vurgu yapmaktadır. E. Lampard, evrensel bir hipotez geliştirmenin son derece güç olduğunu belirterek, karşılaştırmalı alanlarda tanımlı önermelerle yetinilmeli ve evrensel geçerliliği olan hipotezler aranmamalıdır, şeklinde uyarılmaktadır.²⁹ Lampard'ın uyarısını dikkate alırsak, ki biz dikkate aldık, zihnimizi, Batı'nın üstünlüğünü vurgulayan şarkiyatçı görüşe göre geliştirilmiş, ideal-Batı'yı öteki kıtaların gelişmemiş ülkelerinden ayırmak için oluşturulmuş ideolojik tarih okumalarından da kurtarabiliriz. Genel bir kent tanımına varmaktaki başarısızlıktan ve kent yapılarının heterojenliğinden dolayı, Karl Marx, Max Weber ve Fernand Braudel'in bütün kentlerin ortak özelliğinin ne olduğu sorusunu bir kenara bırakıp "farklı kent biçimleri tipolojisi" üzerinde çalışmaları bu bakımdan önemlidir.³⁰

Marx ve Weber'in spekülative yaklaşımlarına karşın, daha ampirik analizler yapan Braudel'in izlediği yol, aslında kentlerin uygarlıklar içinde sınıflandırılmasıdır. Ona göre, bir uygarlık, sınırlarının her yerinde aynı tip kenti üretir. Braudel, Peder du Halde'in, "Çin'in birçok kenti arasında hemen hiçbir fark yoktur ve birini görünce diğer hepsi hakkında fikir edinilecek kadar birbirlerine benzerler" ifadesini kendi cümlesi ile tamamlar: "Bu

29 Özetleyen Rana A. Aslanoğlu *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Bursa, 1998, s. 20-23.

30 Rodney J. Holton, *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*, çev. Ruşen Keleş, Ankara, 1999, s. 42.

hızlı, oldukça cüretli sözleri Moskof Devleti, sömürge Amerika'sı, İslam (Türkiye ve İran), hatta çok kere tereddütlü olsa bile Avrupa için kim kendi hesabına aklından geçirmez ki?"³¹ Biz kendi hesabımıza aynı yorumu, örneklem veri tabanı olarak incelediğimiz Osmanlı Bursa'sı ile İstanbul, Edirne veya Ankara vb. için incelememiz süresince aklımızda tuttuk.

Şarkiyatçı araştırmalar dahilinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve politik, sosyal ve kültürel yapısı söz konusu olduğunda, bu araştırmalardaki yaygın görüşleri iki başlık halinde toplayabiliriz:

1- Max Weber'in, Batı toplumlarını ve onların Doğu toplumlarından farkını vurgulamak için geliştirdiği "kültür merkezli" yaklaşım.

2- Neo-Marksist Immanuel Wallerstein'ın, Batı-Avrupa merkezli dünya ekonomisinin tarihsel gelişimini açıklamak için geliştirdiği "ticaret merkezli" yaklaşım.

Her iki yaklaşım modelinin de yerli ve yabancı birçok sosyal bilimciyi etkilediğini belirterek, bu modellerin kavramsal çerçevesini ve Osmanlı'nın ekonomik, politik, sosyal ve kültürel yapısına uygulanma problemlerini özetleyelim.

A. Max Weber ve Yaklaşım Modeli

Weber, Batı'dakine benzer bir akılcı kapitalizmin neden Doğu'da da gelişemediği sorusuna cevap aramış ve bunun cevabını kenti inceleyerek açıklamaya çalışmıştır. Bundan dolayıdır ki, Weber için kent, özel bir inceleme alanı olmaktan ziyade, asıl ilgi noktası olan kapitalizmin kökenleri sorunu için bir ideolojik temel oluşturma mahiyetindedir. Bu ideolojik temele göre, ideal-tip bir kentte şu özelliklerin olması gerekir:³² 1- İstihkâm, 2- Pazar, 3- Kendisine ait bir mahkeme ya da hiç değilse kısmen özerk hukuk, 4- İlgili bir birlik biçimi, 5- Kendi kendini yönetme. Sonuç olarak, şehir sakinlerinin katıldığı seçimlerle işbaşına gelen idari yetkililerce yönetim.

Halbuki İslam ve doğal olarak Osmanlı kenti ve kentlisi, Batı'nın özerk kenti ve irade sahibi kentlisinden tamamen farklı bir şekilde merkezi idarenin egemenliğini temsil eder ve yerel otonomi yoktur. Osmanlı kentlerindeki fiziksel dağınıklığın temel sebebi de Doğu'ya özgü bu ör-

31 Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm (XV-XVIII. Yüzyıllar)*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1993, c. I, s. 446. Ayrıntı için bkz. s. 423-491.

32 Max Weber, *Şehir: Modern Kentin Oluşunu*, ed. Don Martindale, Gertrud Neuwirth, çev. Musa Ceylan, İstanbul, 2000, s. 59.

gütsüzlüğün yarattığı politik bilinçsizliktir. Fakat ideal Batı tipi kurumları aramaya yönelik bu kurgu doğru ise, Osmanlı esnaf teşkilatının kentteki yerleşim birimlerinin düzenlemesine etkisini³³ ya da belgelerde sıkça rastlanılan, “cümlesin reyî ile” ya da “bi’l-ittifak” gibi kentlinin iradesini belirten³⁴ kelimeleri nasıl açıklayacağız?

Burada ortadan kaldırılması gereken önemli bir çelişki de şudur: Weber’e göre tümüyle gelişmiş bir kentsel topluluğun elzem parçalarından biri, şehir istihkâmının ve şehir ordusunun varlığıdır. Halbuki bu, modern şehirde hiç olmayan bir unsurdur. Bahsedilen özellik modern şehri kapsamadığına göre, elzem unsurlardan birinin yok olmasıyla denklem bozulmaktadır. Bu durumda, modern çağda şehir sona mı ermiş oluyor? O halde, teoride önemle vurgulanan modern şehir ile kapitalizm ilişkisi nasıl açıklanacak?

Düşüncelerine kaynak bulmak için ortaçağ (ve antik) Avrupa kentlerini incelemeye yönelen Weber, kapitalizmin kökenlerini ortaçağ sonları Avrupa kentlerinin siyasal-tüzel özerkliğinde bulmaktadır. Ona göre, özerk kent ile Avrupa’da kapitalizmin gelişmesi arasında önemli bağlantılar vardı. Şöyle ki, yukarıdaki “ideal-tip kent” tanımına uyan Avrupa kenti, Hristiyanlık tarafından harekete geçirilirken, katı ve keskin bir patrimonyal düzen içinde kurulmamış olduğundan özerk bir şekilde gelişmiştir. Batı kentlerinin özerkliği ile Avrupa kapitalizmin oluşumu arasında ilişki kuran Weber’e göre, Batı’nın tersine, özerk kentlerin gelişmesini sınırlayan savaşı bir dindarlık ve patrimonyalizmin hâkim olduğu İslam kentleri hiçbir zaman gerçek bir kent topluluğu olmamıştır.³⁵ Patrimonyal idari yapı her şeyden önce Batı’nın on dokuzuncu yüzyıldan itibaren geliştirdiği akılcı bürokratik yapısının bazı özelliklerinden mahrumdur. Bunlar şöyle özetlenebilir: a- kişiye bağlı olmayan ve sınırları açıkça belirlenmiş bir yetki/egemenlik alanı, b- akılcılığı esas alan bir hiyerarşik yapı, c- serbest sözleşme ve düzenli terfi ilkelerine göre işleyen bir atama yöntemi, d- düzenli bir teknik eğitim ve e- sabit maaş.

33 Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)*, ed. Osman Okyar, Halil İnalcık, Ankara, 1980, s. 103-109.

34 Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, c. II, Ankara, 1981, s. 1265–1274.

35 Bryan S. Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, çev. Yasin Aktay, Ankara, 1991, s.136-137.

Bürokratik yapısında özel ve siyasal alanların birbirinden ayrılmadığı ve bir takım çıkarılara göre oluşan pazar hâkimiyeti yerine otoriteye dayalı patrimonyal idare tipinde, hükümdar ve onun yönetici kadrosu, yeni ekonomik kaynaklar ve yenilikler üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmuşlardır; bundan dolayı, patrimonyalizmde, sermayenin oluşması için gerekli şartlar yoktur. Kapitalist ticaretin, iltizam sisteminin, kiraya verilen veya satışa çıkarılan ticarethanelerin, devletin her türlü ihtiyacını karşılayan bir yapılanmanın mevcut olmasına rağmen bu sistemde, sabit sermayedeki duran varlıklarıyla kâr getirici girişim türü ve tüketicinin pazardaki alım gücüne yönelik olarak “özgür emeğin akılcı örgütlenişi” söz konusu değildir ve olamaz.³⁶ Weber, çözümlemesinde kentlilerin var olan meşru egemenliği istençle ele geçirmelerini vurgular fakat kentsel egemenliği ele geçirme yarışının ardındaki ekonomik güce değinmez. Daha ziyade, eski kentin kişiliğinin kalıtı ve Batı Hristiyanlığının kabileye değil bireye dayanan özelliği gibi nedensel etkileri inceler. Böylece Weber, kavramsal modelini, Marx’ın özel mülkiyet ilişkilerine dayalı açıklamasından farklı olarak meşru egemenlik yapısı ile açıklamak ister.³⁷

Toplumlari, akılcı, geleneksel ve karizmatik otoritelere göre sınıflandırılan ve Osmanlı’yı geleneksel otorite tipine dahil eden Weber’ci metodoloji, somut ampirik verilere değil, Batılı olmayan toplumların Batı’dan eksiklerini saptayan soyut genellemelere dayanmakta³⁸ ve bu yönü ile Batı’nın sadece Doğu’ya değil bütün Batı-dışı dünyaya - şarkiyatçı görüşte ifadesini bulan - bakışı ile bire bir örtüşmektedir. Weber, bu otorite tipine ek olarak, İslam kentlerindeki mozaik yapının ve İslam’ın savaşçı özelliklerinin, sana-

36 Max Weber; *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, ed. G. Roth, C. Wittic, Berkeley 1978, c. I, s. 253’ ten aktaran Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü; Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, çev. İbrahim Yıldız, Ankara, 1999, s. 31. Weber’e göre, Avrupa kapitalizminin gelişmesinin temeli olan özerk şehirlerin oluşumunda, zanaatkar ile küçük tüccar gibi belirli statü gruplarının oluşturduğu, kente ait dindarlık asıl etkiyi yapmıştır. İslam’da, zanaatkarların kente ait dindarlığının olmayışı sonucunda özerk kentlerin gelişmemesinin, Müslüman kültüründe kapitalizm sorununun önemli bir yanıtını oluşturduğu şeklinde bir yorum için bkz. Bryan S. Turner, *age*, s.132.

37 Rodney J. Holton, *age*, s. 34, 70-71.

38 Zaten Weber sosyolojisinde “ideal-tip”, ampirik benzeşikliklerden yoksun analitik kurgulara ilişkin açıklamalar sağlamaktadır. Anthony P. Cohen, *Topluluğun Simgesel Kuruluşu*, çev. Mehmet Küçük, Ankara, 1999, s. 23.

yiciler ve tacirlerden oluşan yaratıcı bir burjuva sınıfının gelişmesini engellediğini iddia eder.³⁹ Öyleyse İslam kentinde ve doğal olarak Osmanlı'da kapitalizm gelişemez. Her ne kadar bazen Yakın Doğu'da, Suriye, Fenike ve Mezopotamya'da genel kuralı bozan istisnalar olmuşsa da bunlar zaman zaman ortaya çıkan ilkel nitelikli oluşumlardır. Yukarıda belirtildiği gibi, kelimenin mutlak anlamıyla "kentsel topluluk" yalnızca Avrupa'da ortaya çıkmaktadır ve diğer coğrafi mekânlar bundan yoksundur.

Konumuz bakımından önemli olan husus, Weber'in, ideal-tip olarak kabul ettiği bütün bir Batı toplumu (özellikle İngiltere ve Hollanda) dışında, "akılcı kapitalizmin Batı dışındaki toplumlarda neden gelişmediği" sorusuna verdiği cevaptır. Konuya ilişkin olarak kendi ifadeleri şöyledir:⁴⁰

1- Ekonomik ilişkilerin geleneklere sıkı sıkıya bağlı olduğu, para kullanımının esas itibarıyla tüketime dönük olduğu ve hükümdarın ihtiyaçlarının aynı olarak karşılandığı geleneksel ekonomik ilişkiler. 2- Mülkiyetin ve her ekonomik birimin üretim kapasitesinin öncelikli olarak hükümdarın ihtiyaçlarına göre düzenlendiği, düşük seviyede bir ekonomik üretim. 3- Tekelci arzusunun tatmin edilmesine yönelik bir merci, kâr getirici girişimlere duyulan güven ve tımar ya da vergilendirmeyi kapsayan ekonomik tahsisat, hükümdara ve onun yönetim kadrosuna önemli bir kazanç kapısı sağlamaktaydı ki bu durum üç aşağı-beş yukarı siyasal kapitalizme benzemekteydi. 4- Doğrudan vergilendirilen kaynaklara getirilen yükümlülüklerin keyfi olarak belirlendiği ekonomik düzen, ki bu yükümlülükler geleneğe bağlıdır ve hükümdar tarafından kolayca değiştirilebilir. 5- Ekonomik akılcılığın eksik oluşu; ekonomik faaliyetin akılcılaştırılmasına dair iki temelin, yükümlülüklerin hesaplanabilirliği ve özel girişim özgürlüğünün yokluğu. 6- Akılcı ekonomik faaliyetin kısıtlanması, maliye politikası ve idari uygulamaları genel karakteri akılcı bir ekonomik faaliyetin gelişimini sınırlama eğilimindedir. 7- Ekonomik düzenleme, ekonomik faaliyetin faydacı, refahı ya da mutlak değerleri gözetici tarzda düzenlenmesi eğilimi, formel akılcılığı parçalamış ve böylece

39 Bryan S. Turner, *Marx ve Oryantalizmin Sonu*, çev. H. Çağatay Keskinok, Ankara, 1984, s. 76. Turner, Gabriel Baer'in *Population and Society in the Arab East* adlı incelemesine (Londra 1964, s. 207) cevaben özellikle şuna da dikkat çekmektedir: "Birçok oryantaliste göre, özerk bir burjuvazinin bulunmayışının yanı sıra, İslam kentinin sınıf yapısına ilişkin en çarpıcı 'olgu', kent yaşamının, 'gelirleri tarımdan gelen' prebendal toprak sahiplerinin egemenliği altında oluşuydu (*age*, s. 76). Böyle bir şema içinde, toplumsal değişimin kaynağı da, elbette ki, hükümdar ve onun kapı halkı olacaktır. Bkz. Max Weber, *age*, c. I, s. 228. c. II, s. 1003, 1025.

40 Max Weber, *Economy and Society*, c. I., s. 238-240, c. II, s. 1094'ten özetleyen Fatma M. Göçek, *age*, s. 31-32.

gelişen bu tür bir kapitalizm; ticaret, iltizam, devlet için iâşe tedariki ile plantasyonlar ve sömürgeciliğin kapsamındaki diğer girişimlerle sınırlı kalmıştır.

O halde, kapitalizmin oluşumu için gerekli şartlar nelerdir?⁴¹

En yaygın ön koşul; ihtiyaçların tedarikiyle ilgili tüm geniş endüstriyel işler için sermaye hesabıdır. Bu tür hesaplar; yer, araç, makine, alet vb. öncelikle fiziksel üretim yöntemlerinin tahsisini içerir. İkinci koşul; ticarette mantıksız kısıtlamaların ortadan kaldırılması anlamına gelen serbest piyasayı içerir. Üçüncüsü; kapitalist kâr, makul oranda teknolojiyi ve makinelleşmeyi öngörür. Dördüncü özellik; yasayla ilgilidir. Endüstriyel örgütün kapitalist biçimi, makul çalıştığı sürece, hükme ve yönetime dayalı olmalıdır. Özetle; sadece piyasa fiyatlarına ve net gelirin hesabına dayalı ihtiyaçları tedarik etmek mümkün olmalıdır. Kapitalizmin özellikleri arasında ticarileşmenin yanı sıra, henüz bahsedilmemiş bir başka etken de önemlidir. Vurgunculuk (spekülasyon), mal varlığı üzerinde anlaşmaya varılabilir bir evrak durumuna geldiğinden bu yanlış önem kazanmıştır.

Weber'e göre,⁴² merkantil ticaretin ya da salt kâr amacı gütmenin özgül olarak Batılı bir yanı yoktur. Bütün dünyada, toptan ve perakende satışlar, yerel ve deniz aşırı ticaret ile uğraşan tacirler vardır. Hiç olmazsa, on altıncı yüzyıldaki bankaların işlevlerini yerine getiren çeşitli bankalar vardı. Deniz ticareti ve bunun yol açtığı türden alışveriş ve birlikler sürekli ilişkiler olarak yaygındı. Kamu kuruluşlarına parasal yardım gerektiğinde, Babil, Atina, Hindistan, Çin ve Roma'da olduğu gibi borç para verenler her zaman olmuştur. Bu tür işveren tiplerine, kapitalist mace-raperestlere, dünyanın her yanında rastlanır. Ticaret ve kredi alışverişleri ve bankacılık işleri dışında, bunların eylemleri ana noktalarda, ya yalın akıldışı spekülatif bir özellik taşır ya da doğrudan doğruya savaş, sürekli haraç, yağma gibi yollarla kazanç elde etmeye yöneliktir.

Fakat Batı yeniçağda, dünyanın hiçbir yerinde gelişmemiş olan tamamen farklı bir kapitalizmi tanıdı: biçimsel özgür emeğin akılcı kapitalist işletme olarak örgütlenişi. Başka yerlerde bunun yalnızca ilk örneklerine rastlanır. Özgür olmayan emeğin örgütlenişi, yalnızca üretme çiftliklerinde ve çok sınırlı ölçüde ortaçağ çiftliklerinde akılcı bir düzeye ulaşmıştı.

41 Max Weber, *GEH*, s. 208–209.

42 Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, Ankara, 1997, s.19-21. Bu incelemesinde Weber, kent konusuna değinmemektedir. Bunun sebebi, Weber'ci ideal-tıp görüşünün yeni bir savunucusu Gianfranco Poggi'ye göre "Weber'in, savunduğu süreçlerin hareket noktası olarak ilk çağdaş kentleri alması ve bunun bilindiğini varsaymasıdır." Rodney J. Holton, *age*, s. 80

Yeniçağda ise bu akılcılık düzeyi, feodal çiftliklerde ve feodal işliklerde ya da sırf emeğe dayalı ev endüstrisinde daha düşüktü. Çünkü özgür emeğe dayalı ev endüstrisi, Batı'nın dışında sadece birkaç belirli koşulda ortaya çıkmıştır. Doğal olarak, her yerde görülen gündelikçi işçi çalıştırmak, her zaman çağdaş endüstriyel örgütlerden çok farklı olan devlet tekellerinde çok istisnai olarak, manifaktür endüstrisine yol açmıştır ama hiçbir zaman Batı ortaçağının damgasını taşıyan zanaat kollarının ortaya çıkmasına neden olmamıştır. İki önemli gelişim ögesi olmadan kapitalist işletme olanaklı olamazdı: bugünkü ekonomik yaşamı tamamıyla yöneten ev ile işin birbirinden ayrılması ve bununla yakından ilişkili olan “akılcı defter tutma eylemi”. Bu anlamda, Weber için Doğu'daki kazanç işletmeleri ve bölük pörçük hesap defterleri ancak ilkel örnek olabilirler.

Görüldüğü üzere, merkantil ticaretin ya da sadece kâr amacı gütenin özgül olarak salt Batılı bir yanı yoktur. Diğer uygarlıklarla karşılaştırıldığında Batı kapitalizminin asıl belirleyici özelliğini, kazanç elde etmeye yönelik bir meslek olarak yeni ve akılcı bir eğilimin gelişmesi belirlemektedir. Bu özellik, “biçimsel özgür emeğin akılcı kapitalist işletme olarak örgütlenmesi” ile ortaya çıkan yapısal değişikliklerde kendini göstermektedir. Zaten insan ve onun aklileşme süreci, Weber'in tüm eserlerinde yöneldiği iki ana kaynağı teşkil etmektedir. Ekonomik kuruluşlar da, teknolojinin ve müspet bilimlerin yardımıyla akılcı hesaba göre örgütlenmekte ve işlemektedir.⁴³ Weber, kapitalizmin gelişmesinin coğrafi unsurlarını açıkladıktan sonra diğer şartları belirtir:⁴⁴ Akılcı girişim, muhasebe, teknoloji, hukuk ve bunlara ek olarak, yine akılcı ruh, kamu hayatı ve ekonomik ahlak. En basitinden, Yahudilerin Ortadoğu'da sağladıkları başarıya rağmen, iltizam (*tax farming*) ve siyasal harcamalarda (*political financing*) uyguladıkları akılcı olmayan ekonomik ilişkiler bakımından ulaştıkları nokta “parya kapitalizmi” idi, Batı'da oluşan “akılcı kapitalizm”⁴⁵ değil. Böylece Weber yine aynı noktaya gelmiş oluyor: Aklileşme yetisi sadece Batı'da vardır.

Bir başka dikkat çekici özellik de şudur: Weber, soyut bir model olarak kurduğu “kapitalist iktisadi sistem”i sadece yeniçağ Avrupa'sında

43 Coşkun San, *Max Weber'de Hukukun ve Otoritenin Sosyolojik Analizi*, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, 1970, s. 197-198.

44 Max Weber, *GEH*, s. 260.

45 Max Weber, *age*, s. 264.

görmekte ve Batı dışındaki toplumlarda kapitalist sistemin yokluğunu ya da eksikliğini vurgulamakta fakat Babil, Atina, Hindistan, Çin ve Roma'daki kapitalist tipteki gelişmelerin - kendi iddiasından bir sapma olarak görünebileceğinden olsa gerek - ilkel ve ideal-tip yeniçağ Batı modelinden farklı olduğunu belirtmektedir. Böylece açıklama, "kapitalizm Batı dışındaki toplumlarda yoktu" şeklindeki "tarihsizlikten", "vardı ama 'ilkel'di" şekline dönüşmektedir.

Ekonomi ile din ve ahlak arasındaki doğrudan ilişkiyi vurgulayan Weber'e göre, kapitalizm ruhunun gelişimi ile Protestan ahlakın çileci-püriten hayat anlayışı birbirlerini desteklemektedir. Şöyle ki, ilahi takdir öğretisine dayalı Katolisizme göre zengin bir kişinin cennete girmesi iğne deliğinden geçmesi kadar zor ve imkânsız iken, Protestan ahlakına göre, çalışıp kazanan ve biriktiren Tanrı'nın sevgilisidir. O halde, kapitalist ekonomik ideoloji ile Protestan dini inanç ve ahlaki zihniyet arasında doğrudan bir bağlantı vardır.⁴⁶ Protestanlığın, işi kutsallaştırarak insan selametinin her şeyden önce düzenlenmiş ve akla uygun bir yaşam sürmekten ibaret olduğunu öğütleyip sırf sofü idealinden insanı döndürmesi ve onu dünyaya bağlamasının⁴⁷ aksine; İslam'da, kader – fonksiyonel akıl dengesi uygulamada kadercilik lehine kırılmıştır.⁴⁸ Bu durumda, İslam sufiliği, Weber'e göre, Hristiyan püritanizminin karşıt kutbudur.

B. Modelin Eleştirisi

Bu yaklaşım modelindeki temel sorun, gerçekten de Protestanlığın, kapitalizmi yaratan bir mezhep olup olmadığıdır. Şöyle ki, eğer ideal-tip (Avrupa'ya özgü kapitalist ruh) Protestan ahlakın tekeline ise ideal-tipin dışında kalan, Protestan ve Batılı olmayan kapitalist gelişmeler nasıl açıklanabilir? Kapitalizmin Batılı ve Protestan olmayan Japonya'da (ve

⁴⁶ Max Weber, *age*, s. 258–270.

⁴⁷ Pitirim A. Sorokin, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. M. Münir Raşit Öymen, Ankara, 1994. c. II, s. 203.

⁴⁸ Ahmed G. Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*, İstanbul, 1998, s. 296, bir önceki sayfadan devam eden 5. dn. Ayrıca, İslam'ın uzlaştırıcı ahlak yapısı veri alındığında, ahlaki emirler ile dünya arasında bir çatışma bulunmadığına ve bunun anlamının, dünya üstünlüğüne dayalı çileci ahlakın, özellikle kadınlar, lüks ve mülkiyet konusunda tamamen "hazcı" bir ruha sahip İslam'da ortaya çıkmadığına dair krş. Bryan Turner, *Max Weber ve İslâm: Eleştirel Bir Yaklaşım*, çev. Yasin Aktay, Ankara, 1991, s. 25.

Rusya’da) da gelişmesi, Weber’in temel önermesini, Popper’ın deyimiyle “yanlışlamaktadır.”⁴⁹ Kuramı çürüten bir etki bulunduğunda, başka bir deyişle, kuramla çelişme halinde olan, bu etkiyi betimleyen, evrensellik düzeyi düşük bir varsayım öne sürüldüğünde ve sağlaması yapıldığında, kuramın yanlışlandığını söyleyebiliriz. Karl Popper böyle bir varsayımı, “yanlışlayan varsayım” olarak adlandırmaktadır. Örneğin, “bütün kargalar siyahtır” önermesinin yanlışlanmasına, x’teki hayvanat bahçesinde beyaz kargalardan oluşan bir türün yaşadığını ileri süren, öznel arası sınanabilir bir önerme yetecektir. Konumuz bakımından sadece Japonya örneği bile aynı anlama gelmekte ve bu yönü ile Weber’i yanlışlamaktadır. Burada konu, yine Weber’ci ideal-tiplerin, farklı zamanlar ve mekânlardaki toplumların kısmi veçhelerini açıklama aygıtları olarak, biçimsel ve gerçek dışı olmalarına geliyor.

Halbuki, değişik ülkelerde farklı kapitalist gelişme modelleri olabilir. Bundan başka, Weber, Doğu’daki tüccar, kapitalist işletmeler ve hesap tutma geleneği vb.nin Doğu’da da (Batı’nın “öteki”sinde) varlığından sürekli bahsetmekte ve “biz” diye ifade ettiği Batı Avrupa’daki ideal-tipten “öteki”nin farklılığını vurgulamaktadır. Nitekim 1914’te, şehir tarihiyle ilgili bir tartışmada tarihçi Georg von Below’a “tarihin, diyelim ki Ortaçağ şehrinde neyin özgül olduğunu ortaya koyması gerektiğinde kesinlikle anlaşıyoruz; fakat bu ancak, biz önce diğer şehirlerde (antik, Çinli, İslami) neyin eksik olduğunu bulursak olanaklıdır” demişti.⁵⁰ Böylece, Weber’in açıklaması “ötekinin bizden eksikliğini bulmak” şeklinde bir muhasebe defteri kaydına dönüşmekte ve yukarıdaki soru cevapsız kalmaktadır.

Mumford, kapitalist ekonomiye doğru gerçekleşen değişim ile ilgili olarak (ki değişim karşılıklı korumaya dayalı ekonominin evrim sürecidir),

49 Karl R. Popper, *Bilimsel Araştırmaların Mantığı*, çev. İlknur Aka ve İbrahim Turan, İstanbul, 1998, s.109-110. Konuyu sosyal bilimlere uyguladığımız zaman, bu tür ideal-tip - ideal olmayan-tip yaklaşımında karşılaşılan problemlere dair bir örneğe, Perry Anderson’ın *Passages from Antiquity to Feudalism* ve *Lineages of the Absolutist State* adlı iki eserindeki holistik sebeblerinin açıklanmasında kendini göstermektedir. Japonya’da kapitalizmin gelişim sebeplerinin açıklanmasında kendini göstermektedir. Çünkü bütüncü açıklamanın dışında kalan tekil gerçekler gözden kaçmaktadır. Bkz. Mary Fulbrook ve Theda Skocpol, “Mukadder Yollar: Perry Anderson’ın Tarihsel Sosyolojisi”, *Tarihsel Sosyoloji*, s. 170-209. Anderson’ın Japonya ile ilgili açıklamasının eleştirisi için bkz. s. 185-186.

50 Peter Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, çev. Metin Tunçay, İstanbul, 1994, s. 22.

“Ne yazık ki, Max Weber’in birçok insanı yanlış bir biçimde düşünmeye sevk ettiği gibi, XVI. yüzyıl Protestanlığını beklemedi; aksine, bizatihi Protestanlık kapitalizmin yeni uygulamalarına karşı bir Hristiyan protestosu olarak, Walden tarikatıyla XIII. yüzyılda başladı” demektedir.⁵¹ Nitekim Henri Sée’de bu tür bir Weber etkisi belirgindir. Sée, Weber’e (ve Troeltsch’e) atıfla, kapitalizmin doğuşu ile Kalvinist reform arasında ilişki kurar. Faiz karşılığında borç konusunda Kalvin doktrininin Katolik kilise doktrinine tamamen karşı olduğunu ve Kalvinizmin ruhani ile fani arasında bir hiyerarşi kurmadığını belirterek kazancı meşrulaştırdığını, bu bakımdan Yahudiliğe benzediğini belirtir. Kalvinist bireycilikle XV. yüzyılda Lyon, Anvers gibi kapitalist bireycilik merkezleri ve hatta modern kapitalizmin en aktif üyelerinin Püritenler ve Yahudiler olması arasında paralellik kurar.⁵²

Şüphesiz, Weber’in açıklamaları, çok geniş bir akademik kesimde kabul gördüğü gibi, eleştirileri de beraberinde getirecektir. Şöyle ki, Weber modern kapitalizmi Avrupa’nın getirdiğini, zira Avrupa’nın diğer uygarlık alanlarından daha akılcı olduğunu öne sürmektedir. Fakat Avrupa akılcılığına ilişkin olarak verdiği örneklerin çoğu, Batı Avrupa’nın modern kapitalizme kararlı bir biçimde, kesin olarak girmiş olduğu dönemden sonrasına aittir. Dolayısıyla, mantıksal olarak, burada kısır döngü bulunduğu, bu akılcı niteliklerin pekâla kapitalist yöndeki ekonomik gelişimden de ileri gelmiş olabileceği, Weber’e karşı öne sürülebilir.⁵³ Weber’in kapitalizmin gelişimi ile dinler arasında kurduğu ilişkileri akılcılık, hesap tutma geleneği, kader, sihir, kâr, girişim zihniyeti başlıkları ile inceleyen Maxime Rodinson’a göre, bunların hiçbirisi Hristiyanlık ile Müslümanlık arasında mutlak zıtlık içermez.⁵⁴ Hatta Weber’e aynı eleştirel yaklaşımla,

51 Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, çev. Gürol Koca, Tamer Tosun, İstanbul, 2007, s. 322.

52 Henri Sée, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, çev. Turgut Erim, İstanbul, 2001, s. 51.

53 Maxime Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, çev. L. Fevzi Topaçoğlu, İstanbul, 1996, s.92. Rodinson incelemesinde, R. H. Tawney’in, Weber’in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı incelemesinin 1958 yılı İngilizce basımına yazdığı girişten şu alıntıyı yapıyor: “Aynı usullamanın, Weber’in modern kapitalizmin kökenini Protestan ahlakında gören daha özel tezine karşı, inandırıcı biçimde ileri sürülmüş olduğu biliniyor.”

54 Maxime Rodinson, *age*, s.93–129.

R. H. Tawney ve H. M. Robertson'un yorumu ile denilebilir ki,⁵⁵ Kalvinizm Protestan ahlakının yarattığı akılcılık ile kapitalizmin doğuşuna sebep değildir. Tam aksine, hissedilen ekonomik yayılma Kalvinizmin, girişimcilik, sermaye birikimi ve faiz karşısındaki yumuşak yorumunun sebebidir. Dolayısıyla Reform sonrası ortaya çıkan kazanç ve birikim tutkusunun palazlanması, İtalyan ticaret şehirlerinin doğuşu, yabancıların ekonomik hayattaki rolü, ribaya sıcak bakılması vb. doğmakta olan kapitalizmin dinamikleri olarak görülmelidir.

Rodinson eleştirilerinde şu şüphesini de dile getirir:⁵⁶ Şayet Weber haklıysa, yani şayet İslam'da kapitalizm gelişmediyse ve bu durum İslam dünyasında egemen olan ideolojinin bu gelişme için gerekli olan akılcılığa karşıt olmasından dolayı ise, bunun nedenini İslam dininde değil, bu ideolojinin temelindeki tüm öğelerde aramalıyız. Bu öğeler, İslam Dünyası'nın tüm sosyal yaşamı ve Doğu'daki biçimiyle Hristiyanlık dahil önceki ideolojilerdir. Aksi görüş kanıtlanmaya muhtaçtır. Rodinson'un vardığı sonuç şudur:⁵⁷ Weber'in, kapitalizmin Avrupa'da gelişmesini Avrupalıların kendine özgü akılcılığına atfeden tezi; gerekçesi, yani kapitalizmin gelişmediği İslam uygarlığı örneği, diğer uygarlıklarda akılcılık düzeyinin düşük olması açısından incelendiğinde hiçbir noktada tutarlı görünmez. Weber'in, Avrupa'da belirgin özelliklerini anlattığı özdeksel üstün akılcılık sadece modern çağ, özellikle modern kapitalizmin egemen olduğu çağ için geçerlidir ve bu belirgin özelliklerin bu ekonomik rejimden ileri gelmedikleri de kanıtlanamaz. Dolayısıyla, bu özelliklerin kökeni sorunu tümüyle çözümlenememiş olarak kalmaktadır. Böylece Müslüman dünyanın modern kapitalizm yolunda gelişmesini İslam dininin engellediğini ve Hristiyanlığın da Batı Avrupa dünyasını bu yola ittiğini kesin olarak gösteren hiçbir şey yoktur.

Rodinson'unkine benzer bir görüşle Braudel, çift yönlü defter tutma, kambiyo senetleri, cirolar ve iskontoların (senet kırmaların) pek tabii olarak "Batı Dünyası"nın ve onun kutsal rasyonalitesinin dışında da buluna-

55 Ahmet G. Sayar, *age*, s. 296, dn. 3.

56 Maksime Rodinson, *age*, s. 117.

57 Maxime Rodinson, *age*, s. 129. Benzer bir yaklaşım için bkz. H. M. Robertson, *Aspects of the Rise of Economic Individualism*, Cambridge 1935, s. xi-xiii'den aktaran Bryan Turner, *age*, s. 22.

bileceğini belirtir.⁵⁸ Braudel, hatta 1602’de kurulan Hollanda Doğu Hint Şirketi gibi en büyük firmalardan bazılarının ya da Londra’nın Sun Fire Insurance Office’inin çift-yönlü defter tutmayı ancak 1890’da benimsediğine dikkat çekmektedir. Jack Goody de akılcı defter tutma yönteminin sadece Batı’ya özgü olmayıp, böyle bir iddianın “etnik merkezli akıl yürütmek” olduğuna dair bir yorumu ile aynı şarkiyatçı yorumu eleştirmektedir.⁵⁹

Esasen Rodinson’un yaklaşımı da Weber’i tersten okumaya yaklaştırmış ve İnan’ın deyimiyle,⁶⁰ Weber’in kapitalist gelişim özelliklerini bulamadığı her yerde kapitalizme dair bir nüve bulmaya yönelmiştir. Oluşturmaya çalıştığı alternatif tarih kuramında, belirli toplumların tarihteki farklı dönemlerinde ortaya çıkan belirgin yapıların ve ekonomik süreçlerin analizini yapmak yerine, ebedi, farklılaşmamış bir İslami kategori ile muğlak Avrupa kapitalizmi ve Hristiyanlık arasında karşıtlık kurmuştur.⁶¹

Konuya ilişkin daha metodolojik bir eleştiri Bryan Turner’in eserlerinde bulunabilir: Weber’in ekonomik olayların psikolojik bir belirlenmesini

58 Fernand Braudel, *Medeniyet ve Kapitalizm*, çev. Mustafa Özel, İstanbul, 1996. s. 184. R.S. Lopez’in vurgusu önemlidir: “Ortaçağ ticaretinin (Güney Avrupa’daki) altın çağında, kesinlikle kapitalizme özgü diye baktığımız birçok özellik biliniyordu. 11. yüzyılın sonlarından 14. yüzyılın başlarına kadarki kayıtları taradığımızda, düzenli bir para ve mal sermayesi yığılmasının; büyüyen bir kredi kullanımının ve yönetiminin hem sermaye sahipliğinden hem de el emeğinden kademeli olarak ayrılmasının; iş yöntemlerinin düzeltilmesi ve aynı alandaki diğer iş adamlarıyla rekabet için sürdürülen sürekli çabanın; piyasayı genişletmek amacıyla girilen büyük çaplı harekâtların; ticaret çıkarlarının devlet meseleleri düzeyine çıkarılmasının; ve hepsinin ötesinde, ticari faaliyetin sürükleyici nedeni olarak kâr etme arzusunun varlığını görmezden gelemeyiz.” Aktaran David Harvey, *Sosyal Adalet ve Şehir*, çev. Mehmet Morali, İstanbul 2006, s. 231–232. Harvey, bankacılık kurumları ve çift kayıtlı defter tutma gibi yöntemsel araçların ticareti kolaylaştırmak için yaraldığına, bu kapitalist yöntemlerin İtalyan tüccarlarca Avrupa’nın kuzeyine aktarıldığında büyük önem kazandıklarına da değinir. David Harvey, *ağ*, s. 232.

59 Jack Goody, *Batıdaki Doğu*, çev. Burhan Mert Anarlı, İsmail Mert Bezgin, Ankara, 2002, s. 65-66. Bizce, para vakfı lehindeki eğilimler ve hükümdarların lehte tercihi, mütevellilerinin iktisadi tavrı vb. de bu görüşleri destekler örneklerdir. Bkz. incele-memizde üçüncü bölüm.

60 Huricihan İ. İnan, *ağ*, s. 23.

61 Bryan Turner, *Oryantalizm Kapitalizm ve İslam*, çev. Ahmet Demirhan, İstanbul, 1997, s. 29. Turner’in bu yorumuna karşılık Edward W. Said’e göre, Rodinson’un çalışması Weber’in tümünden yanıldığını ortaya koyan sağlam bir kanıtlamadır. Edward W. Said, *ağ*, s. 392, dn. 137.

aramasına ve özelde, kapitalizmin gelişimini “kapitalist bir ruh’un gelişiminin sonucu” olarak görmesinin aksine; Turner, kapitalist ruhun, dinsel birtakım itkilerden çok uygarlığın maddi koşullarından dolayı geliştiğini göstermeyi amaçlamıştır.⁶² Dini inançlar ve kapitalizm arasındaki bağ konusunda tutarlı bir Weber’ci kuramın oluşturulamadığı ve en azından dört farklı tezin bulunduğu belirten Turner, İslam’ı Weber sosyolojisinin bir konusu olarak ele almayı denciyen herhangi bir çabanın karmaşık bir yöntem olma ihtimalini hatırlattıktan sonra amaçlarını sıralar:⁶³ Weber’in a- İslam’daki bazı gelişmeleri açıklamak için zorunlu bir açıklama tarzı olabilecek patrimonyal egemenlik kavramı hariç tutulursa, diğer üç tezinin, 1- Protestan ahlakı, 2- kapitalizmin oluşum şartları ve 3- uygarlıklar sosyolojisi tezlerinin ya yanlış ya da saçma olduğunu, b- İslam’a ait olgusal yanlışları bir yana, İslam hakkında yanlış sorular sorduğunu ve c- İslam analizinin özellikle başarısızlığını kanıtlamak. Bu açıklama ile Turner her şeyden önce, sosyal bilimlerde Weber’ci-şarkiyatçı yaklaşım modelinin tahakkümcü egemenliğine karşı kışkırtıcı bir karşı-çıkışta bulunup, takip eden sayfalarda Weber’in din sosyolojisine ait dört tezini açıklamakta⁶⁴ ve bunları sorgulamaktadır. İlk tez, Protestan ahlakı tezi, idealist bir değerler kuramını gerektirir. İkinci tez kapitalizmin ortaya çıkmasının gerekli ve yeterli şartları hakkındadır. Üçüncü tez Weber’in bilim felsefesindeki “anlama” kavramının önemi üzerinde durarak uygarlıklar sosyolojisinin geniş bir tanımını verir. Dördüncü tez sosyo-ekonomik şartların inançları biçimlendirdiğine, patrimonyalizmin kapitalizmin gelişimini engellediğine sürekli dikkat çeker. Turner’ın bu tezleri tartıştıktan sonra vardığı sonuç

62 Bryan Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, çev. Yasin Aktay, Ankara, 1991, s.22.

63 Bryan Turner, *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslâm*, s. 84. Bu bakımdan, İslamcı reformistlerin de İslam’ın gelişmesini Weber’in Protestan ahlakı tezi ile açıklamaları ironik bir durumdur. *age*, s. 84. Bu ironikliğin Osmanlı-Türk tarih yorumundaki etkisi Weber’ci Osmanlı Araştırmaları başlığımızdaki açıklamalarımızda tartışılmaktadır. Turner’ın dikkat çektiği bir başka husus, düşünceler tarihi ile ilgilenirken bir sosyoloğa, özellikle büyük bir sosyoloğa bağlanarak her zaman onu okumanın yarattığı “yanlışlık” tabir edilen durumdur.

64 Turner, sınıflandırmada Alasdair MacIntyre’in toplumsal bilimde nedensellik hakkında bir yanlış” (“A Mistake about Causality in Social Science”, *Philosophy, Politics and Society: A Collection*, der. Peter Laslett ve W. G. Runciman, Oxford, 1962, s. 48-70) adlı makalesinde işlediği teze atıfta bulunmaktadır (*age*, s. 85).

açık ve nettir: Bu tezlerden patrimonyalizm, İslam toplumunun düşüşünü ve belirli askeri-ekonomik zıtlıklarını açıklayan yaklaşım tarzı ile modern araştırmaları destelemekte,⁶⁵ fakat diğer üçü zararlı kuramsal bulanıklıklar ve dolambaçlılıklar barındırmaktadırlar. Buna ek olarak üç tez de kavramsal olarak zayıf, olgusal olarak yanlıştır. Özellikle “Protestan ahlakı” ve “kapitalizmin oluşum şartları” yaklaşımları ironiktir. Weber’in karşılaştırmalı sosyoloji metodu, Turner’ın vardığı sonuca göre, bir yanda “rasyonel yasanın”, “özgür şehirlerin”, “kırsal burjuvazinin”, diğer yanda “*ad hoc* hukukun”, “askeri kampların”, “devletin kontrol ettiği tüccarların” ve “patrimonyal devletin” olduğu bir değerlendirme sistemidir.

Esasen, Weber’ci idealist sosyolojide dile gelen bu yaklaşım modeli, Marx’çı materyalist yorumda da kendini “Asya tipi üretim tarzı” olarak yeniden üretir. Bu tipolojinin genel özelliği de, devletin, coğrafi şartların yetersizliğinden dolayı sulama işlerini kontrol ettiği ve bundan dolayı özel mülkiyetin ve aracı sınıfların bulunmadığı savına dayanmaktadır. Böylece Turner, Weber’i çözümlemekle başladığı incelemesini Marx’a bağlayıp, şarkiyatçılığın iki uç noktasının da, temelde aynı şeyi yaptıkları, Doğu toplumlarına Batı merkezinden baktıkları sonucuna ulaşmış olur.⁶⁶

Turner özellikle, Weber’in İslam’da kapitalist gelişme için gereken sistematik resmi hukuk geleneğinin bulunmadığı görüşüne ve bunun yetersizliğine dikkat çekerek, Weber’in buna rağmen, İngiliz hukuk sistemi örneğinde görüldüğü gibi, kusursuz hukuk sisteminin yokluğunun İngiltere’de kapitalizmin gelişmesini engellemediğini kabul ettiğini belirtir. O kadar ki, İngiltere’deki sulh hâkimliği Kıta Avrupa’sında bilinmeyen oranda İslami

65 Bryan Turner, *age*, s. 98.

66 Anthony Giddens, sosyoloji literatüründe Karl Marx’ın yazılarıyla Max Weber’in yazılan arasındaki ilişki kadar yorumlanması güç pek az entelektüel ilişkinin olduğunu ve birçok kişinin Weber’in yazılarının (özellikle *Protestan Ahlakı ve Kapitalizminin Ruhu*’nun) Marx’ın materyalizmini çürüttüğü iddiasında olduğunu, kimilerinin ise tam aksine, Weber’in sosyolojisinin önemli bir kısmının “Marx’çı şemaya güçlük çıkarmadan uyduğu”nu ileri sürdüklerine vurgu yapar. Bkz. Anthony Giddens, *Sinyet, Sosyoloji ve Toplumsal Teori: Toplumsal Düşüncenin Klasik ve Çağdaş Temsilcileriyle Hesaplaşmalar*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul, 2001, s. 63-64. Marx ve Weber arasındaki ilişkinin ayrıntısı için bkz. *age*, 65-87. Epistemolojik bir kıyaslama için bkz. Karl Löwith, *Max Weber ve Karl Marx*, çev. Nilüfer Yılmaz, Ankara, 1999. Bu kitaba Tom Bottomore ve William Autvarte’nin yazdıkları önsöz de önemli bir yol göstericilik niteliği taşıyor. s.51-60 Krş. incelememizde dn. 77-78.

kadılığa benzemektedir. Bundan başka, Kıta Avrupa'sında *honorable*/sulh mahkemelerinin hüküm verirken burjuva çıkarlarına direndiğini de gözlemlemiştik.⁶⁷ O halde, kadılık Doğu'da kapitalizme geçişi engelleyen patrimonial-bürokratik bir olgu iken, bunun Batı'daki işlevsel eşdeğeri olan sulh mahkemeleri Batı'da kapitalizme geçişte aynı direnci gösterememiş olmaktadır. *Honorable* burjuva çıkarlarına uygun işlemediğine göre, kapitalizm bu kuruma rağmen nasıl başarılı olabildi? Weber'e göre, İngiliz kapitalist sisteminde hukukçular ve girişimcilerin aynı toplumsal sınıftan gelmeleri ve aynı toplumsal çıkarları paylaşmaları sorunu çözmüştür. Weber, diyor Turner, mukaveleye dayanan kapitalist ilişkiler için hukukun içeriğinin değil, toplumsal çevre ve hukukun kurumsallaşmasının önemli olduğunu savunur görünüyor. Aynı şekilde, kadı hükümlerinin dayanıksızlığı ve şeriatın sabitliği, İslam kültürüne ilişkin olgulardan ziyade patrimonial yöneticiliğin ürünüydü. Hukuk kurumu söz konusu olduğunda, Batılı burjuva sınıfının resmi-akılcı hukuku tercih etmesine karşılık, Doğu'nun patrimonial-bürokratları, kadılar vasıtası ile mutlak keyfiliğin olasılıklarını ve öznel kararsızlıklarını temsil etmektedirler. Böylece, Weber'ci teoride sürekli tekrarlanan Batı(+) - Doğu(-) zıtlıkları imgesine geri dönmüş oluyoruz.⁶⁸

Weber sosyolojisine yönelik eleştirileri epistemolojik alandan iktisat ve yerel yönetim bilimlerine kaydardığımızda ilk akla gelen, feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarıdır. Henri Pirenne ve Weber, kapitalizmin

67 Bryan Turner, *age*, s. 93.

68 Gerçekten de, Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı kitabını incelediğimizde sürekli bir kelime ya da cümle ile karşılaşırız: "ama", "hiçbir zaman Batı'daki gibi olmadı". Batı'da olan x Doğu'da da vardı "ama" o "hiçbir zaman Batı'daki gibi olmadı." Burada, Batı'daki gelişime, sanki dünyanın diğer kısımları da onu takip etmek zorundaymış gibi, Avrupa-merkezli olumlu bir anlam yüklenir. Kıtaptan, Batı(+) - Doğu(-) zıtlaması üzerine temellendirilmiştir. Batı/Avrupa-merkezci yaklaşımın genel bir eleştirisine ilişkin bir örnek için bkz. Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirminci Yüzyılın Sosyal Bilimi*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul, 2000, s. 184-208. Ona göre, şarkiyatçılar, Hristiyan - pagan ayırımının yerine, kısmen Doğulu - Batılı, modern olan - modern olmayan vb. ayırımını geçirdiler. Böylece sosyal bilimlerde aşına olduğumuz kutupsallıktan oluşan uzun bir hat ortaya çıktı (*age*, s. 192). Zaten Avrupa'nın sorunlarına cevap olarak, Avrupa'nın bütün dünya sistemine hükmettiği tarihsel bir noktada ortaya çıkan sosyal bilimlerin de en azından beş biçimde Avrupa merkezli olduğu söylenebilir: 1- tarih yazımında, 2- evrenselciliğin dar görüşlülüğünde, 3- Batı medeniyeti hakkındaki varsayımlarında, 4- şarkiyatçılığında ve 5- ilerleme teorisini dayatma girişimlerinde (*age*, s. 184-201).

gelişmesini “kent merkezli evrimci” yaklaşımla incelemişlerdi.⁶⁹ Bu modele göre feodalizm, özü bakımından kapalı, durağan ve içsel bakımdan değişime dirençlidir. Bundan dolayı, değişim, feodal ilişkilerin dışındaki yeni tip insanlar ve özerk kent adacıklarından, kısaca, feodalizmin dışından gelebilir. Kapitalizmin kökenleri bu gelişimde aranmalıdır. Pirenne ve Weber’in dış etkiye verdikleri bu öncelik eleştirilmiştir. Her şeyden önce feodal toplumun da kendine özgü değişim dinamikleri vardır. Maurice Dobb, ortaçağ kentlerinin özerkten ziyade feodal ayrıcalıklı birimler olduğunu, kent havasının insanları özgür kılmadığını, aksine, krallarca verilmiş ama istendiği takdirde geri alınabilecek beratlar sayesinde, sadece yerel egemen aileleri ayrıcalıklı kıldığını belirtir.⁷⁰ Bunlara ek olarak, kentlerde

69 Mumford’a göre, gerçek, Pirenne’in yorumunun tam tersidir: “Bölgesel ve uluslararası ticaretin tekrar açılmasına ve mali fazlının Avrupa çapında dolaşımına, özellikle de prenslere ve kodamanlara yüksek kârlarla satılan lüks malların veya yerel üretimin azlığı sayesinde yüksek fiyatlara satılabilen kalemlerin dolaşımına olanak tanıyan, korunaklı kasabaların yeniden ortaya çıkmasıydı. İngiltere’den kaliteli yün, Ren’den şarap, Doğu’dan baharat ve ipek, Lombardiya’dan zırh, İspanya’dan safran ve cıva, Pomeranya’dan deri, Flandre’dan tekstil ürünleri ve çeşitli sanat merkezlerinden dini ikonlar ve dine bağlılığı simgeleyen nesneler bu şekilde Avrupa içinde dolaşıyordu.” Lewis Mumford, *age*, s. 320.

70 Maurice Dobb (ed.), *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, çev. F. Akar, İstanbul, 1992, s. 418–452. Krş. Birgül A. Güler, “Yerel Yönetimler Tarihine Yaklaşım Sorunu”, *Amme İdaresi Dergisi*, c. 26, sy. 1, 1993, s. 87–96. Güler, bu makalesinde, bahsedilen yaklaşıma eleştirel bir cevap verdikten başka alternatif bir yaklaşım önermektedir. David Harvey, incelemesinde bu konuya değinir: Ona göre, sonuç olarak ortaçağ kentleri, M. Postan ve H. Pirenne’ce atıfla “feodal denizde feodal olmayan adalar” ya da K. Polanyi’ye atıfla “tüccar sınıfının muhtemel bozucu etkilerinin kapatıldığı hapisçiler” gibi görünür. Ama buradan, ortaçağ kentlerinin feodal toplumda “tamamen yıkıcı küteller” olduğunu çıkarmanın da yanlış olacağını, çünkü büyük ihtimalle kentlerin çoğunluğunun, M. Dobb’a atıfla, “bazı feodal kurumların girişimi sonucu veya bir şekilde feodal toplumun bir unsuru olarak ortaya çıktığını” da vurgular. David Harvey, *age*, s. 230. Mumford, erken kapitalizmin ortaçağ kent hayatında bütünleştirici değil yıkıcı bir güç olduğuna değinir. Zira kapitalizm, işlev ve statü üzerine temellenen, emniyeti amaçlayan, ahlaklılığını bir derece dini hükümlerden ve aile bağları ile görevlere güçlü bir duyarlılıktan alan eski koruyucu ekonomiden, bireysel teşebbüse dayanan, para kazanma arzusuyla hareket eden yeni ticaret ekonomisine geçiş hızlandırmıştır. Lewis Mumford, *age*, s. 321. Mumford, belki iki veya üç yüzyıl boyunca iki düzenin aynı kentlerde bir arada bulunduğu ve kimi zaman kentin ekonomik hayatında üzücü sonuçlar doğurduğuna fakat sonuçta, sabit, dar görüşlü ve bir araya gelebilmesi zor olan diğer güç birimlerine karşı, hareket kabiliyetine sahip olması, yoğunlaşabilmesi, çoğalabilmesinden dolayı paranın hem feodal hem de lonca türü korumacılığa karşı her yerde üstünlük sağladığına dikkat çeker (s. 321).

loncaların üretimini denetlemesi ve kent yöneticilerinin, ticari ayrıcalıkları dolayısı ile sanayi ve ticareti engeller duruma gelmesi yönündeki görüşle-riyle de, Pirenne-Weber geleneğindeki görüşlere “geçiş tartışmaları” baş-lığı altında ciddi cevaplar verir. Ortaçağda adı bilinmeyen birçok yerleşim biriminin ortaya çıkması ile birçok ünlü yerleşim biriminin yok olmasının aynı dönemlere rastlaması buna kanıttır. Karl Polanyi’ye atfen denilebilir ki, ortaçağ kentleri feodalizmin karşıt gücü değil, aksine parçasıdır.⁷¹

C. Weber’ci Modele Dayalı Osmanlı Araştırmaları

İslami imparatorluk yapısının, prebendal-feodalizm ve patrimonyal-bürokrasiden oluştuğu ve bu örgütlenmede akılcı kapitalizmin gelişe-mediği yönündeki Weber’ci yaklaşımın Osmanlı araştırmalarına büyük etkisi olmuştur. Weber’ci görüş, Osmanlı araştırmacılarının zihniyetine öylesine kuvvetli yerleşmiştir ki bir makalesinde Ali Kazancıgil doğrudan şu soruya cevap aramıştır:⁷² Daha önceleri Selçuklularda da görülen pre-bendalizm, Osmanlı İmparatorluğu’nun patrimonyal yapısının sürüp git-mesinde önemli rol oynamıştır. Buna karşın, Batı’daki, örneğin Karolenj İmparatorluğu’ndaki, patrimonyal yapıların çözümlerinde egemen olan süreç prebendalizm değil de feodalizm olmuştur. Selçuklularda ve Osman-lılarda evrimin neden feodalizme değil de prebendalizme-patrimonyalizme yöneldiği ulusal tarihimizin en önemli konularından birisidir.

Weber’ci anlamda, Doğu toplumlarında patrimonyal ve prebendal bürokratik yapının geliştiğine dair görüşün Osmanlı bürokratik-idari ya-pısına uygulanması şöyledir: Batı’da ortaçağ toplumunu ayırt eden pat-rimonyal ve feodal ilkelerden, Türkiye’de ağır basan ilke patrimonyalizm olmuştur. Şerif Mardin’e göre,⁷³ her ne kadar Osmanlı toplumsal yapısını tek bir modelle kavramlaştırmak imkânsız ise de, İmparatorluğun top-lumsal özelliklerini en iyi anlatacak şema “patrimonyal-bürokrasi” adı

71 Bkz. Fred Black “Ekonomik Yanılginın Ötesi: Karl Polanyi’nin, Holistik Toplum Bilimi” *Tarihsel Sosyoloji*, s.54, dn. 12 ve Margaret R. Somers, Toplumun bütüncü açıklanmasına yönelik bir metodoloji için bkz. incelememizde, dn. 195.

72 Ali Kazancıgil, “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul, 1986, s. 177. Benzer görüşler için örnekler çoğaltılabilir.

73 Şerif Mardin, “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, der. Mümtaz’er Türkönc ve Tuncay Önder, İstanbul, 1991, s. 178; ve aynı yazarın, *Din ve İdeoloji*, İstanbul, 1993, s. 105-142.

verilen topluluk türüdür. Osmanlı'nın kuruluşundan az sonra Batı'daki feodalizmin aksine "patrimonyal ilkeler" ağır basmakta idi. Bu sistemde, patrimonyal hizmetin başındaki seçkinler, meşrû iktidar yapısının dışında görünen herhangi bir iktidar kaynağını dikkatle denetimleri altında tutmaya aşırı bir özen göstermişlerdir. Weber'ci ekolün Türk modernleşme hareketine verdiği anlam da aynı doğrultudadır: patrimonyal-bürokratik bir yapının akılcı-bürokratik yapıya dönüştürülmesi.⁷⁴

Osmanlı Devleti'nin evriminde toplumsal değişme, Batı'da olduğu gibi girişimci ve sivil bir orta kesimden kaynaklanmamış, Batı'nın etkisi ile bürokratik seçkinler tarafından alınmış kararlar aracılığı ile olmuştur. Metin Heper'in "üç karar tipi" olarak sınıflandırdığı bu karar tipleri özetle şöyle açıklanabilir:⁷⁵ 1- "Stratejik kararlar", Osmanlı-Türk Devleti'nde ilk kurumlaşma biçiminin olduğu gibi korunup korunmaması, eğer olduğu gibi korunmayacak ise yapılmaya çalışılacak değişikliğin niteliği ile ilgilidir. Bu karar tipi, Osmanlı yapısının külliyen çözülme aşamasında ortaya çıkar. 2- "Yasallaştırma kararları", topluma kabul ettirilmeye çalışılan temel normlar ile ilgili olup dinsel ve laik, emredici veya esnek olabilir. Osmanlı-Türk Devleti ilk kurumlaşma aşamasında dinsel-emredici, modernleşme aşamasında dinsel ve laik-emredici, tam modernleşme aşamasında laik-emredici bir nitelik taşır. 3- "Nesnel tabakalaştırma kararları", bilerek ya da bilmeyerek bir toplum üyesi olmayı öğreten emredici kararlardır.

74 Metin Heper, "Osmanlı-Türk Bürokrasisinde Modernleşme; Saf Patrimonyalizmden Patrimonyal Yasallığa Gelişim" *Yönetim Sosyolojisi, Yönetim Sosyolojisi Kolokyumuna Sunulan Bildiriler-Tartışmalar*, 14-15 Ekim 1976, Ankara 1977, s. 51-76. Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform: Bâbü'lî (1789-1922)*, çev. Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İstanbul 1994. Her iki yazar da bu dönemde patrimonyalizm ile rasyonelliğin belli bir süre bir arada bulunduğunu belirtirler. Osmanlı bürokratik yapısını Weber'ci "patrimonyal bürokrasi tipi" ile açıklayan yaklaşımların genel eleştirisi için bkz. Cenk Reyhan, "İlim-Kılıç-Kalem: Osmanlı Kamu Personeli Rejiminde Üçlü İşlevsel Ayrışma", *Belleten*, c. LXXII, sy. 263, s. 95-122. Bkz. incelememizde dn. 311.

75 Metin Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği*, Ankara, 1974, s. 24-27. Heper bu incelemesinde, Apter ve Eisenstadt'ın geliştirdiği "üç karar tipi"ni Osmanlı'yı anlamak için kullanmıştır. Benzer bir yaklaşım için bkz. Carter V. Findley, *age*. Findley bu incelemesinde özetle, Osmanlı bürokratik evriminin henüz küçük bir beylik olan ve onun ihtiyaçlarını karşılayabilen "patrimonyal bürokrasi" döneminden başlayıp, devletin gelişimi ile paralel olarak bu bürokrasinin akılcılaştığını belirtir.

Osmanlı sultanının, siyasal ve ruhani iktidarı kendi egemenliğinde birleştirmek iddiası doğrultusunda bu iktidarlardan her birini tekeline almakla patrimonyal hükümdarlığın mükemmel bir biçimini üretmiş olduğuna değinen Halil İnalcık,⁷⁶ Weber’ci anlamda patrimonyal egemenliğin fiziksel güce (askeri monarşiye) ve ruhani otoriteye (kiliseye) dayalı olduğunu belirterek Osmanlı sisteminin, bu tür bir örgütlenme ile patrimonyalizmin en üst noktası olan “sultanizm” (Doğu despotizmi) olduğunu ifade etmektedir.

Esasen Weber’in “patrimonyalizm” ve “prebendalizm” kavramı ile Marx’ın “Asya tipi üretim tarzı” modelleri birbirlerine son derece benzer çözümlemelerdir.⁷⁷ Her iki modelde de despotik devlet toplum üzerinde tahakküm kurar, aracı kurumları yok eder ve kapitalizmin gelişmesini önler. Bu sonuca, Weber kültürel kurumları, Marx üretim yapısını inceleyerek ulaşır. Bu bakımdan Weber’in modern kapitalizmin gelişiminde kültürel değerlerin önemini vurgulayan incelemesi, Marx’ın incelemesinin yerini alabilecek bir çalışmadan ziyade ona eklenebilecek bir çalışma olarak görülebilir.⁷⁸

Weber’ci sosyolojide, “hükmetme” ya da “egemenlik” olarak çevrilen bu davranış kalıbının ekonomik ve yerel idari yapıya dair araştırmalara da yansımaları olacaktır. Şöyle ki, Osmanlı’da devlet bu tür bir hükmedici tavırla “şehirlerde uyrukların babası” olmak için duyduğu zorunluluk doğrultusunda piyasaya da müdahalede bulunuyor ve lonca zanaatları karşısında ticareti elverişsiz duruma sokuyordu. Böylece devlet, loncaları tüccarların tekeli davranışlarına karşı koruyor, fakat daha da önemlisi, şehirlere tüzel kişilik ve bağımsızlık tanımayarak tüccar kapitalist oligarşilerin kurulmasını da önlemiş oluyordu. Bunun yanında, iktisadi alanda ticaret azaldıkça yeni

76 Halil İnalcık, “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”, *Toplum ve Ekonomi*, çev. Kemal Aydın Akgündüz., Ekim 1994, sy. VII, s. 5-27.

77 Bunun için bkz. Bryan S. Turner, *Marx ve Oryantalizmin Sonu*, s. 74-85. Asya tipi üretim tarzı ve bunun üzerine yürütülen tartışmalar konumuzun kapsamına girmemektedir. Bu konuda genel bir literatür sunumu için bkz. Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, Kırklareli, 1981, s. 13, dn. 4-5.

78 Robert Boccock, *Tüketim*, çev. İrem Kutluk, 1997, Ankara, s. 47. Boccock’a göre; Weber’in eseri, Marx’ın kuramsal nesnesi olan kapitalizmin pekiştirilmiş ve rafine edilmiş bir şekli olarak okunabilir. Ayrıca, Avrupa’nın tarihsel gelişiminde ayrıntı kabul edilebilecek meselelerde bile, Marx’ın analizinin Weber’in analizine yakın olduğu yolunda bir iddia için krş. Anthony Giddens, *age*, s. 80.

pazarlar aramaya teşvik de yoktur. Osmanlı'da ticareti arttırmak amacına yönelik hiçbir merkantilist siyaset düşünülmemiştir” ve Batı'daki iktisadi siyasetin aksine, şehirlere ayrıcalık tanımanın yararlarını kabul etmek sözü konusu olmamıştır. Bu tür bir örgütlenmeden dolayıdır ki padişah otoritesi ile tebaası arasında aracı bir güç oluşmamıştır. Doğu despotizmi⁸⁰ şeklini alan bu idare tarzında, Batı'da devletin merkezi ile tebaa arasında bir köprü ya da tampon vazifesi gören “*Stände*”, ya da mahalli yargı ve hukuki tefsir organları “*parlement*”lar yoktur, oluşamaz.

Yukarıda özetlenen yaklaşım tarzı doğru ise, Osmanlı belgelerinde “Cum’a kılınur, bâzârı durur yer”⁸¹ olarak betimlenen Osmanlı kenti bu tanımda nasıl konumlanabilir? Tanımdaki kamusal alan (*cuma*=cemaatle toplanma) ve ekonomik hareketlilik (*bâzâr*=pazar) vurgusu ilgi çekicidir. Osmanlı kenti merkezi hükümet temsilcilerinin ikamet ettiği, esnafı vasıtasıyla beslendikleri, ayrıca tarımsal nüfusa kendi yerleşikleri ile birlikte tarım dışı ürünler sunan ve yönettiği reayayı bir mekân ve grup içinde tutmayı öngören nizam-ı âlem anlayışına uygun yerleşim mekânı fonksiyonları ile, Weber’in ideal-tipinden bağımsız olarak kendini üretmiştir. Bir başka husus, bir yerleşim biriminin kent sayılabilmesi için ille de şehir meclisinin ya da benzer yapılarının mı olması gerektiği sorusudur? Mesela, modernleşme öncesi Osmanlı’da, yerel işler, yerel meclisler aracılığı değil de yürütme kuvvetini temsil eden beylerbeyi veya sancakbeylerinin ya da yargı gücünü temsil eden kadıların bizzat kendi evlerinde yapılmaktaydı.⁸² O halde, ideal-tip Avrupa kentinin Weber’de dillendirilen “kendisine ait bir mahkeme” ya da hiç değilse “kısmen özerk hukuk”, “kısmen özerklik ve kendi kendini yönetme”, “şehir sakinlerinin katıldığı seçimlerle işbaşına gelen idari yetkililerce yönetim” gibi özelliklerinin hiçbiri Osmanlı’ya uymuyor. Varsayılan ideal-tip kent karşısındaki bu “eksiklikler” bize Osmanlı’da kent yapısı ve kentlilik bilinci olmadığını mı kanutlar?

79 Şerif Mardin, “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de Toplumsal Sınıf Bilinci”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, der. Mümtaz’er Türkön ve Tuncay Önder, İstanbul, 1991, s. 110.

80 Bu bakışın eleştirel bir yorumu için bkz. Huricihan İ. İnan, *age*, s. 17-24.

81 Özer Ergenç, “Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Değişim Seyri”, *Çerçeve*, Ocak 2000, s. 55.

82 Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, s. 1266.

Bizce, Weber'ci patrimonyal ve prebendal ve Marx'çı Asya tipi üretim tarzı kavramsal modelleri Doğu'da devletin despotik olduğu ve sivil toplumun gelişimini engellediği algılayışını formüleştirmekte ve bu tarihsel kanıt günümüz anti-demokratik Doğu ile demokratik Batı kutuplarını açıklamakta önemli bir ideolojik arka plan oluşturmaktadır: Doğu geçmişinde ve bugün despotik olduğuna göre, muhtemelen gelecekte de kendi kendine demokrasiye ulaşamaz. O halde Doğu'da demokrasi, bunu bilen Avrupa ya da Amerika Birleşik Devletleri tarafından dışarıdan kurulabilir. Böylece sömürgecilik/emperyalizm hareketi az gelişmiş toplumların demokratikleştirilmesi, insan haklarının yaygınlaştırılması, modernleşme vb. ilerletici kavramlar ve bunların uygulanması görünümünde⁸³ kendine olumlu anlamlar yükleyerek, sömürgeleştirdiği ulusların zihinlerinde kabul edilebilir bir şekilde yeniden meşrulaşmayı amaçlamaktadır.

Osmanlı kentinin varsayılan eksikliklerine, Mehmet Ali Kılıçbay'ın ifade ettiği, kamusal alanları kentdaşların bir ortaklığı olarak değil de, zenginlerin fakirlere hayrat yaptığı bir alan olarak gören İslami zihniyet de eklenince, Osmanlı kentlerinde beledi örgütlenmenin ortaya çıkması tamamen imkânsızlaşır.⁸⁴ Kılıçbay,⁸⁵ Mardin'den farklı olarak, inceleme-sinde "Osmanlılarda 'sivil toplum'un öğelerinin görüldüğünü söyleyebi-

83 İnan, Batı'nın, Batı-dışı bölgelerdeki sömürgeci yayılma politikalarını, bu politikaların gelişme sürecine yararlı katkılarını vurgulayıp, meşrulaştırma işlevi gördüğüne dikkat çeker. Ona göre; Shlomo Avineri'nin Arap toplumu üzerindeki çalışması söz konusu meşrulaştırma olgusunun en güzel örneklerindendir. Çağdaş Arap liderlerinin militarist niteliğini ve Arap toplumlarının sosyo-ekonomik az gelişmişliğini, "Osmanlı despotizmi" altında toplumun durağanlaşmış ve sınıflaşmamış olması iddiası ile açıklayan Avineri, İsrail'in bölgeyi modernleştirme yoluna sokabileceğini anlatmakta ve böylece bu kavram İsrail'in Filistin topraklarındaki saldırganlığını meşrulaştıran bir kavramsal aygıt olmaktadır (*age*, s. 19). Tıpkı, Wallerstein'in dikkat çektiği, Fransız sömürgecilerinin uygarlaştırma misyonundan bahsettiklerinde, Fransa'nın ya da daha genel anlamda Avrupa'nın sömürgeci fetih yoluyla, Avrupalı olmayan halklara bu medeniyet tanımlarının kuşattığı değer ve normları dayatacağını kastetmeleri ya da 1990'larda Batı ülkelerindeki çeşitli grupların dünyanın çeşitli bölgelerindeki siyasal durumlara "müdahale hakkı"ndan bahsettiklerinde, böyle bir hakkı, medeniyetin bu tür değerleri adına savunmaları gibi. Immanuel Wallerstein, *age*, s. 189.

84 Mehmet Ali Kılıçbay, *Doğunun Devleti*, Batının Cumhuriyeti, Ankara, 1997, s. 32.

85 Mehmet A. Kılıçbay, *age*, s. 17, 25

lir miyiz?” diye sorar ve şu cevabı verir: Hem “evet” hem “hayır”. Osmanlı İmparatorluğu’nda bir Doğu despotizmi görenlerin, şeriatın garantilediği bir özel mülkiyet alanını gözden kaçırdıkları oranda, onların tarifine uyan bir “sivil toplum” dinamiğinin öğelerinin kısmi mevcudiyetinden bahsedebiliriz. Özel hayatın, “örfi sultanı”den uzak, bir çeşit masuniyetle korunmuş olarak cereyan etmesi açısından “sivil toplum”un varlığını ileri sürebiliriz. İslam, başından beri İslami inançları ilkel saflığıyla korumayı devlet birimini korumak kadar önemli sayar. Devlet bu saflığı ortadan kaldıracak eğilimler gösterirse devlete karşı direnilir. Buna göre Kılıçbay, yaklaşımında sivil toplumun öğelerini şeri hukukta, tehditlerini örfi hukukta aramaktadır.

Bu şekilde ilerleyen şarkiyatçı yaklaşım tarzı son tahlilde “Doğu’da devlet ve bağımlı kent ve kentliler”in bulunmasına karşılık, “Batı’da cumhuriyet ve bağımsız kent ve kentliler”e kadar alanını genişletmektedir. O kadar ki, Osmanlı taşra idaresinde ayrı bir belediye binasının olmaması, kentin beledi işler konusunda toplumu temsil edememesine ve bunun sonucunda ortak hareket etme kabiliyetinin doğmamasına ve kentlilik bilincinin gelişmemesine kanıt teşkil etmektedir. Bu şekilde, ideal-tip, Batı kent kültürünün hiçbir belirtisine Osmanlı’da rastlanmamakta ve “yokluklar”, “eksiklikler”, “yaşanmamışlıklar”dan oluşan Doğu kentinde ideal-tip Avrupa kenti tanımının dışına çıkmaktadır. Batı Avrupa örneğinde dile gelen bu görüş, doğal olarak Doğu Avrupa da dahil olmak üzere Batı dışındaki hiçbir toplumsal örgütlenmeyi içermez ve içeremediği oranda da Batı dışındakiler “tarihi köksüzlükler” tarihi olarak algılanır. Tarihsel ezberden başlayan bu algılamaya aynı zamanda siyasal bir rol de biçilince konu iyice şarkiyatçılıkta, Birgül A. Güler’in deyimiyle “liberal ipotek”⁸⁶ altına alınmaktadır.

86 “Liberal ipotek” ifadesini kavramsallaştırma denemesi için bkz. Birgül A. Güler, *Yerel Yönetimler*, Ankara, 1998, 1-103. Kitabın alt başlığı bu girişimin ipucunu veriyor: “*Liberal Açıklamaları Eleştirel Yaklaşım*”. Güler burada, yerel yönetim geleneğiyle ilgili araştırmaların Osmanlı Devleti’nin kendi özgün tarihi içinde değil de, Türkiye’de “eksik” addedilen Batı tipi kurumları aramak üzere yapılmasının ortaya çıkardığı problemlere dikkat çekmektedir. Aynı probleme ilişkin eleştirel bir ekonomi-politik yaklaşımı için krş. Huricihan İslamoğlu İnan, “Hukuk, Mülkiyet, Meşrutiyyet: Mukayeseli Tarih Yazımı İçin Bir Öneri”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, Ankara, 1993, s. 1-13. Ayrıca, Osmanlı tarihinde yerel yönetimlerin merkezileşme çağına rastlamasının da bir paradoks (İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, s. 29) olmadığına dair bkz. Birgül A. Güler, *age*, s. 67-68.

Belirtilmesi gereken bir diğer husus şudur: Avrupa’da da monarşilerin tasfiye edemediği altı yüzyıllık gelenek Fransa’da 1789 Devrimi, İngiltere’de 1832 Reformu ile yukarıdan tasfiye edilmiş ve çağdaş anlamda yerel yönetim sistemine Avrupa’da da ancak 1880’li yıllarda ulaşılmıştır.

Liberal tarih tezinin Osmanlı tarihine verdiği anlam, merkezin aracı sınıfların ve sivil toplumun gelişmesine izin vermeyen tahakkümcü bir “siyasal hayat alanı”, çevreninse aksine, özgürlükçü bir “sivil hayat alanı” olmasıdır. Aynı anlayışla, çevrenin yerine kullanılan kenar kavramıyla, merkez-çevre ilişkilerindeki mücadele, hele etkileşim değil, emredici ve baskıcı bir tarzla tamamen merkeze bağımlı kılınan bir siyasal-toplumsal yapı kastedilmektedir. Buna göre, Osmanlı’da merkez-çevre ilişkisi birbirlerini dışlama ve mücadeleye dayanan bir etki-tepki iken, merkez-kenar ilişkisi etki-tepkisizliğe dönüşmektedir. Bu tarih yorumunun taşıdığı bir diğer sorun, merkezin devlet ya da bürokrasiyi, çevrenin ve kenarın toplum ya da halkı temsil etmesi ve birbirlerini dışlamalarıdır. Sanki bunlar kendilerini çok homojen/türdeş/sınıf içi, karşılarındakileri ise ortak ideolojik bakış ile “öteki” olarak algılıyorlarmış gibi. Tanımlamaya göre merkezde elitler, aldıkları emredici ve baskıcı kararları topluma uygulamaktadır. Aynı doğrultuda bir yoruma göre şeriat - özel hukuk - halk uleması kesitinin oluşturduğu halk kümesi ile devlet - bürokrasi - merkez kümesi çatışma halindedir.⁸⁷ Halbuki mesela merkezde ilmiye, seyfiye ve kalemiye bürolarından oluşan egemen/yönetici sınıfın kendi içinde bir mücadele olamaz mı? Ya da taşradaki egemen/yönetici sınıf olan eşraf ve âyan ile merkezdeki bürokratların sınıfsal ta-

87 Metin Heper, “Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez Kenar İlişkileri”, *Toplum ve Bilim*, sayı 11, s. 1-33. Krş. Şerif Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez - Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, der. Mümtaz’er Türkönç ve Tuncay Önder, İstanbul, 1991, s. 30-66. Merkez-çevre ya da bürokrat-toplum vb. tarzında bir dışlama/zıtlıştırmadan farklı olarak bizimle benzer bir bakış tarzı için bkz. Huricihan İ. İnan, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, s. 15-45. Aynı yazarın bir başka makalesi, “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması”, *OTMTT*, s. 59-81. Yine bizim “merkez-taşra mutabakatı” olarak geliştirdiğimiz yaklaşım modeli, Karen Barkey (*age*) benzer şekilde “pazarlıkçı devlet” olarak formüleştirmektedir. Krş. Dina R. Khoury, *age*, s. 7. Liberal yaklaşımın ekonomi-politik yorumunun eleştirisi için bkz. Huricihan İ. İnan, “Hukuk, Mülkiyet, Meşruiyet; Mukayeseli Tarih Yazımı için Bir Öneri”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e: Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, İstanbul 1993, s. 1-13.

lepleri herhangi bir yer ve zamanda örtüşemez mi? Ayrıca, merkezde ya da çevrede yönetilen sınıf olan reaya, merkez-çevre yönetici sınıflarının hangisine yanaşacak veya tepki gösterecektir? Bu tavırda coğrafi-hukuki merkez - çevre ilişkisi mi yoksa sınıfsal çıkarlar mı belirleyici olacaktır?

Barkey, incelemesinde, Aydın-Saruhan şeriyeye sicilleri örneğinden hareketle, Osmanlı'da devlet-toplum ilişkilerinin karşılıklı koruma ve sadakate dayalı olduğu ve Osmanlı bürokratik yapısının pazarlık aracılığı ile rekabetten ziyade merkezle bütünleşmeye dayalı bir devlet modeli oluşturduğu tezini işlemektedir. Buna ek bir bilgi olarak İnan,⁸⁸ liberal modelin piyasa toplumunun vazgeçilmez ögesi olarak tanımladığı devlet-toplum ayrışmasının ekonomik bakımdan mutlak doğru olmadığını belirtmektedir.

Weber'ci anlamda Protestan ahlakın ve kapitalizmin Osmanlı yapısında gelişmediğine dair liberal tarih anlayışının, Sabri F. Ülgener⁸⁹ ve talebeleince Osmanlı ekonomi-politiğine uygulanması ise şöyledir: Osmanlı iktisadi zihniyetinde “feodal-ağalık ve efendilik şuuru”⁹⁰ ve bunun getirdiği ahlak ve tasavvuf terbiyesi ön plandadır. Buna göre kapitalizmin önemli unsurlarından biri olan kâr elde etmek için şahsî teşebbüsün aksine, bu şuurda şan ve şeref, gösterişlilik, daha da önemlisi; değil sermaye biriktirmek, “etrafa arpalıklar dağıtmak”, “cihana sermayeler bahşetmek”, “nam ve nişan peşinde başkaları ile yarışmak” vb. hâkim davranış kalıbı olmuştur. Zaten mal ve para bu bilincin gereklerine, özellikle “paye, asalet ve

88 Huricihan İ. İnan, *age*, s. 1-13. Kalkınma başarılarının tarihinin, “piyasa ve devlet”in birbirine zıt sosyal organizasyon biçimleri olmadığını, hatta hayati olarak birbirine bağlı olduklarını gösterdiği konusunda İnan’la karşılaştırmak için bkz. Linda Weiss, John M. Hobson, *age*, s.19. Onlar da devlet ve toplumun birbirinden çok farklı amaçlar peşinde koştuğu önermesine katılmamaktadırlar (s. 17).

89 Sabri F. Ülgener hakkında en geniş biyografik çalışma, öğrencisi Ahmet G. Sayar tarafından yapılmıştır. Ahmet Güner Sayar, *age*. Ülgener, Sayar’a göre “Türk Weber”idir. Aynı yazar, “İktisadın Dama Taşları: Din-İktisat İlişkileri”, *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, İstanbul, 2005, s. 205-206’da ikisi arasında kıyaslama da yapar: Her ikisi de dinlerini iyi bilir, Ülgener şeyhülislam çocuğudur, Weber’in annesi de dindardır.

90 Sabri F. Ülgener: *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dinîyatı*, İstanbul, 1991, s.101 ve muhtelif sayfalar. Bu kitap 1951 yılındaki ilk baskısının bazı değişikliklerle yayımlanmış halidir. Ayrıca, aynı görüşe dair bir başka araştırma örneği için bkz. Ahmet G. Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, 1986, s.122 ve muhtelif sayfalar.

gösteriş” teminine araçtır. Bu durumda, mesela bir asilzade paraya elini sürerse, bunu ya bir ihtiyacı karşılamak ya da bir musibeti savmak için yapmış olabilir. Aksi takdirde, yani sadece kâr elde etmek için yapılan uğraşlar hiçbir zaman asil ve necip davranışlar sayılamaz.⁹¹

Ülgener, Thorstein Veblen’in eserinden⁹² yaptığı alıntı ile şöyle demektedir:⁹³ Mal ve servetin gösterişe, göze görünmeye ve başkalarıyla boy ölçüşmeye yarayan araçlar olması tipik bir ortaçağ-feodal zihniyetinin yansımasıdır. Mal ve servetin halk nazarında gösterişe göre kıymet kazanması, belki feodal zihniyetin devam etmesi sebebiyle bugünkü toplumlarda da görülmektedir. Ülgener’e göre, Veblen sadece rahat için değil, gösteriş için de yapılan harcamaların önemini vurgulamış ve birçok zengin hâlen bu amaçla hareket ettiklerini göstermişti. Fakat Veblen’in asıl tüketiciler olarak boş vakti bol olan, çalışmayan centilmenler ve kadınlar (*leisure class*) temel aldığını aklımızda tutmalıyız. Bu durumda Veblen’in “gösterişçi tüketiciler”inin toplumun sadece küçük bir tüketiciler kesimini kapsadığını, tüketemeyen “öteki”leri dışladığını anlarız.

Ülgener’in temel sorusu şudur: Batı’da, on altıncı ve on yedinci yüzyıllardan itibaren burjuva ahlakına ve kapitalizme doğru hesaplı ve temkinli bir şekilde adım adım ilerleyen gelişme bizim kültür çevremize hangi ölçüde nasip olmuş ya da ne gibi engellerle karşılaşmıştır?⁹⁴ Osmanlı toplumunun üst, orta ve alt tabakalarında asıl ve nesep iddiası, mal-mülk hevesi, altın ve gümüş tutkusu varsa da ve bu haliyle Osmanlı’da burjuva-kapitalist iktisadi zihniyete dair bazı “hisler ve ihtirâslar”ın olduğu akla gelse de, bunlara yüklenen anlam iktisadi-akılcı bir anlam değil, içtimai-politik kıymetlerin ve bilhassa gösteriş ve ihtişamın bir göstergesidir.⁹⁵

91 Sabri F. Ülgener, *age*, s. 55. Ülgener’e göre, üst tabakadaki bu davranışlar alt/orta tabakada da “taklit”, “haset”, “hayranlık” ile kendini aynı derecede gösterir (*age*, s. 109).

92 Veblen’e göre, iki tür tüketici düşünce ve eylemi vardır: Birî gelişmeci ve amaca ulaşmayı hedefleyen araçsal düşünce ve eylem, diğeri tutucu ve gösterişçi seremonik düşünce. “Veblen etkisi” de denilen ikinci tip tüketim kalıbında, bir mal veya hizmetin faydası, sahip olduğu niteliklerden değil, alım gücününün yüksekliğini yansıtarak başkalarına gösteriş yapmanın kişiye verdiği “haz”dan kaynaklanmaktadır. Ömer Demir, *Kurumcu İktisat*, Ankara, 1996, s. 98-100. İleride, dördüncü bölümde, tereke defterlerini incelerken bu konuyu “gipta teorisi” çerçevesinde irdelleyeceğiz.

93 Sabri F. Ülgener, *age*, s. 54., dn. 2.

94 Sabri F. Ülgener, *age*, s. 128-176.

95 Sabri F. Ülgener, *age*, s. 100-127.

Buna ek olarak, Osmanlı Devlet felsefesinin Osmanlı padişahına verdiği tartışmasız hükümlerlik anlayışı ve buna bağlı olarak toprak, hazine ve reaya üzerindeki hâkimiyeti⁹⁶ itaatçi ve teslimiyetçi bir “tasavvuf ahlakı” ile birleşince, birey toplum içinde erimiş ve ferdiyetçilik yok olmuştur.⁹⁷ Nihayet Osmanlı Devleti’nin pazara müdahale ederek piyasayı denetlemesi ve servet birikiminin iktisadi değil politik kaynaklı olması da,⁹⁸ Osmanlı’da burjuva ahlakının ve kapitalizmin gelişimini engellemiştir. Ülgener’e göre, Batı’daysa aksine, on altıncı yüzyıldan itibaren kazanç içgüdüsüyle az çok düzenli bir ticaret ve on dokuzuncu yüz yılda endüstri teşebbüslerine doğru yönlendirme suretiyle gelişen akılcılık, hesaplı ve temkinli bir teşebbüs zihniyeti yerleşmesini kolaylaştırmıştır: Mazbut hukuk ve devlet nizamı, daha derinde manevi-dini teşvik unsurları. Ayrıca, dünya ve ahiret selametini, olur olmaz hedefler peşinde koşmakta değil de belirli amaç uğruna emek harcamakta ve enerji toplamakta arayan devamlı bir nefis kontrolü ve onun temsilcileri. Kalvinizm ve Püritenizm! Ülgener, “bizde” der ve durumun tam tersi olduğunu vurgular: Doğru ticaretinin ve arkasından iç pazarın tıkanma ve kapanması, içerde ve dışarıda emniyet noksanı, normal yollarla servet ve kapital birikimini zorlaştıran bu dış sebeplere manevi faktörü de katmak gerekir. Her şeyden önce, Türk-Müslüman çoğunluğuna gündelik ticaret hayatını tıkayan feodal

96 Ahmet G. Sayar, *age*, s. 128’de, padişahların hükümlerlik haklarının Tanrı’nın arzu ve iredesiyle uyum içinde olduğuna dair bir ipucunu Tursun Bey’den şu alıntıyla verir: “Keyfe mâ-kân, hangisi olursa, onun ikameti elbette bir padişah vücuduna mevkûf. Hatta şöyledir ki, her rûzgârda vücud-ı şâr’î hacet değildir; zira ber-vaz-ı İlâhî, mesela dîn-i İslâm *alâ vazî-ihî efdalü’s-selâm* nizam-ı âlem-i zahûr ü batın için, *ilâ yevmi’l-kıyam* kâffe-i enâm üzere kâfidür, bir peygamber dahi hacet degüldür; ammâ her rûzgârda bu padişahın vücûdî hacettir ki onun tasarrufat-ı cüziyata, ber-haseb-i maslahat, her karn u her rûzgâr vilayeti kâmilî vardır.” Nitekim, “mülklerin gerçek sahibi Ulu Tanrı Hazretleri”, Osmanlı hükümdarı “bu dünyada geniş toprakların yeryüzündeki halifesi”, Osmanlı toplumu “emirü’l mü’minin olan padişahın rey ve emirlerine zahiren ve bâtinen mutî” ve münkâzıdır” (s. 129).

97 Ahmet G. Sayar, *age*, s. 132-137. Bu anlayış dönemin edebî metinlerine şöyle yansır: “Teb’a padişaha karşı mutlak itaat, mal, can ve hatta ırz fedakârlığıyla bağlı ve mükelleftir....Bütün hukuk onda [padişapta]; bütün vazife de teba’adadır”, “Sultanlara hizmet etmeyenler sülûka riayet etmeye kadir olamazlar” (s. 134-135).

98 Ana kütlenin narh yoluyla korunması, bir “gaile-i azime” sayılan İstanbul’un ve ordunun işgesinin pazara müdahaleyi haklı ve gerekli kılması (Ahmet G. Sayar, *age*, s. 137), bu görüşün yansımasıdır.

zihniyet/ağalık ve efendilik ruhu ile onun hemen yanı başında, mazbut bir iş hayatına zaten yar olmayacak bir ruh ve asap gevşekliği istikametinde tesir eden ahlak ve tasavvuf terbiyesi!”

Weber’e göre kapitalizmin kurucu unsurlarından biri “akılcı muhasebe”dir. Geçmiş asırların macera kapitalizminin aksine, modern devirleri “akılcı işletme kapitalizmi” olarak adlandırmak mümkündür. Her ne kadar Doğu ticaretinin henüz parlak olduğu devirlerde mal ve para akışı hızlandıkça “imal-i rüşd ve basiret ile hisap ve kitaba dikkat”¹⁰⁰ etmeye yönelik bir davranış gelişmişse de, böyle bir ticari kapitalizm aynı hesapçı-akılcı zihniyetle sürekli olmamıştır. Osmanlı toplumunda da akılcı muhasebe gelişmemiş, kâr güdüsü oluşmamış, bunun aksine, İslami kanaatkârlık yaygın bir anlayış olmuştur. Hatta, bu eksiklikten dolayıdır ki “ilm-i hisab al-hevâ”¹⁰¹ diye hesabı zihnen yürütmeye dayalı bir bilim dalı bile gelişmiştir. Bu durumda, yukarıdaki önermelerden oluşan bir iktisadi-zihni anlayışın bulunduğu bir toplumda, doğal olarak kapitalist ruh ve burjuva ahlak gelişemez.¹⁰² Zira bunların gelişmesi ile ilgili denklemin Osmanlıcası yanlış formüle edilmiştir. Ülgener bu aşamada, normal yollarla servet ve kapital birikimini zorlaştıran şark ticaretine ve arkasından iç pazarın tıkanma ve kapanması gibi dış faktörlere manevi faktörü de katarak gene aynı noktaya dikkat çeker: “feodal zihniyet (ağalık ve efendilik şuuru) ile ahlak ve tasavvuf terbiyesi.”¹⁰³

Ülgener’in Osmanlı iktisadi zihniyeti için kullandığı ve “götürü hesap” olarak ifade ettiği, hesabı zihnen yürütmek yetisinin gelişmesi acaba rasyonel hesaplamanın eksikliği ve kanaatkârlık alameti mi, yoksa, cümleyi tersten düşünersek, ticari ilişkilerde duyulan ihtiyaçtan ve kâr elde etme eğiliminden dolayı geliştirilmiş bir pratik zekâ mıdır? Zira biliyoruz ki her icat ya da uygulama bir ihtiyacı karşılamak içindir. Weber’ci yaklaşımda şarkiyatçı görüşün çizdiği, Batı’nın girişken, hesabını bilen vb. ideal insan tipine karşılık, Doğu’da miskin, hesap-kitaptan anlamayan vb.

99 Sabri F. Ülgener, *age*, s. S. 131.

100 Sabri F. Ülgener, *age*, s. 203.

101 Sabri F. Ülgener, *age*, s. 202, dn. 12’de Taşköprüzade, *Mevzuatü’l-Ulûm*, c. I, s. 425’ten şu alıntıyı yapar: “Bir fen ki annla emvali azimenin hayalden hesabı tasarruf olunur.”

102 Sabri F. Ülgener, *age*, s.100–176.

103 Sabri F. Ülgener, *age*, s. 131 ve s. 203.

ideal-dışı bir insan portresi görmek mümkündür. Acaba Osmanlı insan tipi Batı'dan olumsuz anlamda bu kadar mı farklıdır? Ticaret bölgele-
rinde kurulmuş Osmanlı İmparatorluğu'nun insanının anlam ve eylem
dünyasında para kazanmaya ve kâra yönelik hiçbir dürtü yada eylem yok
muydu? Bu konuda, Edward Said'in temel tezi olan¹⁰⁴ “şarkiyatçılık nihai
olarak, gerçeklik hakkında tanındık olan (Avrupa, Batı, ‘biz/berikiler’)
ile yabancı olan (Şark, Doğu, ‘onlar/ötekiler’) arasında ‘iki kutuplu bir
karşıtlığı geliştiren’ yapısıyla politik bir vizyondur” uyarısı açıklayıcıdır.

Weber-Ülgener geleneğinden Ahmet G. Sayar da aynı yaklaşımla, ne
klasik dönemde ne de bu düzenin bozulmasını Tanzimat’a bağlayan za-
man diliminde kapitalistleşme sürecine rastlandığına değindikten sonra
bunun sebebini sorgular. Böylece açıklama, bir kez daha, Osmanlı’da ka-
pitalist kökenlerin hiçbir belirtisinin olmadığı önkabulü üzerine kurulu-
p, bunun sebeplerini “manevi kültüralizm” içinde yorumlamaya yönelir.
Açıklamasında, toplumsal gerçekliğin diğer bütün katmanları bir kenara
bırakılıp toplumsal değişim “bireysel psikoloji”ye ve bunun yarattığı dav-
ranış kalıplarına indirgenir. Weber’ci çözümleme yöntemini kullanınca
Sayar da Ülgener’le aynı sonuca ulaşır:¹⁰⁵ Kapitalistleşmemenin sebebi
İslam dini ile kapitalist zihniyet arasındaki “norm-reel çatışması”dır. Şöy-
le ki, Osmanlı iktisat adamı dünya düzeninden ve rahatından sakınan,
kendini ibadete veren, matematiksel hesaplama işleri ile barışık olmayan,
kâr ve birikim anlayışından uzak, sofî bir kişiliğe sahiptir.

104 Ania Loomba, *age*, s. 68.

105 Ahmet G. Sayar, *age*, s. 126–156. Krş. aynı yazar, “İktisadın Dama Taşları: Din-İktisat İlişkileri”, s.193-212. Sayar burada, kapitalizmin, sağlıklı bir iş organizasyonuna dönüşmesinde Weber’in tezinin sıcaklığını, doğru geldiğini, kapitalizmin oluşmasında asıl patlamayı Protestan ahlakın yaptığını vurgular (s. 206–207). Ona göre, İslam dünyasındaki “değmez bu yalan dünyaya”, “bu yalan dünyayı sana mı ismarladılar?” “Kefenin cebi mi var?” gibi rehavi zihni algılamının (s. 207) aksine, Hristiyan dünyasında Calvinist papazların Protestan inananlara dikte ettikleri iktisat ahlakında “çalışıp kazananın ve biriktirenin Tanrı’nın sevgilisi” olduğu yönündeki ifadede dile gelen çalışkan bir zihni algılama Batı’da doğan kapitalizmin ruhunu oluşturur (s. 200). Sayar, böylece, Mumford’un “kapitalizmin gelişmesinin XVI. yüzyıl Protestanlığını beklemediği” (Lewis Mumford, *age*, s. 322) şeklindeki uyarısından farklı bir bakışla, Hristiyan dininin bir mezhebini (Protestanlığı) iktisadi modellerin bir tipinin (kapitalizmin) ortaya çıkmasının temel şartı olarak yorumlamış olur. Bkz. incelememizde dn. 51.

Bu aşamada, Sayar’a göre, Osmanlı iktisat zihniyetinin kapitalist ruha geçişini önleyen bazı anti-merkantil eğilimler şu başlıklar altında incelenebilir: a- Osmanlı devlet felsefesinin hükümdara tanıdığı, örfi ve dini kaynakla beslenen tartışmasız irade egemenliği. Böylece bağımsız ve hür akıl, eleştiri ve irade yok olur. Bunda padişahın denetiminin de rolü vardır. Böyle bir toplumda sabır, tevekkül, kendini ibadete adama, itikâf ve kanaat vb. sığınılacak tek alandır. b- Devlet-fert ilişkilerinde Osmanlı insanı devletin her hal ve keyfiyetine sual etmeden, eleştirmeden razı olur. Bu davranış tipi, otoriteye kayıtsız şartsız bağlanmayı öğütleyen tasavvuf ahlakı ile örtüşmekteydi. Bunun sonucunda Osmanlı toplumu felsefesizleşmiş, iktisadi ferdiyetçilik harekete geçememiştir. c- Osmanlı devlet felsefesi ve düzeni devlet-sivil toplum çatışmasına yer vermemiştir. Piyasa mekanizması devlet müdahaleciliğine maruz kalmıştır. Bundan dolayı Osmanlı insanı hesap-kitap insanı olarak akılcı bir ekonomik çıkar ilişkisine girmemiştir. Buna ek olarak, servet birikimi de iktisadi bir yolla değil, ganimet, toprak tevcihleri ve zulüm ve baskı ile reayadan gaspedilen mal-mülkten kaynaklanmaktadır. Osmanlı’da servet askeri sınıfın elinde birikmektedir. Fakat müsadere uygulaması da mevcut birikimin sistemli bir şekilde büyümesini engellemektedir. Ticaret düşük tüketim kalıplarının şekillendirdiği bir faaliyet olup, geçimlik ve götürü bir düzeyin ötesine pek taşmamakta, dışa açılan Osmanlı tacirleri de sarayın isteklerine ve lüks tüketime konu olan malları getirmektedirler. d- “Geçinmek için yeterli olanla yetinme” mantığının toplumsal bir düstura dönüştüğü Osmanlı toplumunun dayanışmacı bir niteliği vardır. Bunun sonucunda şahıslar arasında fitre, zekât vb. olduğu gibi, esnaf da birbiriyle dayanışma içindedir. Avarız sandıkları bu dayanışmanın tabana oturmasının bir örneğidir.

Böylece, Ülgener’de olduğu gibi Sayar’da da, kapitalizmsizlik Osmanlı mutlakiyetinin maddi temellerinden soyutlanıp, aşırılaştırılmış bir sembolik anlamlar dünyasına indirgenmiş ve bu problem “bireyin zihni tercihleri” ile sorgulanmıştır. Bunun temel sebebi, gerek Ülgener’in gerekse Sayar’ın Weberci metodolojilerin yanında, kullandıkları belge koleksiyonlarının sadece edebi metinler olması ve bunun doğal sonucu olarak, her ikisinin çözümlemelerinin de bu metinlerin içerik analizleri ile sınırlı kalmasıdır.

Weber’ci Robert Bellah, farklı toplumlardaki “işlevsel eşdeğerler”i¹⁰⁶ açıklamak için Japonya’da Protestan ahlakın işlevsel benzerini aramaya

koyulmuş ve Japonya'nın on yedinci yüzyıla kadar inen ekonomik başarılarıyla, Weber'in kapitalizm ile Protestanlık ilişkisi üstüne varsayımı arasındaki uyumsuzluğu göz önünde tutarak, belirli türden bir Japon Budizminin "Protestan ahlak"ına benzer bir sıkı çalışma ve tutumluluk ahlakını teşvik etmek bakımından işlevsel bir koşutluk oluşturduğunu iddia etmişti.¹⁰⁷ Buna göre, acaba Sünni-Hanefi resmi din anlayışı Weber'deki Protestan ahlakın Osmanlı'daki karşılığı mıydı? Marksist Vladimir İ. Lenin, Narodnik görüşe cevaben yazdığı kitapta,¹⁰⁸ *zemstvo* istatistiklerinden yararlandığı ampirik kayıtlarla Rusya'da bir iç pazarın oluşum sürecini açıklayıp kapitalizmin gelişiminin Rusya'daki yönünü incelemişti. Acaba aynı Doğulu toplum olma özellikleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nda da benzer yönde bir gelişimin köklerini bulamaz mıyız? Bunu düşünürken çoğunlukla sadece biçimdeş ve bazıları çok sinsi olan "sahte benzerlikleri"¹⁰⁹ zihnimizden temizlemek incelememizin kavramsal çerçevesi bakımından önemlidir.

D. Immanuel Wallerstein ve Yaklaşım Modeli

Wallerstein'cı yaklaşım modelinde temel problem, dünya ekonomisinin tarihsel gelişiminde "kapitalizmin bir kere Avrupa'da gelişmesinden sonra dünyadaki diğer bölgeleri nasıl etkilediği"dir. Böylece ilgi alanı, Weber'ci açıklamanın "kapitalizm neden Avrupa dışında gelişemedi?" sorusuyla odaklandığı kültürel kurumlar ile ekonomik kurumlar arasındaki ilişkiden, siyasal kurumlar ile ekonomik kurumlar arasındaki ilişkiye yönelir. Fakat çözümlemede yine kapitalizm ve ticaretin gelişimi ve

-
- 107 Weber'ci araştırmacılar, Weber'i yanlışlayan Japonya örneğini çözümlerken "Protestan ahlakı"nın işlevsel eşdeğerini Japon Budizminde aramaya çalışsalar da, Japonya'da Batı tarihiyle tamamen zıt siyasal değerlerin ekonomiye girdiği sonucuna ulaşmışlardır. Buna dair örnek bir araştırma için bkz. Robert J. Bellah; *Tokugawa Religion*, Glencoe, 1957. Demek ki, bir kez daha farklı kapitalist gelişmelerden söz edilebilir. Kapitalizmden sadece serbest girişimcilik ve rekabet kastedilirse Çin'de buna asla rastlanmadığına, fakat görüngünün önemli bir parçası ve tamamlayıcısı olarak bir devlet kapitalizminden söz edilebileceğine dair ek bilgi için bkz. E. Nalaz, "The Birth of Capitalism in China", *JESHO*, c. III, 1960, s. 196-216.
- 108 Vladimir İ. Lenin, *Rusya'da Kapitalizm'in Gelişmesi; Geniş Çaplı Sanayi İçin Bir İç Pazarın Oluşma Süreci*, çev. Seyhan Erdoğan, Ankara, 1988.
- 109 Charles Ragin ve Daniel Chirot, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji", *Tarihsel Sosyoloji*, s. 35. Zira "işlevsel eşdeğer örnekleri, her zaman Bellah'ınkiler kadar açık değildir" (Peter Burke, *age*, s. 26).

para ilişkilerine vurgu vardır. Esasen, kapitalizmin ortaya çıkışının temel sebebinin ticaretin doğması, para ilişkilerinin ve değişimin yaygınlaşmasıyla bağlantılı olduğuna dair görüşü, Adam Smith'ten¹¹⁰ Max Weber, Henri Pirenne¹¹¹ ve Fernand Braudel'e¹¹² kadar uzanan anti-Marksist ya da Paul Sweezy¹¹³ ve Andre Gunder Frank¹¹⁴ gibi neo-Marksist gelenekte de görebiliriz. Neo-Marksistlerin metodolojik olarak ticarete verdikleri bu öncelik, Maurice Dobb¹¹⁵ gibi klasik Marksistlerce eleştirilir.

-
- 110 Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Devî, İstanbul, 1948. Smith'in çözümlemelerinde kente ilgili olarak, Avrupa *Bürgertum*'unun ya da burjuvazinin gelişimi hakkındaki etkinlikleri ile, işbölümünün ileri derecede gelişimi ve ticaret toplumunun ortaya çıkması arasındaki ilişki dışında fazla bir şey bulunmadığı yönünde bir eleştiri için bkz. Rodney J. Holton, *age*, s. 55.
- 111 Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, çev. Şadan Karadeniz, İstanbul, 1991. Pirenne, dışsal değişimlere ve ticaretin çözümü özelliğine yaptığı vurgu bakımından, esasen Sweezy ve Wallerstein'in teorik çerçevelerini önceleyen isimlerdendir. İşaya Üşür, "Geçiş Tartışmaları: Takdim", Maurice Dobb, *age*, s. 364 ve 418. İncelemesinde açık bir kapitalizm tanımlamasına girmeyen Pirenne'in çözümlemesinden çıkan sonuç köken sorununa dairdir. Ona göre, kapitalizm on iki ve on üçüncü yüzyıllardan itibaren, uzun mesafeli ticaretin gelişimiyle oluşmaya başlar. 1950-1953 yıllarında feodalizmden kapitalizme geçiş süreci tartışmalarına katılanlar ve makaleleri için krş. M. Dobb, P. Sweezy, C. Hill, K.H. Takahashi, R. Hilton; *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, çev. Çetin Yetkin, İstanbul, 2000. Weber ve Pirenne arasında benzer ve farklı yaklaşımları karşılaştırmak için bkz. Rodney J. Holton, *age*, s. 67-83.
- 112 Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, İstanbul, 1990. Aynı yazarın, *Maddi Uygarlık ve Kapitalizm: XV. ve XVIII. Yüzyıllar*, Ankara, 1993. Her ikisini de çeviren Mehmet A. Kılıçbay. Her iki kitabın da sosyal bilimler literatüründe yaptığı etki hakkında bir değerlendirme için bkz. Peter Burke, "Braudel ve Yeni Tarih", s. 223-234 ve Immanuel Wallerstein, "Braudel'in Kapitalizm Tahlili: Herşey Tepetaklak, " s. 235-255. İki makale de Fernand Braudel, *Medeniyet ve Kapitalizm*, çev. Mustafa Özel, İstanbul, 1996, adlı derleme içindedir.
- 113 Paul Sweezy, "Geçiş Tartışmaları: Kökenler, " *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, cd. M. Dobb, s. 436-444.
- 114 Andre G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York, 1967; aynı yazarın, *Latin America: Underdevelopment or Revolution*, New York, 1969. Ernesto Laclau'nun Frank'ı eleştirisine aşağıda değineceğiz.
- 115 Maurice Dobb (cd.), *age*, özellikle bkz. s. 31-199.

Klasik Marksist görüş ile neo-Marksist yaklaşımın farklılaşmasını yanı-
sıtmak üzere, bizzat Marx'ın eserlerinde dile gelen görüşü özetlemek
konu bütünlüğü bakımından açıklayıcı olacaktır. Jean Bacchler'in ince-
lemesini takip ederek Marx'ın üç eserinin ana fikri doğrultusunda kapi-
talizmin gelişim aşama ve şartlarını belirleyebiliriz:¹¹⁶

1- *Alman İdeolojisi*'nde, Marx'ın akıl yürütmesini izleyecek olursak,
kapitalist gelişim derece derece şu aşamaları izlemiştir: a- kent-kır ayrılı-
ğı, b- tüccarın bir toplumsal sınıf olarak ortaya çıkması, c- ticari ilişkilerin
giderek daha geniş alanlara yayılması, d- manifaktürün ortaya çıkması,
e- Amerika'nın keşfi ve kolonizasyon nedeniyle ticaretin dünya ölçeğin-
de yaygınlaşması, f- dünya pazarının bir ulus, İngiliz ulusu, tarafından
egemenlik altına alınması, g- artan talebe cevap vermek üzere üretici
güçlerin gelişmesi ve bunun endüstri devrimine yol açması.

2- *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*'nde, kapitalizmin özü, bir
sermayenin ve bir emek gücünün çıkmasında gizlidir.

3- Tüm söylediklerini sistemleştirdiği *Kapital*'de sistemin özgün
yanı, var olabilmek, yaşamaya devam edebilmek ve çoğalabilmek için,
üreticinin üretim araçlarından, toprak ve iş araçlarından kopuşundan
sonra kapitalistlerin eline düşen ücretli emek olgusundadır.

Neo-Marksist geleneği temsil eden ve çözümlemesinin merkezinde
ticari ilişkilerin önemini vurgulayan Wallerstein'a göre¹¹⁷ yegâne top-
lumsal sistem, çok basitçe, tek bir işbölümü ve çok sayıda kültürel sis-
temden oluşan bir birim olarak tanımlayabileceğimiz “modern dünya
sistemi”dir. Bu sistem (1) tek bir siyasi egemenlik tarafından yönetilen
dünya imparatorluklarından ve (2) içinde çok sayıda hükümrân devlet
barındıran dünya ekonomilerinden oluşur.

116 Jean Baechler, *Kapitalizmin Kökenleri*, çev. Mehmet A. Kılıçbay, Ankara,
1986, muhtelif sayfalar. Krş. Rodney J. Holton, *agc*, s. 59-67 ve Eric J.
Hobsbawn, “Önsöz”, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Karl Marx çev. Mihri
Belli, Ankara, 1977, s. 9-108. Marx'ın üç kitabı da Onur Yayınları'nca Türkçeye
çevrilmiştir.

117 Immanuel Wallerstein, “Kapitalist ‘Dünya Sistemi’nin Yükselişi ve Geleceği”, s. 77
vd. Ayrıca, Frank'ın da konu ile ilgili makaleleri için bkz. Andre G. Frank, “Dünya
Sistemi Bunalımında”, çev. Ümit Kıvanç, *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal
Yapılar*, İstanbul, 1984, s. 131-151; ve “Üçüncü Dünya'da Ekonomik Bunalım ve
Siyasal Yapılar”, çev. Erol Özbek, *agd*, s.234-279.

Dünya imparatorlukları birleştiricidir; genişleyerek dünya ekonomilerini ve mini-sistemleri¹¹⁸ kendi içlerinde birleştirirler; fakat genişleme potansiyellerinin sonuna ulaştıklarında geriler ve bu yapıları ile sistem çapında yeniden bölüşüme maruz kalırlar. Özü gereği yeniden dağıtımçı olan dünya imparatorlukları Mısır, Çin ve Roma gibi modern öncesi uygarlıklarda da görüldüğü üzere tek bir siyasi egemenlik tarafından yönetilirler. Yeniden dağıtımçı açıklama modelini geliştiren Karl Polanyi'ye göre bu kavram¹¹⁹ (a) karşılıklılık, (b) yeniden dağıtım, (c) mübadele şekillerinin oluşturduğu bütünleştirme şekillerinden biridir ve önce bir merkezi, sonra bu merkezden dışarıya doğru sahiplenmeyle ilgili hareketleri ifade eder. Ayrıca belirli bir ölçüde merkeziliğin varlığına dayanır. Yeniden dağıtım, ilkel-avcı kabileden Mısır'a kadar bütün uygarlık düzeylerinde birçok sebepten görülebilir. Büyük ülkelerde toprak ve iklim koşulları farklılıkları bunlardandır. Başka durumlarda hasat ile tüketim arasında zaman içindeki konum uyumsuzluğu da yeniden dağıtımına sebep olabilir. Wallerstein bu kavramı Polanyi'den yaptığı alıntı ile açıklar.

Dünya ekonomileri ise siyasal olarak değil ekonomik olarak bütünleşmişlerdir. İçinde çok sayıda hükümler devlet barındıran bu sistem, ticaretin ve değişimin hâkimiyetindedir. Merkezi denetimin yokluğundan dolayı, ekonomik aktörlerin daha fazla hareket özgürlüğü vardır ki bu durum onların servet biriktirmelerini ve küresel ölçekte birikimi geliştirme fırsatlarını güçlendirir. Bir bütün olarak düşünecek olursak, kapitalist dünya ekonomik sisteminde tek işbölümü, buna karşılık siyasi ve kültürel

118 Immanuel Wallerstein, Hale Dede ve Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, sayı 23, Güz 1983, s. 41-54. Wallerstein "mini sistem" kavramı ile çok basit tarımsal ya da avcı-toplayıcı toplumları kastetmektedir. Bu türden sistemlerin tümü himaye bedeli olarak bir haraç ödemek yoluyla bir imparatorluğa bağlanırlar ve bu andan itibaren bağımsız bir işbölümüne sahip sayılamazlar. Bundan dolayıdır ki, birer "sistem" sıfatıyla son bulurlar. Immanuel Wallerstein, agm, s. 76.

119 Krş. Karl Polanyi, *Kıvrımlaşmış Süreç Olarak Ekonomi*, çev. Yahya Sezai Tezel, Ankara, 1992, s.9-15; ve *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Temelleri*, çev. Ayşe Buğra, İstanbul, 1986, s. 66-76. Wallerstein ile birlikte çalışan Terence Hopkins de Polanyi'den iyice etkilenmiştir. Wallerstein ile Polanyi'nin metodolojilerinin bazı benzerliklerine rağmen farklılıklarını karşılaştırmak için bkz. Fred Block ve Margaret R. Somers, agm, s. 47-84.

çeşitlilik vardır. Bu durum aynı madalyonun iki yüzüdür.¹²⁰ Uluslararası işbölümündeki ve ticaretteki gelişme dünya ekonomisi içinde yer alan her bölgeye belli bir alan biçmiştir: Merkez (Avrupa), yarı-çevre (değişken) ve çevre (Latin Amerika, Doğu Avrupa). Buna paralel olarak, her bölgede, belli bir bölgenin uzmanlaşmaya başladığı özgül ekonomik biçimine karşılık gelen belli bir emek denetim biçimi gelişmiş ve sınıf yapısı da buna göre belirlenmiştir.¹²¹ Şöyle ki, çevrede kölelik ve serflikten gelen baskı altında zora dayalı emek, yarı çevrede ortakçılık ve merkezde ücretli emek denetim biçimleri vardır. Merkezde güçlü, çevrede zayıf devlet iktidarlarının bulunduğu bu modele göre devlet aygıtlarının güçlerinde farklılık görülen her coğrafi bölgede, merkezi devletlerdeki egemen sınıfların çevre bölgelerde üretilmiş ürüne el koyarak dünya ekonomik artığından daha fazla pay almaları için merkezin çevreyi mecbur ettiği eşitsiz değişim ilişkilerine tanık olmaktadır. Bu açıklamaya göre, pazar şartlarının elverişsizleşmesi durumunda, dünya pazarına ihraç ürünleri üreten üreticinin önünde iki yol bulunmaktadır: Ya ihracat hacmini genişletecek ya da üretim maliyetlerini düşürecek ve böylece net gelirini korumaya çalışacak. Bu yollar bireysel girişimcinin lehine işlerse de, orta vadede çevredeki üreticilerin kolektif durumunu kötüleştirir. Zira birinci durum talebin zaten artmış olduğu bir pazarda küresel üretimi daha da arttırır. İkinci durum, ki çevre bölgelerde genellikle doğal ve insani kaynakların yoğun sömürüsü ile gerçekleştirilir, gelecekteki üretim potansiyelini tüketir.¹²²

Sömürücü baskının ekonomik sınırları, pazarın arz-talep ilişkisi tarafından belirlenmektedir. Doğulu lordların uluslararası tahl pazarından en iyi şekilde yararlanmak amacıyla emek gücünü denetimleri altına almak ihtiyacını duyduğu bu sistemde toprak sahibi, iktidarını merkezi

120 Immanuel Wallerstein, agm, s. 77-78. Wallerstein'a göre, on dokuzuncu yüzyılda İngiltere ve Fransa gibi sözde dünya imparatorlukları ise, öзде işleyişlerini bir dünya ekonomisi çerçevesinde sürdüren, belirli sömürgesel uzantılara sahip birer ulus-devletler. agm, s. 77.

121 Immanuel Wallerstein, s. 87. Bu görüşün geniş yorumu için bkz. Colin Mooers, *Birleşik Avrupa'nın Kıvrımları*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara, 1997, s.20.

122 Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600-1750*, (c. II), New York, 1980, s. 130-131.

otoritenin zayıflığından ziyade güçlü olması sayesinde sürdürmektedir. Wallerstein, Lenin'in "emperyalizm" çözümleme modelinde geliştirdiği, merkezdeki güçler arasında çekişme ve rekabet, yetersiz talep, ücret baskısı ve ucuz hammadde arayışı kavramlarını ödünç alarak konuyu açıklamayı dener:¹²³ Çözümlemenin birinci ögesine göre, kapitalist dünya ekonomisi yerli yerine oturduktan sonra ülkeler ayakta kalmalarını güvenceye almanın bir yolu olarak öteki ülkelere egemen oldular. Çevre ülkeler merkez ülkelerin hayatta kalması için zorunlu ödülleri olarak görüldüler. Zamanla, egemenlik teknolojisi iyileştikçe ve oyundan elde edilen kazanç arttıkça, bu rekabetçi egemenlik sistemi küresel boyutlara ulaştı. İkinci ögeye göre, özellikle merkez alanlardaki yetersiz talep, tekrarlanan aşırı üretim krizlerine yol açtı. Talep iki şekilde yükseltilebilir: ya sistemi genişletmekle, yani yeni alanları içine alarak, ya da sistemi derinleştirerek, yani merkezeleştirilmiş alanlardaki toplumsal örgütlenmenin merkezle rekabet biçimlerini yerinden ederek. Üçüncü ögeye göre, ucuz hammadde talebi dıştaki alanları merkezin içine almayı ve merkez alanların çevre alanlar üzerindeki egemenliğini sürdürmeyi daha da teşvik etti. Dördüncü ögeye göre, merkez ülkelerin hammadde ihtiyaçları teknolojiadaki değişimlerle birlikte değişti.

Küresel eşitsizliğin bir açıklaması da ücret baskısıdır. Merkez ülkelerdeki örgütlü emeğin yüksek ücretler elde etme başarısı kârlılığı düşürür ve ücretlerin daha düşük, işçilerin daha az güçlü olduğu çevre bölgelere sermaye akışını teşvik eder. Bu yüzden uluslararası kapitalistler yeryüzündeki eşitsiz gelişimden yararlanıp çevrede, ücretleri düşük ve emeği yumuşak başlı tutmak isteyen siyasi aktörleri desteklerler. Dolayısıyla kapitalist dünya ekonomisinin başarısı, merkez ile çevre arasında bir işbölümünün yaratılmasına ve bunun sürdürülmesine bağlıdır. Fakat dünya kapitalist ekonomisiyle bir kez bütünleştikten sonra çevrenin kaderi, Polonya ve Rusya örneklerinde görüldüğü gibi, aktif geri bırakılmışlıktır.¹²⁴

Bir ülkenin sınıf yapısı belli bir bölgenin uzmanlaştığı "ekonomik etkinlik biçimi" ile bu üretim biçimine karşılık gelen "emek denetim

123 Charles Ragin ve Daniel Chirot, agm, s. 290–291.

124 Charles Ragin ve Daniel Chirot, agm, s. 294. Krş. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System* (c. I), s. 301–324.

biçimi”nin bir toplamıdır.¹²⁵ Bahsedilen sistemde sınıf yapısı da aynı şablonla uyum halindedir. Yani sınıf yapısı, çevrede, mesela Doğu Avrupa’da lord-serf, İspanyol Amerika’sında efendi-köle ilişkilerinde olduğu gibi, basit ve zora dayalı; merkezde, Avrupa örneğindeki lord-emekçi, köylü-zanaatkâr, tüccar-*yeoman* ilişkilerinde görüldüğü gibi karmaşık ve daha az zora dayalı, yarı çevrede ise, iki yapının birleşimi şeklindedir. Toprak sahiplerinin kapitalist dünya ekonomisi için üretimde bulunduğu bu sistemde kapitalist dünya pazarına eklemelenmesinin anlamı, yerel köylü üretimini dünya ekonomik sistemi için temel ürünler çıkartmaya ve bunun için zoraki emeğe zorlamaktır.¹²⁶ Zaten kapitalist dünya ekonomisinin işleyiş mantığında da sınıfların ekonomik çıkarlarını tek bir dünya pazarı içinde gözetlemelerine ve dünya pazarını kendi istemleri doğrultusunda biçimlendirmeye çalışmalarına vurgu vardır.¹²⁷ Bu biçimlendirmeyi yapacak olan özne, merkezdeki devletler ve sınıflar olduğuna göre, vurgu bizi Wallerstein’in metodolojisindeki temel noktaya götürüyor: Toplumsal ve ekonomik sistemlerdeki değişimde etken olan, “içsel” faktörlerden çok “dışsal” faktörlerdir. Kapitalist dünya ekonomisine eklemelenme aşamasındaki toplumlarda görülen bütün ilişkiler bu mantık dahilinde çözümlenebilir.

Siyasal biçimler ya da devletler, aslında merkez, çevre ve yarı-çevredeki egemen sınıfların ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkmaktadır. Herhangi bir bölgenin bu üç kategoriden biri haline gelmesinde belirleyici olgu, Kuzeybatı Avrupa devletlerinin oluşturduğu merkezde farklı yerel grup

125 Immanuel Wallerstein, *Age*, s. 87. Sınıf analizinin ne anlama geldiğini soran Wallerstein’a göre, sınıf, ulus, halk, etnik grup, onun ‘etno ulus’ olarak adlandırdığı tek bir görünümünün varyantlarıdır. Bu kavramlar üzerine analiz yapılırken ortaya çıkan kafa karışıklığının sebebi, bunların, varlıklarını dünya ekonomisi içinde değil de ona ait ulus-devletlerde sürdürüyorlarmış gibi algılanmasıdır. Immanuel Wallerstein, “Kapitalist ‘Dünya Sistemi’nin Yükselişi ve Geleceği”, s. 94. Konu hakkında ayrıntılı tartışma için bkz. Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein, *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, (çev. Nazlı Ökten), İstanbul, 2000.

126 Charles Ragin ve Daniel Chirot, agm, s. 296. Wallerstein, *The Modern World System* (c. I), s. 87–100.

127 Immanuel Wallerstein, “Kapitalist ‘Dünya Sistemi’nin Yükselişi ve Geleceği”, s. 95. Wallerstein, burada grup kavramını kullanmış, devletlerin bazılarının diğerlerinden daha güçlü olmalarına rağmen hiçbirisinin tek başına pazarı tümüyle kontrol edemeyeceğini belirtmiştir. agm, s. 95.

çıkarlarının tek noktada birleşmesi ve bunun sonucunda güçlü devlet aygıtlarının gelişmesi, bunun aksine, çevre bölgelerde yerel grup çıkarlarının keskince birbirinden ayrışması ve bunun sonucunda zayıf devlet aygıtlarının oluşmasıdır. Ne zaman ki devlet aygıtlarının güçleri arasında farklılık başlamış, o andan itibaren “eşitsiz gelişim” de başlamıştır. Zaten kapitalizm de merkezdeki hâkim grupların başka ülkelerde üretilmiş olan ürüne el koyarak dünya ekonomik artığından daha fazla pay almak arzuları ile ilgilidir. Bu açıdan bakıldığında, esasen sanayileşme de çevrenin merkeze servet aktarması ile başlamıştır.

Dünya sistemi kavramsal modelini bu şekilde merkez, çevre ve yarı-çevre ülkeler diye kategorilere ayırarak açıklayan Wallerstein’a göre, her tarihsel kapitalist sistemde devlet iktidarının dört asli işlevi vardır:¹²⁸

Birincisi ve en temel ögesi, kendi topraklarında kendi yargı gücünün geçerli olması (...), ikinci ögesi, devletlerin kendi yargı alanlarındaki toplumsal üretim ilişkilerinin tabi olacağı kuralları saptama konusundaki yasal hakkı (...), üçüncü ögesi, vergilendirme gücü (...) ve sonuncu bir husus, devletlerin silahlı gücü tekelleştirmesi ya da tekelleştirmeye çalışması (...) Böylece devlet iktidarının yaşamsal önem taşıyan özelliğine geliyoruz: Devletlerin kullandığı güç türleri birbirine benzetmekle birlikte, verili devlet mekanizmalarının ellerindeki gücün derecesi çok büyük ölçüde farklılık göstermiştir. Devletler, bürokrasilerinin ve ordularının boyutları ve tutarlılığıyla ya da kendilerine ilişkin ideolojik formülasyonlarıyla değil, kendi sınırları içinde biriken sermayenin, zaman içinde rakip devletlerinkinden daha çok yoğunlaşmasını sağlamadaki fiili yeterlilikleriyle ölçülebilecek bir fiili güç hiyerarşisi içinde yer almıştır. (...) Kapitalizm, modern devletin etkin rolü olmadan serpilip gelişebilir miydi diye düşünmek boşunadır. Tarihsel kapitalizmde, kapitalistler devlet mekanizmalarını kendi yararlarına kullanabilme yetilerine güvenmişlerdir.

Wallerstein’ın bakışı ile sınıflar, etnik gruplar, statü grupları ve etno-uluslar da esasen dünya ekonomisinin birer görüngüsüdür.¹²⁹ Ona göre, bu kavramlar hakkındaki karışıklıkların sebebi, bu görüngülerin, varlıklarını sanki bir bütün olarak dünya ekonomisi içinde değil de bu dünya ekonomisine ait ulusal devletlerde sürdürüyorlarmış gibi analiz edilmele-

128 Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay, İstanbul 1992, s. 40-49.

129 Immanuel Wallerstein, “Kapitalist ‘Dünya Sistemi’nin Yükselişi ve Geleceği”, s. 94.

rindedir. Doğmakta olan kapitalist sınıf için başka yerlerde güçlü devlet bariyerlerinin yaratılmasına karşı önleyici nitelikte bir koruma sağlaması, bir toplumsal meşruiyet modeli oluşturması, yerel ve uluslararası eşkıyalığa karşı bekçilik yapması ve gerçek müşteri olması gibi nitelikleriyle mutlak-monarşik devlet yapısı, esas itibarıyla bir kapitalist ekonomik gelişim anlamı taşımaktadır.

E. Modelin Eleştirisi

Wallerstein'a göre feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları, hatalı bir yönelme ile, kapitalizmin İngiltere ya da Fransa'da "içsel mi?", "dışsal mı?" faktörlerin sonucu olduğu sorusunu incelemektedir. Halbuki asıl çözümlenmesi gereken birimler, "ulusal topluluklar" ve "toplumsal sistemler" olmalıdır.¹³⁰

1950'li yıllarda Sweezy ile Dobb arasında başlayan feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarında, kapitalizme geçiş Sweezy'ye göre durağan bir toplumsal formasyonda "dışsal bir etki"nin, Dobb'a göre feodalizmin "içsel çelişkiler"inin bir sonucu idi. Bir ekol olarak ele alırsak, Wallerstein'ın teorik modelinin kökleri Sweezy ve Frank'a¹³¹ uzanmaktadır. Şu farkla ki, dünya kapitalist ekonomisinde, Frank'ta "metropol", "uydu" olarak isimlendirilen gelişmişlik - azgelişmişlik ilişkisi Wallerstein'da "merkez" - "çevre" ilişkisine¹³² dönüşür. Fakat sınıflandırmalara verilen anlam aynıdır. Bu kavramsal modelde emperyalist merkez (=metropol) ülkeler ile azgelişmiş çevre (=uydu) ülkeler iki ayrı sosyal-ekonomik-politik formasyona karşılık gelmektedir. Wallerstein bu genel tanım içinde tahlil edilmelidir. Belirtilmesi gereken bir husus, bu ekolün sağ ve sol iki yaklaşım tipine - Weber kökenli "modernleşme" teorisiyle Stalinci yönetimin egemenliğindeki "Komintern" tezlerine - tepki olarak

130 Colin Mooers, *age*, s. 18.

131 Andre G. Frank'ın eleştirisi için bkz. Ernesto Laclau, "Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm", çev. Erol Tulpur, *Birikim*, c.1, sy 1, 1975, s. 16-29. Laclau, dönemin en tanınmış siması olması dolayısı ile Frank'ı ve temsil ettiği ekolü, Frank'ın eserini temel alarak incelemektedir. Ulaştığı sonuçlara göre bu ekol, kapitalizmi üretim ilişkileri ile değil de meta değişimi merkezli algılamakta ve Marksist teoriden sapmaktadır.

132 Derginin bu sayısı zaten "Kapitalizm, Az Gelişme, Eşit Olmayan Gelişme" başlığı ile yayımlanmıştır. Ayıca bkz. incelememizde, dn. 134-135, 141-147. Krş. incelememizde, dn. 199-205.

doğduğudur. Modernleşme tezine göre azgelişmişlik, ülkelerin kendi iç toplumsal yapı ve toplumsal değerlerinin bir ürünüdür. Bu toplumlar kapitalizm öncesi Batı Avrupa gibi geleneksel toplumlar olup gelişimleri gene Batı Avrupa gibi modernleşme yönündedir. Bu süreçte, gelişmiş Batı uygarlığının etkisi büyüktür. Zira sermaye ve teknolojiyen ideolojiye kadar birçok Batılı/modern kurum Batı-dışı/geleneksel topluma aktarılacak ve böylece modernleşme hızlanacaktır.¹³³ Kominternci yaklaşıma göre ise, gelişmiş kapitalist ülkelerle ilişkiler azgelişmiş toplumlara gelişmeyi değil tersine, gelişmemeyi getirecektir. Böylece dış etken gelişmeyi engeller, buna karşılık iç etken ilerici bir rol oynayabilir. Emperyalizmin müttefiki feodal sınıflara karşı ulusal burjuvazi gelişmeyi temsil eder.¹³⁴

Wallerstein'cı yaklaşım modeli, dünya ekonomik sisteminin oluşumunda güçlü merkezi iktidar yapısı ile kapitalist ekonomik gelişim arasında doğrudan bir paralellik ya da tersine, zayıf iktidar yapısı ile kapitalist ekonomik gelişim arasında zıtlık öngörmektedir. Şöyle ki, Wallerstein'a göre on altıncı yüzyıl, Batı Avrupa'da devlet iktidarının yükseliş dönemi iken, Doğu Avrupa'da ekonomik konumun hem sonucu hem de nedeni olarak, aksine, devlet iktidarının gerilediği bir çağ olmuştur. Konuyu Polonya ve Rusya örnekleri daha iyi açıklayacaktır.¹³⁵ Pek çok bakımdan Polonya, Rusya'dan daha ileriye fakat Batılı pazar güçlerine daha yakın ve daha erişilebilir konumdaydı. Polonya bu nedenle Batı'ya tahıl ihracatçısı olarak gelişti. Bu tahılı üretmek için Polonya köylüleri serflere dönüştürüldü, lordları tahıl ticaretinden kazandıkları servetle zenginleşti. Güçlü bir ihracat pazarına dayanan güçlü lordlar, Polonya'nın kentlerinin ve imalatçı ve tüccar sayılabilecek kapitalistlerinin çıkarları aleyhine çalıştılar. Kentler durgunlaşırken

133 Krş. incelememizde dn. 83.

134 Bu konuda ayrıntılı çözümleme için bkz. Sungur Savran, "Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Birleşik Gelişme", *11. Tez Kitap Dizisi*, 3, 1986, s. 52-53. Krş. Paul A. Baran, *Büyümenin Ekonomi Politikası*, çev. Ergin Güne, İstanbul, 1974. Baran'ın ulaştığı sonuç şöyledir: "Gelişmiş ülkelerdeki tekeller kapitalizmin ve emperyalizmin yürürlükte olması ile azgelişmiş ülkelerin ekonomik ve toplumsal gerilikleri arasında çok sıkı bir bağlantı vardır ve bu iki şey gerçekte tek ve topak bir problemin iki ayrı yönünden başka bir şey değildir." s. 446.

135 Immanuel Wallerstein, *The Modern World System* (c. I), s. 301-324'den özetleyen Charles Ragin ve Daniel Chirot, agm, s. 294. Wallerstein, bu konuda özel bir örnek teşkil eden Polonya'ya sürekli göndermeler yapmaktadır. Immanuel Wallerstein, agm, s. 85-86, 90-91.

onlar Batı'dan mamul mal ithal ettiler ve böylece, kent desteğinden yoksun kalan ve büyük toprak sahibi eşrafla kendi başına savaşıma terk edilen merkezi devlet çöktü. Polonya on yedinci yüzyılda yerli burjuvazisi güçsüz, köylüleri serf statüsünde, siyasal geleceği olmayan, bütünüyle çevreleşmiş zayıf bir devlettir. Rusya'da aynı güçlerden bazıları farklı bir sonuç ortaya çıkardı, çünkü Rusya daha uzun süre kapitalist sistemin dışında kaldı. Orada artan tahıl talebi iç talepti. Rusya'da emek kıtlığı hantal bir serflik de yarattı fakat güçlü bir soyluluk üretmedi. Aksine, soylular dış desteklere sahip olmadıkları için, büyüyen devletlerine bağımlı hale geldiler. Bağımsız bir burjuvazi gelişmemesine karşın kentler de gerilemedi. Aslına bakılırsa Rusya kendine has bir "dünya ekonomisi" bile oldu ve daha sonraki yüzyıllarda, Batı pazarı Rusya'ya sızdığında, bu ülkeyi bir arada tutacak güçlü bir devlet otokrasisi geliştirmeye zamanı oldu. Bu gelişmenin sağladığı birkaç yüzyıllık nefes alma dönemi Rusya'yı Polonya'dan tamamen farklı bir yola soktu. Rusya ne çok gelişti ne de çevreleşti; güçlü devleti ve nispi ekonomik özerkliği, dünya sistemine yarı-çevre olarak girmesine ve sonunda kapitalist sisteme meydan okumasına imkân tanıdı.

Fakat tarih bu önermeyi ne derece doğrulamaktadır? Wallerstein'in iddia ettiği uluslararası pazarın Doğu Avrupa ekonomileri üzerindeki etkisinin ticari üretim açısından dikkate değer olduğunu, fakat genel üretim açısından bu etkinin son derece sınırlı olduğunu, Polonyalı iktisat tarihçisi Witold Kula hem kuramsal tartışma düzeyinde hem de ampirik veriler sunarak Polonya örneğinde kanıtlamıştır.¹³⁶ Uluslararası ticaretin dünya ölçeğinde gelişmesi imajının çağın çalışmalarında egemen bir yer tuttuğunu belirten Kula'ya göre böylesi bir ticaret, yalnızca lüks mallarla ilgilidir ve bunun nüfusun çok küçük bir yüzdesinin yaşam standardı üzerine etkisi vardır.¹³⁷

136 Witold Kula, *age*, s.115–117. Kula, eserinde şu sonuca ulaşır: Büyük Polonya'da on altıncı yüzyılın ikinci yarısında toplam arazi 32.393 km² iken, ekilebilir arazi 19.127 km²'den azdır. On sekizinci yüzyılın sonuna doğru aynı bölgede ekilebilir arazi 22.437 km²'den azdır. On altıncı yüzyılın ikinci yarısında işlenen arazi fiilen 19.127 km²'den az olduğuna göre, 3.310 km²'lik bir artış iki yüzyıl boyunca yüzde 17'lik bir artışa karşılık gelir. (...) Aynı dönemde Polonya'nın nüfusu yüzde üç artmıştır. (...) Fakat Küçük Polonya'da işlenen arazideki artış açıkça daha fazla olacaktı. (...) Diğer taraftan Küçük Polonya'da işlenen topraktaki artış, Polonya'nın diğer bölgelerinden yapılan göç hareketlerinin sonucunda ortaya çıkan büyük nüfus artışı ile birlikte olmuştur.

137 Witold Kula, *age*, s. 132.

Polonya ekonomisinin on altıncı ve on yedinci yüzyılın büyük bölümünde, genel üretiminin ancak yüzde yedi ilâ yüzde onunu pazar ilişkilerine açtığını ve tahıl pazarına girilmesinin uzun vadede ticari alışverişte artışa değil azalmaya yol açtığını düşünürsek,¹³⁸ Batı'nın ilk kez sanayileşme yoluna girdiği ve bu yüzden şiddetle artık-sermayeye ihtiyaç duyduğu on sekizinci yüzyılın son döneminde Doğu Avrupa'nın, Wallerstein'in iddia ettiği gibi, Batı Avrupa'nın ekonomik gelişmesini besleyebilecek durumda olmadığı sonucuna ulaşırız.¹³⁹ Bundan başka, on altıncı yüzyılı dünya kapitalist sisteminin başlangıcı olarak kabul edersek, Wallerstein'in "merkez"i kapitalist güçlü devlet ve monarşi ile denk tutma eğilimi de tarihsel gerçeklere uymamaktadır. Zira Fransa'nın güçlü monarşik yapısı ve ekonomik gelişimi dolayısıyla merkez olması gerekirken "yarı-çevre" kategorisine dahil edilmesi bir müşkülât yaratmaktadır. Aynı mantıkla, İngiltere ve Hollanda'da ekonomik gelişme ile paralel güçlü devlet yapılarını görmiyoruz. "Çevre"de ise tam tersine, İspanya, İsveç, Prusya vb. kapitalist olmayan mutlakyetçi devletler bulunmaktaydı. Buna göre, Wallerstein'in dünya kapitalist sistemi modeli çözülmektedir. Merkezde zayıf ama kapitalist gelişme başlamış devletler, "çevre"de monarşik ama kapitalist gelişme başlayamamış, hatta Doğu Avrupa'da ikinci serflik dönemine karşılık gelen devlet kategorileri vardır.¹⁴⁰ "Yarı çevre" kategorisi ise bir tampon bölge

138 Colin Mooers, *age*, s. 25–26. Dünya pazarlarıyla ilişkisi olan tek bölge Pomeranya ile dünya pazaryla hiç ilişkisi olmayan Ukrayna'ya kadar uzanan Polonya coğrafyasında, on altıncı yüzyılın sonu ile on yedinci yüzyılın başlarında "üretimin pazardan geçen kısmının gerçek değeri" üst soylularda üç, alt soylularda iki katına çıkarken köylülükte dört kat azalmıştır. Witold Kula, *age*, s. 128.

139 Colin Mooers, *age*, s. 26–27. Pazardan elde edilen gelirin gerçek değerinin iki yüz yılda sekiz kat ya da yüz elli yıllık bir sürede üç kat arttığı olgusu ile mukayese edersek, soyluluğun, özellikle üst katmanının kendi geliri ile yaşamaktan uzak olduğunu ve üretken yatırımlardan bir çıkarı olmadığını açıkça anlayabiliriz. Bununla birlikte yatırım yapmakta asıl çıkarı olan köylüdür. Zira belirli bazı temel şeylerin yalnızca pazardan alınacağını dikkate alarak, köylünün yatırım zorlandığını söyleyebiliriz (*age*, s. 130–131). Polonya soyluluğu, özellikle soyluluğun üst katmanı kendisini "kupon kesen rantiyer" durumunda buldu ve ülkedeki ekonomik gerileme sürecinden kâr sağladı (*age*, s. 136).

140 Theda Skocpol, "Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique", *American Journal of Sociology*, c. 82, sy. 5, s. 1075–1090. Morris Janowitz, "A Sociological Perspective on Wallerstein" *American Journal of Sociology*, c. 82, sy. 5, s. 1090–1097.

görevi yapmakta ve her iki tarafa da yerleştirilemeyen devletlerin yarattığı müşkülâtı gidermek için oluşturulmuş bir alternatif bölge olmaktadır.

Wallerstein'cı kavramsal çerçevede bir başka problem metodolojik yaklaşımla ilgilidir. Şöyle ki, kapitalist dünya sistemi modeli merkeze aktif, çevreye pasif bir rol yüklemekte ve böylece karşılıklı olması beklenen ilişkiler ağı, hep merkezin mutlak belirleyiciliği şekline dönüşmektedir. Halbuki en basit bir akıl yürütmeyle diyebiliriz ki, kapitalist ekonomik sistemin dünyayı bütünleştirdiği bir çağda, merkezdeki güçlü devletlerin belirleyiciliğine dikkat çekmek elbette ki mümkündür. Fakat, Wallerstein ve ekolünün metodunun başı ve sonu budur ve daha ileri giderek, dünya koşullarının da içsel koşulların belirlediği bir sentez olabileceğini ihmal etmektedir. Bu konuda “eşitsiz ve birleşik gelişme yasası” kavramı önemli ipuçları vermektedir.¹⁴¹ Evrensellik ve özgüllük diyalektiği üzerine kurulmuş olan bu modele göre kapitalizm, tarihte ilk kez bir evrensel tarih yaratır. Artık insanlığın hiçbir bölümü, hiçbir ulusu, dünyanın geri kalan bölümünden yalıtılmış bir biçimde gelişemez. Bu çağda içsel gelişmeler, dünya koşullarından bağımsız olamaz ama dünya koşulları da içsel koşulların belirlediği bir sentezdir. Örneğin Japonya, dışsal bir kapitalist sistemi içsel yapısı ile bütünleştirmiştir ve bugün bir Japon kapitalizminin dünyaya etkisinden bahsedilmektedir. Merkez, çevre ve yarıçevre tanımlarında da görüldüğü üzere, coğrafi tanımlamaya verilen bu olağanüstü ağırlık dolayısıyla ki, sınıfsal ilişkiler gözden kaçmaktadır. Sol eleştiri diye ortaya çıkan Wallerstein ve temsil ettiği neo-Marksizm, nerede kaldı Marksist çözümleme, aksine, neo-Smith'ci Marksizm olarak bile değerlendirilmektedir.¹⁴² Hatta Haldun Gülalp Wallerstein'ı o derece Marksizmin dışında kabul etmektedir ki, ona göre Robert Brenner ve Laclau, Frank ve Wallerstein'ın Marksist teori içindeki “yanlışlıklarını”

141 Bu konuda bkz. Sungur Savran, *agm*, s. 63–69; ve Nicos Mouzelis, “Yeni Marksizmin Eleştirisi”, *Üretim Tarszlarının Eklemlenmesi Üzerine*, der. H. Çağatay Keskinok ve Melih Ersoy, Ankara 1084, s. 179–194. Ayrıca Wallerstein'a cevaben bkz. Sinan Sönmez, “Azgelişmişlik Sürecini Çözümlemede Yöntem” adlı incelemesinde, “merkez ekonomileri ile çevre ekonomileri arasındaki ilişkinin tamamen boyun eğme ilişkisi olmadığını” dikkat çekmektedir (*11. Tez Kitap Dizisi*, 3, 1986, s. 82).

142 Robert Brenner, “Kapitalist Gelişmenin Kökenleri; Yeni Smithci Marksizmin Eleştirisi” çev. Sungur Savran ve Ahmet Tonak, *11. Tez Kitap Dizisi*, 3, s. 10–27. (*New Left Review*, 104, Temmuz - Ağustos 1977'de yayımlanan orijinalinin yazarca onaylanmış kısaltılmış versiyonu).

boş yere düzeltmeye çalışmaktadırlar. Çünkü Wallerstein ve ekolü bayağı iktisatla uğraşan, neo-klasik çözümlemeler yapan neo-Marksistlerdir.¹⁴³ Gülalp'ın deyimi ile kısaca özetlemek gerekirse¹⁴⁴ bu geleneğin temel yanılışı, kapitalizmin rolünün az gelişmişlik yaratmak olduğu temasını esas alarak Marksist “kavramlar” yerine “Marksist “deyimler” kullanması ve bundan hareketle, az gelişmişliğe karşı mücadele ile kapitalizme karşı mücadeleyi birbirine karıştıran sahte-Marksist bir sonuca ulaşmasıdır.

Wallerstein kapitalist dünya sistemine alternatif bir sosyalist dünya sisteminin, hem bugün olmadığı, hem de gelecekte pek muhtemel görünmediğini şöyle ifade etmişti:¹⁴⁵ Günümüz dünya ekonomisinde feodal sistemler ne kadar varsa, sosyalist sistemler de ancak o kadar vardır: çünkü var olan yalnızca tek dünya sistemidir. Bu sistem, dünya ekonomisidir, biçimi ise tanımı gereği kapitalisttir. Sosyalizm, yeni türden bir dünya sisteminin yaratılması anlamına gelir, yani ne yeniden-dağıtımcı bir dünya imparatorluğu, ne de kapitalist dünya ekonomisi; bir sosyalist dünya hükümeti. Wallerstein, bu gelecek tablosunu tamamen ütöpik bulmamakta, ama sanki gerçekleşmesi an meselesi imiş gibi de düşünmemektedir. Bu aşamada Sungur Savran, 70'li yıllarda SSCB, Çin Halk Cumhuriyeti vb. toplumlar da dahil, tüm dünyayı kapitalist ilan etmeleriyle ve bir sosyalist dünya hükümetinin yokluğunda her ülkenin kapitalist sayılması gerektiği iddialarından dolayı, Wallerstein'ın ve bağlı olduğu ekolün analizlerinin felçleşme reçetesi haline geldiğini ileri sürmektedir.¹⁴⁶

Sorun basitçe coğrafya ve ticari ilişkiler üzerine kurgulandığı içindir ki, bir ülke ya da ulus, Marksist terminolojide vurgulanan çelişik çıkarlara sahip sınıflardan değil de üyeleri ortak çıkarlar taşıyan homojen bir bütün olarak algılanmaktadır. Gerçekten de Wallerstein'ın ele aldığı konuya yaklaşım modeli Marx'tan çok Smith'in yaklaşımını takip etmekte, dolayısıyla böyle bir eleştiriyi haklı çıkarmaktadır. Brenner'in açıklaması ile,¹⁴⁷ bu bakımdan Sweezy, Frank ve Wallerstein'ın savundukları görüşlerin temel teorik altyapısının Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* adlı incelemesinde geliştirdiği model olduğunu anlamak önemlidir. Smith'in

143 Krş. Haldun Gülalp, “Bağımlılık ve Dünya-Sistemi: Frank ile Wallerstein'ın Eleştirisi”, *11. Taz Kitap Dizisi*, 3, s. 28–48.

144 Haldun Gülalp, agm, s. 30.

145 Immanuel Wallerstein, “Kapitalist ‘Dünya Sistemi’nin Yükselişi ve Geleceği”, s. 107.

146 Sungur Savran, agm, s. 55.

147 Robert Brenner, agm, s.17–18.

modelinde öğçeri; toplum servetinin büyümesi işbölümünün ulaştığı düzeyin fonksiyonudur. Bununla kastedilen, üretim görevlerindeki uzmanlaşmadır. Bunun klasik biçimi ise tarım ile sanayinin ayrışması ve birinin kırsal, diğçerinin kentsel yörelerde gelişmesidir. Uzmanlaşmanın düzeyi, Smith'e göre, ticaretin gelişme derecesine bağlıdır. Diğçer bir ifadeyle, potansiyel bir karşılıklı bağımlılık içinde olan uzmanlaşmış bir işgücünün ticari bağlarla ne derece birbirine bağlanabileceğine ve gerçekte bağlandığına. Böylece, Smith'in ünlü ilkesine ulaşırız: İşbölümünün sınırını belirleyen paranın genişliğidir. Yani düpedüz ticaret bağlarıyla birbirine bağlanmış nüfusun ve alanın büyüklüğü. Smith gibi, Sweezy ve Wallerstein da "artık maksimizasyonu"nu ve "piyasa rekabeti"ni temelde tarih ötesi güçler olarak görürler. Smith için olduğu gibi onlar için de, kapitalizmin kökeni sorunu ticarete dayalı işbölümünün kökeni sorunu haline gelir.

Buna göre, Wallerstein sadece tek kuramsal bağı, kapitalizmi, modern dönüşümlerden sorumlumuş gibi görüp dünya-sistemi kuramında ağırlıklı olarak ekonomik etkiler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bundan dolayı, uluslararası ilişkiler kuramcıları açısından merkezi bir öneme sahip olan "ulus-devletin yükselişi" ve "ulus-devlet sistemi"ni açıklamakta yetersiz kalmıştır. Bunun da ötesinde, kendileri de sorgulanabilir değçerde olan merkez, çevre, yarı-çevre bölgeleri arasındaki ekonomik ölçütlerle dayalı farkların, ekonomik farklılaşmalarla aynı çizgide olmayan, siyasal ya da askeri güç yoğunlaşmalarını açıklayamadığı da¹⁴⁸ bir gerçektir.

Dünyanın herhangi bir bölgesinin emek denetim yapısı ve buna göre oluşan sınıf yapısı, sadece Avrupa'nın batısındaki merkezi iktidar yapısı ve ekonomisi güçlü olan devletlerin dış baskısıyla mı oluşur? Kapitalist dünya ekonomisinin gelişimini açıklamada çevreden merkeze servet aktarılmasına verilen hayati rol ne derece kanıtlanabilmiştir? Sorular çoğaltılabilir.¹⁴⁹

F. Wallerstein'cı Modele Dayalı Osmanlı Araştırmaları

Wallerstein'in Osmanlı İmparatorluk sistemine yönelik temel tezleri şu sorulara aranan cevaplar üzerine kurulmuştur:¹⁵⁰ 1- Osmanlı Devleti'nin

148 Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, 1992, s. 67. Krş. incelememiz de dn. 28.

149 Benzer soruları soran Brenner, verdiği cevaplarla Wallerstein'in modern dünya sistemi modelinin yetersizliğini irdeler. Robert Brenner, agm, s. 21-23.

150 Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", *Review*, c. II, 3, Kış, 1979, s. 392-393.

on altıncı yüzyılda Avrupa kökenli dünya ekonomisi karşısında çevresel bir bölge olmadığı ispat edilebilse bile, Osmanlı neden Polonya ve Sicilya gibi gelişen işbölümüne dahil edilmedi? 2- Osmanlı İmparatorluğu dünya ekonomisi tarafından ne zaman içerildi? Bu aynı zamanda şu alt soruları da beraberinde getiriyor: a- Bu işlem hem Osmanlı'ya hem de Avrupa kökenli dünya ekonomisine neye mal oldu? b- İçerilme tek bir olay mıydı, yoksa İmparatorluğun Rumeli, Anadolu, Suriye, Mısır vb. farklı bölgelerinde, farklı zamanlarda mı gerçekleşti? c- İçerilmenin politik sonuçları neler oldu? 3- Osmanlı İmparatorluğu her ne zaman içeril-diye içerildi, fakat içerilme sonucunda neden bir yarı-çevre bölgesi değil daha ziyade bir çevre oldu? Bu sorulara üretim süreçleri (*production processes*) ve ticaret modeli (*trade patterns*) bakımından cevap verebiliriz.

Avrupa kökenli dünya kapitalist ekonomisi on altıncı yüzyılda sınırlarını genişletirken, Avrupa'da Polonya ve Macaristan'a, Kuzey Akdeniz'e ve batıda İber Yarımadası'na kadar tek işbölümü yayıldı. Doğu Avrupa (tam olarak Kuzeydoğu Avrupa), Amerika kıtaları ve Kuzey İtalya, özellikle dünya piyasası ve geniş çaplı zora dayalı işgücü için düşük ücretle gerekli ürünü üreterek başlıca "çevre" bölgeler oldular. Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu ekonomik olarak bu sistemin dışında kaldı.¹⁵¹ 1750–1873 arası döneme gelindiğinde kapitalist dünya ekonomisi Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan, Batı Afrika'yı ve belki de "çevresel" (*peripheral*) diğer bölgeleri de içerdi. Rusya'nın durumu ise belki de "yarı-çevresel" (*semi-peripheral*) bir bölge olarak algılanabilir. Wallerstein'ın bu üç kategorisi arasında dönem dönem geçişler, bir kategoriden diğerine yükseliş ya da düşüşler vardır.¹⁵²

151 Immanuel Wallerstein, *agm*, s.391.

152 Bkz. Immanuel Wallerstein, "Kapitalist 'Dünya Sistemi'nin Yükselişi ve Geleceği", s. 97–98. En son yazılmış makalelerden biri, Wallerstein'ın yarı-çevre kategorisini oldukça şematik bir açıklıkla incelemektedir. Bkz. Kees Terlouw; "The Semiperipheral Space in the World-System", *Review*, c. XXV, sy. 1, 2002, s. 1–22. Bu incelemesinde Terlouw, 1700'den 1980'e kadarki zaman diliminde modern dünya sisteminin mekânsal sınırları, bu sınırların zamansal değişimi, yarı çevrede merkeze yakınlık ya da uzaklığa göre bu bölge nüfusunun yoğunluğu, homojen veya heterojen yapısı, koridor bölgedeki merkezin dışındaki merkezleri kendi lehine yönlendirmesi vb. konuları işlemektedir. Aynı dergideki bir başka makalede Wallerstein'cı yaklaşım modelinin etnolojiye uygulanabilirliğine değinilmektedir: Léo Poncelet, "Bridging Ethnography and World-System Analysis", *Review*, c. XXV, sy. 1, 2002, s. 47–97.

Bu temel probleme cevap bulmak üzere oluşturulan Wallerstein'cı görüşün Osmanlı ile ilgili yönü şöyledir: Osmanlı İmparatorluğu, en azından ilk dönemlerinde, klasik bir dünya imparatorluğudur. Gelişiminin daha sonraki aşamasında kapitalist dünya ekonomisi ile ilişkileri başladı ve zamanla Avrupa merkezli kapitalist dünya ekonomisi Osmanlı imparatorluğu'nu içine çekmeye başladı. On altıncı yüzyıldan itibaren gelişen ve Osmanlı İmparatorluğu'nun "içerilme"si olarak ifade edilen dönemde¹⁵³ Osmanlı yine de bir dünya imparatorluğudur. Fakat bu andan itibaren Osmanlı İmparatorluğu, merkez olarak ifade edilen Avrupa kapitalist ekonomik pazarları için hammadde üreten ve bu pazarlardan işlemiş sınai maddeler ihraç eden bir çevre bölge konumuna düşmüştür. Bu durum aynı zamanda Osmanlı klasik dönem sosyal, kültürel, ekonomik, politik yapısını da değiştirmiştir. Avrupa pazarları için mal üretiminin başlaması sonucu, bağımsız köylülerin yerini zor gücü ile pazara yönlendirilmiş emek ya da ortakçılık almıştır. Avrupa mallarının Osmanlı pazarını işgali sonucunda zanaata dayalı geleneksel Osmanlı imalat sanayi çökmüş, bu gelişimi merkezi devletin zayıflaması ile ekonomik artığa el koyma sürecinde rakiplerin ortaya çıkması ve "feodalleşme" izlemiştir.

Tüm bu gelişmelerin sonucunda oluşan Tanzimat dönemi, esasen dünya ekonomik ve devletlerarası sistemine eklenmeye yönelen ve bunu zorunlu kılan bir süreç olarak ortaya çıkmıştır. Denilebilir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ekonomik ve siyasi yapısı ile bütünleşmesi, aynı zamanda kendi iç tutarlılığını kaybetmesi ve ekonomisine azınlıkların hâkim olduğu zayıf bir devletin kapitalizm ile karşılaşması idi. Bütünleşme, Batı'nın etkisine daha açık olan Balkanlar ve Batı Anadolu'da başlamış ve azınlık-komprador burjuvazinin etkisindeki liman kentleri bu konjonktürde özel bir rol oynamıştır.

Wallerstein'cı görüş Türkiye'de başlı başına bir literatür oluşturacak kadar etkili olmuştur. İyi bilinenlerden bazıları, Wallerstein'ın yukarıda özetlediğimiz makalesinin yanı sıra,¹⁵⁴ Çağlar Keyder (Huri İslamoğlu

153 Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", *Review*, II, 3, 1979, s.392. Wallerstein'in bu üç kategorisi arasında dönem dönem geçişler, bir kategoriden diğerine yükseliş ya da düşüşler vardır. Bkz. Immanuel Wallerstein, "Kapitalist 'Dünya Sistemi'nin Yükselişi ve Geleceği" s. 97-98.

154 Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy", s. 389-398.

ile beraber);¹⁵⁵ Huricihan İnan;¹⁵⁶ Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba;¹⁵⁷ ve Reşat Kasaba'nın¹⁵⁸ çalışmalarıdır.

Çağlar Keyder, Osmanlı tarihine dair önermesini “Asya tipi üretim tarzı”nın hâkim olduğu bir dünya imparatorluğundan, kapitalist dünya ekonomisi içinde çevre konuma geçiş süreci kavramlarıyla kurar.¹⁵⁹ Keyder kısaca, Halil İnalçık, S. Hamilton Gibb ve Harold Bowen ile Bernard Lewis'in, eserlerinde merkezi bürokrasi ya da toprak sistemi gibi ayrıcalık tanınan kurumların varlığına aşırı vurgu yaptıklarına, bundan dolayı imparatorluk tarihinin bu kurumların tarihine indirgendiğine değinir. Bu yönleri ile, her ne kadar farklı dönemleri ele alsalar da, bu üç klasikleşmiş eserin etkisiyle bir taraftan dar hukukçu kurumsalcı-işlevselcilik, diğer taraftan kaba ve melez bir çağdaşlaşma yaklaşımı bugünkü paradigmanın çerçevesini oluşturur. Keyder incelemesine, bu paradigmanın eleştirisi ile başlar.¹⁶⁰ Ona göre, Osmanlı toplumsal kuruluşunda egemen üretim tarzı,

155 Çağlar Keyder (Huri İslamoğlu ile birlikte), “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri”, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara, 1983, s.107-152.

156 Huricihan İ. İnan, Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme, *Toplum ve Bilim*, 23, 1983, s. 9-39.

157 Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba, “Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci”, *Toplum ve Bilim*, 23, 1983, s. 41-54.

158 Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: On Dokuzuncu Yüzyıl*, çev. Kudret Emioğlu, İstanbul, 1993.

159 Aynı terminolojik çözümleme için krş. Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, İstanbul, 1988, s. 138-233. Pamuk'un, açıklamasında dünya ekonomisi ile bütünleşme öncesinde Osmanlı İmparatorluk sistemi için kullandığı “vergisel üretim tarzı” tanımını, Keyder'in “Asya tipi üretim tarzı” tanımını ile aynıdır: devletin ekonomi ve toplum üzerindeki denetimi. Merkezi devlet gücünü korudukça, toprakta devlet mülkiyeti ile loncalar ve ticaret üzerindeki devlet denetimi sürüyor ve vergisel üretim tarzını çözebilecek eğilimler denetim altında tutuluyordu (s.182). Osmanlı evrimini daha klasik Marksist bir yaklaşımla, Asya tipi üretim tarzının emperyalizm ile karşılaşması olarak değerlendiren bir yorum için bkz. Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, çev. Babür Kuzucu, c. I, Ankara, 1978.

160 Turner da bu konuda dikkat çekmektedir. S. Hamilton Gibb, Harold Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Muslim Culture in the Near East*, (2 cilt) adlı kitap, şarkiyatçı görüşten kurtulanıyıp, İslamiyetin yönetim aygıtlarının “şahsi teşebbüsün söndürülmesi”ne sebep olduğu, durağan ve gerileyen bir uygarlık yarattığı tezini işlemektedir. Ayrıca, İslam uygarlığında yöneticilerle kullar arasında aracı kurumların yokluğuna da vurgu yapmaktadır. Bu açıklama, askeri ve reaya arasında bir dikotomi olarak bakan Mardin ile İnalçık'ın çalışmalarındaki Osmanlı sistemi analizini de açık bir şekilde etkilemiştir. Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslâm*, s. 24-25.

yeniden üretimin temel mekanizmasının merkezi otorite tarafından denetlendiği Asya tipi üretim tarzıdır. Bu sistemde devletin sınıfsal ve mekânsal hâkimiyeti toplumsal sistemin temel belirleyici unsurudur. Sistemin değişmesi bu gücün zayıflamasına bağlıdır. Zaten değişim ve bunu takip eden çevreselleşme süreci de,¹⁶¹ gerçekte, devlet aygıtının denetiminde olan iç ticaretin on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda kaçakçılığın da etkisiyle bu denetimden çıkması, iç ticaretin tedricen dış ticaretle bağlantılı hale gelmesi, bunu takiben içsel ekonomik-politik denetimin zayıflaması, dışsal enflasyon ve nüfus artışının baskısı sonucunda olmuştur. Çevreselleşmek, dünya işbölümünün bir parçası haline gelmek ve dolayısı ile artık kendini yeniden üretebilen bir birim olmaktan çıkmak anlamına gelmektedir. Elbette ki tek bir çevreselleşme sürecinden ve tarzından bahsedilemez. Zira İmparatorluk topraklarına bir bütün olarak bakıldığında görülen, Balkanlar'daki ticari çiftlikler, Mısır'da büyük pamuk işletmeleri, Batı Anadolu'da küçük meta işletmeleri ve buralardaki kendi toprağında çalışan aile birimlerinden, ortaklığa ya da kapitalist çiftliklerdeki ücretli emeğe kadar farklı biçimler alan emeğin organizasyonu, bahsedilen gelişimin farklı yansımalarıdır.¹⁶²

Wallerstein'cı tezde sınıf yapısı, merkez, çevre ve yarı çevre arasındaki işbölümüne göre belirlenmekte idi. Acaba Osmanlı'daki sınıf ilişkileri nasıldı ve ne yönde değişimler oldu? Keyder'le devam edecek olursak, egemen sınıfın ideolojisi, devletin ekonomi üzerindeki politik denetimiyle uyum içindedir. Köylüler bütün toprağın hükümdara ait olduğunu düşünürler ve bu inanç hukuka yansır. Paternal devlet "*ebedi nizamı*"ı sürdürebilmek için tarımsal birikimi önler. Üretici köylünün devlete ödediği tarımsal artı, devletin ideolojik aygıtı aracılığı ile sistemle bütünleşir. Bu bakımdan, devlet sınıfının meşruluğunu sağlamada adli ve ilmi kurumların büyük önemi bulunmaktadır. Tüccar "mülkün bereketini çoğaltmak" işlevinden dolayı, faiz ve spekülasyon kazanç elde etmek haricinde, ayrıcalıklı sınıftır. Sipahi ve kadı aracılığı ile en küçük köyde bile idari mekanizma kendini hissettirmektedir.¹⁶³ Çevreselleşme süreci bu sınıfsal yapının dengesini bozar. Dünya ekonomik sistemi ile karşılaşan Osmanlı ekonomik sisteminde on altıncı yüzyıldan itibaren sürekli kriz vardır. Bu krizden kur-

161 Çağlar Keyder, agm, s. 130–138.

162 Çağlar Keyder, agm, s. 138–139.

163 Agm, s. 119–120; Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul 1993, çev. Sabri Tekay, s. 40–41.

tulmak için yapılan uygulamalar zincirleme gelişmelere sebep olur; maliyeye yeni bir vergi tahsil biçimi olan “iltizam” sistemi hâkim olurken, toprak üzerinde on sekizinci yüzyılda çiftlikler oluşmaya başlar. Böylece üretici ile devlet arasındaki klasik ideolojik ilişki yok olup köylünün sömürülmesi yoğunlaşır.¹⁶⁴ Bu gelişme, çiftliklerde, hem emeğin organizasyonu bakımından serifleşmiş köylülerin ya da ortakçıların çalıştığı ticari işletmeler olmaları, hem de Avrupa pazarının talebini karşılamaya yönelik ticari ürün ekiminin geleneksel-geçimlik ürün tiplerinin yerini alması bakımından önemlidir. Bunun anlamı, sanayileşen Avrupa ekonomilerinin Osmanlı İmparatorluğu içindeki bölgelerin üretim ve pazar potansiyelini tam anlamı ile kullanmaya başlamaları ancak on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşse bile, Osmanlı imparatorluk sisteminin hiyerarşik dünya kapitalist ekonomik “işbölümü”nün bir parçası olmasıdır. Gelişmeler, Wallerstein’cı modelde “eklemlenme” ya da “bütünleşme” olarak formüleleştirilen aşamaya karşılık düşer. Artık çevreselleşmiş toplumların sistem analizinde tek başına “iç belirleyicilikler” yeterli olmayıp bütün bir dünya kapitalist sistemi göz önünde bulundurularak “dış belirleyicilikler” de dikkate alınmalıdır.¹⁶⁵

164 Çağlar Keyder, agm, s. 136–137.

165 Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923–1929)*, Ankara 1982, s. 13. Bir başka makalesinde ise Keyder, tarihsel literatürün, Osmanlı ekonomik yaşamının iç dinamiklerine ve on dokuzuncu yüzyıl ekonomisindeki devamlılık unsurlarına yeterince yer ayrılmadığına dikkatimizi çektikten sonra şöyle devam etmektedir: İç işleyişine ve iç dinamiklerine ilişkin daha fazla ayrıntı olmaksızın Osmanlı ekonomisi üzerinde görüşümüzün, yabancının dışardan bakışı olarak kalması kaçınılmazdır. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Liman Kentleri: Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler”, *Doğu Akdenizde Liman Kentleri (1800–1914)*, (ed.) Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, çev. Gül Çağalı Güven, s. 129–130. Gerçekten de, Keyder’in incelemelerinde kullandığı arşiv malzemesi genelde Osmanlı kaynakları değildir. Aynı özelliği, derlemedeki diğer makalelerde de görebiliriz: Reşat Kasaba, “İzmir”, s. 1–22. Elena Frangakis, “Patras”, s. 23–44; A. Üner Turgay, “Trabzon”, s. 45–73; Y. Eyüp Özveren, “Beyrut” s. 75–102; Basil C. Gounaris, “Selanik”, s. 103–120. Benzer özellikler için kırs. Faruk Tabak, “Bereketli Hilal’in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü (Yaklaşık 1700–1850)” *OTMTT*, s. 139–159; Reşat Kasaba, “Batı Anadolu’da Göçmen Emeği (1750–1850)”, *agm*, s. 119–127. Örnekler çoğaltılabilir. Her iki çalışmanın sonucunda Wallerstein’cı tez nettir: Dünya piyasasındaki iniş çıkışlar bölgedeki tarım düzeninin sürekli yeniden yapılanmasının arka planını belirliyordu. Faruk Tabak, agm, s. 159. Bu

Keyder bu açıklaması ile kısmen Lenin'in "emperyalizm" kuramındaki tanımlı vermektedir. Şu farkla ki, klasik Marksist teorinin "sömürgecilik" ve bu teorinin Leninci yorumundaki "emperyalizm" kavramlarının yerine neo-Marksist Wallerstein'cı yaklaşımda "eklemlenme" kavramı kullanılmaktadır.¹⁶⁶ Bu kavram bir kere dünya kapitalist sistemine eklemleme olarak algılanınca, Lenin'de kapitalizmin en yüksek aşaması olarak görülen "emperyal sömürü ve dünyanın kapitalistler arasında paylaşılması" kavramı da; Wallerstein'da, yerini kapitalist dünya ekonomisi tarafından içerilme sürecinde "çevre ya da yarı-çevre ülkelerin merkezdeki ülkelere sermaye ve ürün akışına" bırakmaktadır. Bu gelişme, kavramsal modelde esasen dünya kapitalist ekonomisindeki "işbölümü"nün de tanımıdır.

Aynı tarih ekolünden Şevket Pamuk¹⁶⁷ ve Reşat Kasaba¹⁶⁸ da, araştırmalarında, klasik dönem Osmanlı imparatorluk sisteminde, devletin memurları vasıtası ile üretim üzerindeki denetiminden, bu denetimin tarihsel bir süreçte iltizam, malikâne ve esham gibi uygulamalarla ortadan kaybolmasına, oluşan yeni sınıfların aracılığı ile imparatorluk sisteminin dünya ekonomik sistemine "eklemlenme"sine ve bu aşamada dış etkenlerin belirleyici etkisine vurgu yaparlar. Konuyu biraz açarsak denilebilir ki, Kasaba'ya göre, Osmanlı'nın klasik dönemde kurmuş olduğu dünya imparatorluk sistemi, patrimonyal egemenlik biçimine dayalı, yeniden dağıtımcı-haraççı bir düzene göre oluşturulmuştu. Patrimonyal bürokrasi ve yerel uzantıları, toprağın ve emeğin ürünlerini üretken ve tabi sınıflardan kendisinin kullanımı ve tüketimine aktarır. Daha sonraki aşamada, çeşitli mal ve kaynaklar tabi sınıflara yeniden dağıtılır. Klasik dönemden dünya ekonomisine katılma süreci, bu ekonominin kendi dışındaki üretim faaliyetlerinin ve siyasal

konuda (Osmanlı tarımında göçmen emeği) düşünmeye devam etmek, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisi ile bütünleşmesi ve çevreselleşmesi süreçlerini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Reşat Kasaba, *agm*, s. 127. Wallerstein'cı modelin dışarda bıraktığı iki önemli unsura, on sekizinci yüzyıla ve İstanbul'a dikkat çeken bir inceleme ile karşılaştırmak için bkz. Edhem Eldem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, (der.) Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, çev. Sermet Yalçın, İstanbul, 2003. s. 152-230.

166 Krş. Vladimir İ. Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Olcay Geridönmez, İstanbul, 2001.

167 Şevket Pamuk, *age*, s. 184-234.

168 Reşat Kasaba, *age*, s. 9-12.

yapılarının kendi içindeki üretim-tüketim faaliyetlerine ve siyasal yapılarına katılması şeklinde ikili bir yön izler. Sonuçta, bir daha kopmayacak şekilde dünya ekonomisine “içerilen” dış bölge, bundan sonra sadece kendi tarihsel gerçekliği ile değil, dünya ekonomisi içinde incelenebilecek bir birim olur. İçerilen bölgenin dünya ekonomisi içindeki durumu a- bölgenin coğrafi konumu, b- bölgede katılma öncesi bulunan özel koşullar ve bu koşulların katılma süresince geçirdiği değişim, c- dünya ekonomisinin bu süre içinde geçirdiği dalgalanmalar ve aşamalardan oluşan üç etken tarafından belirlenir. Şöyle ki, eklemleme sürecindeki bir bölgede bu koşullara bağlı olarak büyük dönüşümler yaşanır. Mevcut sınıflar ve aralarındaki ilişkilerin çoğu kaybolur ve bunların yerine yenileri oluşur. Son çözümlemelerde, bahsedilen tüm değişimler sonucunda dünya ekonomisine eklemelenen yeni bölge, bu ekonominin işbölümü ve devletlerarası sistemi içinde, “tarihsel ve yapısal koşullarla belirlenmiş” bir yer edinir. Böylece, Keyder’in Marksist Asya tipi üretim tarzı geleneğinden başlayıp yer yer Weber’ci patrimoniyal tanımlamalarla ulaştığı Wallerstein’cı teoriye, Kasaba Weber’ci patrimoniyalizm ve Polanyi’ci yeniden dağıtımcılık kavramlarından başlayıp ulaşır. Wallerstein ekolünün, içte statik ve değişime dirençli bir toplum yapısındaki değişimi, dışta önceden belirlenmiş bir değiştiriciye, kapitalist dünya ekonomisine atfeden incelemeleri, her iki araştırmacının ve bu ekole eklenebilecek diğerlerinin¹⁶⁹ temel kavramsal çerçevesini verir.

Aynı yaklaşım modelinin daha mikro düzeyde incelemelerine dair iki örnek, İnan’ın¹⁷⁰ ve Keyder ile Kasaba’nın¹⁷¹ editörlüğündeki iki ayrı çalış-

169 Reşat Kasaba, *age*, Ayrıca Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba, a.g.m., s. 41-54. Şevket Pamuk, *age*, Huricihan İ. İnan görüşmelerinden birinde Rifa’at Ali Abou-El-Haj’a son zamanlarda bu meseleler üzerindeki görüşlerini gözden geçirdiğini belirtmiştir. Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel ve Canan Şahin, Ankara 2000, s. 36, dn. 15. Aslında, yukarıdaki ifadelerine bakarsak (dn. 160), Keyder’in de bir özelleştiri içinde olduğunu düşünebiliriz. Wallerstein’cı incelemelerin değerlerini aşağıda tartışacağız.

170 Huri İ. İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, New York, 1987. Derlemenin adında bile Wallerstein’cı etki açıktır.

171 Çağlar Keyder, Reşat Kasaba (ed.), *OTMTT*. Bu derleme ilkinde göre oldukça sorgulayıcı makaleleri içermektedir. Mesela yukardaki görüşlerle karşılaştırmak için bkz. Dina Rizk Khoury, “Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri (1750-1850)”, *OTMTT*, s. 160-179. Nitekim, incelemenizin ilerleyen sayfalarında bu çalışmalarda ampirik kayıtlardan sıkça yararlandığımızdan dolayı, bu derlemeyi burada ayrıca incelemeyeceğiz.

mada derlenmiştir. Bruce McGowan, ilk derlemede yer alan makalesinde,¹⁷² Hırvatistan'daki tımarlı arazilerde yapılan tarımın henüz uzak pazarlara açılma gibi bir gayesinin bulunmadığını ya da Sırbistan çiftliklerinin on sekizinci yüzyılda pazarlara yönelik ticari tarımla çok az bağlantıları olduğunu ve sonuçta Balkan çiftliklerinin on yedi-on sekizinci yüzyıllarda küçük ölçekli olduğunu belirterek diğerlerinden farklı bir konumda bulunmaktadır. McGowan ile benzer görüşteki İnan,¹⁷³ Orta-Kuzey Anadolu'da artan iç pazar talebi sonucunda oluşan ticari üretimin köylü aile ekonomisini çökertmediğini belirtir. Bunun nedeni, devletin, politik ve hukuki aracı kurumları vasıtası ile köylü kuruluşlarının bütünlüğünü koruyucu ve tarımsal ürünün üretim, dağıtım ve el koyma aşamalarındaki müdahaleci rolüdür. İnalçık'ın, Levant piyasasına pamuklu İngiliz ürünlerinin ne zaman ve nasıl girdiğini araştıran makalesinde belirttiğine göre,¹⁷⁴ İngilizlerin pamuk ipliği ihraç etmesi Makedonya ve Tesalya'daki örgü endüstrilerinde şiddetli bir patlama yaratmış olsa bile, Anadolu'daki kent ve kasabalarda bulunan çok sayıda örgü imalatçısı, bu gelişmelerden etkilenmeden durumlarını muhafaza etmişlerdir. 1820 yılı Anadolu'sunda ucuz pamuklu kumaşların hâlâ yerel nitelikteki ipliklerden imal edildiğini belirtmektedir. Fakat takip eden yıllarda İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı pamuklu ürün ihraçatında, 1850 civarı hariç, sürekli bir artış gözlemlenmektedir.

Derlemede, Alan R. Richards, on dokuzuncu yüzyılda Mısır örneğinde ilkel birikimi araştırmış ve şu sonuca varmıştır:¹⁷⁵ Mısır'da ilkel birikim, ülkenin kapitalist dünya sistemine eklenmesine bağlı kalmıştır. Kapitalizm Mısır'a pamuk üretimi ile gelmiştir.¹⁷⁶ Bunun sonucunda

172 Bruce McGowan, "The Middle Danuble Cul-de-sac", Huri İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, New York, 1987, s. 170-177.

173 Huricihan İ. İnan: "State and Peasants in the Ottoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia During the Sixteenth Century", *agf*, s.101-128. Bu görüşlerin Türkçe ayrıntısı için bkz. Huricihan İ. İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, Giriş kısmı, özellikle s. 30-32.

174 Halil İnalçık, "When and How British Cotton Goods Invaded the Levant Markets", *agf*, s. 374-383.

175 Alan R. Richards, "Primitive accumulation in Egypt (1798-1882)", *agf*, s. 203-243.

176 Mehmed Ali Paşa'nın bu süreçte buğdayın aksine pamuğu seçmesinde de Mısır'ı dünya kapitalist sistemine dahil etmek amacı temel etkindir. Elbette ki, tercih, bu sistemin merkez ve yarı-çevresindeki (Rusya) gelişmeler (özellikle tahıl taşımacılığının problemleri) de etkili olmuştur. Alan R. Richards, *agm*, s. 238.

köylülerin büyük bir kısmı mülklerini ve toprakları üzerindeki haklarını kaybetmiş ve sonrasında topraklarını terk etmişlerdir. Gelişmeler, klasik Osmanlı imparatorluk sisteminin yıkılması ve kurulan büyük çiftliklerde köylülerin “zora dayalı ya da ücretli emekleri”nin pazara yöneltilmesi anlamı taşımaktadır. Mısır’da, bundan sonraki aşamalar, ortaya çıkan “yeni sınıf”ın Hristiyan tüccar sınıfı ile birleşip devlet aygıtını ele geçirme mücadelesi şeklinde, tüm on dokuzuncu yüzyıl boyunca devam eder. Kapitalistleşme sürecinde “eklemlenme” ve “tek ürün”e yapılan vurgu açıktır. Benzer bir yaklaşımla Orhan Kurmuş, Türk pamuğunda görülen patlamanın Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ile olan bütünleşmesinin başlangıcı ya da en azından bir evresi olduğuna ve bu konunun ayrıca tartışılması gerektiğine dair uyarıda bulunmaktadır. Makalesinde,¹⁷⁷ İmparatorluğun pamuk yetiştirilen bölgelerindeki artışta Amerikan İç Savaşı’nın dünya pazarlarından pamuk talebini ve Manchester Pamuk Tedarik Ortaklığı’nın etkilerini vurgular. Özellikle, ortaklığın, kendi araçları vasıtası ile pamuk yetiştiriciliğini ve randımanını arttırmak için Osmanlı hükümetine raporlar sunmasına ve imparatorluğun bu doğrultuda bir ferman yayımlamasına dikkat çeker. Bundan sonraki gelişim, Lancashire pamuk brokırırlarının kurduğu üç şirketin teşvikleri ile Ege’de İzmir-Aydın-Denizli, Akdeniz’de Adana-Maraş-Halep bölgelerinde, pamuk ekiminin yayılmasına dair istatistikleri içermektedir. Ege’de pamuk ekim alanı 1863’te on yedi bölgede toplam 480.000 hektardan, %140’lık bir artış oranı ile 1864’te 1.145.000 hektara ulaşmıştır. Verim de aynı oranda artmıştır. Aynı dönemde Akdeniz’de bu artış 31.000 hektardan 745.000 hektara ulaşır. Daha da ilginç bir özellik, “dış etki” ile başlayan eklemelenme sürecinde “tek ürün” tanımlamasına uygun bir gelişimle, bölgede susam ve pirinç üreticilerinin de bu ürünlerden vazgeçip pamuk tarımına yönelmeleridir. Kurmuş, mevcut pamuk yokluğunun Lancashire pamuk endüstrisindeki etkilerinin, tarihte bilinmeyenler arasında yer aldığına değinerek Manchester Pamuk Tedarik Ortaklığı’nın, çeşitli ülkelerdeki pamuk tarımını yaygınlaştırmaya yönelik çaba sarf etmesi üzerine yapılacak bir çalışmanın verimli olmaya aday olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁸ Bu anlayışa göre, kendisi bu savın Osmanlı boyutunu incelemiş olmaktadır.

177 Orhan Kurmuş, *The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire*, *agf*, s.160-169.

178 Orhan Kurmuş, *agm*, s. 160-161.

Dış etki ile başlayan gelişim, içte telgraf hattının hizmete girmesi, İzmir-Aydın demiryolu ağının açılması ve İzmir limanına yeni ve modern bir iskele yapılması ile devam eder. Bu tarihsel süreçte Osmanlı İmparatorluğu dünya kapitalist sistemine eklemlenir.

Dünya kapitalist ekonomik yapısına eklemlenmekte önemli bir unsur, siyasal sınırların aşılabileceği liman kentleri ve burada yaşayan tacirlerdir. Bundan dolayı, Wallerstein'cı teoride liman kentlerine özel bir önem verilir.¹⁷⁹ İlgimizi genel Osmanlı kent tanımından liman kentine çevirdiğimiz zaman, bu konuda Michael Timberlake¹⁸⁰ ve Chris Chase-Dunn'ın¹⁸¹ araştırmalarına değinmek gerekir. İncelemelerinde, çevreselleşme sürecinde liman kentlerinin iç bölge ile ilişkisine ve teşvik ettiği bütünüleyici dönüşümlere dikkat çekmektedirler. Buna göre, liman kentlerinin mantığı emperyalist sömürü sürecinden kaynaklanır. Liman kenti kendi iç bölgesi ile emperyalist sömürü merkezi arasında hizmet eder, sakinleri ise yabancı emperyalistlerin işbirlikçilerinden başka bir şey değildir. Bu durumda, bu işbirlikçileri ülkeden söküp atacak olan sınıflar, lekesiz bürokrat ve aydın blokudur. Bütüncü bir ayrımla tacirleri bir yanda, bürokrat - aydını diğer yanda, ama kendi içlerinde türdeş olarak ele alan bu görüş doğru ise, bir yanı ile taşra bürokrati, diğer yanı ile tüccar olan, mesela Ege Bölgesi'nde Fransız tüccara karşı merkezdeki bürokratla işbirliği yapan "eşraf ve âyan"ın durumu nasıl açıklanır? Bu sınıf acaba tüccar olmasından dolayı yerli işbirlikçi mi, taşrada kamu idaresini temsil eden lekesiz yerel bürokrat mı, yoksa siyasal iktidarın taşradaki ikna aygıtı olan aydın mıdır?

Donald Quataert¹⁸² ise liman kentlerinin asıl niteliklerini, bir sınıf oluşum ve sınıfsal çatışma merkezi olmaları şeklinde tanımlamaktadır. Ticari yönelimlere bağlı olarak, liman kentlerindeki etkinlik düzeyi kapitalist dünya ekonomisinin gelişim düzeyince belirleniyordu. Liman kentinin

179 Bu doğrultuda bir derleme için bkz. *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, (ed.), Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 1994.

180 Michael Timberlake (der.), *Urbanization in the World Economy*, New York, 1985.

181 Chris Chase-Dunn, "Urbanization in the World-System: New Directions for Research", *Cities in Transformation: Class, Capital and the State*, ed. Michael P. Smith, Beverly Hills, 1984, s. 111-120.

182 Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire (1881-1908)*, New York, 1983.

gönenci burjuvazinin gelişim hızının işaretiydi. Liman kentlerinin burjuvaziye beslediği varsayımına dayanan bu görüş doğru ise, mesela İzmir, İskenderiye ve Selanik gibi önemli Doğu Akdeniz liman kentlerine sahip olan Osmanlı Devleti'nde burjuva sınıfının neden Avrupa'dakinden daha önce doğup siyasal yapıyı kendi siyasal ideolojisine göre dönüştüremediği sorusu cevapsız kalmaktadır.

Wallerstein'cı açıklama modelinde dikkat çeken husus, ticari ilişkilere verilen önceliktir. Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik-politik yapısının değiş(tiril)mesinde dışsal bir ticari etki vurgulanmakta ve merkezdeki Avrupa'ya etkin, çevredeki Osmanlı'ya edilgen bir tarihi rol biçilmektedir. Dünya pazarı koşullarına aşırı vurgu yapan bu görüş, değişimin dışsal nedenlerine öncelik tanımakta, sonuç olarak, on altıncı ve on yedinci yüzyılın büyük bir kısmında, Osmanlı toplumunda yaşanan iç değişimin yerli kökenlerinin önemini azımsamaktadır. Osmanlı Devleti'nde içten gelebilecek ticaret dışı etkenler nelerdir? Avrupa kapitalizmi ile karşılaşma Osmanlı'ya bu modelde olduğu gibi çevre ülkelerine uyan bir rol mü biçti, yoksa önermeden farklı gelişmeler de olabildi mi? Her iki önermenin "mutlak gerçeklik"i incelenmeye muhtaçtır.¹⁸³

Bir başka husus, tarihsel gerçeklik ile ilgilidir. Her ne kadar, Traian Stoianovich¹⁸⁴ Rumeli'deki çiftliklerin, Avrupa piyasasında artan hububat talebine cevap vermek için geliştiğini öne sürse ve birçok tarihçiyi bu bakımdan etkilese de; diğer kutupta McGowan,¹⁸⁵ Manastır bölgesi örneği ile çiftliklerde her zaman her yerde dış piyasa için üretim yapılmadığını belirterek, "dış pazar için üretim" tezini reddetmekte ve bu yönü ile bir başka tarihçi grubunu etkilemektedir.

Esasen, Osmanlı İmparatorluk sisteminin dünya ekonomik sistemine en erken eklenilen bölgeleri olarak kabul edilen Balkanlar ve Batı Anadolu üzerine yapılan araştırmalar, bu bölgelerde, modelin çevreye verdi-

183 Bu kavrama dair ayrıntılı bir çözümleme incelememizin sınırlarını aşıyor. Kullandığımız "mutlak gerçeklik/kesinlik" kavramını, "olabilirlik/olasılık" kavramlarını düşünerek okumakta fayda olduğunu söylemekle yetinmek durumundayız. Bu kavramlar hakkında bkz. Karl R. Popper, *age*, muhtelif yerler.

184 Trian Stoianovich, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy: 1600-1800", *Journal of Economic History*, XII-XIII/4, 1953, 398-411.

185 Bruce McGowan, *Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and the Struggle for Land: 1600-1800*, Cambridge, 1981, s. 171-172.

ği rolü, yani merkezdeki Avrupa devletlerinin artan talebine cevaben çevredeki Osmanlı'da "zora dayalı" ve "pazara yönelik" emek veya ortakçı kullanan ve "tek ürün"e yönelen büyük ticari çiftliklerin ortaya çıktığı görüşünü sorgulamaktadır.¹⁸⁶ Aksine, mesela on sekizinci yüzyılda Hırvatistan ve Slovenya'da çiftlikler büyük ticari işletmelere dönüşmemiş, köylü aileleri tarafından işlenen, yeniçeriler ve mültezimlerin artı-değeri aynı vergi olarak toplayıp pazarladıkları kuruluşlar olarak sürecelmıştır. Var olan idari ve adli yapı içinde köylülerin daha fazla sömürülmesi ve köylü ailelerin topraklarından atılmasına ya da serfleştirilmesine de imkân yoktur. Serfleşme, toprak sahipleri ile köylüler arasındaki güç mücadelesi sonucunda ortaya çıkan değişikliklerle oluşmuştur.

Osmanlı İmparatorluk sisteminin değişik dönem ve mekânlarına dair ampirik verili araştırmalarda da bu yönde sonuçlar çıkmaktadır. On altıncı yüzyılda Kuzeybatı Anadolu bölgesinde artan iç talep sonucunda oluşan ticari üretim, köylü aile işletmesini çökertmediği gibi, Osmanlı Dünya İmparatorluğu'nda - artık dünya kapitalist-ekonomik sisteminin çevresinde kaldığı ve içerildiği on dokuzuncu yüzyılda da - özellikle Anadolu'da hâlâ küçük köylü girişimleri ağır basmakta ve hatta dışsatım için yapılan ticari üretim de bu küçük işletmelerden karşılanmaktadır. Bundan başka, Avrupa'nın artan pamuk talebine karşılık, Anadolu'da tek ürüne yönelik uzmanlaşma ya da bununla paralel olarak köylü üretim örgütleniş biçiminde bir değişiklik oluşmamıştır. Hatta, İngiltere'nin, dışalım yaptığı bölgelerdeki pamuk üretimini ticari işletmelere kaydırmak istemesine karşılık Osmanlı hükümeti buna direnmiştir bile. Buna ek ola-

186 Bruce McGowan, "The Study of the Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries", *International Journal of Turkish Studies*, c. II, sy. 1, 1981, s. 57-74. Aynı doğrultuda bir bakış için krş. Huricihan İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, Ankara, 1991. On sekizinci yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başlarında Anadolu ve Rumeli bölgelerinin üretim örgütlenmelerinde ve ilişkilerindeki değişimde sınıf yapılarını etkinliğine dair bir vurgu için bkz. Şevket Pamuk, "Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri (1840-1913)", *Toplum ve Bilim*, sy. 17, 1982, s. 3-50. Osmanlı hükümetinin dünya kapitalist ekonomik sistemi ile eklemlenmek hususunda Batı Anadolu Bölgesi gibi köylü üretiminin egemen olduğu bölgelerde direnmesine karşılık, Adana civarı gibi daha önce işlenmemiş ve yerleşimin görece az olduğu yerlerde daha işbirlikçi olması hakkında bkz. Orhan Kurmuş, agm.

rak, Güney Mezopotamya, Doğu Arabistan, Güneybatı İran ve Musul üzerine son dönem araştırma sonuçları da göstermiştir ki, buralarda bölgesel ve yerel pazarların doğuşu, dünya pazarının devreye girişinden çok öncelere rastlamaktadır. Son zamanlarda yapılmış doktora tezlerinde de Wallerstein'cı tarih yorumunun doğrulanmadığına değinilmektedir. Bu konuda, Kenneth Cuno'nun Mısır, Hala Munthir Fattah'ın Güney Mezopotamya, Doğu Arabistan ve Güneybatı İran, Dina Rizky Khoury'nin Musul bölgesi üzerine yaptıkları çalışmalar örnek olarak gösterilebilir.¹⁸⁷ Esasen sırf bu çalışmalar bile Wallerstein'cı tarih yorumuna şüpheli yaklaşımın gelişmekte olduğunu kanıtlamaktadır.

Özetle diyebiliriz ki; Osmanlı İmparatorluğu'nun değişiminin çözümlenmesinde, Wallerstein'cı modelde ifade edildiği gibi, tek taraflı bakış açısıyla dışsal pazar ilişkileri değil, daha karmaşık bir içsel sınıfsal güç mücadelesi, devletin ideolojik-hukuki yapısı, egemenliği kullanış biçimi vb. olgular da dikkate alınmalıdır.¹⁸⁸

187 Rıf'a't Ali Abou-El-Haj, *Age*, s.37. Krş. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir? Kaynaklara Giriş*, çev. Zeynep Altok, İstanbul 2001, s. 24.

188 Wallerstein'cı görüşün Osmanlı araştırmalarına etkisinin feodalizm ya da Asya tipi üretim tarzı modellerine nazaran daha ufuk açıcı olduğu hakkında bir görüş için bkz. Suraiya Faroqhi, *Age*, s. 17–18. Yine de, Wallerstein'cı tarihyazımının ima ve ihsas ettiği mekanik yaklaşımdan sakınmak gerektiğine dair bkz. Rıf'a't Abou-El-Haj, *Age*, s. 36–37. Aynı doğrultuda bir görüş için krş. Suraiya Faroqhi, *Age*, s. 24. Faroqhi, bir zamanlar popüler bir kabul görmüş bazı görüşlerin bugün terk edilmeye başladığına değinmektedir. Bu gelişime, Osmanlı merkeziyetçiliği efsanesinin yıkılışına ya da iltizam sisteminin taşra elitlerini merkeze bağlayan bir uygulama olduğuna vb. ilişkin araştırmaları örnek vermektedir. Faroqhi'nin dikkatimizi çektiği bir başka husus, araştırmalarında genel bir tarih yorumuna Osmanlı'yı da dahil eden F. Braudel, P. Anderson ve R. S. Humphreys gibi Osmanlı uzmanı olmayan “dışardan kişilerin” yorumlarının taşıdığı problemlerdir (*Age*, s. 258–260). Faroqhi'nin örnek olarak seçtiği bu kişilere biz de A. Toynbee, W. H. McNeil, S. N. Eisenstadt gibi daha nicelerini ekleyebiliriz. Esasen hepsinin ortak özelliği Osmanlı'ya Avrupa-merkezci-şarkiyatçı bakışın ürettiği “değişmeyen Doğu” paradigması ile kendi muhitlerinden bakmalarıdır. Fakat R. Abou-El-Haj, S. Faroqhi, E. Eldem, Ö. Ergenç gibi “içerden” Osmanlı tarihçileri ve örneklem bölge ve belgeler temel alınarak, K. Cuno, H. M. Fattah ve D. R. Khoury tarafından hazırlanan bazı doktora tezleri bu görüşleri sorgulamaya başlamıştır.

G. Değerlendirme

İncelememizdeki temel problematiğimiz şudur: Osmanlı dünyasında kapitalist üretim tarzının ve girişimci sınıfın ya da liberal ideolojinin kuruluş şartları Weber’ci yaklaşımda ileri sürüldüğü gibi hiç yok muydu? Varsa bu gelişim ne yönde oldu? Nasıl ki Avrupa’da kapitalizmin gelişimi İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya veya Asya’da Japonya’da farklı işlemiş ve sonuçta tek ideal-tipin dışında farklı kapitalist gelişim tipleri olmuştur, acaba Osmanlı’da da kapitalizme doğru evrimleşenin farklı bir yönü bulunamaz mı? Bununla bağlantılı olarak, Osmanlı’nın bu evrim süresince Avrupa kapitalizmi ile karşılaşması Wallerstein’cı tezdeki gibi dışsal-ticari merkez-çevre ilişkilerinin mutlak belirleyiciliği içinde mi oldu?¹⁸⁹ Yoksa bunlardan başka özelliklerin olabileceğini de düşünmeli miyiz?¹⁹⁰ Dış etkiye yapılan bu aşırı vurgu acaba içte muhtemel kapitalist gelişim özelliklerinin fazlaca gözden kaçmasına sebep olamaz mı?¹⁹¹

189 Triain Stoianovich, agm. Yayın tarihine baktığımızda bu görüşün Wallerstein’in öncülü olduğunu düşünebiliriz. İnalçık da, Avrupa piyasasında Osmanlı ülkesinin zirai ürünlerine yönelik talebin artması ve fiyatların yükselmesinin çiftliklerin genişlemesini etkilediği görüşü ile Wallerstein’cı “dış etki”nin belirleyiciliği görüşünün kabul etmiş görünmektedir. Halil İnalçık, *Ottoman Social and Economic History: A Review, Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)*, Ankara 1980, s.1–8. Böyle bir yorum için bkz. Yuzo Nagata, *Tarihîte Âyanlar*, s. 3. Nagata kitabının giriş kısmında çiftlik tartışmalarının kısa, öz ve net bir özetini sunmaktadır (s. 1–6).

190 Bruce McGowan, *Economic Life and Ottoman Europe*, s. 171–172. Veinstein de, çiftliklerin doğuşunda, dış talebin uyarıcı bir etkisi olsa da bu etkinin fazla olmadığını, bu oluşumu açıklamakta “iç etkenler”in yeterli olduğu belirterek Wallerstein’cı görüşün karşısında yer alır. Gilles Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *OTMTT*, s. 49. Gerçekten de, on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda Marsilyalı tüccarlar sabun sanayiinde kullanmak üzere Girit ve Tunus’tan büyük miktarda zeytinyağı alırken, zeytin diyarı Edremit’in bu talepten hiç etkilenmemesi “dış talep”e yapılan aşırı vurgu konusunda şüphe uyandırıyor. Bkz. Suraiya Faroqi, “Zeytin Diyarında Güç ve Servet”, s. 84.

191 Uzayıp giden tartışmalarda Yuzo Nagata şu sonuca ulaşmaktadır: Âyanın servet ve kudret kaynağının mukataa/iltizamda ya da çiftlikte bulunduğu, çiftliklerin gelişmesinde ise ya “dış etki”nin ya da “iç gelişme”nin etkili olduğu gibi, “iki şıktan birini seçme” görüşü ortaya çıkmaktadır. Halbuki Nagata’ya göre, âyan veya çiftlik ile ilgili belgelerden elde edilen bilgiler, olayların arkasında yatan resmi gerçeğin daha karışık bir durumda olduğunu göstermektedir. Mesela mukataa/iltizam ile çiftlik birbirinden ayrı unsurlar değildir ve aralarında önemli bağlantılar vardır (*age*, s. 5). Nagata incelemesinde, konuyla ilgili örnekler sunmaktadır.

Şarkiyatçı görüşün Weber’ci ve Wallerstein’cı yorumunu tarihsel-sosyolojik açıdan özetleyelim: İdeal tipler sosyoloğu olarak bilinen Weber’in toplumsal tipleri incelemekteki yöntemi, Fuat Ercan’ın ifadeleriyle,¹⁹² gelişmekte olan kapitalizmin yayılma ve gelişmeye bağlı olarak ihtiyaç duyduğu “egemen kültür” söylemi yaratma çabası ile uygunluk göstermektedir. Bu çaba, Avrupa-merkezci yaklaşım tarzının, kendilerinden başka olanı, görmek istedikleri şekilde yansıtma ya da “öteki” üzerinde egemenlik kurma hakkını sağlamaya yöneliktir. Böylece, “biz” olarak algılanan Batı Avrupa’nın dışındaki “öteki” toplumlar üzerinde yapılan araştırmalardan elde edilen olgular, Avrupalı sosyal bilimciler için dışsal bir kaynak sağlama işlevi görmektedir. Bir ideal-tipin gerçeklikte daha karmaşık olan bir fenomenin yalnızca belli boyutlarını tek-yanlı olarak vurguladığını ve Weber’in ideal-tipleri kullanarak belli fenomenleri birbirinden ayırdığını, fakat bu fenomenlerin düşüncede ayrılabilirken gerçeklikte birbirleriyle iç içe geçtiklerini¹⁹³ düşündüğümüz zaman, Weber’ci “ideal-tip” kategorilerinin taşıdığı problemler daha iyi kavranır. Doğan Ergun’un oldukça metodolojik kaygılarla belirttiği üzere,¹⁹⁴ ideal-tipleri manevi/dini kültüralizmle ilişkileri içinde algılayan ve anılanının açıklamanın da önünde gitmesi gerektiğine inanan Weber’in bu metodolojik niyeti, bir toplumdaki bütün ilişkileri gözlemesini engellemiş, toplumda karşılıklı ilişkilerin yarattığı toplumsal de-

192 Fuat Ercan, *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, İstanbul 2001, s. 78. Krş. Jale Parla, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İstanbul 2002, s. 20. (dn. 4) Parla bu incelemesinde der ki, Edward Said Şarkiyatçılık adlı incelemesinde Foucault’nun kuramsal analizini uygular. Buna göre bütün egemen kültürler kendilerine uygun bir “hâkimiyet” söylemi yaratırlar ve bu söylem içerisinde kendilerinden başka kültürleri istedikleri gibi yansıtırlar. Bu çarpık yansıtma, gerçekte, bir kültürün diğer bir kültüre egemen olma yollarından biridir. Gerçekten de, Said savını şöyle açıklar: Şarkiyatçılık bir söylem olarak incelenmedikçe, aydınlanma sonrasında Avrupa kültürünün Şark’ı siyasal, sosyolojik, askeri, ideolojik, bilimsel, imgesel olarak çekip çevirebilmesini (hatta üretebilmesini) sağlayan o müthiş sistemli disiplinin anlaşılması olanaksızdır. Kısacası, Şark, şarkiyatçılık yüzünden bağımsız bir düşünme ya da eyleme nesnesi olamadı (hâlâ da değil). Bkz. Edward W. Said, *age*, s. 13.

193 Doğan Ergun, *Kimlikler Kısılcığında Ulusal Kipilik*, Ankara, 2000, s. 64.

194 Doğan Ergun, *age*, s. 62.

ğişmeyi değerlendirmesini önlemiş, kısaca, toplumsal yapıyı¹⁹⁵ algılama imkânını yok etmiştir. Ergun’a göre, Weber’in anlayıcı ve yorumlayıcı sosyolojisi, sonunda sosyolojiyi “bireysel psikoloji” içinde critmeye varmış, bu psikolojizmi yine kendisinin kültüralizmi tarafından çepeçevre sınırlandırılmıştır. Toplumsal gerçeğin başka bütün ilişkilerini¹⁹⁶ bilmezden gelerek, toplumsal olguları bireysel davranışların rastlantılarına indirgemiş olan Weber’in metodolojik olarak ulaştığı sonuç “yöntemsel bireycilik”ten¹⁹⁷ ibarettir. Bu yöneme göre, toplumsal bilimlerin nesnesi bireyin öznel anlam dünyasıdır. Tarihsele-toplumsal dünya ise bireyle rin sonsuza dek uzanan çokluğundan oluşan anlamlar dünyasıdır. İlkay Sunar’ın yorumu ile belirtirsek,¹⁹⁸ Weber, eylemi sembolik olarak temel-

195 “Toplumsal yapı” kavramı için bkz. Georges Gurvitch, *Sosyoloji ve Felsefe*, der. Kadir Cangırbay, İstanbul, 1985, s. 121-142. “Her toplumsal yapı, makrososyolojik nitelikte tümü kapsayıcı bir toplumsal olgunun içerdiği hiyerarşiler arasında, durmaksızın yeniden oluşan ve tümü kapsayıcı olayın yalnızca bir görünümünü, kesimini ya da kesitini yansıtabilen eğreti, zayıf ve kararsız bir dengedir. Bu denge, derinlemesine kat ve düzeylerin, toplumsalluğun görünüş biçimlerinin, toplumsal kurallamaların, toplumsal zamanların, ortak zihniyet ve düşün türlerinin, toplumsal işbölümü ve birikim biçimlerinin ve gerektiğinde, fonksiyonel gruplaşmaların, sınıfların ve bunların örgütlerinin özgül hiyerarşileri arasında oluşur. Bu hiyerarşiler dengesi özellikle modeller, alâmetler, simgeler, düzenli ve alışlagelmiş toplumsal roller, düşünce ve değerler, kısacası; bu yapılar özgül uygarlık yapıtları ile pekiştirilir. Sözkonusu olan bütünsel yapılar ise, kendilerini aşan ve hem yaratıcı, hem de yararlanıcı olarak içinde yer aldıkları uygarlığın bütünü tarafından sağlamlaştırılırlar” (s. 140-141). Nasıl ki Gestalt kavramının psikolojideki görevi, bütünü filen veya mantiken, dağınık algılardan, daha da açık bir anlatımla, kendisinin ikincil ve ast öğeleri olan parça parça duymulardan önce geldiğini belirgin kılmaktır, toplumsal yapı kavramının sosyolojideki görevi de, filen veya mantiken, toplumsal bütünü, ne kadar karmaşık olsa olsun tüm hiyerarşilerden ve ıskalalardan önce geldiğini göstermektedir (s. 129).

196 Toplumsal gerçeğin derinlemesine katlan hakkında bkz. Kadir Cangırbay, *Gurvitch Sosyolojisi*, Ankara, 1985, s. 26-42.

197 İlkay Sunar, *Düşün ve Toplum*, Ankara, 1986, s. 25. Aynı doğrultuda bir yorum için krş. Anthony Giddens, *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji*, s. 42-43. İncelemede, Weber’in metodolojik yaklaşımı da çözümlenir (s. 41-58). Bu çözümlenin başlangıç noktası, “rasyonalite” ve “irrasionalite” ile “öznellik” ve “nesnellik” arasında belirli kutupların tesisine değinmektedir (s. 44).

198 İlkay Sunar, *age*, s. 28. Pozitivizmin, “gerçek dünya” ile teori arasında birebir bir ilişki olduğu ve gerçek dünyanın teoride yansıdığı veya teorisinin gerçek dünyaya tekabül ettiği “doğal toplum modeli”nin nesnelci önermesine karşı Weber’in, kültürün belirlediği dünya dışında bir doğallık ve bu anlamda mutlak bir nesnellik söz konusu olmadığını belirten öznelci “sembolik toplum modeli”ne yakın olduğuna dair bkz. İlkay Sunar, *age*, s. 14-26. Krş. Anthony Giddens, *age*, s. 42-43.

lendirmesine rağmen, sembol sistemini toplumsal olarak değil bireysel olarak çözümlemektedir. Bu bakımdan, toplumu kültürel bir bütünlük, dizgesel bir birlik olarak değil, kişisel amaçlardan oluşan bir toplam-dünya olarak ele almaktadır. Halbuki her ne kadar kültürün oluşmasında bireysel amacın tarihsel bir önemi varsa da, toplumsal bir varlık olan bireyin amaçlarını kültürel bütünlükten bağımsız olarak değerlendirmek pek mümkün olmasa gerektir.

Wallerstein'ın dünya-sistemi çözümlemesine gelince,¹⁹⁹ bu bakış açısını kavramak için onu her şeyden önce sosyal bilimlerde kendisine alternatif olarak ortaya çıktığı “gelişmeci” modelle karşılaştırmalıyız. Gelişmeci bakışın temel özelliği, toplumsal değişimi içten gelen doğal bir süreç olarak yorumlamasıdır. Böylece, değişim bir kere içten ve doğal olarak algılanınca, sosyal bilimciye, toplumu bir veri tabanı olarak görüp bu değişimle ilgili genel ve soyut önermeler üretmek kalır. Buna karşılık Wallerstein'cı yaklaşım, değişimin dıştan kaynaklandığını savunur. Bu bakımdan dünya sistemi bakışının temelini şöyle oluşturur:²⁰⁰ Her şeyden önce, tek tek

199 Dünya sistemi yaklaşımının yirmi beşinci yılını doldurması dolayısıyla hazırlanan bir dizi özel sayısında *Evrensel Kültür Dergisi* bu konuları işlemiştir. yayın tarihi sırasıyla bkz. *Evrensel Kültür*; sy. 121, Ocak 2002, s. 52–80; sy. 122, Şubat 2002, s. 72–80; sy. 123, Mart, 2002, s. 65–71. Peşi sıra gelen bu sayılarda yazarlar, dünya sistemi yaklaşımını “azgelişmişlik”, “modernleşme”, “küreselleşme”, “sanayileşme”, “üçüncü dünyacılık ve ulusal kalkınmacılık”, “Avrupa-merkezcilik”, “şarkiyatçılık” vb. kavramları ile karşılaştırmalı bir şekilde incelemişler. Ayrıca “dünya sistemi”nin tarihsel kökenlerinin beş yüzyıldan çok daha öncelere ait bir olgu olması bakımından beş binyıllık bir zaman dilimini kapsamakta olduğuna ilişkin tartışmaları içeren bir derleme için bkz. Andre G. Frank, Barry K. Gills (der.), *Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı? Beş Binyıllık mı?*, çev. Esin Soğancılar, Ankara, 2003. Bu derlemede, benzer tartışma konuları köken sorunu içinde irdelenmektedir.

200 Charles Ragin ve Daniel Chirot, agm, s. 303. Yazarlar, birçok Wallerstein eleştirmenin, onun teorik, somut ve hatta mantıksal boşluklarını tartışmalarında önemli bir noktayı gözden kaçırdıklarını, Wallerstein'ın merkezdeki teorisinin, kanıtlanabilen ya da çürütülebilen bir mantıksal önermeler kümesine indirgenemeyeceğini, bunun siyasal bir vizyona dayandığını hatırlatıratıp eklerler: güçlü bir ideolojik dünya vizyonuna sahip olmayan bir kimsenin Wallerstein'ınki kadar büyük bir girişime kalkışması olası değildir (s. 304). Yazarların bu “şifreli” sözlerinden ne anlanmalıyız? Güçlü bir ideolojik dünya vizyonundan kastedilen eğer Wallerstein'ın bir Marksist olduğu ise dünya sistemi yaklaşımının aslında çok da Marksist özellikler taşımadığını yukarıda etraflıca tartıştık. Aklımıza diğer bir olasılık geliyor; Şarkiyatçılığın edebi metinlerden soyutlanıp verili bir topluma

lkeler için dıştan kaynaklanan şey, daha büyük bir varlık için, yani hepsini kucaklayan dünya sistemi için içten kaynaklanan olmalıdır. Böylece, gelişimci tarihyazımında gariplik olarak algılanan olgular Wallerstein'cı tarihyazımında dünya-sistemi düzeyindeki olayların ve süreçlerin etkisi olarak kavranabilir. Tek dünya sisteminin bulunduğu ve bunun tümüyle kapitalist olduėu²⁰¹ şeklindeki dünya sistemi kavramında, toplumsal yapı bakımından birbirlerinden tamamen farklı coğrafı alanların hepsi aynı sistem içinde btnleştirilmekte ve dünyayı dönüştürme işlevi sistem olarak kapitalizme, mekân olarak bu sisteme ilk ulaşan Batı'ya atfedilmektedir.

Wallerstein, geliştirdiği alternatif açıklama metodolojisinde "dıştan gelen etkiye" neden aşırı vurgu yapmaktadır? Ve nasıl oluyor da somut bir "toplumsal yapı" kendi içinde toplumsal dönüşümü içermeyen bir yapı oluyor? Wallerstein, tüm toplumsal değişimin dünya sisteminden gelen dış belirleyicilikler tarafından harekete geirilmediğine dayanan varsayımında, "içten gelen etkinin" tam karşıtı olarak bu tercihi neden yaptığına dair hiçbir sebep göstermemektedir. Dünya sistemi yaklaşımındaki bir başka metodolojik problem,²⁰² ekonomik gelişmenin, benzer kültürel geleneklere sahip geniş alanları, dünya sistemindeki gc ya da konum bakımından köklü farklılıklarına rağmen çok benzer biçimlerde etkilemesinin nedenini aıklayamamasındadır. Mesela bütün olarak baktığımızda Kuzeybatı Avrupa, dünyanın diğer bölgelerinden önce sanayileşmiş olsa

uygulanması ve bunun ampirik kayıtlarla işlenmesi. Ne de olsa Wallerstein'da da şarkiyatçı zmlmeler görmekteyiz; yukarıda da belirtildiği üzere, dünya sistemi içindeki tüm toplumsal aktörler pazar koşullarınca belirlenmiş, böylece, ilişkilerin yapıcı özneleri, bu sistemin belirlediği pasif öznelerle dönüştürmüştür. Ercan'ın da hatırlattığı gibi (*age*, s. 144), teorik açıdan indirgemeci ve aşırın genelleşmiş ampirisizm içeren bu yaklaşıma göre "bütün", belirli varsayımlar kanalı ile tanımlandıktan sonra onu oluşturan "parçalar" sadece bütünün işlevleri ile tanımlanan pasif ve bağımlı konumlara indirgenmiştir. O halde, dünya sisteminde merkez, evre ve yarı çevreye atfedilen aktif, pasif ve geçişken bölgeler tanımlamasının bu teorik n kabulden geldiğini düşünebiliriz. Marksist literatürde temel açıklama kavramı olan "retim tarzı" kavramının Wallerstein rneğinde neo-Marksist teoride belirsizleştirildiğine dair bir uyarı için bkz. Ernesto Laclau, *agm*, s. 116. O kadar ki; Laclau'ya göre Wallerstein, Marx'ın özü ile onu aldatmaktan müthiş bir haz duyan Descartes'ın şeytani zeksını karşırtırmıştır (s. 117, dn. 29).

201 Aiden Foster-Carter, "Eklemlenme'nin Eklemlenmesi", *retim Tarzlarının Eklemlenmesi zerine*, s. 60.

202 Charles Ragin ve Daniel Chirot, *agm*, s.305. Krş. Ernesto Laclau, s. 115-116.

da, tek tek incelediğimizde sanayileşmenin ilk olarak İngiltere’de başlayıp daha sonra İskandinav ülkelerine yayılmasına değin, İsviçre uluslararası ilişkilerde önemsiz ve zayıf, Belçika sanayileşme öncesi parçalı, Batı Almanya siyasi bakımdan kendini yutan devlete bağımlı devletlerdi. Ragin ve Chirot, dünya sistemi yaklaşımına şu soruyu yöneltirler:²⁰³ teoride hiç beklenmeyen bir durum - on sekizinci yüzyılda çevrede bulunan İsveç, Danimarka ve İspanya devletlerinden İsveç ve Danimarka on dokuzuncu yüzyılda merkeze yerleşebiliyorlar da, neden aynı konumdaki İspanya çevrede kalmaya devam ediyor?

Weber’in kültürcü yaklaşımının aksine, Wallerstein’in dünya sistemi modelinin ihmal edilen yönü kültürel değerlerdir.²⁰⁴ O kadar ki,

203 Charles Ragin ve Daniel Chirot, agm, s. 305. Yazarlara göre buna yönelik bir başka örnek, Wallerstein’in, İngiltere’nin Kuzey Amerika’daki sömürgelerini ele alışındadır. Dünya sisteminde çevre durumunda olan bu sömürgeler, İngiliz iç savaşından da yararlanarak yarı-çevre konumuna yükseldiler (s. 305–306). Böylece, dünya sisteminde devletler sürekli bir kategoriden diğerine geçip dururlar. Wallerstein’da bu geçişlerin mantıki bir cevabı bulunmaz. Mesela, çevrede kalan Kuzey Amerika sömürgelerinin kural dışı gelişimi, Avusturalya ve Yeni Zelanda’nın - dünya sisteminin merkezinden gelen talepler doğrultusunda “tek ürün” üreticisi olarak olarak katılmalanna rağmen - daha sonraki başarılarından daha şaşırtıcı değildir (agm, s. 306). Yazarlar, Wallerstein’in çarpıtmalarının bazı yorumcuları öfkeliendirdiğini de hatırlatırlar.

204 Ulf Hannerz, “Çevre Kültür Senaryoları”, *Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi: Kimlik Temsilinin Çağdaş Konuları*, (der.) Anthony D. King, çev. Gülcan Seçkin ve Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, 1998, s. 151. Hannerz’e göre, dünya-sistemi kuramında doğrudan kültürün üzerinde fazla durulmamakta, kültür bu kurama bir ideoloji meselesi ve geleneğin güdümlenici kullanımı olarak girdiğinde ise bu kez bir tür uzamsal düzenlenişi olan ‘çevre’nin ‘merkez’ tarafından kuşatılmasının üzerinde durulmaktadır. Çağdaş devlet biçimleri ile “çağdaş ulus ve ulusçuluk” fikirlerinin, kendilerinin de büyük ölçüde “ulus ötesi yayılmanın parçaları” olduğu bu sistemde, kültürün küresel örgütlenmesinde devletin yeri belirsiz ve çelişkilidir (s. 151). Wallerstein’in, dünya tarihinin kültürel türdeşleşmeye doğru bir gidişin tam aksi yönde geliştiğini, daha çok, kültürel farklılaşmaya ya da kültürel derinleşmeye veya kültürel karmaşıklığa doğru bir yönelim olageldiğini açıklamasına karşılık (Immanuel Wallerstein, “Ulusal ve Evrensel: Dünya Kültürü Diye Bir Şey Olabilir mi?”, agd, s. 127), Hannerz “küresel kültür üretimi” ile “yerel yeniden üretim” ayrımı yerine “karşılıklı kültürel akışın” dönüştürücü doğasına vurgu yapan “karşılıklılık” ve “sentez”i getiren bir açıklama önerisi sunar. Krş. Barbara Abou-El-Haj, agm, s.176. Bahsedilen yazarların incelemeleri için bkz. agd, Immanuel Wallerstein’in (s. 120–137), Ulf Hannerz’in (s. 139–163) ve Barbara Abou-El-Haj’in (s. 175–180) makaleleri.

kitabının ikinci cildinde on yedinci yüzyılın bilimsel ve felsefi devrimi hakkında sadece şu kısa yorum bulunmaktadır:²⁰⁵ Dünya tarihinde üç tarihsel kopuş, üç teorisine karşılık gelir: a- 1800 can alıcı değişim olarak “sanayileşmeye”, b- 1650 ya ilk “kapitalist devlet”lerin (Britanya ve Hollanda’nın) ortaya çıkışlarına ya da Descartes, Leibniz, Spinoza, Newton ve Locke’un anahtar “modern düşünce”lerinin ortaya çıkmasına ve c- 1500 diğer ekonomi biçimlerinden ayrı bir biçim olarak bir “kapitalist dünya sistemi”nin yaratılmasına.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA MEKÂNSAL ÖRGÜTLENME VE SINIFSAK YAPI

Weber'ci yaklaşım modelinde temel problem “kapitalizmin Doğu toplumlarında neden gelişmediği” iken, bu problem Wallerstein'cı yaklaşım modelinde “kapitalizm bir kere batıda ortaya çıktıktan sonra bu ekonomik sistemin dünyanın diğer kısımlarını nasıl etkilediği” şekline dönüşmüştür. Her iki modelin de temel problemi, bizce, bir toplumu kendi özgöl yapısı içinde değil de ideal-tip ya da örnek-model kabul edilen Batı uygarlığını ölçüt alarak analiz etmeleridir. Ortak özellikleri Avrupa merkezci olmalarıdır. Her iki yaklaşımın taşıdığı probleminden kurtulmak için bizce soru, “dünyadaki kapitalizm türleri²⁰⁶ içinde Osmanlı'nın kendine özgü kapitalist gelişiminin ne yönde olduğu” şeklinde yeniden formülleştirilmelidir.

İngiltere ve Fransa'da kapitalizmin oluşumunu karşılaştırmak konu için iyi bir örnek olacaktır.²⁰⁷ On yedinci yüzyıl, Fransa ve İngiltere için

206 Bu konuda bir uyarı için bkz. Maurice Dobb, *age*, s. 20. Dobb, tek bir kapitalizm tarihi ve genel bir kapitalizm kalıbı olmadığını, kapitalizmin, genel bir biçim benzerliği gösteren, ama her biri kendi ana evreleri açısından ayrı zamanlara sahip bir “tarihler koleksiyonu” içerdiğini belirtmektedir. Kalkınma iktisatçısı Paul Baran da, incelemesinin geri kalmışlığın kökenlerini araştırdığı bölümde bu görüşe katılır. Krş. Paul A. Baran, *age*, s. 279.

207 Geniş bilgi için bkz. Colin Mooers, *age*, Fransa için s. 60–125; İngiltere için, s. 185–219. Ayrıca, Almanya'daki gelişimle de karşılaştırmak için bkz. Colin Mooers, *age*, s. 126–184. Buradaki bilgi Mooers'tan özetlenmiştir. Krş. Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi*, çev. Fikret Başkaya, Ankara, 2003, s. 32-48. Hollanda'daki (Birleşik Eyaletler) gelişim ile karşılaştırmak için bkz. *age*, s. 29-32. Beaud şöyle bir kıyaslama yapar: “Güçlü ve fetihçi Hollanda kapitalizmi serbest rekabetçi ve küreselciydi. Kendisini ortaya koymak zorunda olan İngiliz kapitalizmiyse milliyetçi ve korumacıydı. Burjuvazi monarşinin müttefiki olarak merkantilist bir siyaset benimsemişti; bir kere yeterli başarı sağlanınca artık serbest rekabetçi ve liberalizm yanlısı fikirler boy gösterebilirdi. Benzer bir durum, yarım yüzyıllık bir gecikmeyle, Fransa için de söz konusu olacaktı.” Michel Beaud, *age*, s. 50, dn. 53

son derece farklı gelişmişlik düzeyine karşılık gelir. On dördüncü yüzyılın sonunda Batı Avrupa'nın büyük bölümünde görülen feodalizm bunalımı, kapitalizme geçişte öncü ülke olan İngiltere'de, köylülüğün toprak üzerinde önemli haklar elde etmesi ile sonuçlanmıştı. Köylüler, belli bir süre artık-ürünlerinin bir kısmını pazarda satarak zenginleşebilmişlerdi. Küçük meta üretiminin gelişmesi, köylü topluluğu içinde farklılaşmanın oluşmasına ve küçük ölçekli kapitalist çiftçilik yapmaya başlayan zengin bir orta köylülük sınıfının oluşmasına sebep olmuştu. Bu gelişim sonucunda köy dayanışmacı zihniyetinde oluşan bozulma, köylülerin dış-sınıfsal saldırılara karşı ortak direniş güçlerini de kırdı. Böylece köy toplulukları, köyün ortak topraklarının yanında kendi topraklarını da "çitleme"ye çalışan ve küçük ölçekli kapitalist çiftlikler oluşturmaya başlayan girişimci lordların saldırısına açık bir hale geldi. On yedinci yüzyıla gelindiğinde İngiltere, tarımsal kapitalizmin sağlamlaştırılması yönünde adımlar atmakta ve büyük ticaret ve manifaktür aşamasına ulaşmış olan sanayi ile feodalizm arasındaki çatışmayı yaşamaktaydı.

Avrupa'da mutlak-monarşik devlet yapısının en güçlü olduğu Fransa'da ise, benzer gelişmeler olmasına rağmen, kapitalizme geçiş gecikmeli oldu. Burada da on beşinci yüzyılda köylülerin kazançları önemli oranda artmıştı. Fransa'nın pek çok bölgesinde köy toplulukları, ortak topraklar üzerindeki hak iddialarını hayata geçirebilmelerini sağlayan "korporatif" bir hak ve statü elde ettiler. Buna ilaveten, tek tek köylüler tasarruf ettikleri topraklar üzerinde miras haklarına kavuştular. Böylece İngiltere'dekine benzer bir orta köylülük, mülklerini sağlamlaştırmak, hatta genişletmek suretiyle ve pazarlanan artık-üründen elde ettiği avantajlarla palazlanmaya başladı. Fakat durum, gittikçe yoksullaşan senyörler için oldukça farklıydı. Senyör sınıfının yoksullaşması, malikâneleri satın alarak mülklerini köylü kiracılar aleyhine genişletmeye başlayan burjuva toprak sahiplerinin akınına sebep oldu. Bu oluşum köylülere karşı toplu bir saldırının önünü açtı. Yeni mülk sahipleri, kiracı köylüleri ekseriyetle *metayers* (yancı) ya da ortakçılar lehine sıkıştırmaktaydı. Koşulların iyileşmesinden kazançlı çıkmış olan köylüler, şimdi kendilerini pazarın olanaklarından yararlanamayacak bir durumda bulmuşlardı, zira rantlar yeniden aynı hale gelmeye başlamıştı. Ortalama bir *yeoman* çiftçi, aşağıdan toprakların parçalanması, yukarıdan toprakların toplulaştırılması

yüzünden mahvolmak üzereydi. Köylü arazileri, varlıklarını korumak bir yana, parsellere ayrılarak iyice ufalmaya başlamıştı.

Avrupa'da bile kapitalizmin gelişimi farklı yollar izlediğine göre, Osmanlı'da ideal-tip, ki İngiltere'dir, kapitalist gelişim modeli aramak boşuna olsa gerektir. Örnek olarak, iki farklı tarihsel-sosyolojik açıklama modelini karşılaştırmak açıklayıcı olacaktır.

Charles Tilly,²⁰⁸ İngiliz ve Fransız kapitalist devlet oluşumlarını birbirinin benzeri olarak görüp her iki devlet yapısını da, “baskıcı-sermaye” genel tipolojisine dahil etmektedir. Tilly'nin modelini takip eden Weiss ve Hobson'a göre de,²⁰⁹ ekonomik kalkınma modellerinde, İngiltere “askerileşmiş-kapitalist” yolu, Fransa “askerileşmiş tarımsal” yolu temsil etmektedir. Weiss ve Hobson içinse, İngiliz modeli çarpıcı bir biçimde, Fransız Devleti'nin on yedinci yüzyılın mali ikilemlerine bulduğu çözümlerle tam bir zıtlık oluşturmaktadır.²¹⁰

Tilly'nin Avrupa devletlerinin oluşumu ile ilgili olarak geliştirdiği modelde, zor ve sermayenin etkileşimi belirleyici rol oynamaktadır. Bu modele göre hükümet biçimleri şöyle kategorize edilebilir:²¹¹ 1- Zor-yoğun ya-

208 Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, çev. Kudret Emiroğlu, Ankara, 2001, s. 65-66.

209 Linda Weiss, John M. Hobson, *age*, s. 81-84. Yeri gelmişken Prusya ve Rusya'nın, Weiss ve Hobson'a göre, “askerileşmiş feodal” yolu temsil ettiğini de belirtelim (s. 84-85).

210 Linda Weiss, John M. Hobson, *age*, s. 298. md. 15.

211 Charles Tilly, *age*, s. 65-66. İncelediğimiz dönemin toplumsal-ekonomik dönüşümlerinin ve siyasal mücadelelerinin bürokratik yansımaları İngiltere, Fransa ve ABD örneğinde izleyen bir inceleme için bkz. Françoise Dreyfus, *Bürokrasinin İcadı: Fransa, Büyük Britanya ve ABD'de Devlete Hizmet Etmek* (18.-20. Yüzyıl), çev. Işık Ergüden, İstanbul, 2007. Her üç ülke de farklı değer sistemleri üzerine oturmuş olsa da, “bürokrasi” toplumsal ve ekonomik değişimlerle birlikte gelişerek, devletin yapısına ve örgütlenmesine yön verdi. Dreyfus şöyle bir soru sorar: “Devrimlerin yarattığı altüst oluşların, idari sistemde ilk bakışta meydana gelen altüst oluşla kıyaslanamaz olduğu doğrudur. Peki, bu durumdan, idarede yaşanan dönüşümün, siyasal alandaki dönüşüme öncülük edenden farklı bir mantıktan kaynaklandığı sonucunu çıkarabilir miyiz?” Verdiği cevap şöyledir: “Bu soruya hemen olumsuz cevap verebiliriz. Çünkü Amerika'da olduğu gibi Fransa ve İngiltere'de de 18. yüzyıl sonunda idare şiddetli cleştirilerin hedefi olmuştu: idarenin kusurları siyasal sistemin kusurlarının semptomu olarak kabul edilmiştir ve zaten idare, dönemi nitelirken, bu sistemden ayrı düşünülmemektedir” (s. 17).

pılanma. Prusya ve Brandenburg örneğinde olduğu veçhile, yöneticilerin savaş teçhizatını kendi halklarından ve fethettikleri diğer halklardan elde etmeye yönelik devasa yapılar kurarak sağlamlaştırdıkları yol. Bu yapının aşırı örnekleri olan Polonya ve Macaristan'da görüldüğü gibi, silahlı büyük toprak sahipleri o derece iktidar sahibidirler ki hiçbiri diğerinin üstünde istikrarlı denetim kuramaz. Bu iki ülke soyluları, kralların kazandıkları üstün gücü çekilemez bulup onu devirene kadar, birkaç yüzyıl boyunca krallarını seçmişlerdir. 2- *Sermaye-yoğun yapılanma*. Cenova, Dubrovnik, Hollanda Cumhuriyeti ve kısa bir süre için Katalonya örneğinde ve diğer bölünmüş egemenlik biçimlerinde olduğu gibi, yöneticiler askeri kuvvet kiralamak veya satın almak maksadı ile kapitalistlerle yaptıkları sözleşmelere dayanmışlar ve özenle onların çıkarlarına hizmet etmişler böylece geniş ve kalıcı devlet yapıları kurmadan savaşmışlardır. Hollanda Cumhuriyeti bu tipin aşırı özerk şehir-devletleri örneğidir. 3- *Ara yapılanma*. *Sermayeleşmiş-zor (ya da baskıcı-sermaye)*. Fransa ve İngiltere örneklerinde olduğu şekliyle, iki modelin de özelliklerini taşıyan yöneticiler, sermayenin kaynaklarını doğrudan devletin yapılanmasına dahil etmeye çabalamışlardır. Bu yolu takip eden her iki devlet, diğer kategorilerdeki devletlerden daha önce, gelişmiş bir “ulus-devlet” modelini üretmişlerdir.²¹²

Modern dünyanın gelişiminde izlenen yollar üzerine Barrington Moore'un yaptığı bir incelemeye göre,²¹³ toplumsal değişme ve gelişme üç ayrı yol izlemiştir. 1- İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde, güçlü ticari eğilimlerin güçlü burjuva eğilimler oluşturmalarıyla “demokratik yol”, 2- Almanya ve Japonya'da, köylünün toplumsal yapısının, kapitalist gruplardan gelen baskılara karşı etkili direnişe elverişli olmaması ve devletin güçlü siyasal denetimleriyle desteklenen bir emek-baskıcı (*labour-repressive*) tarım biçiminin siyasal sonuçlarını bertaraf etmeye yeterli olma-

212 Krş. incelememizdn. 10 - 15.

213 Barrington Moore Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, çev. Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel, Ankara, 1989, s. 9-126. İlerideki kısımlarda, Asya Kıtası'ndaki gelişmeler hakkında teferruatlı bilgiler vardır. Bu incelemenin metodolojik bir eleştirisi için krş. Dennis Smith, “Olguların ve Değerlerin Keşfi: Barrington Moore'un Tarihsel Sosyolojisi”, *Tarihsel Sosyoloji*, s. 313-354. Esasen, toplumsal gelişmelerin incelenmesinde, Weber'in “eksik olan” ile ilgilenmesi gibi, Moore da “uymayan” ile ilgilenmektedir. Bkz. Peter Burke, *age*, s. 24.

masıyla “faşist yol”, 3- Çin ve Rusya’da, ticari eğilimlerin çok az olması ve emek-baskıcı tarımsal sömürü biçimlerinin var olan isyancı köylü dayanışmasının etkisine direnmekte ya da daha sonra gelişmesini engellemekte etkisiz kalmasıyla “komünist yol” ortaya çıkmıştır. Birinci yol klasik burjuva devrim modeli, ikinci yol tutucu ve tepeden inme devrim modeli ve üçüncü yol proleter devrimden çok köylü devrim modelleridir.

Toplumların analizinde, geliştirilen yaklaşım modellerine dair bu tür örnekler çoğaltılabilir.²¹⁴

Buraya kadar yapılan çözümlemeler doğrultusunda şu sonuca ulaşabiliriz: Gerek Marx’ta, gerekse Weber’de kapitalizmin kökeni İngiltere’dir. Daha sonraki yazarlar da kapitalizmin beşiğini İngiltere’de ararlar.²¹⁵ K. Marx’tan²¹⁶ M. Weber’e,²¹⁷ J. Baechler’dan²¹⁸ R. Brenner’a,²¹⁹

214 Perry Anderson’dan Karl Polanyi’ye ya da Edward P. Thompson’a vb. değin, toplumsal değişime ve kapitalist gelişime dair nice farklı model örnekleri verilebilir. Bu kavrayışların taşıdığı önem, genel modelleri tarihsel örneklerle uygulayıp, tarihi anlamaya yönelik anlamlı yorumlar geliştirmektir. Bu eserlerin tarihsel-sosyolojik araştırmalardaki yeri için bkz. *Tarihsel Sosyoloji*, ilgili bölümler. Bahsedilen kişilerin eserleri, etkileri ve eleştirileri bu bölümlerin kaynakça kısımlarında derlenmiştir. Kitabın editörünün, devrimleri açıklamakta varolan kuramları çözmediği ve geliştirdiği tarihsel-sosyolojik bir inceleme için bkz. Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin’in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, çev. S. Erdem Türközü, Ankara, 2004, s. 11-98. Skocpol, farklı kategorilerde değerlendirilen Fransa, Rusya ve Çin devrimlerinin, kendi tarihlerinin eski rejimlerinde nesnel devrimci durumların ortaya çıkışının yapısal ve tarihsel koşullarını tartışmakta ve mutlakçı rejimlerin siyasal krizlerine odaklanmakta, sonuçta köylülüğün konumunu çözümlemektedir. Ayrıca, bu ülkelerdeki devrimci durumların ortaya çıkışında varsayılan koşulların Japonya, Prusya/Almanya ve İngiltere’de olmadığı ya da bir arada bulunmadığına da değinmektedir.

215 Bu yazarların eserlerindeki temel önermelerini ve bunlara karşı yapılan eleştirilerin derli toplu bir değerlendirilmesi için bkz. Alan Macfarlane, *age*, s. 201-222. Macfarlane’in incelemesinin bu bölümü durumun karmaşıklığını göstermesi bakımından önemlidir. Krş. Ellen M. Wood, *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*, çev. A. Cevdet Aşkın, Ankara, 2003.

216 Karl Marx, I. Bölümdeki referanslar.

217 Max Weber, I. Bölümdeki referanslar.

218 Jean Baechler, *age*.

219 Robert Brenner, *agm*; ve “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, *Past and Present*, 70, 1976, s. 30-75. Yine aynı yazarın, “The Agrarian Roots of European Capitalism”, *Past and Present*, 97, 1982, s. 16-113.

C. Tilly'den²²⁰ B. Moore'a²²¹ ve daha nicelerine²²² kadar kapitalizmin kökeni araştırmaları, her araştırmacının farklı bir vurguya odaklanması ve her araştırmanın bu girift bilinmezliğe bir halka eklemesi şeklini almış durumdadır.

Biz şahsen bu bilinmezlere bir yenisini eklemek niyetinde değiliz. Bundan dolayı, yukarıda da belirttiğimiz gibi, kapitalizme geçişin neden orada ve neden o anda başladığı gibi sorularla değil, "Osmanlı'nın kendi özgün yapısı içindeki kapitalist evrim" ile ilgileniyoruz. Zaten, incelememiz bakımından, "modernleşme" kavramı da, ileride ayrıntılarıyla ele alacağımız üzere, üretim tarzındaki kapitalist gelişimler sonucunda oluşmuş üstyapısal değişimleri ifade etmektedir. Bu ifade ile, modernleşme kavramı yerine, üretim yapısında kapitalistleşme, düşünce yapısında liberalleşme kavramlarını Osmanlı dönüşümünü açıklayabilecek alternatif kavramlar olarak tercih etmiş olduğumuz gibi, kapitalizme geçişin ille de feodal aşamadan sonra olacağı önermesini de dışlamış oluyoruz. Ayrıca şunu da ekleyelim ki, Edhem Eldem'in de uyardığı gibi,²²³ kapitalizme geçiş tartışmalarında kullanılan başarılı-başarısız ifadeleri, kapitalizmi sanki bunu gerçekleştiren toplumların bilinçli bir tercihiymiş gibi göstermekte ve anakronik bir durum yaratmaktadır. Şüphesiz ki, kapitalizmin toplumların önceden hedefledikleri bilinçli bir tercihle değil de, H.

220 Charles Tilly, *age*, krş. Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, Londra, 1974.

221 Barrington Moore, *age*.

222 Liberal ve Marksist yaklaşım tarzlarının eleştirisi için bkz. Linda Weiss, John M. Hobson, *age*, Giriş kısmı. Ekonomik değişim modellerinin açıklandığı ve devletlerin ekonomik değişimi gerçekleştirirken içinde faaliyet gösterdikleri değişken şartların incelendiği bu çalışmada, özellikle politik olmak üzere, ekonomi-dışı kurumların modern piyasa ekonomisinin kurulması, sürekliliği ve değişiminde önemli rol oynadığı vurgulanmaktadır. Yazarlara göre, Marksist ve neo-liberal yaklaşımlar kalkınmanın başarıya ulaşmasında dünya ekonomisi ile piyasa mekanizmasının belirleyiciliğini abartmakta ve bunun sonucunda da egemen devletlerin ülke kaynaklarını harekete geçirmedeki birbirinden farklı özerklik ve kapasitelerini küçümsemektedirler.

223 Edhem Eldem, "Osmanlı Devleti ve Fransa: 17. ve 18. Yüzyıllarda Devlet ve Ekonomi İlişkilerine Karşılaştırmalı Bir Bakış", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, 1. Uluslararası Tarih Kongresi, haz. Hamdi Can Tuncer, Ankara 1998, s. 30, dn. 3.

İnan'ın bir tarih tartışmasında belirttiği üzere²²⁴ “tesadüfen” olabileceğini de aklımızda tutmalıyız.

İdeal model olarak Avrupa incelendiğinde, kapitalizmin gelişimi üzerinc farklı görüşler olmasına rağmen, Seyfettin Gürsel'e göre temel etkenler üzerinde bir mutabakat bulmak mümkün görünmektedir.²²⁵ Gürsel'in açıklamasında bu etkenler, ekonomik ve toplumsal-siyasal etkenler olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Parasal servet birikimi ve üreticilerin mülksüzleşmesi, ücretli emek gücünün gelişimi ekonomik etkenleri; burjuva sınıfının varlığı ve bu sınıfın devlet aygıtı ile kurduğu toplumsal-politik ilişkiler de toplumsal-siyasal etkenleri oluşturur. Osmanlı söz konusu olduğunda, servet birikiminin bazı ön koşulları mevcut olsa da köylü işletmeleri parçalanmamış, mülksüzleşme yaşanmamış, büyük ticari işletmeler kurulmamış ve sınıf mücadelesi olmamıştır. Buna göre, Osmanlı ideal-tipin dışında kalmakta ve gelişmeler kapitalistleşmeye ve liberalleşmeye örnek teşkil etmemektedir. Halbuki kapitalizmin gelişiminde Kıta Avrupa'sı devletlerinde de zaten tek bir gelişim şeması olmadığı hatırlanacak olsa, sorun büyük ölçüde çözülmüş olacaktır.

Bu açıklamalar doğrultusunda incelememize dışarıdan - Avrupa'dan²²⁶ - değil, içeriden - Osmanlı'dan - bakıp yer yer diğer kapitalizm türleri ile karşılaştırmalar yaparak, Osmanlı'nın kendine özgü kapitalist gelişimini daha sağlıklı incelenmiş olacağız.

A. Kavramsal Çerçeve:

Tarihsel-Sosyolojik Bir Açıklama Modeli

Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısına dair yapılan tartışmalardaki hâkim görüş, merkezin bürokratlar aracılığı ile çevre üzerinde dikey alanda (tebaa) ya da yatay alanda (mekân) mutlak hâkimiyet kurması,

224 Huricihan İ. İnan, “Tarih ve Kapitalizm”, (Halil Berktaş, Huricihan İslamoğlu-İnan, Çağlar Keyder ve İskender Savaşır'ın katıldığı Söyleşi), *Defter*, Bahar-Yaz, 1993, sy. 20, s. 56.

225 Seyfettin Gürsel, “Osmanlı İmparatorluğu ve Kapitalizm”, *Yapı*, sy. 46/1, Ekim-Kasım, 1983, s. 21-23. Ona göre, Osmanlı bu şartları karşılamamaktadır.

226 Bu ifadeden kastettiğimiz, meslekten Osmanlı tarihçisi olmayıp, genel dünya tarihini belli bir model içinde incelerken Osmanlı'ya da bu genel tarih senaryosu içinde bir rol biçmektir. Böylece, Osmanlı kendi etki eden/özne karakterinden uzaklaşıp etkilenen/nesne karakterine bürünmektedir. Bu konuda özet bir çözümleme için bkz. Suraiya Faroqhi, *age* s. 258-260, dn. 63.

buna karşılık, çevrenin bu hâkimiyete karşı kendini örgütleyebilecek Batılı-liberal anlamda bir yerel yönetim geleneğine sahip olmamasıdır. Şarkiyatçılarca “Doğu despotizmi” olarak da ifade edilen bu görüşe göre, Osmanlı Devleti’nin on sekizinci yüzyıldan itibaren yürüttüğü laik-modernleşme hareketlerinin özelliği de esas olarak, merkezdeki iktidar seçkinlerinin tebaadan bağımsız olarak geliştirdikleri, “merkezi değer sistemi” diyebileceğimiz bir “üst kültür”ü tepeden inmece bir tarzda çevreye dayatmasıdır. Çevre ise bu dayatmaya karşı kendi yarattığı “çevre değer sistemi” diyebileceğimiz bir “alt kültür” ile direnmektedir. İktidar seçkinlerinin yapay olarak geliştirdikleri bu “elit kültürü”nün, toplumda kendiliğinden var olan “halk kültürü” ile uyuşmaması sonucunda çevreden merkeze karşı şiddetli tepki oluşmaktadır. Tepkinin maddi görünümü, modernleşme dönemi boyunca görülen Patrona Halil, Kabakçı Mustafa, 31 Mart Vakası, Şeyh Said İsyanı vb. ayaklanmalar ya da Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası vb. gelenekçi-muhafiz siyasal örgütlenmeler şeklindedir.

Kendi içinde tutarlı bir bütünlükle açıklanan bu önermenin cevaplanması gereken önemli sorular vardır:

Eğer merkezdeki laik-modernist iktidar seçkinleri, çevredeki laik olmayan-gelenekçi “toplumsal kültür”den kopuk bir “elit kültür”ü oluşturup bunu topluma dikte ediyorsa, bu kültürü oluşturup yürüten modernist padişahlar ve siyasal iktidar seçkinleri, tüm modernleşme ve değişme süreci boyunca, toplumun “kolektif bilinç”inde siyasal iktidar olmak meşruiyetlerini nasıl devam ettirdiler? Tersini düşünürsek, iktidar seçkinlerinin yapay olarak oluşturduğu bu elit kültürü, toplumun doğal kültürü tarafından yoğun bir tepki ve dışlama ile karşılaşmıyorduyorsa, modernleşme dönemi boyunca gelenekçi görünümdeki isyanlar nasıl yorumlanmalıdır? Üst ve alt kültür değerleri ile merkez ve çevre kültürleri arasında, birinci soruda bir “mutabakat”, ikincisinde bir “çatışma” ön plandadır.

Yukarıda ana hatları ile incelenen Weber’ci ve Wallerstein’cı şarkiyatçı yaklaşımların tarih yorumlama yöntem ve modellerinden olduğunu kabul etsek de, çözümlememizde onlardan farklı olarak, Osmanlı’nın kendine özgü kapitalist gelişiminin köken ve gelişiminin incelenmesine ağırlık verilmiş ve bunun için aşağıdaki kavram ve tanımlar kabul edilmiştir:

1- Merkezle çevrenin ya da devletle toplumun liberal yorumda çokça vurgulanan çatışma ve birbirleriyle zıtlaşma ilişkisi reddedilip, “acaba

bunlar arasında karşılıklı bir mutabakat ve etkileşim ilişkisi de olamaz mı?” sorusuna cevap aranmaktadır.

2- Tepkici ve dışlayıcı “çevre” ya da tamamen etkisiz ve edilgen “kenar” kavramı yerine, merkezin uzantısı niteliğinde ve onu etkileme gücüne sahip olan “taşra”²²⁷ kavramı Osmanlı ekonomik, politik, sosyal ve kültürel hayatını açıklayabilecek temel bir kavram olarak kabul edilmektedir.

3- Merkez-çevre ya da merkez-kenar ilişkileri liberal anlayışın coğrafi-hukuki kavrayışından uzaklaşarak, toplumsal bir niteliğe dönüştürülmekte ve bununla bağlantılı olarak, siyasal anlam yüklenen “seçkin/elit/rükn/erkan” kavramının yerine, sosyo-ekonomik temelli “sınıf”²²⁸ kavramını kullanmak tercih edilmektedir.

-
- 227 Osmanlı Devleti’nde merkez ile taşra arasındaki ilişkiler için bkz. Halil İnalcık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, (ed.) Thomas Naff ve Roger Owen, Londra, Sy. 152, 1977, s. 27-52; Metin Kunt, *Sancaktan Eynlete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978; Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleteri*, c.XXXVIII, 1977, s. 657-708. Osmanlı arşiv belgelerine göre yazılan bu araştırmalarla karşılaştırmak için daha ziyade teorik şu incelemelere bkz. Metin Hepar, agm. Şerif Mardin, agm.
- 228 Osmanlı İmparatorluğu’nda Batı’da olduğu gibi piyasa koşullarında oluşan sınıf yapısı ve bilinci olmayıp devlet tarafından bahşedilen tabaka yapısı ve bilinci olduğu yolundaki Weber’ci görüşün Osmanlı’ya uygulanmasına örnek için bkz. Şerif Mardin, “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, s. 67-100. Aynı şekilde Osmanlı’yı sınıfçı değil statücü bir toplum kategorisine dahil eden, statü düzeninin sınıf düzeninin zıddı olduğuna dair bir görüş için bkz. Halil İnalcık, “Sultanizm Üzerine Yorumlar; Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”. Yukarıda bahsettiğimiz “elit-seçkin” kavramının Osmanlıca karşılığı belki “rtikn-erkân” olurdu ki bizim yaklaşım modelimizin içeriğini tam olarak kapsayamayacağı düşüncesi ile bu kavramı seçmedik. Biz bu teorik farklılaştırmanın bilincinde olarak, Osmanlıca *sınıf* (sınıf/sunuf/esnaf) kelimesinin de varlığı dolayısıyla, sınıf kavramını tercih ettik. Osmanlı’yı sınıf kavramına göre inceleyen toparlayıcı bilgi için bkz. Sina Akşin, “Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme”, *Toplum ve Bilim*, sy. 2, s. 31-40; Halil İnalcık, “Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi”, *Türkiye Günlüğü*, çev. Fahri Unan, sy. 11, s. 30-41. Bu kavramların derli toplu bir tahlili için bkz. G. Osipov, *Toplumbilim: Teori ve Yöntem Sorunları*, çev. Ünsal Oskay, Ankara, 1997, s. 165-218. Krş. Tom Bottomore (yay. yön.), *Marksisit Düşünce Sözlüğü*, Yazım Kurulu: Laurence Harris, V. G. Kiernan, Ralph Miliband,

4- Sıkça kullandığımız “askeri sınıf” kavramı, içeriden, Osmanlı’nın kendi kavramlarıyla bakıldığında merkez ve taşradaki yönetici ve ayrıcalıklı memurları ifade etse de, dışarıdan, sosyolojik anlamlarıyla düşünüldüğünde, kendi içinde türdeş olmayan “egemen sınıf bloku” olarak anlam kazanmaktadır. Bu bakımdan, resmi belgelerde geçen “askeri” ve “reaya” kelimeleriyle, sosyolojik anlamda “egemen” ve “madun” sınıflar kastedilmektedir.

5- Taşradaki yönetici sınıf “eşraf ve âyan”dan, sadece bölge ileri gelenleri değil, merkez bürokratlarının uzantıları olan taşra bürokratları da kastedilmektedir. Buna göre, “eşraf ve âyan” kavramlarından,²²⁹ merkez ile taşra arasında bulunan ve köken olarak türdeş olmayan bir yerel egemen sınıf ifade edilmektedir.

6- Yer yer kullandığımız ve birbirlerini tamamen dışlamayan/reddetmeyen “üst kültür” kavramından “başat kültür” ya da “egemen kültür”; “alt kültür” kavramından ise “ast kültür” ya da “tâbi kültür” anlaşılabilir. Buna karşılık, liberal tarih görüşünde birbirini dışlayıcı anlamlar yüklenen “seçkin kültürü” ile “halk/kitle/toplum kültürü” arasında bir karşılaştırma/zıtlştırma tercih edilmemektedir.

Türkçe çeviriyi der. Mete Tunçay, İstanbul, 2001, ilgili maddeler. Bottomore’a göre, “yönetici seçkinler” kavramı örgütlü egemen azınlıkla örgütsüz çoğunluğu ya da yığınları karşılaştırır. Buna karşılık “egemen sınıf” kavramı, egemen sınıfla, kendileri de örgütlenebilen veya örgütler oluşturabilen bağımlı sınıfları karşılaştırır (s. 40). Halbuki farklı siyasal sistem tiplerini ya da aynı siyasal sistemin farklı yönlerini dile getiren “birbirlerini tamamlayıcı kavramlar” olarak da anlaşılabilirler (s. 50). Tom B. Bottomore, *Seçkinler ve Toplum*, çev. Erol Mutlu, Ankara, 1990, s. 39-40. Yeni Marksçı ve yeni Weber’ci sınıf haritalarının gittikçe birbirine benzediği yolunda bir yorum için bkz. Stephen Edgell, *Sınıf*, çev. Didem Özyiğit, Ankara, 1998. Klasik ve çağdaş sınıf teorilerini inceleyen Edgell’a göre, “egemen sınıf” terimini kullanmak sınıfsal yapının zirvesindekileri belirtmenin daha tarafsız yollarından biridir muhtemelen (s. 64).

- 229 Bununla birlikte, bu sosyolojik tereddüitten bağımsız olarak, bir toplumda sınıfsız ya da seçkin tabir edilen yapıların birlikte varolabileceğini de hatırimızda tutmamız gerekiyor. Şöyle ki, teferruatlı bir şekilde inceleyeceğimiz gibi, “eşraf ve âyan” devletin aygıtı olması dolayısı ile seçkin, giriştikleri ekonomik faaliyetler dolayısı ile sınıfsız kategoriye dahil edilebilir. O halde, zihnimizi “çoklu model” olarak ifade ettiğimiz araştırma yöntemine açık tutmalıyız. Okuyucu, üç ve dördüncü bölümlerdeki örneklemelerde geçen “askeri” ve “reaya” kelimeleriyle karşılaştığında, yukarıda 4. ve 5. maddelerde bahsettiğimiz ayrımları gözönünde bulundurmalıdır.

7- Yine aralıklarla kullandığımız “eklemlenme” tabirinden dış belirleyicilik, tek ürüne yöneltilme vb. edilgen değil, dış ve iç etkenlere eşit ağırlık veren etkin bir “bütünleşme”yi anlıyor, aksine, dış gelişmelerin etkin/belirleyici, iç gelişmelerin edilgen/belirlenici olarak tanımlandığı ifadelerden “sömürgecilik” ya da “emperyalizm” kavramlarını kastediyoruz.²³⁰

Bir açıklama modeli oluşturulurken bütün toplumsal sistemlerde var olan dört temel değışkene değinmek gerekmektedir: a- Üretim güçlerinden oluşan “ekonomi”, b- herhangi bir topluluk içinde göreceli eşitsizlikler ve bunların kalıtımsal yoldan süreklilik kazanmasından oluşan alt toplulukların ifadesi olan “sınıf”lar, c- incelenen toplumun tabanında bulunan temel değerler biçiminin oluşturduğu “ideoloji”, d- hukuksal aygıtı içeren ve otorite rollerini belirleyen, bu rolleri işgal edenlere iktidar veren ve topluluğun diğer üyelerinin bu iktidara boyun eğmelerini belirleyen “siyasal örgütlenme”. O halde, çözümleme yaparken tek tek bu unsurlara ve zaman içinde birbirleri ile olan ilişkilerine dikkat etmek gereklidir. Bahsettiğimiz bu ön bilgiyi de göz önünde bulundurarak, Osmanlı toplumsal sistemi için şöyle bir açıklama modeli öneriyoruz:²³¹ Bir siyasal-toplumsal sistem, bir yandan siyasal iktidara hâkim olan egemen yöneticiler tarafından kontrol edildiği için, diğer yandan bu siste-

-
- 230 Sömürgecilik ve emperyalizm kavramlarının anlam farklılığı ya da benzerliği konusundaki polemik, inceleme alanımızın dışındadır. Zira Osmanlı açısından bakıldığında, neticede her iki kavramda da “Osmanlı Memleketleri/Memalik-i Âl-i Osman” üzerinde dönemin kapitalist “büyük devletleri/düvel-i muazzama”nın egemenliği söz konusudur. “Sömürgecilik”, “kapitalizm” ve “emperyalizm” kavramlarının birbirleri ile olan benzerliği/farklılığı hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Tom Bottomore, *ağs*, Ania Loomba, *ağs*, s. 18–38. Krş. Vladimir İ. Lenin, *ağs*, s. 111. Kavramlar, metropol devletin koloni ülke üzerindeki “tahakküm”ü anlamında birbirine yaklaşıırken, kapitalizm ile ilişkilendirilerek kapitalizm öncesi ve kapitalizm “dönem”i ayrımı yapıldığında farklılaşmaktadır.
- 231 Geliştirdiğimiz açıklama modelinde bahsedilen, “merkezi değer sistemi”, “kültürel hegemonya”, “egemen sınıf bloku”, “devletin baskı aygıtı”, “devletin ideolojik aygıtları”, “ideoloji”, “paternalizm” kavramlarını sırasıyla, E. Shils, A. Gramsci, L. Althusser, K. Mannheim ve E. P. Thompson’ın formülleştirdikleri anlamda kullandık. Bu kavramlar hakkında genel bilgi için bkz. Tom Bottomore, *ağs*, Peter Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram*; Kemali Saybaşı, *Siyaset Biliminde Temel Yaklaşımlar*, Ankara, 1985. Ayrıca dört temel değışken modeli için bkz. Maurice Duverger, *Siyaset Sosyolojisi*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul, tarihsiz, s.264–271.

min işleyişine toplumun gösterdiği rızadan dolayı merkeziyetçidir. Bu demektir ki siyasal iktidarda bulunanlar, hiçbir siyasal-toplumsal yapıda egemenliklerini sadece zora başvurarak/diktenci tarzda yürütemez. Hükümet, bürokrasi, ordu, hapishane vb.nden oluşan “devletin baskı aygıtı” vasıtası ile egemen sınıf, egemenliğini meşrulaştırıp sürdürürken, tabi/madun sınıf; okul, dini ve mesleki örgütlenmeler, aile vb. “devletin ideolojik aygıtları” vb. aracılığı ile aldıkları eğitim ya da giriştikleri toplumsal ilişkiler sonucu sistemin işleyişi konusunda ikna edilir. Böylece toplumun kolektif bilincinde siyasal ve toplumsal yapının egemen sınıfın hayat görüşü ile algılanması sağlanır. O halde, burada karşılaşılan problem, merkezin yarattığı bu “kültürel hegemonya”ya karşı taşranın göstereceği davranışın tamamen ya da kısmi bir “direniş” mi, yoksa “mutabakat” mı olacağını çözümlemek olmalıdır. Devletin baskı aygıtının hiç olmazsa son durumda zora başvurduğunu, buna karşılık devletin ideolojik aygıtlarının ikna işlevi gördüğünü de belirtmeliyiz.

Yukarıdaki modele göre, bir toplumsal sistemi analiz etme girişiminde “tekli-model” yerine, “çoklu-model” diyebileceğimiz bir açıklama tipi geliştirmeye çalışıyoruz. Bunu yaparken, birbiriyle uyumsuz gibi görünen fakat birbirlerinin ihmal ettikleri konulara vurgular yaparak bu ihmalî asgarileştirmeye yönelen, ayrıca teoriyi belge ile sınavan tarihsel-sosyolojik bir çözümlemeye girişmek istiyoruz.²³²

B. Osmanlı’da Merkez-Taşra İlişkileri

Teokratik-merkeziyetçi bir monarşik devlet kurmayı amaçlayan Osmanlı Devleti’nde bu anlayışın ideolojik yansıması, taşradan kendisine yönelebilecek herhangi bir muhalif hareketin gelişmesini, düzenin/nizam-ı âlemin bozulacağı düşüncesi ile engellemektir. Bu anlayışla şekillenen klasik dönem (1300–1600) siyasal anlayışının en dikkat çekici niteliği, siyasal iktidarının kaynağı ilahi olan padişahın (halife/*zillullahi fi’l-âlem*=Tanrı’nın yeryüzündeki gölgesi), toplumun ortak yararını gözettiği şeklindeki siyasal düşünceye bağlı olarak, kul statüsündeki bürokratları/rical-i devleti aracılığı ile bireysel ve kamusal ilişkilerde mutlak hâkim olmasıdır. Modernleşme öncesi olarak adlandır-

232 Peter Burke (*age*, s. 141–144) ve Maurice Duverger (*age*, s. 264–271) aynı manukla, farklı gibi görünen yaklaşım modellerinin bileşiminden oluşacak bir açıklama modelinin daha açıklayıcı olabileceğine değinmektedirler.

bileceğimiz bu dönemde, merkezdeki yönetici egemen sınıfın ürettiği “kültürel hegemonya” kendi üst kültürünü, kanunname, tımar, ihtisab vb.nden oluşan devletin baskı aygıtı ve medrese, lonca, cami, aile vb. eğitsel, mesleki, dinsel, toplumsal vb. devletin ideolojik aygıtları vasıtası ile taşraya yayıyor, bu suretle merkez ile taşra, yöneten/egemen sınıf, askeri ile yönetilen/tabi sınıf, reaya arasında siyasal yapının işleyişi konusunda bir mutabakat kurmaya çalışıyordu. Bu kurumsal yapı, “organik aydın”lar grubu²³³ olarak niteleyebileceğimiz eşraf ve âyan görünümünde ete-kemiğe bürünmekteydi. Siyasal, *padîşah*/şahlar şahı unvanına; dinsel, *halîfe* makamını da ekleyen karizmatik Osmanlı hükümdar tipini de buna eklemeliyiz.

Devlet idealize ettiği merkeziyetçi yapıyı, yatay/mekânsal örgütlenmede taşraya hâkim olabilmek için “tımar sistemi”, dikey/sınıfsal örgütlenmede tebaaya hâkim olabilmek için “kul sistemi” uygulamaları ile kurmaya çalışmıştır. Bundan dolayı, sipahinin en önemli görevlerinden biri, reayanın sınıfsal konumunu ve bulunduğu bölgeyi değiştirmesine engel olmaktır. Belgelerde şu ifade sık sık geçmektedir:²³⁴

Ve reaya taifesi mutasarrıf olsa göçürüp yine yerine götürmek, cem eylemek Kanun-ı kadimdir. Anma on beş yıldan bertü bir yere mütemekkin ola göçürmek memnudur. Ve bir şehirde reaya neslinden bir kimesne on yıl dahi ziyade mutavatın olsa anma bu hususa reaya defterinde mukayyed olmasa anın emsali kimesneler raiyyet olmaz şehir halkına ilhak olunur ve dahi şehir halkından yine şehir sınırından çiftlik tasarruf itseler bi't-tamam çiftten ve nim çiftten ne mikdar tasarruf ederlerse resmin vireler.

Adaletnamelere göre, göç etmiş reayayı yerine getirmek için sancakbeyi ve kadırlardan şu önlemleri almaları istenmektedir:²³⁵ Evvela yerine gi-

233 Osmanlı Devleti'nde siyasal sistemin kendini meşrulaştırması işlevini gören yönetenler koalisyonu ile diğer sınıflarınkini uzlaştıran ulemanın “organik aydınlar” grubu olarak nitelenebileceğine dair bkz. Huricihan İ. İnan, “16. Yüzyılda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması”, *OTMTT* s. 63. Bu görüşün bizimle çelişen yönü yoktur. Zira sistemin kendini taşrada meşrulaştırma girişimine yönelik olarak geliştirdiğimiz eşraf ve âyan tanımlaması ulemanın yerel temsilcilerini de zaten kendi bünyesinde taşımaktadır.

234 *I. Selim Kanunnameleri*: haz. Yaşar Yücel ve Selami Pulaha, Ankara 1995, s. 40. Ayrıca bu konuda teferruatlı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Tımar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, İstanbul, 1980, s. 805-872.

235 Halil İncılık, “Adaletnâmeler”, *Belgeler*, c. II, sayı 3-4, 1967, s. 86.

dip reayanın göç etmesinin sebebi soruşturulacak, şikâyetlerinin bey, kadı, subaşı, sipahi, amil, voyvoda, haraccı ve koyunbakıcılardan hangisinden olduğu araştırılacak. Sonra şikâyet konuları tespit olunup, kaç kişinin göç ettiği, defterde kimin üzerine raiyyet yazıldığı ve ne zamandan beri gittiği tespit olunacak, şimdi nerede oturuyorsa oraya gidilecek, göçleri on yılı geçmemiş olanlar göç ettirilip *defter-i cedidde* (en son tahrir defterinde) nereye yazılmışlarsa tekrar oraya yerleştirilecektir. Osmanlı adaletname gelenğine göre göçlerin sebebi, askeri sınıfın taşra temsilcilerinden şerî ve örfî hukuka göre hüküm vermek yetkisi bulunan kadıların ve bedenî cezaları uygulama otoritesine sahip beylerbeyi ve sancakbeylerinin, Osmanlı devlet felsefesinde hükümdarın kendisine emanet edildiği kabul edilen *reaya*'ya (*vedâî*'-i *halefi*'-i *libriya*) adaleti götürememiş olmasındadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sipahi, barış zamanında elindeki tımar be-ratıyla herhangi bir köyden belirli şahısların öşür, değirmen vb. vergileri-nin tahsili ile mükelleftir. Buna karşılık, savaş zamanında bütün masrafları kendine ait olmak üzere tam teçhizatlı adamları ile sefere katılmak gibi ağır mali külfet altına girmiştir. Bundan dolayı, mutlakıyetçi bir devletin köylü kitlelerini bulundukları toplumsal konumda raptetmek doğası gere-ği, sipahi, köy ahalisinin kendi keyif ve arzularına göre üretim faaliyetlerini azaltmasına ve çiftliğini bırakıp başka bir işle meşgul olmak için köyünü terk etmesine engel olmak zorundadır. Nitekim 1540 tarihli adaletname-den anlaşıldığına göre,²³⁶ köylülerin öngörülen mekânlarını terk edip başka yerlere gitmeleri sonucunda nice köyler ve yerler "hâlî harâb kalmış" ve bu suretle, Osmanlı Devleti için en büyük kaygıyı oluşturacak şekilde, hem tımar sahiplerinin gelirleri azalmış hem de devlet hazinesi gelir kaynağın-dan mahrum olmuştur. Reayanın çiftini terk etmesi durumunda ödemek zorunda olduğu "çift bozan vergisi" bu anlayışın yansımasıdır. Dikkat edilecek husus, bu anlayış ve uygulamanın, istisnası olmayan, çok katı bir tutum olmamasıdır. Şöyle ki, devletin öngörmesinin aksine, reayadan bir kimsenin çiftini terk edip bir yerde 10 yıldan fazla bir süre yerleşmesi ve o bölgede reaya defterine kaydolup reaya mükellefiyetlerini yerine getirmesi halinde, sipahinin onu geri getirmek gibi bir yaptırım gücü yoktur. Zira devlet için asıl olan, reayanın üretim ve vergi ödeme yükümlülüklerini yerine getirmesidir. Ayrıca, Osmanlı mutlakıyetinde devlet, toprakla ilgili konulardaki aracıları olan sipahiler ve kadılar vasıtasıyla üçüncü şahısların

toprağın miri mülkiyetini değiştirmelerini ve yine bu üçüncü şahısların, toprakları özel mülkiyetlerine dönüştürüp, reaya emeğini bu topraklarda işçi, ortakçı ya da serf konumuna düşürebilecek faaliyetini önlemekteydi.²³⁷ Diğer bir ifade ile Osmanlı Devleti, İngiltere tarihinde görülen “çitleme” ve “mülksüzleştirme” faaliyetini engellemiş oluyordu.

Karşılaştırmak amacıyla Fransa mutlakçılığına bakacak olursak,²³⁸ devlet-köylü ilişkisi iki yönlüdür: Köylü, senyörün son derece ağır sömürsüne karşı kralın sunduğu korumadan yararlanmakta, buna karşılık kral da, köylünün toprak mülkiyetini koruyup kendi mali sıhhatini sürdürmeyi istemektedir. Osmanlı’da olduğu gibi Fransa’da da devlet, köylülük saflarında herhangi bir farklılaşmanın oluşmasını ve on altıncı yüzyılın İngiltere’sine benzeyen, pazar yönelimli bir küçük üreticiler sınıfının oluşmasını engellemiştir. Fransa mutlakyeti, lord-köylü ilişkilerinde yaptığı aracılıkla, bir yandan köylülerin mülkiyetini ve dolayısıyla kendi gelir kaynağını onlara en küçük bir kaçış umudu bırakmayan bir yoksulluk durumunda tutarak korurken, diğer yandan da lordların yeni tarımsal teknikler kullanarak malikânelerini İngiltere’dekine benzer bir şekilde çitleyip²³⁹ kapitalist bir çiftlik yapmalarına da mani olmuştur. Halbuki pahalı bir girişim de olsa çitlemenin getirisi bu faaliyeti en verimli sermaye kullanım biçimlerinden biri durumuna getirmişti. Fransa’da mutlakiyetin başlangı-

237 Halil İnalcık, “Çiftliklerin Doğuşu; Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *OTMTT*, s. 18. Eskiden mevat olan arazilerin, plantasyon benzeri çiftliklerin ya da örfi isyanları sonucunda bazı yerlerde miri arazilerin büyük çiftliklere ve özel mülklere dönüşmeye başlaması, on sekizinci yüzyıla gelindiğinde ise plantasyon benzeri çiftliklerin oluşması (s. 23–25.), bizce klasik dönem kültürel hegemonyasındaki dönemsel krizleri işaret etmektedir.

238 Colin Mooers, *age*, s. 65–66.

239 Çitleme faaliyetleri ve sonuçları hakkında genel bilgi için bkz. Karl Polanyi, *age*, s. 57–65. Krş. Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğmuş, Ankara, 1983, c. II, s. 31–34. Toprağa nüfuzun, çitle çevirme yasasının çıkmasının da yardımı ile, tarıma nüfuz anlamına geldiğini belirten David Harvey’e göre bu durum, tarımsal çıktının kâr amacıyla azamiye çıkarılması baskısına yol açmıştır. Harvey şöyle der: “Aynı zamanda kırsal kesim sakini (çitle çevirme yasası ve piyasa gücünün birlikteliğiyle) üretim araçlarını denetlemekten yoksun kalmışlar ve topraktan kente doğru göçe zorlanmışlardır. Ücret sistemi bu göçlerle birlikte emek gücünü egemenliğine almış, her şey gibi emek de bir mal haline gelmiştir. Böylece hem tarım hem de sanayi üretimi, bir bütünleştirme mekanizması olan piyasa değişimi temelinde örgütlenebilmiştir.” David Harvey, *age*, s. 221.

cı, köylüden gelen isyanın feodal sınıfların çıkarları için tehdit oluşturması sonucunda yerleşik egemen sınıfların krallık otoritesini toplumsal anarşiye tercih etmesidir. Böylece, “egemen sınıf bloku” kendi içindeki hizip ve çekişmeleri bir kenara bırakıp, kral Henri’yi tanımak zorunda kalmışlardır. Fakat bu tanımın diğer yönü, bütün ortaçağ boyunca, yerel egemen sınıf olan soyluların yüksek özerklik elde etmeleridir. Fransa’da kral, klasik dönem Osmanlı padişahından farklı bir şekilde, köylüden artık-ürün ve artı-değer elde etme mücadelesinde yerel egemenlerle rekabete girişmekte ve bu yönü ile bir sınıf konumu almaktadır.

Merkez-Taşra İlişkilerinde Merkezkaç Unsurlar

Osmanlı padişahı, kanun üzere üretimi yürüten ve vergi veren reayanın her an nerede ve hangi işle meşgul olduğunu bilmek istemektedir. Fakat idealize edilen merkezîyetçi devlet yapısını ne derecede kurabilmiştir? Bu soruya verilecek doğru cevap Türkiye’nin siyasal tarihinin temel sorunudur.

Dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, Osmanlı Devleti’nin hegemonik olarak kendini böyle merkezîyetçi tanımlamasına karşın bir şekilde uygulamada padişahın merkezîyetçilik girişimlerinin taşradaki Evrenozlular, Mihallular, Turahanlular gibi soylu yerel egemen ailelerin ya da Şeyh Bedreddin (ö. 1420), Molla Lütü (ö. 1494), Molla Kabız (ö. 1527) gibi resmi ideoloji/din muhalifi din alimleri ve yandaşlarının tepkisini çekmesi, merkezde ise merkezîyetçiliğin aşırılıklarının ilmiyye, seyfiyye ve kalemîyyeden oluşan bürokrasi tarafından dengelenmesidir. Konuyu ana hatları ile açıklayalım:

Osmanlı Devleti’nde merkezi rical-i devletin ast-üst sıralanışı şöyledir:²⁴⁰ “Evvela vüzera, onlardan sonra kadı askerler, ondan sonra defterdarlar ve defterdardan aşağı yeniçeri ağası vesair özengi ağaları, mir-i alem ve kapucubaşları ve mirahur”²⁴¹ gelir.

240 “*Kanunnâme-i Âl-i Osman*: Suret-i Hatt-ı Hümayun-ı Sultan Mehmed Han”, *TOEM* ilavesi, İstanbul, 1335, s. 10-11 (Bundan sonra kısaca *Fatih Kanunnamesi*).

241 Kanunnamenin *TOEM* neşrinde, metinde geçen “özengi ağaları” kelimesine düşülen dipnota göre, Yeniçeri ağası, mir-i alem, kapucubaşı, mirahur, çavuşbaşı, çakırcıbaşı, çarşınırbaşı ve bölükbaşı ağaları, yani altı bölük denilen sipah, silahdar, gureba-yı yemin, gureba-yı yesar, ulufeciyan-ı yemin ve ulufeciyan-ı yesar ocaklarının ağalarına özengi ağaları yahud ağayan-ı rikâb-ı hümayun denilirdi. Bunlar padişahın atının yanında yürümek imtiyazına sahip idiler (*Fatih Kanunnamesi*, s. 10, dn.1).

Hükümdar adına, ilgili herhangi bir iş için “tuğra-yı şerif” ile hüküm buyurmak yetkisi de bürokraside en üstteki üç makama, vezir-i azam, kadiasker ve defterdara aittir. Fatih Kanunnamesi’nde belirtildiği gibi:²⁴²

Umur-ı âleme müteallik ahkâm vezir-i azam buyrultusu ile yazıla ve malıma müteallik olan ahkâmı defterdarım buyrultusu ile yazalar ve şer-i şerif üzere dava hükmünü kadı askerim buyrultusu ile yazalar.

Bu ifadelerle göre diyebiliriz ki Osmanlı Devleti, merkezi idaresinde yürütme, yargı ve maliye alanlarında üçlü işlevsel ayrışmaya dayalı bir idari örgütlenme²⁴³ kurmayı amaçlamış ve bu üç memuriyet kaleminin birbirlerine karşı üstünlük kurmalarını engellemek istemiştir.

Osmanlı Devleti, merkezdekine benzer şekilde dengeli bir örgütlenmeyi taşrada da kurmaya çalışmıştır. Taşrada, padişahın yürütme kuvvetini temsil eden beyin (beylerbeyi, sancak beyi ve diğer zaimler) bulunduğu askeri-idari birim olan eyalet ve sancak ile başında yargı kuvvetini temsil eden kadının bulunduğu kazai-idari birim olan kazadan oluşan bir örgütlenme kurmuştur. Bey’in, kadı hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandıramaması ile dengeli olarak, hükümlerinde bağımsız ve doğrudan padişaha bağlı olan kadı, Bey’in kuvveti olmadan hükmünü uygulatamaz.²⁴⁴ Taşrada,

242 *Fatih Kanunnamesi*, s. 16.

243 İncelememizde kullandığımız sosyolojik kavramları Osmanlıca ile karşılaştırmak için bkz. Ferit Devleioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Ankara 1993..

244 Taşra egemenleri hakkında bkz. Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”; ve “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri”, *Journal of Turkish Studies*, cilt. 10, s. 87–96; Metin Kunt, “Kulların Kulları”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Beşeri Bilimler, c. 3, 1975, s. 27–42; yine Metin Kunt, “Müşebbis Bir Osmanlı Veziri: Derviş Mehmet Paşa”, *Toplum ve Bilim*, Yaz 1977, sy. 2, s. 47–64; Yuzo Nagata, *Tarihte Âyanlar*, Yaşar Yücel, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, sy. 163, 1977, s. 495–506. Özellikle örneklerde bu eserlerden yararlandık. Ayrıca, bahsedilen konu hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (ed.), *agda*. Bunlara ek olarak, dini muhalefet hakkında bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul, 1998. Bu eserin ön çalışması niteliğinde bkz. Ahmet Yaşar Ocak, “XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Resmi İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 1201–1210. Amy Singer, *age*, s. 32–40; Dina Rizk Khoury, *agm*; aynı yazarın, *age*.

padişahın yürütme kuvvetini temsil eden beyin (beylerbeyi, sancak beyi ve diğer zaimler) bulunduğu askeri-idari birim olan eyalet ve sancak ile başında yargı kuvvetini temsil eden kadının bulunduğu kazai-idari birim olan kazadan oluşan bir örgütlenme kurmuştur. Bey'in, kadı hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandıramaması ile dengeli olarak, hükümlerinde bağımsız ve doğrudan padişaha bağlı olan kadı, Bey'in kuvveti olmadan hükmünü uygulatamaz. Buna göre, Osmanlı Devleti'nde askeri ve kazai-idari birimlere ayrılan taşrada da ehl-i ilm/kadı-kaza ile ehl-i örf/bey-eyalet arasında bir görevler ayrımı uygulaması vardır. Nitekim I. Selim kanunnamelerinde²⁴⁵ de sürekli "kazı/kadı marifeti" ile "sipahi marifeti"nden ayrı ayrı bahsedilmektedir:

[Reaya] sipahi marifetiyle ziraat eyleye (...) ve kazı marifeti olmadan kimesne ve ehl-i örf taifesi habs idüb incidmeyeler [s.150] (...) sipahiler (...) şer' ve kanuna muhalif iş itdürmeyeler [s.83].

Bu anlayışın kentteki yansımasında ise, İhtisab Kanunnamesi'nde belirtilen standartlara göre üretim yapmayan esnafa karşı, piyasayı düzenlemekle görevli olan muhtesibin yetkisi şöyledir: ²⁴⁶

(...) Muhtesib hakkından gele ve derzüleri tekid ideler ki (...) ziyade iş alub vadelerine hilaf itmeyeler ve illâ siyaset ideler ve sair ehl-i hırfet dahi aldıkları işi vadeleründen geçürmeyeler (...)

[Fakat yine] (...) Kazı marifetiyle hakkından geline (...) Eger muhtesib ehl-i bazar ile biriküb eksik vireni gözlemez ise kazı muhkem hakkından gelüb eksik virenleri dahi tedip ide ve dahi mecmu meyvelere ve satılır nesnelere narh vir-meyeceğü nesne olmaya ehl-i zayı'ın ehl-i sanayinin her birisini yoklaya eyüş-nü ve yavuzunu gözleyle kalb bulduğunu kazuya iletüb hakkından geldüre. ²⁴⁷

245 I. Selim Kanunnameleri, muhtelif yerler.

246 I. Selim Kanunnameleri, s.59-68'ten özet. Bu anlayışın Bursa'daki yansıması için krş. *Kanunname-i İhtisab-ı Bursa*, yay. Türk Standartları Enstitüsü, Ankara 1998, s. 5-27. Ayrıca s. 28-29. Bu eser içinde Mühimme 52 - Hüküm 104" ve 695; Mühimme 53 -Hüküm 263.

247 Fransa'da da loncalar siparişleri kaliteli bir şekilde imal etmek zorundadır. Bundan dolayıdır ki, mesela urgancılık gibi dikkatli ve titiz bir çalışmayı gerektiren zanaat kollarında dikkatsizlik sonucunda fason iş yapılabilceği ya da yangın çıkabileceği için gece çalışmasının yasaklanmasına karşılık, mesela çömlekçilik gibi ivedilik gerektiren bazı zanaat kollarında bu hususta ayrıcalık tanınmıştır. Pierre Brizon, *Emeğin ve Emekçilerin Tarihi*, çev. Cemal Süreya, Ankara, tarihsiz. s. 53-54.

Ve tahıl bazarı gözlene buğday ve hububattan her ne var ise samanlı ve kes-
müklü olmaya. [s. 60] (...) Ve Değirmenler dahi gözlene, değirmende tavuk
besleyip halkın ununa, buğdayına zarar itmeyeler [s. 67].

Piyasayı denetleyen, İhtisab Kanunname'sinde defalarca tekrarlanan
ifade ile, "gözleyen", muhtesib, kadı marifetiyle narh vererecektir:²⁴⁸

Bi'l-cümle ehl-i hırfetin ceminin satınasında ve almasında muhtesib nazır
olub eksik satanları tutub dirhemine birkaç akçe cürm alına ve her kişinin
hasılını ve harcını gözedüb sermayesini ve zahmetini görüb onun onbir üzere
narh verir.

Fakat standartlara uygun olmayan mamul üreticileri hakkında, kadı da
muhtesibi kanunda belirtildiği şekilde denetlemez ise, bu kez kadı acilen
"padişah fermanı" gereğince üzerine çavuşlar gönderilecek ve amansızca
katl olunacaktır ki bu ceza diğer kadılara da ibret olacaktır.

Yukarıda genel ifadelerinden alıntılar yaptığımız bu kanunname, ehl-i hırfet sınıfından kişilerin üretim yaparken uymaları gereken kurallar ve bunlara uymazlarsa kendilerine karşı uygulanacak cezalar hakkında geniş bilgiler vardır. Genel Osmanlı uygulamasında olduğu gibi esnaf da, önce çağırılıp kuralların aksatılmaması için ikna edilmektedir. Şayet buna uymazlarsa cezalandırılacaklardır. Buna dair pek çok kayıttan bir örnek verebiliriz:²⁴⁹

[Muhtesibler] sabıka esvakta nida ve tenbih ideler badehu memnu olmayanı
vech-i meşruh üzerine tedib ideler.

248 *I. Selim Kanunnameleri*, s. 68. Bu bilgileri adaletname geleneği ile karşılaştırmak için bkz. Halil İnalcık, "Adâletnâmeler".

249 *I. Selim Kanunnameleri*, s.62. Muhtesib kaza marifetiyle narh verecek fakat standartlara uygun olmayan mamul üreticileri hakkında cezai müeyyideler uygulayacaktır; "cürm alına", "tedib ideler", "kazıya iletüb hakkından geldüre", "nida ve tenbih itdüre", "muhtem siyaset ideler", "eksik virürse muhtem tazir idüb", "bu mezkûrata muhalifola muhtem hakkından gelüne", "illa tazir idüb men ideler", "tedib idüb men ideler", "nida ve tenbih ideler badehu memnu olmayanı vech-i meşruh üzerine tedib ideler", "tekid ideler", "taallül iderse hakkından geline" vb. ifadeler bu konuda sürekli tekrarlanan kelimelerdir. İhtisab Kanunnamesi şu sözlerle biter: "Şöyle bileler, alamet-i şerifime itimad kılalar bir dürlü dahl itmeyeler tenime-i kanunname-i Osmani" (s. 68).

Osmanlı paternalist dünya görüşü,²⁵⁰ bu şekilde tebaasını gelebilecek hileden sakınmak ve üretimi devletin saptadığı bir standart içinde sürdürmek istemektedir. Benzer anlayış biçimine Fransa'daki lonca uygulamasında da rastlanmaktadır. Tüzüklerin zorla kabul ettirdiği kurala göre, her şeyin yolunda olması için herkes kendi zanaatıyla uğraşmalıydı. Zanaat-lara sınırlamalar getirilmesiyle sadece ustalara tekel sağlamak değil, aynı zamanda imalatın yüksek kalitede tutulması da amaçlanır. Her şeyin iyi kalitede yapılması için, yönetmelikler, genellikle ilgili maddenin niteliğini ve niceliğini, ürünlerin ağırlığını, biçimini ve üretim tarzını saptamaktaydı. Tıpkı Osmanlı İhtisab Kanunnamesi'nde olduğu gibi Fransa'da da lonca kanununda zümrütün nasıl işleneceği hakkında kuyumcuları, kumaşın kalitesi hakkında terzileri, anahtar yapımı hakkında çilingirleri vb. denetleyen ayrıntılı tüzük ve yönetmelikler vardır. O kadar ki, bu lonca denetimi, Fransız Devrimi'nin Turgot'dan sonra onları ortadan kaldırmasına değin Fransa'da sanayi ilerlemenin ve icatların da önünde engel haline gelmiştir.²⁵¹ Benzer piyasa denetimleri İngiltere'de de bulunmaktadır. Mesela, Phyllis Deane'in belirttiğine göre,²⁵² çıraklık nizamı bir kişinin kendi başına bir iş

250 Burada E. P. Thompson'ın, sıcaklık ve yüz yüze ilişkiler gibi değer yüklü imlemeler içeren "paternalizm" in (karşılıklı rızaya dayanan ilişkide babanın oğula karşı görev ve sorumluluklarının farkında olduğu, oğulun evlatlık konumunda uysal ya da aktif olarak hatırlanmasa da davranışına atıfla insancıl bir sıcaklık ima edilir. s. 38), "feodalizm" ya da "kapitalizm" gibi terimlere göre daha az tarihsel özgüllük taşıdığına, bununla birlikte geliştirilmiş "otoriter", "demokratik", "çiftlikçi" gibi terimler kadar az ya da çok işe yaradığına, bir toplumsal ilişkiler sistemini nitelendirmek için bu terimlerin önemli eklemeler yapılmadan kendi başlarına kullanılamayacaklarına ve aklı başında hiçbir tarihçinin tüm bir toplumu paternalist ya da patriyarkal olarak nitelmemesi gerektiğine, ama paternalizmin Çarlık Rusya'sında, Meici Japonya'sında ya da köleliğin olduğu herhangi bir toplumda, yalnızca ideolojinin değil, toplumsal ilişkilerin son derece önemli gerçek kurumsal aracı olabileceğine dair vurgusunu dikkate alıyoruz. E. P. Thompson, *Avam ve Görenek: İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, 2006, s. 40.

251 Ayrıntılı bilgi için bkz. Pierre Brizon, *age*, s. 30-36.

252 Phyllis Deane, *age*, s. 194. Avrupa'da loncalar yavaş yavaş ortadan kalkarken, Avusturya, Macaristan, Almanya ve Rusya'da sistem sürüp gitti. Avusturya'daki (1883), Macaristan'daki (1884), Almanya'daki (1881) yeni loncalar eskilerine benzemeseler de, Ortaçağın ayrıcalıklı loncaları 19. yüzyılın ortalarına kadar Almanya'nın bazı bölgelerinde varlığını korudu. Tâ ki 1869 tarihli Federal Yasa'yla bütünüyle ortadan kalkana kadar. Pierre Brizon, *age*, s. 36'daki dn.

kurmadan önce yedi yıl hizmet etmesini şart koşmakta, çırakların sayısını sınırlamaktadır. Buna ek olarak, Deane'in, İngiltere örneğinde, ilk Sanayi Devrimi süresince İngiliz yasalarında yer alan, sermaye hareketliliğini ve kullanımını sınırlayan "Faiz Yasaları", yalnızca parlamento yasası ile tanımlanabilen özel bir istisna sağlaması dışında anonim şirketler kurulmasını yasaklayan "Şirketler Yasası" ve büyük ölçüde İngiliz tayfalarıyla donatılmış İngiliz gemileri dışında belirli ülkelerden ithalatı yasaklayan "Denizcilik Yasaları" vb. ekonomik faaliyetle ilgili pek çok denetleme ve kısıtlamaların olduğunu vurgulaması ve bununla bağlantılı olarak, 1780-1860 yıllarında görülen teşebbüsün önündeki engellemelerin kaldırılmasının liberal "laissez-faire" yorumuna bağlanmasının bütünüyle çok basit görüldüğünü, zira on sekizinci yüzyıl sonu ile on dokuzuncu yüzyıl başında, uygulamadan ilk kalkan sınırlamaların çoğu zaman en etkisiz uygulama gücü olanlar olduğunu belirtmesi,²⁵³ incelememiz bakımından özel bir öneme sahiptir. Zira birçok çalışmada, devletin denetlemeciliği ve loncaların sınırlamacılığı Osmanlı'da kapitalizmin gelişmemesinin temel sebebi olarak gösterilmektedir. O halde şu soru cevapsız kalmaktadır: Devlet denetimi ve lonca kısıtlamaları Fransa ve İngiltere örneklerinde kapitalist gelişmeyi engellemezken neden Osmanlı'da engellemiş olsun?²⁵⁴

Osmanlı taşrasında, merkeziyetçiliği sağlamaya yönelik tımar sisteminin uygulandığı "salyanesiz eyalet"e karşılık, bu sistem dışında "salyaneli eyaletler"nin de olması, merkezkaç bir özellik taşımaktadır. Şöyle ki, 1527-1528 mali yılında Osmanlı Devleti'nin merkeze yakın Avrupa topraklarından toplanan gelirin % 23,16'sı, Anadolu topraklarındansa

253 Phyllis Deane, *age* s. 192-209.

254 Thompson'ın, 18. yüzyıl İngiltere'si için sorduğu soruyu biz 18. yüzyıl Osmanlı'sı için aklımızda tutuyoruz. Thompson, "paternalizm-riayet denkleği"ndeki *gentry*-ahali karşılıklılığı nosyonunu "tek sınıf toplum" ya da sınıfların ve çıkarların çoğulculuğu ya da konsensüsü nosyonlarına göre daha yararlı bulduğunu belirterek, cümlesini şu ifadeye bağlar: "Bizi ilgilendirmesi gereken, birbiriyle zıt çıkarların kutuplaşması ve kültürün buna tekabül eden diyalektikliğidir. 17. ve 19. yüzyıllarda egemen fikirler ve kurumlara karşı çok açık seçik bir direnme sözkonusudur: Dolayısı ile, tarihçiler bu toplumları bir çeşit çatışma terimleri içinde çözümlemeyi beklerler. 18. yüzyılda direnme, sık sık çok belirgin, doğrudan ve çalkantılı olsa da, daha az açık seçiktir" (*age*, s. 94). Thompson, *gentry* - pleb ilişkilerini çözümleyen insanın, uzlaştırmaz zıtlar arasındaki karşılıklı inatçı bir savaşın toplumsal "kuvvet alanı" ile karşı karşıya olmadığına değinir (s. 95).

% 19,75'i iltizam usulü ile toplanmıştır. Merkezden çok uzak bir taşra bölgesi olan Mısır topraklarında bu oran % 80'dir.²⁵⁵ Bir önemli özellik de yurtluk, ocaklık olarak irsi sancak beylerinin yönetimine bırakılan "sancak"ların ve Doğu Anadolu'da aşiret beylerinin yönetimindeki "hükümet" adı verilen bölgelerin ya da selatin ve vüzerâ hasları ile vakıf topraklarının, "serbest dirlikler" olmaları dolayısıyla her birinin merkeze çok zayıf bağılıklarıdır. Ayrıca, tımar sistemi dışında bir mali ve idari işlem olan ve vergi gelirlerinin toplanıp merkezi hazineye aktarılması işleminin iltizam yolu ile mültezime devredilmesi anlamına gelen "havale usulü" de özünde merkezkaç bir nitelik taşımaktadır. Zira bu uygulama ile, klasik dönemde idealize edilen görevler ayrımı belirsizleşmiş ve devletin merkezi otoritesini kurabilmek için uyguladığı yönetim zinciri birbirinden bağımsız halkalara dönüşmüştür. Bunun sonucunda, birçok mali ve idari birimin hukuki sahibi ile fiili sahibi farklılaşıp yetki ve egemenlik taşralı egemenlerin eline geçmiştir. O kadar ki, vali ve vezirin müteselliminden sadrazam ve kadın sultanın voyvodasına, malikâne sahibinin mülteziminden tımarlı sipahinin subaşısına ya da zengin tüccarlar, eşrafın yaşlı ve güngörmüşleri, ulema, imam-hatib gibi din adamları ile tarikat şeyhleri ve şehirdeki mazul ve mütekaid askerilerden oluşmuş "eşraf ve âyan"a (*âyan-ı memleket*)²⁵⁶ kadar, en tepeden/merkezden en aşağısına/taşraya kadar yayılan her yönetim birimi ve beldesinde asıl güç taşrada, diğer ifade ile taşra egemenlerindedir. Osmanlı belgelerine dayanarak belirtilmesi gereken önemli bir husus, taşra egemenlerinin bölge sakinleri ile mutabakata dayalı bir "diyalog" halinde olmalarıdır. Görevliler zümresinin müstahakk ve gayret-şîârî ve "cümlesinin ittifak"ı, (...) "sancaklusının bi'l-ittifak reyî"²⁵⁷ ile ve şayet ahali de kabul eder ise²⁵⁸ ilgili göreve gelmekte ve bu görevleri süresinde "terk-i edeb" edenleri "tenbih ve tedib" et-

255 Murat Çizakça, *İş Ortaklıkları Tarihi: İslam Dünyası'nda ve Batı'da*, çev. Şehnaz Layıkci, İstanbul, 1999, s. 124.

256 Özer Ergenç, agm, s. 87-97.

257 *Trnâvzon Şerîyye Sicili*, No: 1937, s. 70

258 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, c. II, Ankara, 1981, s. 1273. Örnekler çoğaltılabilir.

mek²⁵⁹ gibi yetkileri bulunmaktadır. “Badü’t-tenbih memnu olmayanlar ve taallül edenler”in ise “tazir”, “teşhir”, “zulm”, “şikence”, “habs” vb. gibi siyaset ile hakkından geleceklerdir.²⁶⁰

Bu ifadelerden, bir yandan taşradaki egemen/yöneten/askeri ve tabi/yönetilen/reayanın belde yönetiminde irade sahibi olduklarını, diğer yandan merkezi örgütün yerel toplumun kabul ya da reddedişlerini dikkate aldığını görmekteyiz. Burada ayrıca, eşraf ve âyanın “kültürel hegemonya”nın dışına çıkıldığı/terk-i cdeb edildiği durumlarda, reayaya önce tenbihde/öğütte - iknada - bulundukları, fakat ikna olmayıp/edeblenmeyip bu kültüre karşı direnişlerini/tepkilerini sürdürenleri son aşamada tedib ettiklerini/hadlerini bildirdiklerini - baskı uyguladıklarını - görüyoruz.

Demek oluyor ki, taşrada egemen sınıf olan eşraf ve âyanın, “devletin ideolojik aygıtları” ve “devletin baskı aygıtı” olmak üzere ikili bir işlevi vardır.

Değişim aşaması olarak adlandırabileceğimiz, klasik ile modernleşme arasındaki bu dönemde, ortalama 1600 sonrasında, Osmanlı Devleti’nin ideal-tipinin bozulması gibi sebeplerle, merkez ile taşra arasında kurulan hassas denge ve mutabakat da bozulmuştur. Bu gelişme, merkezdeki egemen yöneticilerin oluşturduğu “egemenler bloku”nun kimlik değiştirmesi ve taşrada tımar sistemi ve medrese eğitimi gibi devletin baskı aygıtı ve ideolojik aygıtlarının yarattığı “kültürel hegemonya”nın çözülmesine paralel olarak, siyasal sistemi değiştirmek için değil, aksine, klasik dönemdeki “*dair-i adalet*”in bozulmasına bir tepki mahiyetinde ortaya çıkan Celali İsyanları şeklinde kendini göstermiştir. Mustafa Akdağ’ı izleyecek diyebiliriz ki, Celali İsyanları, devlete ya da hanedana karşı bir zümre veya halk ayaklanması olmayıp, “aslında on altıncı yüzyılın başlarından beri imparatorlukçu Osmanlı düzeninin değiştirmeye başladığı siyasi ve sosyal koşullarla” paralel yürüyen ekonomik darlığın üzerine çöktürdükleri ağır bunalımın bütün Türkiye üzerinde yarattığı “büyük bir karışıklığın her sınıftan insanları birbirleriyle kanlı kavgaya tutuşturmasından çıkan olaylar”dır.²⁶¹

259 Özer Ergenç, agm, s.1273-4. Osmanlı resmi belgelerinde geçen önce tenbihlemek, olmazsa edeplendirmek ifadeleri, “nush ile uslanmayı etmeli tekdir, tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir” atasözü ile de örtüşmektedir.

260 *I. Selim Kanunnameleri*, muhtelif yerler.

261 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, İstanbul, 1995, s. 14.

Bu isyanların getirdiği önemli bir sonuç, Osmanlı toprak tasarrufunun temelini teşkil eden “miri arazi”lerin bazı bölgelerde “büyük çiftlik”lere dönüşme eğiliminin başlamasıdır. Şöyle ki, aralarında kapıkullarının da bulunduğu seyyiye sınıfından taşra egemenleri, köylülerin Celali İsyanları’nın sebep olduğu “büyük kaçgun” sırasında terk ettikleri toprakları sahiplenmekte, kölelerini ya da kiraladıkları adamlarını yerleştirerek buraları kendi özel arazileri haline getirmekteydiler. III. Murad’a (1574–1595) sunulan yazarı belli olmayan risalede daire-i adaletin işleyişini hatırlattıktan sonra bu işleyişin bozulması anlatılır:²⁶²

Bu takdirce memalik-i mahrusede vaki olan kasabalar ve karyelerün ekseri havass-ı hümayûn ve zeamat ve tımarlar olmak lazım iken şimdiki halde ekseri vakf ve mülk olup zeamat ve kılıç tımarlar cüz’i kalmıştır. (...) Anma insaf mıdır ki; sayir inam ve ihsandan ma’ada yalnız bir vezire kırk-elli paye karyeler temlik oluna? Vezaret gibi âli mansıb ile riayet olundukları kifayet itmez mi? Hususa vezir-i azam olana karye temlik olunmağa ne ihtiyac? Ol hod her kimün elinde mülk karye ve mezra’a ve degirmen ve çiftlik ve hammam ve bunların emsali ne bulursa birer tarikle almıştır. (...) Bu mikdar karye ve mezra’a temlik olunmağa sebep nedir? Bir-ikisi kifayet itmez mi? Diye sual buyurulursa cevab budur ki; vezir-i azam olduktan sonra adalet idüp felekte bir nam komağa mukayyed olmayup heman fırsat el virmişken kendimize vafır karyeler temlik ittirelim: kimi vakf idüp kimi evladımıza kalsun diyü bu sevdaiyle vilayeti yazdurmağa mubaşeret idüp gönderdikleri kâtiblere muhkem tenbih ederler ki: Kendünüzce bazı karyeler temlik ittirmek isteriz; gerektir ki yazduğunuz yirlerde etrafı vasi mahsulli karyeleri; kimini binbeşyüz akçaya ve kimini bin akçaya ve bazı alâ mezraları üçer-dörder yüz akçaya yazasın diyü ismarlamagın onlar dahı tek hizmet yanaşduralum diyü bir kırı iltifata dinin ve imamın satup on beş ve yirmi bin akçaya ve dahı ziyadeye mütehammil olan karyeleri defter-i cedide bin ve bin beşyüz akçaya ve dahı aşğa yazup defterin südde-i saadete götördüklerinde ol asıl karyeleri telhis idüp paye-i serire gönderdikte anlar dahı görürler ki yazuları cüz’i birkaç karye ve mezradır, çok nesne degil diyü temlik buyururlardı. (...) Mülkname-i hümayun yazıldıktan sonra kendülerine tabi olan bir kadiya ve yahud bir müderrise: “Var bu karyenün sınırın tayin eyle” diyü hükmi şerif ile gönderdikte ol dahi kezalik mansıb ucundan istikameti terk idüp, ol karyenin üzerine varup, kadimi sınırı üzerine gitmeyüp, etrafında olan zeamat ve tımar karyelerünün alâ yirlerin alup: “Bu karye sınırındadır” diyü cebren fuzuli bir

262 “Hırzûl-i Mülûk”, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, (der.) Yaşar Yücel, Ankara, 1988, s. 176-178.

yere taşlar diküp ve alametler nasb eyleyüp, mutasarrıftan sicill idüp, suretini imzalayup ve mühürleyüp südde-i saadete götürdükte ana göre sınır-name-i hümayun dahi yazdururlar ve ol yerleri alınan zeamet ve timar sahipleri başları havfından dava ve niza'a cüret idemezler.

Ama Osmanlı'daki bu eğilim hiçbir zaman İngiltere'deki gibi olmadı. On altıncı yüzyılın sonlarında İngiltere'nin bazı bölgelerinde belgelilerin elinde yaklaşık 200 dönümlük toprak birikmişti.²⁶³ Bunun anlamı bu dönemde İngiltere'de kapitalist çiftçilerden oluşan bir sınıf bulunmasıdır. Toprağın devlet mülkiyetinde, sadece tasarruf hakkının reayada olduğu Osmanlı Devleti'nde, verimli arazi üzerinden çiftlik arazisi Aydın'da (1528) 60, Erzurum'da (1540) 80, Musul'da (III. Murad) 80, Sirem'de (III. Murad) 70-80-90, Mora'da (1711) 80 dönüm olarak hesaplanmıştı. Ayrıca toprağın vasat (80-120) ya da verimsiz (130-150) olmasına göre bu oranlar değişmektedir.²⁶⁴ İnalıcık'ın belirttiğine göre, yaygın bir emek açığı olduğu için bu topraklar genellikle "çitlenmekte" ya da "hayvan çiftlikleri"ne dönüşmekte ve çoğu kasabalarda yerleşmiş sipahi ya da ulemadan olan tefeciler, reayanın miri arazi üzerindeki tasarruf haklarını devralmakta²⁶⁵ ise de, bizim için asıl önemli olan husus, klasik mutlakçı yapının problemler yaşadığı bu dönemde bile, Osmanlı monarkının bu tür gelişmeleri "men" etmesidir. Zira bahsedilen gelişmeler Osmanlı "kültürel hegemonya"sının dışında gelişmeler olup hukuki meşruluğu yoktur. 1609/H. 1018 tarihli adaletnamedeki ifadeye göre²⁶⁶ 1599/H. 1008 tarihinden itibaren çiftlik tutan her kim olursa olsun,

Çiftliği sahib-i arzdan tapu ile aldım diyu evvel karyeden alakasın kat' eylemez ise reaya ve be-reaya yerlerinden ihtiyarlarıyla karar eylemiş degillerdir. Zulemanın zûlm ve teaddilerinden firar eylemişlerdir. Anların çiftlikleri ve sair emlâki tapuya virilmez ve bunları kendü boyunlarına anun gibi çiftlik sahipleri

263 Colin Mooers, *age*, s. 46.

264 Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I: Kamınlar*, İstanbul, 1943, s. 8-13, 6-66, 307-308, 322-326. Bu eserden yapılmış bir derleme için bkz. Halil İnalıcık, "Çiftliklerin Doğuşu; Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *OTMTT* s. 18, dn. 3

265 Halil İnalıcık, *agm*, s. 22-23.

266 Halil İnalıcık, "Adâletnâmeler", s. 127-128. Muharrem ayının birinci gününden başlamak üzere üç sene içinde yerlerine geri dönen reayaya eski çiftlikleri ve sair mülkleri teslim olunacaktır. Bununla ilgili hatt-ı hümayun ile ferman her tarafa gönderilmiştir.

muhkem habs olunub çeşedd-i siyaset ile haklarından gelinmek için ahvalleri dergâh-ı muallama arz olunmak emr olunmuştur.

Devrim öncesi İngiliz egemen sınıfının, yaşadığı sıkıntılara çare bulmak üzere devlete isyan etmek suretiyle devletin ve toplumun mevcut yapısını tehdit etmesinin tersine, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dirlik sahibi egemen sınıf üyelerinin, devletin imtiyazlı yapısıyla yeniden bütünleştirilmek için isyan etmeleri²⁶⁷ dikkate değerdir. Osmanlı iltizam usulü misali, İngiltere ile Fransa'da da devletin aristokrasiyi içselleştirmek için uyguladığı taktik, makamları ve vergi tahsildarlığı görevlerini bu sınıf üyelerine satmaktır.²⁶⁸

Modern Avrupa Devletleri'nin kuruluşunda hükümdarlar, her şeyin ötesinde, soyluluğun belirli yerel ve siyasal güçlerini ele geçirmek zorundaydılar. Bunun anlamı mali ve askeri gücün yerel egemen-soyluların elinden çekilip alınması, bununla eşzamanlı olarak, soyluların kontrol altına alınıp itaatkârlaştırılmasıydı. Bu süreç içinde, devletler ister “çatışma” ya da “işbirliği”, ister “rekabet” ya da “rekabetçi-işbirliği” stratejileri uygulansınlar, L. Weiss ve J. M. Hobson'ın da dikkat çektikleri üzere,²⁶⁹ nihayetinde, feodal siyasetin çelişkilerini yalnızca despotik baskı yoluyla değil, aynı zamanda ikna yoluyla, kurumsal iktisat literatürünü kullanarak Weiss ve Hobson'ın “güçlü devlet modeli” ile söylersek, a- devletin topluma ulaşma ve doğrudan ilişkiye girme yeteneğini ifade eden nüfuz edici, b- devletin toplum kaynaklarını çekme gücünü tanımlayan çekimsel ve c-önemli sınıflar arasında karşılıklı işbirliğini temsil eden uzlaşmacı güçlerden oluşan “altyapısal uzlaşma stratejileri”²⁷⁰ ile de çözülebilirlerdi. Güçlü ve zayıf devlet olgusu da buna göre oluşmaktadır. Yani bir devletin güçlülüğü onun özerkliğini sosyal sınıflara despotik bir biçimde uygulaması ile değil, aksine, sosyal bağlar yoluyla içselleştirmesi ile

267 Karén Barkey, *age*, s. 58. Yazara göre; Osmanlı egemen sınıfı Osmanlı hanedanını devirmek istemiyordu. Osmanlı egmen sınıfı devleti tehdit etmeye başladığında, toplumun yapısı da zaten değişmişti. Ayrıca, özü itibarıyla farklı da olsa, İngiltere ile Fransa'da da devletin aristokrasiyi içselleştirmek için makam ve vergi tahsildarlığı görevlerini sattıklarına dair krş. Colin Mooers, *age*, s. 193–197.

268 Colin Mooers, *age*, s. 193–197.

269 Linda Weiss, John M. Hobson, *age*, s. 43. Krş. Reinhard Bendix, *Kings or People: Power and the Mandate to Rule*, Berkeley, 1978, s. 219. Bendix'e göre, kraliyet iltimaslarının ihsanı daima tebâyı itaat etmeye yönlendirmede tercih edilen bir yol olmuştur.

270 Linda Weiss, John M. Hobson, *age*, s. 18–19.

mümkündür. Devlet, toplumu birinci yol ile tecrit ederken, ikinci yol ile içselleştirir ve bu oranda da ekonomik ve sosyal enerji yaratır. Yazarların yapmış olduğu sınıflandırmaya göre,²⁷¹ 1470’te boyarların ekilebilir topraklarının % 80’ini kraliyet ailesine dağıtan Rusya, soylulukla çatışan, bu yüzden nüfuz etme yeteneği zayıf devlet tipine; devletin rant ve vergi toplama konusunda soylularla çatışırken hem onlara karşı üstünlük sağlamak, hem de mali-askeri birikimini maksimize etmek için köylü komünlerine dayanan kırsal bir üretimi teşvik ettiği Fransa, soylulukla rekabet ettiği için nüfuz etme yeteneği orta devlet tipine; devletin, yerel egemen sınıfın direnişini onları sarayda maiyetine alarak kırdığı, böylece bir yandan yerel egemen sınıfın sarayda itaatkârlaştırıldığı, diğer yandan bu sınıfın taşradaki gücünden yararlanıldığı İngiltere, soylulukla rekabetçi işbirliği içinde olan, bundan dolayı yüksek nüfuz etme yeteneğine sahip devlet tipine örnektir. Devlet tipleri, mülkiyet ve vergi toplama yöntemlerini de belirlemektedir. On yedinci yüzyıl sonunda ekilebilir alanlardaki komünal köylü mülkiyeti Fransa’da % 50, İngiltere’de % 25–30 oranlarındadır. Devlet yapılarının nüfuz etme yeteneklerine göre İngiltere bireysel, Fransa kolektif vergi toplama yöntemine yönelmiştir.

Özü itibarı ile kıyaslandığında, Osmanlı Devleti’nin uyguladığı vergi sistemi, *avarız haneleri*²⁷² örneğinde de olduğu üzere, “kolektif vergi sistemi”dir. Devletin, ülkenin bütün altyapısal kaynaklarını kullanabilmek amacıyla saldıgı vergiler/salgunlar, ilgili mahallerin hanelerine bölüştürülerek toplanır. Avârız hanesi, vergi yükümlülerinin mali gücüne göre belli bir miktar vergiyi verebilecek sayıda haneden oluşan itibari bir hanedir. Bir avarız hanesinin, bölgenin kaç hanesinin birleşmesinden oluşacağını tespitinin beldeden beldeye değıştiğı bu sistemde, 3, 5, 10 ya da 15 gerçek hane bir avârız hanesi sayılmaktadır. Mesela, 1607’de Ankara 5 hane=1 avarız hanesi olarak hesaplanmıştır. Böylece devlet daireleri, tespit edilen rakamı bir defa tayin ettikten sonra, her mintika-nın kadısına hükümler göndererek o mintikadaki avârız hanelerine göre hesaplanmış miktarlarda “*avârız-ı divaniyye*”yi toplamayı emrederdi. Askeri sınıf ile ilmi ve dini bazı mansıplılar *tekâlif-i örfiye* ve avarızdan muaf ise de, Osmanlı monarkı “*bitili-bitisiz*” demeyip herkese vergi sa-

271 Linda Weiss, John M. Hobson, *age*, s. 81–85.

272 Ömer L. Barkan, “Avârız” maddesi, *İA*; Özer Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, s. 53.

labilmektedir. Fakat ahali, mahallerinin nüfusunun, mesela eşkiya saldırısı sonucu azalması gibi sebeplerden dolayı kadıya müracaat ederek kalan nüfusun vergileri ödeyemez durumda olduğunu, avarız hanelerinin yeniden tespit edilmesini talep edebilmektedir. Ankara’da bu tür bir talep kabul edilmiş ve şehir ve köylerde avarız hanesi, kadı’nın yerel ileri gelenlerle görüşmesi ile yeniden tespit edilmiştir. Osmanlı’da devlet bu vergi örgütlenmesi ile hem gerektiğinde otoritesini kullanarak vergi muafiyetlerini iptal etmekte, hem tek tek haneleri birleştirip “kolektif vergi” toplamakta, hem de bu uygulamaların yarattığı sorunları “yerel egemenlerin görüşünü alarak” çözmekte, böylece de “altyapısal uzlaşma stratejileri”ni uygulamış olmaktadır. Bir kez daha, merkez-taşra diyaloguna dayalı, mutabakatçı kültürel hegemonya ile karşılaşyoruz.

Yerel egemenleri ikna etmenin ve merkezi siyasal iktidarı kurmanın temel unsuru, “kral maiyeti” ve “merkezi bürokrasi”nin kurulmasıdır.²⁷³ Bunlar idari mekanizmanın yerel egemen/soyluların elinden alınması ve bunların aşılmasının değil, aynı zamanda, soyluluğu kontrol etmenin de en etkin aracıdır. Tek tek incelendiğinde, mekânsal uzaklık soyluluğun yerel egemenliğinin temeli olduğuna göre, “kral maiyeti” uygulaması ile hükümdar taşradaki yerel egemen/soyluları merkezde denetiminde tutmayı amaçlamaktadır. Böylece merkeze çekilen soylu, yerel özerkliğinden arındırılıp, kralın iltimaslarına bağımlılaşır. Özellikle Prusya ve Rusya örneklerinde olduğu gibi, soyluların yerel bağları aracılığı ile taşraya nüfuz edebilme gücü düşünüldüğünde, sarayın neden onları yok etmediği de kolayca anlaşılabilir. Altyapısal uzlaşmayı besleyen “merkezi bürokrasi”, her şeyden önce, soyluların kontrolünün merkezci gücün elinde toplanmasında kullanılan bir stratejidir. Bu uygulama ile soyluluk, geçim araçlarını elinde tutsa da, yavaş yavaş devlet üzerinde sahip olduğu siyasal gücünü kaybetmiştir. Bu stratejilerin dikkat çeken bir sonucu olmuştur: Soylular kraldan iltimaslar elde etmek için birbirleriyle yarışırken, saray, soyluluğu parçalamaktaydı. Bu durumda kral, düşman sınıfı, Gianfranco Poggi’nin deyimi ile “böl-yönet” taktiği uygulayıp zayıflatmaktadır. Bundan böyle, rakip bir sınıf yapısından, çalışan bir sınıf konumuna dönüştürülen soylu sınıf,²⁷⁴ Rusya’daki “*mestniçestvo*/yerleştirme” sisteminin uy-

273 Linda Weiss, John M. Hobson, *age*, s. 47–55.

274 Linda Weiss, John M. Hobson, *age*, s. 53.

gulanmasında da görüldüğü gibi, saray ve bürokrasideki makamları elde etmek için de birbirleri ile mücadele eder olmuştur. Yerel egemen/soyluların devlet içine çekilip içselleştirilmesi, onların kendi bölgelerindeki ahali ile kurdukları yerel bağların koparılması sürecinin bir parçasıdır. Bu amaca yönelik olarak, mesela Rusya’da, yerel makamları ellerinde tutanlar yılda iki kez rotasyona uğramakta ya da devlet hizmetindeki soylular toprak sahibi oldukları yerlerde görevlendirilmemektedirler.

Bu uygulamayı Osmanlı ile karşılaştırdığımızda benzer bir ekonomi-politik ağı göze çarpar. İnalçık’ın “klasik çağ” olarak ifade ettiği dönemde²⁷⁵ Osmanlı Devleti, merkezîyetçi yapılanmasının sınırlarını oluşturan uçsuz bucaksız imparatorlukta, yerel ayrıcalıklarından vazgeçmeye pek gönüllü olmayan taşra egemenlerini askeri-sancak ve idari-kaza-birimleri ile sistemle bütünleştirmeye çalışmıştı. Devlet, ya geliştirdiği “böl-yönet” taktiği ile ya da “bürokratik uygulama” vasıtasıyla taşra egemenlerinin konumlarını ve mükâfat elde etme şansını kendine bağladı ve onları içselleştirdi.²⁷⁶ Metin Kunt’un, tevcih defterlerini inceleyerek yaptığı ve 1568–1574, 1578–1588, 1632–1641 yıllarına ait üç dönemi kapsayan çalışmasında da açıkladığı üzere,²⁷⁷ bu dönemde sancakbeyliğine taşradan ve merkezden yapılan atamalarda şu sonuç ortaya çıkmıştır: Taşradan atananların oranı, birinci dönemde yüzde 67,8 iken, ikinci dönemde yüzde 50,0’a, üçüncü dönemde yüzde 25,4’e düşmüş; bu oran, merkez söz konusu olduğunda, birinci dönemde yüzde 32,2, iken ikinci dönemde 44,6’ya, üçüncü dönemde ise yüzde 49,2’ye çıkmıştır. Üç dönem bo-

275 Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: Classical Age, 1300–1600*, New York, 1973.

276 Karen Barkey, *Age*, s. 26–27. Barkey bu incelemesinde geniş bir tarihsel-sosyolojik literatür taraması da sunmaktadır. Girişte, Osmanlı’nın merkezileşmede klasik dönemde izlediği yol ve on yedinci yüzyılda karşılaştığı krizi tartışıp, daha sonraki bölümlerde Osmanlı’nın yerel egemenler, reaya ve celalilerle girdiği müzakereci ilişki gibi konular hakkında karşılaştırmalı ve yeni bakış açısı geliştiren kuşkırtıcı çözümlemeler yapmıştır.

277 Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 72–79. Dönemin layiha yazarları ise atamalarla ilgili hoşnutsuzluklarını dile getirdiler. Görev sürelerinin kısa tutulması Veliyyüddin’in telhisindeki şikâyetlerdendir; “Beyler, konumları sürekli ve emniyetli olmayınca adaletsiz davranma eğilimi gösteriyor, adaletsizlik alıp başını yürüyünce da halkın rahatı kaçıyor, ülke sıkıntıya ve kargaşaya düşüyor.” Karen Barkey, *Age*, s. 81. Barkey’in belirttiğine göre, bu sözlerden, on yedinci yüzyıldaki taşra yöneticilerinin en önemli kaygılarının, hangi mevkiye atanacakları ve bu konumda kalmayı nasıl başaracakları olduğunu anlarız.

yunca, taşraya yerelden yapılan atamaların yüzdesi düşerken, merkezden yapılan atamanın yüzdesi artmaktadır.

Diğer hususlar, ilk dönemden üçüncü döneme doğru görevde kalma sürelerinin bir-iki yılı geçmemesidir. Gittikçe uzayan mazuliyet sürelerini takiben, göreve atanma yerleri, aynı sancak, vilayet ya da komşu vilayette kümelenmektedir. Buna göre, uyguladığı denetim stratejisi ile devlet, hem taşraya merkezden görevli kişileri atayıp bu makamları kendi denetiminde tutmaya çalışmakta, hem atanmaları atandıkları yerde kısa süreli tutup onların yerel egemenlerle ittifaklar kurarak kendi otoritesi-ne muhalefet yapması ihtimalini engellemeyi amaçlamakta, hem de atanmaları yakın mekânlarda tutup tecrübesizlik problemini aşmayı, zaman ve nakit kaybını önlemeyi düşünmektedir. Böylece, resmi görevliler, on yedinci yüzyıldan itibaren devletin yaşadığı sosyo-ekonomik ve askeri sorunlardan etkilendiklerinde bile, kazanç sağlamak için devletin bahşedeceklerine bakmayı sürdürdüler. Kendi varlık sebepleri olan devlet aygıtına, muhalefet ya da isyan etmeyip onun içinde ilerlemeyi amaçladılar. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, hükümdar ihsanı, tebaayı itaatkârlaştırmaktadır.

Kunt'un çalışmasına, Nagata'nın âyanlıkla ilgili incelemesi ile devam edelim.²⁷⁸ 1768–1774 Osmanlı-Rus savaşı döneminde Tuna sahilinde bulunan Niğbolu kazası âyanı Varnalızade İbrahim Ağa, bir taraftan devlet memuru sıfatı ile devletin kendisine yüklediği görevleri yerine getirirken, diğer taraftan da oğlu Selim Ağa'yı Halil Hamid Paşa'nın dairesine vererek oğluna "kapıcıbaşılık payesi" temin etmişti. Bundan başka, Niğbolu âyanlığını da oğluna intikal ettirmişti. Konumuz itibarı ile ilginç olan asıl husus, Selim Ağa'nın, savaş sonrası dönemde yine Hamid Paşa'nın himayesinde vezirliğe kadar yükselerek, devlet tarafından, taşradan merkeze doğru içselleştirilmesidir. Aynı şekilde, Rusçuk âyanı Süleyman Çelebi Ağa'nın oğullarından es-Seyyid Hasan, Yergöğ'ün Rus işgalinden kurtarılmasını sadrazam Muhsin Paşa'ya vaat edip, karşılığında vezirlik istemiştir. Gerçi vaadini gerçekleştirememiştir ama yine de devlet tarafından içselleştirilerek, 1790 yılında sadaret ma-

278 Yuzo Nagata, "Muhsinzade"den özetlenmiştir. Metinde olmayan tarihsel-sosyolojik yorumlar bize aittir.

kamına kadar yükselip Şerif Hasan Paşa olarak tanınmıştır.²⁷⁹ Örnekler çoğaltılabilir.²⁸⁰

Osmanlı merkezi, âyanlığa, tebaaya ulaşabilmesinde bir aracı sınıf olması bakımından önem vermektedir. Buna karşılık, âyanlar, merkeze savaşta lojistik kaynak bulmak²⁸¹ vaadinde bulunup âyanlıklarını sağlamlaştırmışlar, bununla da yetinmeyip, padişah ya da sadrazamdan kapıcıbaşılık ve mütesellimlik gibi unvan ve memuriyetler elde etmişlerdir. Kapıcıbaşılık memuriyetinin senelik maaşı 420 kuruş iken, kapıcıbaşı unvanlı âyanlarda bu meblağın ortalama yıllık 32.000 kuruşa denk gelmesi bu makama olan talebi açıklayabilir. Fakat bu maaş oranı bir yana, özellikle merkezden kapıcıbaşı unvanı alan taşra âyanlarının daha sonra vezirliğe kadar yükseltilerek devlet tarafından içselleştirilmeleri, merkez-taşra mutabakatına dair önemli ipuçları vermektedir.

279 Yuzo Nagata, “Muhsinzade”, s. 76.

280 Yuzo Nagata, “Muhsinzade”, s. 97. Savaş sırasında ya da sonrasında valilik ve vezirliğe kadar yükselen kaza âyanları yedi kişidir. Yenişehir âyanı Müderris Osman Efendi, Çatalca âyanı Çatalcalı Ali Ağa, Rusçuk âyanı Çelebizade es-Seyyid Hasan, Niğbolu âyanı Varnalızade Selim Ağa, Zihne âyanı Molla Mesut Ağa-oğlu Hasan, Eşme âyanı Curazade Ahmed, Ahyolu ve Aydos kazaları âyanı Mehmed Haseki. Sonuncu örnekteki kişi iki kazanın birden âyanıdır. Fakat bu uygulama üzerinde tartışma vardır. Numan Bey bir kazada bir kişinin âyanlık memuriyetine atanmasını savunurken, aksine, Penah Efendi bir kazanın tek kişinin idaresine verilmesine karşıdır. Merkezin taşraya müdahalesini istemeyen Numan Bey karşısında, Penah Efendi merkezin belirleyiciliğini temsil etmektedir. Tartışanlar hangisini tercih ederlerse etsinler, Kunt’un araştırması bize son sözü söyleyecek olan padişahın tercihini göstermektedir. Nagata’nın, *Tarihîte Âyanlar* incelemesinde (s. 191.), II. Mahmud’un merkezileşme politikasında Karaosmanoğulları’nın artık âyan olmaktan ziyade hükümet kadrosunda yer almak suretiyle bölgedeki aile nüfuzunu sürdürmek istemelerine ilişkin saptaması ise bir âyan tercihinin göstermektedir. Tartışma hakkında ek bilgi için bkz. Yavuz Cezar, *age*, s. 142–148. Cezar’a göre Penah Efendi “her kazada bir mukataa” ilkesini benimsemiştir. *age*, s. 144. Osmanlı Devleti’nin “makam satışları” uygulamasını, Musul örneğinde, “katmanlararası devingenliğin itici güçleri” olarak algılayan bir yorum ile karşılaştırmak için bkz. Dina R. Khoury, *age*, s. 127–135. Khoury’ye göre makam satışları daha erken olmasa bile en azından on altıncı yüzyılın sonlarına gelindiğinde sıklıkla görülen bir uygulama olup, on yedinci yüzyıl nasihatnamelerinin başlıca konusuydu, *age*, s.128.

281 Çeşitli bahanelerle seferlere katılmak istemeseler de, âyanın toplayabileceği asker sayısı 30.000 kişiye yaklaşabiliyordu. Tımarlı sipahilerin toplayabileceği asker sayısının birkaç bin kişiyi geçmediği düşünülürse bu desteğin merkez için önemli daha net kavranır. Yuzo Nagata, “Muhsinzade”, s. 78.

Bu bakımdan, Fransa ile İngiltere isyanlarının Osmanlı ile karşılaştırılması ilginç olacaktır.²⁸² Osmanlı'da olduğu gibi, Fransa'da da kralın soylu muhalifleri hiçbir zaman mutlakçılık karşıtı olmamıştır. Muhalefetleri, çoğunlukla kralın gücünün “mutlak” olmasını onaylamakla birlikte, bu gücün sınırlandırılması yönündeydi. Paris Parlamentosu da, taşra parlamentoları da, kralın mutlak egemenliğine meydan okumamıştır. Zira, parlamentolar kraliyet memurlarıydı ve bu bakımından varlık sebepleri bizzat kralın şahsında temsil edilen mutlak devletti. Aksine, aynı dönemde İngiltere'deki isyan, mutlakçı devletin ve onun muhafaza etmeye çalıştığı toplumsal yapının üstünlüğüne meydan okumaya hazır, doğuş halinde bir burjuva sınıfının muhalefetine varlığından dolayı, “mutlakiyet” karşıtıdır. İngiltere'de devlet hızla, girişimci tarım kapitalistlerinin sınıfsal çıkarı doğrultusunda işleyen bir devlete dönüştü. Denilebilir ki İngiliz Devrimi'ni harekete geçiren bağımsız küçük üreticiler ve *yeoman* çiftçileri gibi bir orta sınıfın bir eşini Fransa'da görmek imkânsızdır. Fransa'da yeni toprakların tarıma açılması, çitleme, mülklerin sağlamlaştırılması, yeni tarımsal tekniklerin kullanılması vb. tarım devrimini andıracak hiçbir gelişme olmamıştı. Halbuki İngiltere'de, özellikle güney ve doğuda, pek çok toprak sahibi mülklerini yeni bir biçimde işlemeye başlamışlardı bile. İngiltere örneğinde,²⁸³ hem ortaçağda hem de on yedinci yüzyılda, bir mülkün ilk işlevi toprak sahibinin geçimini sağlaması iken, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte pek çok toprak sahibi, mülklerinin ürününün ailelerince tüketilemeyen kısmını pazarlamaya ya da topraklarını pazar için üretim yapacak bir çiftçiye kiralamaya başladılar. Böylece toprak sahipleri mülklerini yeni bir biçimde, bir parasal kâr kaynağı, esnek olan ve artırılabilir kârların kaynağı olarak da görmeğe başladılar. Eric Hobsbawm'ın hesabına göre, on sekizinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde, kendi arazisini aile fertleriyle birlikte işleyip geçimini esas olarak kendi ürettiklerine dayandıran küçük çiftçiye, diğer ülkelere kıyasla, Kuzey ve Batı'nın bazı bölgeleri ile Celtic'in geri kalmış civar bölgeleri dışında, giderek daha az rastlanmaktaydı.²⁸⁴

282 Colin Mooers, *age*, s. 68–71; Barrington Moore Jr, *age*, s. 9–126.

283 Christopher Hill, *1640 İngiliz Devrimi*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul, 1983, s. 27.

284 Eric J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, çev. Yalçın Gülerman ve Abdullah Ersoy, Ankara, 1987, s. 16.

İngiltere’de, 1690 ile 1750 yılları arasındaki dönemde toprağın değeri iki katına çıkınca, mülk sahipliği, küçük *gentry* ve *yeoman*’ler aleyhine gelişerek sınırlı sayıdaki daha büyük toprak sahiplerinin elinde toplanmaya başlamıştı. 1750’de İngiliz toprak mülkiyetinin karakteristik yapısı şöyledir: Birkaç bin toprak sahibi, bunların topraklarını kirala-
yan onbinlerce kiracı-çiftçi, kiracı-çiftçilerin hizmetindeki yüzbinlerce tarım işçisi, uşak veya çok küçük mülk sahipleri. Küçük mülk sahipleri zamanlarının büyük bir bölümünde kendi emek güçlerini de kiralamak zorundadır.²⁸⁵ Dönem dönem çitlenen arazinin miktarı konuyu daha iyi açıklayacaktır. Getirisi en verimli sermaye kullanım aracı olmasın-
dan dolayı, lordlar, on sekizinci yüzyılın başlarında kitlesel çitleme işine yöneldi ve 1710 yılında parlamentoda ilk çitleme yasası görüldü. Ta-
kiben, 1720–1750 arasında konuya dair yüz, sonraki onyılda yine yüz, 1760–1779 arasında dokuz yüz ve çitleme faaliyetlerinin doruğa çıktığı 1793–1815 arasında iki bin yasa parlamentodan onay aldı. 1760’tan önce dört yüz bin hektar, 1845’te “Genel Çitleme Yasası”nın çıkarılmasıyla birlikte iki milyon hektar açık arazi daha çitlendi. 1700’den sonra İngiltere’nin işlenebilir topraklarının yaklaşık olarak yarısı, diğer bir hesapla yaklaşık altı milyon hektar açık arazi çitlemeye konu oldu. Yine aynı dönemde işgaller yüzünden kırk bin-elli bin civarında küçük çiftliğin ortadan kalkması ve bunu takiben yapılan kamulaştırmaların, İngiliz kırsına egemen olmaya başlayan büyük kapitalist çiftliklere emek gücü sağlayan kır proletaryası yaratması konunun bir diğer yönüdür.²⁸⁶ 1790 yılında toprak ağaları, işlenmiş toprakların yaklaşık olarak dörtte üçüne sahipti ve bu topraklarda çalışan küçük mülk sahipleri ülkedeki toplamın yaklaşık yüzde on beş-yirmisi arasındaydı. Aşışılmış anlamıyla bir köylülük ise artık yoktu.²⁸⁷ Bahsedilen iktisadi gelişimin hukuki yansıması şöyledir: 1700–1760 yılları arasında parlamentodan geçen çitleme yasalarının sayısı yılda ortalama dört, 1760–1792 yıllarında ortalama kırkın üzerindedir. Bu ortalama, savaş sonrasında seksene yükselmiş, nihayet 1815’ten sonra yasaya konu olacak toprak kalmayın-

285 Eric J. Hobsbawm, *age*, s. 16. Hobsbawm’a göre, bu gelişim önemli bir nakit gelirler ve nakit karşılığı satışlar sisteminin varlığını düşündürmektedir.

286 Colin Mooers, *age*, s. 201.

287 Eric J. Hobsbawm, *age*, s. 70.

ca çitleme yasaları önce azalmış, 1845'te ise bu işlem hemen hemen tamamlanmıştır.²⁸⁸

Çiftlik konusunun Osmanlı'daki görünümünü inceleyen C. Gandev'in, her ne kadar Veinstein kendisini onaylamasa da,²⁸⁹ on sekizinci yüzyılda Vidin örneğinden hareketle ulaştığı sonuç,²⁹⁰ toprakta, feodal nitelik taşıyan tımar sisteminin yerine çiftliklerin ortaya çıkmasının feodalizmden kapitalizme geçiş anlamına geldiğidir. Bunun doğal sonucu olarak, reaya, kirasını ödeyen özgür bir toprak işçisi değildir; proleterleşmiş ve ücretli bir işçiye dönüşmüştür. Khoury'nin, 1750–1850 arasında Musul Eyaleti örneğinde yaptığı çalışmada savunduğu temel görüş ise, Musul'da ticari tarımın oluşması ve gelişmesine karşın, bu gelişimin tarımsal kapitalizmi ortaya çıkarmadığıdır. Khoury'ye göre, Osmanlı egemen sınıfı yeni üretim teknikleri geliştirmemiş ve bu sınıfa mensup olanlar, yukarıda değinildiği üzere, mevcut servetlerini siyasal ve toplumsal mevkillerini korumaya ya da rakipleriyle mücadele etmeye harcamıştır. Khoury, devletin ideolojik yapısının, artığa el koyma sürecinde belirleyici rol oynamaya devam ettiğini ve işbölümünün kısıtlı kalmasının orta köylülüğün gelişmesini engellediğini de eklemektedir.²⁹¹ Veinstein, çiftliklerin doğuşunun, Selaniki, Ayni Ali Efendi, Koçu Bey ve Sarı Mehmed ile *Kitab-ı Müstetab*'ın adı belli olmayan yazarı tarafından ileri sürüldüğü ve bazı Osmanlı tarihçilerince de az çok kabul gördüğü gibi, geleneksel sistemin yıkılışıyla ilgili bir süreç olmadığı kanısındadır. İncalcık'ın, önceki İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da mevât arazinin, “temlikname” ve “sınırname” gibi padişahın resmi izin belge-

288 Herbert Heaton, *age*, s. 32. Krş. Phyllis Deane, *age*, s. 36–40. Deane 1700–1760 yıllarında Parlamento kararına dayalı çevirmelerin yavaş ve istikrarlı olduğunu belirtir. Şöylé ki, Parlamento'da önemli faaliyetlerin görüldüğü yıllar sadece 1729–1730 ve 1742–1743 dönemleridir. 1827–1860 yılları arasında Parlamento yasaları ile, ortak yararlanılan mera ve korulardan çevrilen alan 33.000 hektardan daha azdı. 1761–1792 arasında bu oran 212.000 hektara ulaşp Napolyon Savaşları döneminde 450.000 hektara yaklaştı. 1815–1845 yıllarında ise tekrar 90.000 hektarın altına düştü.

289 Gilles Veinstein, agm, s. 40. C. Gandev, “L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XIII^e siècle”, *Etudes Historiques*, I, 1960, 207–220, başlıklı makaleye atıf.

290 Gilles Veinstein, agm, s. 37.

291 Dina R. Khoury, *agm*, s. 178–179.

leri ile varlıklı kişilere verilmesi sonucu, büyük çiftliklere dönüşmesinin hiç de kanuna aykırı olmadığı ifadesine atfen,²⁹² erken dönemden itibaren sistemle uyum halinde varlığını sürdüren içsel bir gelişim yaşandığına değinen Veinstein,²⁹³ böylece, Wallerstein'cı çevreselleşme görüşünün öne sürdüğünden farklı olarak, bunun dış pazarın taleplerin belirlediği dışsal bir gelişim olmadığını da vurgulamış olur.²⁹⁴ Ona göre, zeytinyağı, meyve, şarap ve ipek vb. malların öne çıktığı bazı bölgelerde küçük birimleri birleştirmek suretiyle kurulan ve tamamen yasal bir temele dayanan bir “büyük çiftlik tipi” ortaya çıkmıştı. 1560'lı yıllarda Avlonya'da varlıklı Yahudilerin birkaç bağı ellerinde toplaması buna ilişkin bir örnektir. Aslına bakılırsa çiftliklerin doğuşu zaten erken zamanlardan itibaren mevcuttur. Fakat acaba, büyük çiftlik mülkiyeti Veinstein'in dediği gibi sistemle uyum içinde midir? Yukarda verdiği örnek bunu mu kanıtlar? Zira bu tür gelişmeler klasik döneme ait layihalarda hiç de meşruluk ifade etmiyor. Hırzû'l-mülûk'ten yaptığımız şu alıntı konuya dair güzel bir örnektir:²⁹⁵

Memleket ve vilâyetler feth olunmaktan maksud tevsî-i memalik ve teksir-i hazayindir; yohsa vüzeraya ve gayra temlik için değildir Lâzım olan oldur ki, min bad vüzeraya ve gayra karyeler ve mezralar ve bi'l-cümle arz-ı miriden bir nesne temlik olunmak reva buyrulmaya.

292 Krş. Halil İnalıcık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, s. 20–22.

293 Gilles Venstein, agm, s. 39–40. Ona göre, on sekizinci yüzyılda da bu kategoriden topraklara rastlanmaktadır. Mesela 1757'de Kalamata'nın kocabaşısı Panayot Benakis'in topraklarının büyük bir kısmı, Stoianovich'in araştırmasındaki Çey (Çay) Bey'in on sekizinci yüzyılda Koron Bölgesindeki zeytinlikleri, ayrıca, Faroqhi'nin incelemesindeki Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa'nın on dokuzuncu yüzyılda Edremit'teki zeytinlikleri bu tür çiftliklerin örnekleridir (s. 42–43). Veinstein bu örneklerden hareketle, klasik toprak rejiminin çerçevesi içinde, bu rejimin geleneksel kalıpları ihmal edilmeden “mülksüzleşme”nin olabileceği sonucuna varır ve ekler: mülksüzleşme mutlaka tımar sisteminin bozulmasına bağlı olarak sonraki zamanlarda ortaya çıkan bir olgu değildir (s. 43).

294 Konuyla ilgili olarak, Musul örneği (Dina R. Khoury, *age*, s. 168) bu bölgedeki arazilerde üretilen ürünlerin arazinin şahsi tüketimine veya yöre pazarına yönelik olduğunu ortaya çıkarır. Aynı şekilde, İzmir örneğinde de (Yuzo Nagata, *Tarihîte Âyânlar*, s. 135) çiftlikler büsbütün piyasaya yönelik “monokültür” çiftlik işletmeciliğinden çok uzak karakter taşımaktadırlar.

295 “Hırzû'l-Mülûk”, s. 178.

Eğer kısa bir zaman için bile “karyeler ve mezzarlar temlik olunursa varidat masarife kifayet itmediginden” ve bundan dolayı kılıç tımarları azaldığından, Allah’a sığınılır ki, herhangi bir düşman saldırısı durumunda küllî ıztırap çekilir. Bundan dolayı da:²⁹⁶

Asıl münasip olan hiç temlik olunmamak gerektir.

Osmanlı kültürel hegemonyasında bu konu o kadar önemlidir ki, vüzeradan Piri Paşa yüksek devlet hizmetlerinde bulunduktan sonra Gazi Sultan Selim Han’dan “zühr-i ahiret için kendüye bir karye temlik olunmak babında istida-yı inayet eyledükde” bile hükümdar şöyle buyurur:²⁹⁷

Pirî bilürem seni, sadakat ve istikametle ittigün hidmet mukabelesinde enva-ı riayete mustahakk olmuşsındır. Lâkin benden ne taleb idersen eyle, karye temlik olunmasın reca eyleme, Hocam Mevlana Halimi’ye bir karye temlik itmiştim. Hatır-ı şerifime geldükçe def-i ızdırab idemem. Padişahlara lazım olan asker ve memlekettir.

Alıntılarda, dirlik ve düzenin sürdürülmesinde temel dayanak noktası olarak algılanan “temlik olunmasın” tarzında ifade edilen algılayış ve davranış biçimi ile devlet, “özel mülklüleşme” eylemlerini engellemek istemektedir. Aksi davranış yani “çitleme” ve “büyük çiftliklerin oluşumu”, devletin nazarında hegemonya krizine işaret eder ve bu kriz aynı dönemde yayımlanan adaletnameler ile giderilmeye çalışılır. Bu aşamada denilebilir ki, merkez-taşa ilişkilerinde, Osmanlı Devleti’nin bünyesinde bulunan adem-i merkezîyetçi özellikler on yedinci yüzyılda devletin klasik özelliklerinin çözülmesine paralel olarak açık seçik ortaya çıkmıştır.

C. Osmanlı’da Sınıfsal Yapı

Toplumun bir organizma gibi görülüp, herkesin hak ettiği toplumsal sınıfta bulunduğuna ve bu mevkinin dışına çıkmaması gerektiğine dair Eski Yunan (Platon), Yakındoğu (Nasırüddin Tusi) ve Orta Asya (Kutadgu Bilig) uygarlıklarına ait dengeli toplum yaratma anlayışı, Osmanlı Devleti’nde de devam etmiştir. Organizmacı görüşün Osmanlı’daki yansımasına göre insan toplulukları da insan vücudu gibi dört organdan

296 *age*, s. 178.

297 *age*, s. 179. Aslında “Padişaha lazım olan asker ve memlekettir” ifadesi, ilerde işleyeceğimiz, daire-i adalet anlayışının bir parçasıdır.

(*erkân-ı crbâ'a*) oluşur ki her organın ayrı bir hayati işlevi vardır. Toplumdaki sınıflar da dört ayrı organdan oluşur: (1) ulema, kana; (2) asker, balgama; (3) tüccar, safraya; (4) reaya, sevdaya benzer. Nasıl ki kan, balgam, safra ve sevdanın dengeli olması sağlıklı vücut için gereklidir, ulema, asker, tüccar ve reaya sayısı da sağlıklı toplum için dengeli, gereğinden az ya da çok olmamalıdır.²⁹⁸ Oluşturulan bu kültürel hegemonya, Osmanlı Devleti'nde kendini, *dâire-i adalet* olarak ifade eden paternalist dünya görüşü ile meşrulaştırdı ve sürdürdü. *Dâire-i adalet'e* göre:²⁹⁹

Saltanat-ı aliyenin şevket ve kudreti asker ile ve askerin bekası hazine iledir. Ve hazinenin tahsili re'aya iledir. Ve re'ayanın bekası adl-ü dad iledir.

Adalet, paternalist dünya görüşünün merkezinde yer alan bir kavramdır. Osmanlı padişahlarının, zaman zaman, devlet otoritesini temsil eden askeri sınıf üyelerinin reayaya karşı bu otoritelerini kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adaletle aykırı tutumlarını olağanüstü tedbirlerle yasaklayan adaletnâmeler yayımlamaları ve kadıların ilgili beyannameyi mahallelerde ve cemaat pazaryerlerinde reayaya *nidâ ve iz'ân ve tefhim ve i'lân* ettirip³⁰⁰ (çağırıp, anlatıp ve bildirip, yayıp), reayadan bir kişi bunun kopyasını isterse bir kelimesini bile *ketm cylemeyüb/gizlemeyip* ücretsiz vermesi şartı, toplumu himaye etmeye yönelik bu paternalist anlayışın bir yansımasıdır. Eşraf ve âyan devletin taşradaki baskı aygıtı ve ideolojik aygıtlarından olmalarına karşılık, oluşturulan kültürel hegemonyanın dışına çıkıp kendileri suiistimalde bulunurlarsa,³⁰¹

Kadılar dibekte döğölüp helâk olub ve beylerbeyiler subaşıları ve ümenâ ve 'ummâl ve sayir zâbitlerdir, salb ve siyaset olunmak mukarrerdir. Mazhar-i

298 *Naima Tarihi*, çev. Zuhuri Danişman, İstanbul, 1967, s. 39-40. Aynı görüş, Osmanlı'da gelenekselci reformcularda sürekli tekrarlanır. Örnek olarak krş. Aynı Ali Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eynlet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bınların Mali Güçleri*, çev. Hadiye Tuncer, Ankara, 1964, s. 43. Ayrıca bkz. "Kitab-ı Müstetab", *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, haz. Yaşar Yücel, Ankara, 1998, Giriş kısmı.

299 *Koçu Bey Risalesi*, haz. Yılmaz Kurt, Ankara, 1994, s. 65. Günümüz Türkçesine göre: "Padişahın gücü asker ile, askerin beslenmesi hazine ile, hazinenin zenginliği reaya ile, reayanın refahı adalet ile adalet ise Padişah/Devlet ile (Padişahın gücü ... böyle devam eder.) sağlanır". Osmanlı paternalist görüşü hakkında bkz. Huricihan İ. İnan, agm, s. 60-61.

300 Halil İnalçık, "Adâletnâmeler", s. 88.

301 Halil İnalçık, agm, s. 88.

ceşedd-i 'ikâb ve sezâ-yi hakâret ve 'itâb okursız. Kendüye amân ve zamân vermeyüb tûğ-i hakâret ve scyf-i siyâset ile hakkından gelinmek mukarrerdir.

Reyanın, taşra egemeni cşraf ve âyanı şikâyet³⁰² edebilerek devletten adalet talep edebilmesi, devletin de adaletnameler yayımlayıp bu talebe karşılık vermesi, reyanın adalet ve nizam ilkelerine göre işleyen paternalist kültürel hegemonyayı benimsemesi anlamına gelmektedir. Devlet reayaya adalet götürerek hem onun gözünde kendi siyasal iktidar meşruiyetini, hem de merkez ile taşra arasında mutabakata dayalı diyalogu canlı tutmak istemektedir. Siyasal-toplumsal sistemin kalımlılığı üzerine oluşturulan “daire-i adalet”in dışına çıkıldığı takdirde devlet yönetiminin ve toplumun dengesi şaşar, ahengi bozulur ve Osmanlı anlayışı ile ifade edersek, adaletsizlik olur. Halbuki bu konuda adaletnamelerin amacı açıktır:³⁰³

Hilaf-ı şer ve kanun ve ınuğayir-i emr-i hümayun ibda olunan bidatleri bi'l-külliyce ref edib vilayetin emn u amanının ve reayaya ve bereayayı itminanına erişmek maksadına ulaşmak.

Padişahın, devlet, ordu, hazine ve toplumun merkezine yerleştirildiği ve adalet ilkesinin din ve kavim ayırımı gözetmeksizin bütün tebaaya uygulanmasını kabul eden evrenselci ve merkezi devletçi bu siyasal tasarımda, devletin güçsüzleşmesi ile daire-i devletin işlememesi arasında bağlantı kurulmaktadır. Nitekim Ayni Ali Efendi'de dile gelen, eskiden reaya sipahiye mahsus bütün haklardan men edilirken şimdi onların kapıkulu olmasından dolayı adalet kalmadığı³⁰⁴ düşüncesi, genelde on yedinci yüzyıldaki bütün reform layihalarında, işlenmiştir. Çünkü ideal Osmanlı yapısında taşlar yerinden oynatılmıştır.

Buna göre, devletin daire-i adaletçiliğine karşılık ideal Osmanlı insanı, bulunduğu toplumsal sınıfta sabit, siyasal sisteme ve hükümdara/ulü'l-emre mutlak itaatkâr ve vergisini ödeyen, üretimi aksatmayan kişidir. Aksi durum “hegemonik kriz”e işaret etmektedir. Bu durum, elbette ki, Osmanlı'ya atfedilen durgunluk/değişmezlik ve mevcut yapıyı tutucu bir

302 Taşrada egemen sınıf üyelerinin herhangi bir sui istimleri durumunda, reyanın şikâyetleri için kadiya, hatta mahalli çözüm yollarının tıkanması halinde, doğrudan doğruya bir nevi temyiz mahkemesi özelliği taşıyan Divan-ı Hümayun'a bile müracaat edebileceği hakkında bkz. Feridun Emecen, “Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Mahkeme”, *Eyüp*, s. 73–81. Krş. Halil İnalçık, *agm*, s. 50–52.

303 Halil İnalçık, *agm*, s. 52.

304 Ayni Ali Efendi, *agm*, s. 43.

şekilde sürdürmek anlamı yüklenen tradisyonalizm anlamı taşımaz. Herhangi bir devletin, özü itibarıyla, kurmuş olduğu ekonomik, politik, sosyal ve kültürel yapısını sürdürmek istemesi doğaldır. Devletin bu tavrında Osmanlı'ya özgü bir nitelik yoktur. Aksi takdirde gelenekçi eski rejimi şiddete dayalı bir şekilde değiştirmeyi amaçlayan devrim kelimesi anlamsızlaşır. Devlet iktidarını devrimle ele geçiren sınıfların devrim sonrası rejimi sürdürmek için tutuculaşmaları konuya açık bir örnektir. Genç'in³⁰⁵ Osmanlı'yı tanımlamakta kullandığı üç yapının (provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonalizm) Osmanlı'ya özgü olmayıp Avrupa tarihinde de görüldüğüne, Eldem³⁰⁶ dikkat çekmektedir. Eldem'in savunduğu şudur: on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda, Osmanlı gibi Batı devletleri de (a) fiskalist bir uygulama ile her tür vergileri geliştirerek mali güçlerini sağlamlaştırmaya çalışmışlar, (b) provizyonist bir uygulama ile sırf toplumun refahını değil, aksine devletin bekasını da sürdürmeyi istemişler, (c) tradisyonalist bir uygulama ile kendi devlet yapılarını sürekli kılmaya çalışmışlardır.

Eldem'in bir başka uyarısı, paternalist dünya görüşünün de Osmanlı'nın bir icadı olmayıp, merkantilizm kisvesi altında da olsa, Fransa'nın ekonomi politikalarının önemli bir unsuru olduğu hakkındadır.³⁰⁷ Ona göre bu anlayış o kadar belirgindir ki, Pierre le Pesant de Boisguilbert (1646–1714) kitabına “XIV. Louis Döneminde Harap Edilen Fransa” adını vermiş ve ihraç yasakları ve provizyonist politikalarla kontrol altında tutulan tarım ürünleri fiyatlarının, uzun vadede üretimde bir düşüşe ve amaçlananın tam tersine, fiyatların yükselmesine neden olacağını ön görmüş ve devleti sert bir dille eleştirmiştir. Zira, paternalist anlayış dahilinde fiyatların mümkün mertebe aşağıda tutulmasına özen gösterilmekteydi. Paternalist görüş gereği, devletin toplumu korumasına Fransa'dan bir örnek, on yedinci yüzyılın sonunda Savoie'lı küçük bacadan temizleyicilerinin kralın kanatları altında olmaları bir lokma kuru ekmeklerinden

305 Mehmet Genç, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s. 51-67.

306 Edhem Eldem, agm, s. 21–23. Yine aynı yazarın “Osmanlı'da Zanaat, Ahlak, İktisat İlişkisi” başlıklı, Ahmet Güner Sayar ve Mehmet Genç'in de bulunduğu bir toplantıda savunduğu aynı doğrultudaki görüşleri için bkz. Zeynep Ögel (haz.), *Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü*, İstanbul 1993–1994, s. 107–145.

307 Edhem Eldem, agm, s. 23.

yoksun kalacaklarına yönelik inanıştır.³⁰⁸ Böylece kral adalet dağıtıcı ve koruyucu bir kimlik altında kendi varlığını toplumun gözünde meşrulaştırmaktadır.

Toplumu meşguliyetlerine, dini inançlarına (dünyayı Müslim/darü'l-İslam ya da gayrimüslim/darü'l-harb olmasına) vb. göre çeşitli kategorilere ayırarak algılayan Osmanlı Devleti'nde sınıf yapısı da iki üst başlığa ayrılır:

1- Saltanat beratı ile padişahın kendisine dini veya idari yetki tanıdığı kimseleri, yani saray memurları, mülki memurlar ve ulemayı kapsayan, yönetici “*askeri sınıf*” .

2- Vergi ödeyip idareye hiçbir şekilde katılamayan ve geçimlerini tarım ve sanayi alanında üretim yapmak veya ticaretle uğraşmak suretiyle temin eden bütün Müslim ve gayrimüslim tebaadan oluşan, yönetilen “*reaya sınıfı*”.

Osmanlı algılayışı ile çelişmeyecek derecede birbirinden özenle ayrılmış bu iki sınıftan “reaya” arasında, sadece sınırlarda fiilen savaşımlar ve medresede muntazam tahsil gördükten sonra sultanın beratını elde edebilenler “askeri” sınıfa mensup olabilirler. On altıncı yüzyılın sonları ile on yedinci yüzyılın başlarında şehirde tacirler de askeri sınıfa geçmenin yollarını aramaktadır. Mesela, Bursalı Bostan adlı bir kişinin ihtisab mukataasını iltizama alırken, kendisine *dergâh-ı âlî* çavuşluğu sadaka buyrulmasını ve mukataatı bıraktıktan sonra da çavuşluğun üzerinde sürekli kalmasını istemektedir. Bir başka mültezim ise mizan-ı harir mukataasını üzerine alırken dergâh-ı âlî cebeciliğinin de verilmesini istemiştir.³⁰⁹ Gerçi, yukarıda alıntılar yaptığımız Ayni Ali Efendi’de dile gelen hoşnutsuzluk, hegemonik krizin bir görünümüdür. Buna rağmen, padişah beratı sayesinde yönetilen/madun reayadan, yöneten/egemen askeriye doğru, reayanın başına devlet kuşu konması deyişi ile de açıklayabileceğimiz bir akışkanlık vardır.

Geliştirdiğimiz açıklama modeline göre, iki sınıf arasında aşağıdan yukarıya doğru bir “toplumsal hareketliliğin” sistemin işleyişinde kısmen bulunabildiği, böylece, bir toplumsal mutabakatın da sağlanabileceği söylenebilir. Farklı türden Osmanlı belgelerinde sıklıkla ifade edildiği gibi:³¹⁰

308 Pierre Brizon, *ağzı*, s. 30.

309 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara, 2006, s. 243

310 *I. Selim Kanunnameleri*, s. 75, 77.

[Padişah] beratiyle hasb-ı imamet ve emanet ve hitabet ve kitabet ve meşihat ve cibayet ve tevliyet ve sair bunların emsali cihat tasarruf idenler dahi askeridir ve berat-ı şerifimle togancı ve yavacı ve derbendci ve köprüci ve ulakcı ve yakcı ve kureci ve ortakcı ve çeltükcü ve tuzcu ve çeleb ve bakırcı ve kazı naibleri ve şehir kethüdaları ve tekâlif-i örfiyeden muaf olanlar dahi askeridir ve menasib tasarruf iden âyan-ı mülazim külliyyen askeridir.

(...)

Bî-berat çeltükcü ve köprüci ol hizmet imam ve hatib ve katib ve mütevellî ve cabi ve togancı ve yavacı olmayanlar askerîye dahil değildirler berat-ı şerifimle olmayub mücerred kazı hüccetiyle çeltük reislerine hizmet ve ırgatlık itmekle çeltükcü olmazlar ve bir kimesne imam-hatib, kaim-makam olmağla anlar dahi askerîye dahil değildirler ve mensuh olan yiyen tayifesi fi'l-vaki mukaddema askerî idi lakin mensuh olmağla tımarı virüldükten sonra cümlesi raiyyet olub sair reaya gibi üslub-ı sahîh üzere her bir işe resm-i raiyyet takdir olunmuştur.

Askerî sınıf üyelerini ana hatlarıyla şu şekilde tarif edebiliriz:

1. Seyfiyye Sınıfı: Sadrazam, vezirler, beylerbeyi, sancak beyi gibi yüksek örfi görevliler ve ordu mensupları.

2. İlmiyye Sınıfı: Şeyhülislam, kazasker ve müderrisler gibi ilmî görevliler.

3. Kalemîyye Sınıfı: Nişancı, reisü'l-küttâb ve defterdar gibi büro işlerini gören aklâm ve muamelat görevlileri.

Her üç sınıfın taşradaki uzantıları da bu sınıflandırmaya dahildir.³¹¹

Açıklama modelimize göre ifade edecek olursak, Osmanlı'da kültürel hegemonyayı yaratan devletin baskı aygıtı, son durumda zora başvuru-bilen (mesela beylerbeyinin kolluk kuvveti) seyfiyye sınıfı ile hükümet işlerini yürüten (mesela nişancı ve büroları) kalemîyye sınıfları iken, dev-

311 Ayrıntı için bkz. Cenk Reyhan, *agm.* Bu incelemede, Osmanlı kamu personeli rejiminde ilim-kılıç-kalem şeklindeki “üçlü-işlevsel ayrışma”yı, Osmanlı bürokratik yapısında örfi ve şeri şeklindeki “ikili işlevsel ayrışma”nın bir alt kümesi olarak analiz ettik. Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi'nin maddelerini “içerik analizi” ile çözümleyerek şöyle bir sonuca ulaştık. Kanunnamede: 1- Bürokrasideki örfi/dünyevi ve şeri/dini temelli ikili işlevsel ayrışmaya paralel olarak kamu personeli ile ilgili “bürokratik hiyerarşi ve görevler ayırımı”na dair, “üçlü-işlev”e yönelik, bir tasnif yapılmıştır. 2- Kamu personeli rejimindeki icrai, hukuki ve mali yetkileri belirlenerek üçlü işlevsel ayrışmaya paralel olarak “mesleki kariyer çizgisi ve terfi koşulları”na dair, “atamalar”a yönelik, bir tasnif yapılmıştır.

letin ideolojik aygıtları, ideolojiyi topluma yayıp onu ikna eden (mesela müderris) ilmiyye sınıfıdır.

Reaya sınıfı ise vergi mükellefiyetlerine göre, Müslim-gayrimüslim, şehirli-köylü, yerleşik-göçebe gibi yine farklı ikili kategorilere ayrılmıştır.

Siyasal sistemin işleyişi konusundaki toplumsal mutabakat, mesela Fransa'da,³¹² burjuvazinin tüm servetini makam/görev soyluluk unvanı almak için harcaması, *rente* ve toprak bağışları vb. uygulamaları ile kurulmaktadır. Mali ihtiyaçların giderek artan baskısı sonucunda, mali ege-men sınıf olan vergi mültezimleri, vilayet defterdarları, genel tahsildarlar, Fransa monarşisinden, hassa kalemi (*secrétarie de roi*) makamlarını satın alarak oğullarını parlamento üyesi yapıyor, bankerlerin kızlarıyla evlendirip servetlendiriyor,³¹³ kızlarını dükklerle evlendirip soylulaştırıyordu. Diyebiliriz ki, soyluluk gibi burjuvazinin de serveti mevcut toplumsal yapı ile bütünleşmişti ve bu niteliği ile Fransa monarşisi bu sınıfları sistemin içine çekmeyi sürdürüyordu. Osmanlı mutlakîyetinde olduğu gibi Fransa'da da, devlet, memuriyetler, soylulaştırma ve monarşik merkezileşme yoluyla tüm "sivil toplum"u yutmuş, soylulaştırmanın karşılığı olarak tüm burjuva zenginliğini kendine çekmiştir. Fakat her iki monarşik devlet, yine benzer şekilde, bu zenginliğin dağıtıcısıdır da. Burjuvalar ise, bir yandan eski ayrıcalıklı merkezlerin yanında eski kısıtlamalardan kurtulmak için

312 Fransız Devrimi'ni sembolik/simgesel davranış ile açıklayan bir araştırma için bkz. François Furet, *Fransız Devrimini Yorumlamak*, çev. Ahmet Kuyaş, İstanbul, 1978, s. 122-126. Ona göre, devlet rantlarına yapılan yatırımların ezici bir çoğunluk oluşturması ve satın alınan senyörlüklerin ise zenginliğin somut gerçekliği değil de, bir paye ve hükmetme simgesi olması (Furet, s. 122) Fransa'nın bir başka özelliğidir. Ayrıca, Fransız İhtilali'nin esas olarak feodal eski rejimi deviren burjuvazinin politik bir devrimi olduğu hakkında krş. Albert Soboul, *1789 Fransız İnkılabı Tarihi*, çev. Şerif Hulusi Kurbanoglu İstanbul, 1969. Wallerstein'a göre revizyonist Furet ve devrimci Soboul'un yorumları iki ayrı kampı temsil etmektedir. Üçüncü bir yol, "Atlantik modeli" ise ikisinin karşısından oluşmakta ve Fransız Devrimi'nin hem burjuva hem de anti-despotik yönünü vurgulamaktadır. Wallerstein, bu görüşlere cevaben, Fransız Devrimi'ni yine kapitalist dünya sistemi içinde yorumlar. I. Wallerstein, *Sosyal Bilimleri Düşünmek: 19. Yüzyıl Paradigmalarının Sınırları*, çev. Taylan Doğan İstanbul, 1997, s. 15-37. Rus Devrimi de, temelde, içerdeki güçler dengesinin 19. yüzyılın sonunda yeniden bir periferi ülke statüsüne düşmeyi giderek ihtimal dahiline soktuğu bir yarı-çevre ülkesinin devrimidir. I. Wallerstein, "Kapitalist 'Dünya Sistemi'nin Yükselişi ve Geleceği", s. 102.

313 Lucien Febvre, *Uygurluk, Kapitalizm ve Kapitalistler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1995, s. 82-83.

birçok yeni merkez kurmakta, diğer yandan toprak satın alarak ve soylu ailelerle evlilik bağı kurarak durumlarını sağlamlaştırmaktadırlar.

Osmanlı'da kapitalizmin gelişmesinin sebebi, Weber'ci Ülgener'de "feodal-ağalık ve efendilik şuuru" idi. Halbuki yukarıdaki ifadeler aynı davranış kalıbının Fransa'da da olduğunu göstermektedir. O halde şunu sorabiliriz: Aynı davranış kalıplarına rağmen kapitalizm neden Fransa'da geliyor da Osmanlı'da gelişmiyor? Demek ki bu konuda "feodal-ağalık ve efendilik ruhu" olarak ifade edilen davranış kalıbı gereğinden fazla vurgulanıyor ve cevap başka yerlerde, sınıfsal temelden soyutlanıp sırf zihni algılamalarda aranıyor.

Egemen Sınıf İçinde Değişen Siyasal İktidar Etkinliği

Konumuz için önemli bir husus siyasal iktidar üzerinde egemen askeri sınıf üyelerinin dönem dönem değişen görünüşleri ve etkinlik güçleridir.³¹⁴ Şöyle ki, Osmanlı'nın kuruluş aşamasında beylikten devlete geçişi sağlayacak teşkilatı kurmak problemi, siyasal iktidarda padişahın vekil-i mutlakı sadrazamlık makamına ilmiyye sınıfından (*ehl-i ilm*=ilim ehli) kişilerin yükselmesini sağlamıştır (% 54,54). Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethi ve ilmiyyeden Çandarlı Halil Paşa'yı sadrazamlıktan azli ile başlayan imparatorluk döneminde, devletin ilgisini darü'l-harbe fetih seferlerine çevirmesini takiben, aynı makama bu işi yürütebilecek bilgi ve ehliyete sahip seyyfiye sınıfından (*ehl-i kılıç*=kılıç ehli) kişiler yükselmiştir (% 77,77). Devletin, klasik dönemle modernleşmenin başlaması arasında kalan geçiş dönemindeki (ortalama 1656–1703) belirsizliğe paralel olarak, askeri sınıfın kendi içinde birinden diğerine geçişler başlamıştır (% 37,05). Modernleşme döneminin getirdiği dışa açılma ve Batı'yı tanıma faaliyetleri, dış ilişkilerde bu işleri yürütebilecek, iç işlerde ise bahsedilen merkez-taşra ilişkilerinde oluşmaya başlayan yeni siyasal, mali, idari

314 Burada kullandığımız yüzdeler ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş, klasik ve modernleşme dönemlerine göre değişen siyasal ideoloji-iktidar ve askeri sınıf ilişkisi hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Cenk Reyhan, "Türkiye'de Modernleşmenin Kökenleri: Kalemîyye Sınıfı", *Anıme İdaresi Dergisi*, Aralık 1998, cilt 31, s. 3–17. Bu incelememizde, 1323–1453, 1453–1656, 1656–1703, 1703–1789 yıllarını Osmanlı'da siyasal iktidarın kınılma noktaları olarak değerlendirdik ve bu dönemler arasında sadrazamlığa yükselenlerin mesleki geçmişlerini izledik. Yukarıdaki yüzdeleri bu takip sonucu oluşturduk. Şöyle ki, bu dört dönemde Osmanlı siyasal/düşünsel dönüşümü ile sadrazamlık makamında rical-i devletin ehl-i ilm, ehl-i seyyfe ve ehl-i kalem sınıflarından birinin etkisinin artması arasında ilişki kurduk.

vb. ilişki ve sınıfsal talepleri, alınacak kararlar ve uygulanacak liberal-modernist reformlarla yeniden yapılandırılacak bir sınıfin, kalemiyyenin (*ehl-i kalem*=*aklâm* ve *muamelat* ehli), siyasal iktidar üzerindeki etkisini önceki dönemlere oranla büyük ölçüde arttırmıştır (% 28,57).

Geliştirdiğimiz açıklama modeline göre bu dönemin özelliğini şöyle özetleyebiliriz: Merkez ile taşra arasında geçiş, daha metodolojik bir ifadeyle “hegemonik kriz” döneminde ortaya çıkan kopukluk, merkezde oluşan yeni tip yönetici-egemenlerin yarattığı “sınıfsal blok” ile yeniden kurulmaya çalışıldı. Bir farkla ki, tarihsel süreç içinde oluşan, ekonomik, politik, sosyal ve kültürel yapıya ilişkin değişimin bir sonucu olarak ortaya çıkan, yeni “egemenler bloku”nun yarattığı kültürel hegemonya kendini taşraya, bu kez geleneksel dini motiflerle değil, laik-liberal-modernist bir tarzda yaymaya başladı.

Yine Fransa ile, bu kez siyasal iktidara egemen olan sınıflar bakımından bir karşılaştırma yaparsak, Fransa’da “eski rejim” in son yirmi yılına ait şu verileri görürüz:³¹⁵ 13 Parlamento ve 2 Yüce Divan’ın 757 üyesinden 426’sı (% 56,27) yeni üyelerdir. Bu 426 kişi içinde 100 kadar avamdan üye olduğu gibi birçok yeni soylu da bulunuyor. Genel valiler yalnızca soylulardan seçiliyor ama bu dışlayıcılık on sekizinci yüzyılda mali dünyadan gelen, yani yeni soylu olmuş genel vali sayısındaki artışla azalıyor. Piskoposların kökenine bakıldığında, soyluluk oranı 1682–1700 yıllarında % 84 iken, 1774–1790 yıllarında bu oran % 90’dır. XV. ve XVII. Louis’lerin dönemlerinde, bakanların hemen hemen hepsi ya da buna yakını soyluydu. Soylu dışlayıcılığının başat tekeli olan ordu ise, devrim ve imparatorluk öncesinde zaten hiçbir zaman burjuvalar için bir yükselme yolu olmamıştır.

Osmanlı’da kapitalist gelişim özelliklerinin anlaşılması bakımından “iltizam”, “malikâne” ve “esham” sistemleri önemli ipuçları sunmaktadır.³¹⁶ Osmanlı Devleti’nin kuruluş anından itibaren tımar ve iltizam hem birbirini tamamlayan, hem de birbiriyle çatışan uygulamalar olarak yan yana bulunmaktaydı. 1527–1528 yılında devlete ait vergi gelirlerinin % 41,93’ü tımar sistemi içinde yer almaktadır. Esas itibarı ile iltizam usulüne dahil edebileceğimiz padişah hasları % 51’lik bir orana karşılık gelmektedir.

315 François Furet, *age*, s. 126–127.

316 Bu kısım Mehmet Genç, *age*, s. 99–147 ve 186–195’ten özet.

Sonraki yıllar, nakdi ekonominin gelişmesine paralel olarak, tımar sistemi içinde yer alan dirliklerin devlet tarafından padişah haslarına dahil edilmesi ve birer mukataa haline getirilip iltizama verilmesi sürecidir. Bu süreç üç aşamalıdır: 1- İltizam sisteminde, muhteva ve mekân olarak birbirine yakın bir ya da birkaç vergi kaynağının bileşiminden oluşan mukataaların yıllık nakdi geliri hesaplanıp yıldaki azami kâra göre müzayedeye sunulur. Devlet, 1–3 yıllık tahvil vererek, mültezimlerden yıllık en fazla meblağı önerene mukataayı bırakır. Mültezim vaat ettiği nakdi fiyatı hazineye peşin öder. Gerisi kendisine kâr kalır. 2- Malikâne sisteminde, devlet masraflarının büyük bölümünü oluşturan ordu ve bürokrasiye mensup bir kısım ulufeliye, maaşlarını devlete terk etmeleri karşılığında bazı mukataalar, yine aynı şekilde yıllık vergilerini hazineye ödemeye devam etmek üzere, “kayd-ı hayat” şartı ile iltizam vermeye başlandı. Böylece (a) devlet, herhangi bir gelir kaybına uğramadan bir kısım maaş ödemelerinden kurtulmuş olacak, (b) malikâneci, ömür boyunca kârı kendisinde kalacak vergi kaynağını menfaati gereği koruyacak, (c) reaya, tımar sistemindeki gibi güvenliğe/himayeye kavuşmuş olacaktır. 3- Esham sisteminde, mukataaların bazılarına ait yıllık nakdi gelirlerin faizlerinin belirli bölümleri hisselerle dilimlenerek, özel şahıslara, muaccele denilen peşin meblağ karşılığı, “kayd-ı hayat” karşılığı ile satılır.

Malikâne uygulaması, padişah kızları hariç, sadece askeri sınıf üyeleri ve erkeklere açıktır. Mukataa bölünebilir fakat ortak arttıkça mukataanın yönetimi zorlaşır. Buna karşılık, her sınıfa açık olan esham uygulamasında sadece faizi satılan mukataa hisseleri çokça bölünebilir. Esham uygulaması ile devlet giderek küçülttüğü düşük hisseleri arz ederek toplumdaki talep piyasasını genişletmeyi ve küçük tasarrufların hazineye ikrazını sağlamayı amaçlamıştı. Her iki uygulamanın devlete getirisi oldukça farklıdır. Örneğin İstanbul Duhan Gümrüğü 1759’da malikâne iken 2 hissedarın toplam muaccele miktarı 250.000 kuruştur. 1774’te eshama dönüştürüldüğünde 274 hissedarın toplam muaccele miktarı 1.800.000 kuruşa yükselir. Nihayet esham sistemi ile 1775’te merkezi devlete ait yıllık nakdi gelirin % 50’sini aşan bir iç borç stoku oluşur. Fakat bu hızlı genişleme maliye otoritelerini rahatsız etmiştir. Çünkü malikânedeki farklı olarak esham sisteminde faiz ödemesi hazinenin yükümlülüğü ve garantisi altındaydı. Ölen esham sahiplerinin yeniden satılan schimlerinin muaccele geliri ile piyasada alınıp satılan *kasr-ı yed* vergilerinden sağlanan gelirlerin toplamı,

ödenmekte olan yıllık faizin ancak küçük bir bölümünü karşılamaktaydı. 1786'da yeni esham çıkarılmamasına ve sahipsiz kalanların yeniden satışa sunulmamasına karar verilmişse de, 1787–1791 Osmanlı-Avusturya-Rusya savaşı başlayınca tekrar esham sistemine dönülmüş, sistem on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında da, yeni borçlanma usulleri ile birlikte son esham sahibi ölene dek sürmüştür.

Osmanlı'da, üretim ilişkilerinde, vergi kaynağı olan mukataaların malikâneci denilen bir müteşebbise ömür boyu verilmesi anlamına gelen “malikâne”³¹⁷ uygulamasının başlaması ile (1695) malikâne sahibi olan eşraf ve âyan taşrada daha da güç kazanmıştır. İlgi çekici husus, vergi kaynağı olan mukataanın vergi gelirlerini toplama hakkının, iltizam sisteminde genellikle 1–3, bir mültezimin aynı mukataayı birkaç defa almasıyla, 6–9–12 yıl arasında değişen bir süreyi kapsamasına karşılık,³¹⁸ malikâne sisteminde malikânecinin ömrü boyunca sürmesidir. İltizam uygulamasında devlet her an bir müzayede sonucunda mültezimin elindeki iltizamı daha fazlasını ödeyen bir başka kişiye devredebilir iken, malikâne

317 Bu konu hakkında teferruatlı bilgi için krş. Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *age*, s. 99–147; Eftal Batmaz, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 29, 1996, s. 39–50; Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul 2003. Malikâne uygulaması, sonraki dönemde müsaderenin kaldırılması (1826) ve Arazi Kanunnamesi (1858) ile devam edecek olan toprakta özel mülkiyete geçişin ilk aşamasıdır. Bu tarz bir yorum için krş. Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara 1978, s. 439–444; Murat Çizakça, *age*, s. 123–158; Ariel Salzmann, “An Ancien Régime Revisited: ‘Privatization’ and Political Economy in the 18th Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, c. 21, sy. 4, 1993, s. 419.

318 Bu sürenin 1 ile 3 yıl arasında değiştiğine dair bkz. Mehmet Genç, *agm*, s.101. Buna karşılık bir mültezimin aynı mukataayı birkaç defa alabileceği için sürenin 6, 9 ve 12 yıla kadar uzayabileceği hakkında krş. Halil Sahillioğlu, “Bir Mültezim Zimem Deferine Göre XV. Yüzyıl Osmanlı Darphane Mukataaları”, *İÜİFM*, c. XXIII, sy. 1–2, 1962–1963, s. 148. İltizam sisteminin Mısır ve Türkiye’deki uygulamalarının karşılaştırılması için bkz. Abdul Rahim Abdul Rahman, Yuzo Nagata, “The Iltizam System in Egypt and Turkey: A Comparative Study”, *Journal of Asian and African Studies*, No. 14, 1977, s. 169–194. Bu ortak çalışmada, her iki ülkede de iltizam alanların sınıfsal ve cinsiyet yapısı, mültezimlerin ödedikleri miktar, uygulamanın mekânsal dağılımı vb. hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

uygulamasında malikânececinin elindeki malikâne kendisine ömür boyu verilmiştir. Böylece, iltizam sisteminde mültezimin elindeki toprağı kaybetmek tereddüdüyle bir an önce kâr elde edebilmek için köylüye ve toprağı verebileceğı zarar, malikâne sistemi ile giderilmeye çalışılmıştır. Mültezimlere geniş topraklar üzerinde mülkiyet haklarına benzer haklar kazandıran malikâne uygulaması, ölen kişinin vârislerini avantajlı kılan haklar tanıyıp malikâneleri kısmen miras bırakılabilir mülklere dönüştürüyordu. Bu gelişme, on sekizinci yüzyılda ortaya çıkan büyük çiftliklere sahip hanedanlaşmış ailelerin de kökenidir.³¹⁹

Malikâneler 1/2'den 1/50'ye kadar ufalanan hisselerle bölünse de, eşraf ve âyan bir malikânenin tamamına nadiren sahip olsalar da;³²⁰ incelememiz açısından önemli olan, eşraf ve âyanın da devletin en önemli gelir kaynaklarını oluşturan mukataaları sahiplenmeye yönelik kapitalist bir iktisadi davranış kalıbı geliştirmiş olmalarıdır. Hisselerin yüzdelik dağılımı ile ilgili olarak, örneğin, İstanbul Duhan gümrüğü mukataası hisselerinin dağılımı şöyledir: 1 tam hisse % 14,3, 1/2 hisse % 14,3, 1/4 hisse % 28,6, 1/8 hisse % 28,6, 1/16 % 14,3.³²¹

Osmanlı'daki bu uygulamaların Fransa'daki benzeri,³²² mültezimin resmi görevleri satın alıp, *taille* gibi devlet vergilerinin toplanmasının sorumluluğunu üstlenmesidir. İlginç olan bir başka benzerlik, daha sonra askeri ve mali görevleri şahsında toplayan “*intendant*”ların ortaya çık-

319 Bkz. Halil İnalcık, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire (1600-1700)”, *Archivum Ottomanicum*, VII, s. 329. Taşradaki mukataa sahiplerinin çoğu yeni bir âyan sınıfı oluşturdular ve faaliyetlerini yerinde yürüten kişiler olarak miri arazinin daha büyük bir kısmını mukataa ya da malikâne biçiminde ellerinde tuttular. Bunun yanında, bu kişiler, toprak ıslahı konularında da bir “müteşebbis” rolüne büründüler. Halil İnalcık, “Çiftliklerin Doğuşu, Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, s. 24.

320 Mehmet Genç, agm, s. 113, dn. 31.

321 Bu konuda yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz. Veli Aydın, *Osmanlı Maliyesinde Esham Uygulaması (1775-1840)*, Grafik XVI, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1998.

322 Colin Mooers, *age*, s.60, 70. Ayrıca, devletin nakit para ihtiyacını karşılamak için Osmanlı'nın uyguladığı iltizam sistemi ile Fransa devletinin *affermage* ve *assignation* uygulaması arasında benzerlik olduğunu hakkında bkz. Edhem Eldem, agm, s. 22. Eldem burada, Osmanlı esham uygulamasını hatırlatan, daha uzun vadeli borçlanmalara temel oluşturan *rente* türündeki tahvillerin varlığından bahsetmektedir.

ması ile mültezim uygulamasının bir sistem haline dönüşmesidir. Bazı rakamların karşılaştırılması Fransız mültezimlerin ekonomik durumları hakkında önemli ipuçları verecektir: 1610–1644 arasındaki dönemde devletin *taille*’dan aldığı vergiler 17 *livre*’den yaklaşık 44 milyona ulaşmıştı. 1654’te, Fransa’da, olağanüstü vergi toplam verginin % 63’üdür. 1661’de, rantların faiz karşılığı mültezime verilmesi, fiilen borçlanma anlamına gelen *rente* ve kredi borcu 451 *livres*’dir. 1679–81 yıllarında ödenen savaş borcu 130 milyon *livres*’dir. XIV. Louis’nin son yıllarında devlet gelirinin % 70’i doğrudan savaş gideridir. 1715’te, bütçe açığı 45 milyon *livres*’dir. 1691’de, Parisli loncalar yeni makamlar için krala 634.000 *livres* ödedi. Toptan ve perakende pazarlarında 2.000 (satılık) makam oluştu. 1720–29 ile 1780–89 arasında toprak rantı % 50 arttı.

Resmi ve mali görev satışlarının monarka sağladığı fayda iki yönlüdür. Monarşi, görevi ve makamı satın alanların topladıkları vergiden hem gelir elde etmiş, hem de bu vesile ile onların kendine kişisel bağlılık duymalarını sağlamıştır. Buna karşılık, “kamusal görevler”in icrası ile makam sahiplerinin “özel çıkarlar”ı arasındaki çelişki büyümüştür. Doğal olarak, lordların görev ve makamları kalıtsal bir hale getirme isteği karşısında kral, makamların miras devrini sağlayan *pauvrette* vergisini artırmak istemiştir. Fransız devletinin buradaki konumu, tebaadan artık çekme mücadelesinde, Osmanlı Devleti’nin sınıflar üstü konumundan farklı olarak bir sınıf gibi davranmasıdır.

Osmanlı’da, tüm on sekizinci yüzyıl boyunca, yukarıda anlatıldığı şekilde siyasal ve mali güç kazanan eşraf ve âyan, buna ek olarak, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa kapitalizminin yerli işbirlikçisi tüccar, ayrıca, yeni üretim ilişkilerinin yarattığı “yeni sınıflar”a göre kültürel hegemonyanın oluşturulacağı modern okullar, dönemin devletinin baskı aygıtı ve ideolojik aygıtlarının değişen görünümleridir.

D. XVIII. Yüzyılda Merkez-Taşra İlişkileri: Fiili Egemenlikten Hukuki Egemenliğe

Osmanlı Devleti’nin merkez-taşra ilişkileri ve sınıfsal yapısı hakkında, bu genel çözümleme ışığında, şunu söyleyebiliriz: Siyasal güç ve mevkilerini üç kaynaktan, devlet, din ve servetten alan merkezdeki askeri ve dini bürokratlar ile taşradaki eşraf ve âyanın ve - ecnebi kapitalistin yerli işbirlikçisi - tüccarın sınıfsal çıkarları on sekizinci yüzyılda çatışmıyordu.

Şöyle ki, servet biriktirmeleri iktisadi bir davranış kalıbı olarak denetlenen merkez bürokratları ile taşra eşraf ve âyanının ellerinde, memuriyetleri süresinde edinip işlettikleri ve bu süre için geçerli olan büyük servetler birikmişti. Her iki sınıfın da en büyük problemi, servetlerini güvence altına almak idi. Merkez bürokratları ile eşraf ve âyanın, siyasal kültürle zıtlasacak derecede servet biriktirmeleri, tüccara borç para vererek faizle para işletmeleri,³²³ hatta elde ettikleri serveti merkezden çekinmeksizin kaydetmeleri, resmi seremonide padişahın üstün otoritesi ile çelişen davranış kalıplarında bulunmaları vb. taşradaki altyapısal ve üstyapısal hareketliliğin çeşitli yönleridir. Merkez ve taşra egemenlerinden bazılarının sahip oldukları servet konuya iyi bir örnek olacaktır.³²⁴ Merkezde vezir Derviş Mehmed Paşa'nın 1655'te öldüğü zaman bıraktığı servet muazzamdır: 44.000.000 akçe tutan 95.000 flori (altın) ve 800 kese kuruş (gümüş), başka paralar, mücevherat ve altın ve gümüş eşya. Kaynağını devlet memuriyetinden aldığı zenginliğini faizle borç para vererek ve tefecilikle artırmıştı. Bir başka örnek, padişahın kullarından Babü's-saade Ağası Cafer Ağası'dır. Padişahın üstün kişiliği ile çelişecek derecede saray kopyası konağı ve 156 kulu bulunmaktadır. Bununla bağlantılı olarak büyük bir servetinin de bulunduğu aklımıza gelmektedir. Eşam uygulaması³²⁵ merkezi bürokrasi mensuplarının servetlerini arttırmak için yürüttükleri iktisadi faaliyetler hakkında önemli bilgiler vermektedir. İstanbul Duhan Gümrüğü mukataasının 333 hissesi 955 kişiye dağılmıştır. Hissedarlar, 839.357,03 kuruşu ellerindeki hisse oranlarına göre paylaşacaktır. Hisselerin cinsiyetlere göre dağılımı, % 63,6 erkek, % 36,4 kadın şeklinde-

323 Ampirik incelemelere dayalı dördüncü bölümde de görüleceği üzere, Bursa terekelerinde bu tür iktisadi davranışlara çokça rastladık.

324 Bu örnekler için bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", s. 1265-1274; ve "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri"; Metin Kunt ve Yaşar Yücel'in "Kaynakça"daki tüm eserleri. Ayrıca Rumeli ve Ortadoğu örnekleri için bkz. *OTMTT*'daki makaleler. Arşiv belgelerine göre yazılmış bu incelemelere ek olarak, âyanlığın tüm XVIII. yüzyıldaki durumu için bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Ankara, 1994.

325 Veli Aydın, *age*, s. 158. Aydın'ın 1775-1840 yıllarını kapsayan bu çalışmasını, Özvar'ın ilk malikâne satışlarının yapıldığı 1695-1697 yıllarını kapsayan çalışması ile karşılaştırmak yararlı olacaktır. Zira her iki çalışmada da, hisselerin görevlilere, görevli yakınlarına, adamlarına vb. dağılımına ilişkin birbirine paralel bazı başlıklar-grafikler var. Örneğin, Aydın'ın bu verisini krş. Erol Özvar, *age*, s. 62, Tablo 7.

dedir. Hissedar erkekler: % 20 reaya, % 38 çeşitli yerlerdeki memurlar veya onların yardımcıları ve çocukları, % 9 saray, % 10 *bab-ı defteri*, % 9 ilmiyeden kişiler ve % 3'er *bab-ı defteri*³²⁶, ordu, divan-ı hümayun ve esnaf. Hissedar kadınlar: % 34'ü reaya, % 13'ü saraydan, % 53'ü çeşitli yerlerdeki görevlilerin eşleri, anneleri, kız kardeşleri. Böylece kadınların iktisadi hayat içindeki yerleri ve iktisadi davranış kalıplarına ilişkin bazı ipuçları da bulmuş oluyoruz.³²⁷

Merkezin doğrudan etki alanından uzak taşrada, güç ve servet ilişkilerine dair durum daha ilginçtir. Gene padişahın kullarından taşra ümerasasının görevleri süresinde ellerinde büyük servetler birikmiştir. Mesela Diyarbakır beylerbeyi Ömer Paşa'nın serveti Kasım 1670'de 14.552.785 akçedir. Aynı dönemde Diyarbakır hası 1.200.066 akçe olduğuna göre, Paşa'nın geliri hassın yaklaşık on bir katıdır. Bundan başka, ümeradan dergâh-ı âli çavuşları bizzat ticaretle uğraşıp büyük servetler edinmişlerdir. Mesela Mayıs 1600'de Himmet Çavuş bin Mahmud Ankara'da tüccar ve damga mültezimi Yahudi Musa'nın babası Mayir'e 220.000 akçe borç vermiştir. Ulemeden Konya kadısı Karabacakzade Mehmed Çelebi Konya bölgesinin en büyük kredi kaynağıdır. Kadı'nın vakfettiği 10.000 altın 600.000 akçe değerindedir. Örnekler çoğaltılabilir.³²⁸

Terekeler ile ilgili çalışmalar arttıkça Osmanlı taşrasındaki hareketli ekonomi-politik hakkında daha genel bilgilere ulaşacağız. Buna dair örneklerden, Cezar'ın incelediği tereke defterinde, Amasya-Samsun Bölgesi'nde Havza ve Vezirköprü Kazaları âyanı Kör İsmail oğlu Hüseyin'in, nakdin hiç olmadığı ve toplam servetinin 1808'de 20.000 kuruluş olduğu terekesinin, % 68,33'ünü alacak, % 14,20'sini gayrimenkul, % 9,30'unu hayvanlar, % 3,70'ini hububat, % 1,37'sini silahlar ve % 0,19'unu çift aleti oluşturmaktadır.³²⁹ Suraiya Faroqhi de, Edremit'te

326 Tezde "bab-ı defteri" iki kere yazılmış. Krş. Veli Aydın, *agf.* s.158.

327 Esham uygulamasını krş. Mehmet Genç, "Esham: İç Borçlanma", *agf.* s. 186-195. Kadınların iktisadi durumlarını Bursa örneği ile karşılaştırmak için bkz incelememizde üç ve dördüncü bölümler.

328 Bursa örneği için bkz. incelememizin üç ve dördüncü bölümlerindeki örnek vakalar.

329 Bkz. Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmailoğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Belleten*, c. XLI, sy. 161, 1977, s. 57.

aynı sonuca ulaşmıştır.³³⁰ Sıradışı da olsa, Müridoğlu, parasını kullanı-
lacak nesneler almak için harcayan bir kapitalist değil, daha fazla para
kazanmak için bir araç olarak gören bir âyandır. Müridoğlu'nun serveti
şöyle dağılmaktadır; % 48,2 alacak, % 41,7 zeytin ağacı, % 10,1 zeytin-
yağı. Alacakları içinde kamu işleri ve ticari işlerle ilgili alacaklar da vardır.
Hatta Faroqhi'ye göre, Müridoğlu açısından "siyasi borçlar" vermek,
onca serveti biriktirmesini sağlayan mevkiini muhafaza etmenin olmaz-
sa olmaz koşuludur.³³¹ 1750–1850 yıllarında Musul'da, ticari amaçlarla
büyük toprak parçalarında kurulan bostanların aksine, arazilerin küçük
parseller olarak kaldığını belirten Khoury de benzer sonuca ulaşmıştır.³³²
Musul Eyaleti'nde ticari tarımın gelişmesi tarımsal kapitalizmin doğma-
sına yol açmamıştır. Bunun sebebi, refahları siyasi mevkilerine sıkı sıkıya
bağlı olan toprak sahiplerinin, konumları sallantıda olduğu için, birik-
tirdikleri artığın büyük kısmını, üretim yöntemlerini değiştirmek yeri-
ne siyasal ve toplumsal mevkilerini devam ettirmek için kullanmalarıdır.
Benzer durum Ege kıyılarındaki Karaosmanoğulları için de geçerlidir.
Yuzo Nagata'nın bu aileye ilişkin monografik çalışmasından çıkan sonu-
ca göre,³³³ bu ailenin zenginliği, Kara Osman Ağa'nın büyük oğlu Hacı
Mustafa Ağa'nın 1743'te Saruhan mütesellimliğini elde etmesi ve bölge-
den toplanan vergi birimlerinin çoğunu iltizamına alarak bölgenin em-
salsiz âyanı olmasındandır. Bundan başka, Manisa ovasında ailesine ait
çiftlikler kurmuştur. Karaosmanoğulları iltizam ve çiftlik işletmesiyle elde
ettiği serveti, bir yandan padişahın müsaderesinden koruyup çocuklarına
intikal ettirmek, diğer yandan bölge insanın günlük ihtiyacını karşılamak
ve çiftlikte üretilen ürünleri pazarlamak maksadıyla birçok dinsel, eğitsel
ve kamusal tesisler yaptırıp elindeki birçok gayrimenkulü bu tesislerin hiz-
metine vakfetmiştir. Bu ailenin servet birikiminde görülen özellik, servetin

330 Suraiya Faroqhi, agm, s. 98–99. İsmailoğlu Hüseyin'in ve Müridoğlu'nun
muhallcfatının toplam servete dağılım yüzdesi ile Bursa örneğinde, dördüncü
bölümdeki örnek vakaların karşılaştırılması ilginç olacaktır. Toplu karşılaştırma için
bkz. Tablo XII-XIII. Edirne ile toplu karşılaştırmak için bkz. Ömer L. Barkan,
"Edirne", s. 460-472.

331 Suraiya Faroqhi, agm, s. 90. Verilen borçların miktarı, vaka sayısı ve toplam
borçlara oranı için bkz. agm, s. 91.

332 Dina Rizk Khoury, agm, s. 168 ve 178.

333 Yuzo Nagata, *Tarihçe Âyanlar*, s.192.

sadece bir iki noktaya değil, tarım, hayvancılık, emlak ve kredi gibi çok yönlü faaliyetlerden kaynaklanan sağlam bir temele dayanmasıdır. Mesela, Hacı Hüseyin Ağa'nın 1816 tarihli "muhallefat defteri"nde servet dağılımı şöyledir:³³⁴ % 14,8 Manisa'da ve Yaya Köy'deki konaklarda bulunan eşya, % 21,2 şehirdeki emlak, % 12,6 çiftlik, tarla, bahçe ve zeytin ağacı, % 14,2 Tokat'taki, ağıl ve damdaki hayvanlar, % 34,8 zimemat ve iltizam kârları. Aileden diğer iki kişiye, Ali Ağa bin Hacı Osman Ağa'ya (1836) ve Yetim Ahmed Ağa'ya (1841) iki muhallefat defterindeki servet dağılım oranları da benzer görünümündedir.³³⁵

Nagata, bizce Wallerstein'cı Osmanlı araştırmalarına alternatif olabilecek ampirik bir sonuca ulaşmıştır.³³⁶ Karamanoğulları ailesinin çiftlik işletmeciliği, bölgenin taşıdığı coğrafik, jeopolitik ve demografik şartlarla uyuşan ve devlet ile bölge halkının ihtiyaçlarını göz önünde bulunduran bir işletme tarzıdır. Bu karakteri, çiftlikteki zirai teknoloji, toprak kullanımı, emek gücünün organizasyon şekli, zirai sektör ile hayvancılık sektörü arasındaki denge ve ürünlerin pazarlanması gibi hususlarda görmek mümkündür. Ona göre, bu niteliği ile Karamanoğlu'nun çiftlikleri dünya ekonomisine bağlı olmayıp, aksine buna karşı bir direnme gösteren ve geleneksel tarım ekonomisinin devamlılığını sağlayan zirai işletmeler olarak tanımlanmalıdır.

Bu incelemeler bizi çiftlik tartışmalarına götürüyor. Gandev'in, Orta Avrupa pazarının ekonomik etkisiyle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Vidin Bölgesi'nde ortaya çıkan yeni çiftlik sisteminin, "kapitalist sömürü tarzı"nın bütün özelliklerini taşımakta olduğu tezine katılmayan İnalçık, Veinstein ile aynı görüşü benimsemektedir: İnalçık'a göre,³³⁷ Batı Anadolu'da Karaosmanoğlu Mustafa ve Araboğlu servetlerini buğday ve pamuğa da borçlu olsalar, bu onların üretici oldukları anlamına gelmez. Onlar, yönetici olmaları sayesinde sahip oldukları idari ve mali otoriteden yararlanmaktaydılar. Her ne kadar Karaosmanoğullarının sahip olduğu topraklar geleneksel köylü çiftliklerine pek benzemese de, netice itibarıyla, Mustafa'nın, servetini çiftliklerdeki üretimle değil de,

334 Servet yapısı için bkz. Yuzo Nagata, *Tarihîte Âyânlar*, s. 177-178.

335 Bursa terekelerinde ulaştığımız değerler ile karşılaştırmak için bkz. incelememizdeki tablo xiii-xiv ve grafik ii.

336 Yuzo Nagata, *ayg*, s. 192.

337 Halil İnalçık, *ayg*, s. 33-34.

bir yandan tefeci ve mültezim olarak faaliyette bulunarak diğer yandan Avrupalı ve Türk tacirler arasındaki denetimi elinde tutarak elde etmesi buna kanıttır. Örnek görüşler çoğaltılabilir³³⁸ ama içerik benzerdir.

On sekizinci yüzyılda, taşrada eşraf ve âyan, yerel otorite ve servetlerini süreklileştirip sahip oldukları büyük topraklardan/çiftliklerden elde ettikleri kârları en üst düzeye çıkarmak amacıyla, Karaosmanoğlu örneğinde de görüldüğü gibi, daha fazla pazara yönelik üretim yapmanın yollarını arıyor ve fiili durumlarını meşrulaştırmak istiyorlardı.³³⁹ Benzer durum merkezdeki bürokratlar için de geçerlidir. Mesela Aydın muhasıllığını, İstanbul'daki hükümet merkezinde çok nüfuzlu bir kişi olan Yeğen Ali Paşa denetiminde tutmaktaydı.

Böylece, Osmanlı'da, gerek merkezdeki gerekse taşradaki egemen sınıf bloku, benzer sınıfsal bilinç ve eylemle, ekonomi dışı yolla artık çekerek “siyasal birikim” elde ederler.

On sekizinci yüzyıl ve devamında, merkezde kalemiyenin siyasal iktidar üzerindeki etkinliğinin artması, reform hareketlerinin klasik dönemin altın çağına dönmeyi amaçlayan gelenekçilikten, üstünlüğünü kabul ettiği Batı'yı anlamaya yönelik liberal-modernleşmeye kayması, taşrada eşraf ve âyanın siyasal alanda padişah ile “Sened-i İttifak”ı imzalayıp³⁴⁰ fiili bölgesel

338 İzmir'e dair iki örnek için bkz. Yuzo Nagata, “Some Documents on the Big Farms (Çiftlik) of the Notables in Western Anatolia”, Tokyo, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, *Studia Culturae Islamicae*, sy. 4, s. 5–11; ve Gilles Veinstein, “Ayan' de la région d'Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIII. siècle)”, *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, sy. 20, s. 131–146.

339 Ailenin iltizam üzerindeki resmi kân % 10'dur. Yuzo Nagata, *Tarîhî Âyanlar*, s. 191. Bu oran (ve % 12.5 bazen 15) araştırmamızdaki faiz oranlarında bizim de en çok rastladığımız miktardır. Mesela karşı incelememizde tablo iv.

340 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarîh-i Cevdet*, c. IX, Dersaadet 1309, s. 278–283. Maddeleri günümüz Türkçesi ile karşılaştırmak için bkz. Ahmet Rasim, *Osmanlı'da Batışın Üç Evresi: III. Selim, II. Mahmut, Abdülmecit*, haz. Hıfzı V. Velidedeoğlu, İstanbul, 1987, s. 112–120. Ayrıca konunun değerlendirilmesi ve Tanzimat Fermanı ile ilişkisi için bkz. Halil İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, cilt XXVIII, sy. 122, 1964, s. 604–622. Osmanlı siyasal tarihinin birçok konusunda olduğu gibi Sened-i İttifak hakkında da görüşler çeşitlidir. Bunlardan bazılarını şöyle özetleyebiliriz: “Magna Carta benzeri”dir - Sina Akşin (ed.), *Türkiye Tarihi (1600-1908)*, İstanbul, 1995. s. 91. “Magna Carta zıddı”dır - J. Stanford Shaw ve E. Kural Shaw, *age*, s. 26-27. “II. Mahmud'a zorla kabul ettirilen

hâkimiyetlerini hukukileştirmeye çalışmaları, ekonomik alanda miri arazi dışında kalan mevat ve metruk toprakları da üretime açarak büyük çiftlikler elde edip dünya kapitalist ekonomik yapısı ile karşılaşma aşamasına gelmeleri ve artık-ürün üzerinde egemenlik kurma mücadelesi bir arada yürümüştür. Özellikle 1768'de Osmanlı-Rusya savaşı ile başlayan kargaşanın giderilmesi için merkez ve taşra egemenlerinin karşılıklı danışma ve anlaşmasına, diğer bir ifadeyle mutabakatına yönelik "Sened-i İttifak"a (7 Ekim 1808) ayrıca değinmek gerekir. Osmanlı merkezinin, ilmiyye, seyfiyye ve kalemiyye şubelerinden rical-i devlet ile taşradaki güçlü eşraf ve âyandan kişilerin katıldığı Sened-i İttifak'ta Anadolu'dan Karaosmanoğlu ve Cebanoğlu ile Rumeli'den İsmail Seyruzi ve Çermen Mustafa gibi büyük taşra egemenlerinin isimleri geçmektedir.³⁴¹ Bunun yanında, Arnavutluk ve Kuzey Yunanistan âyanı Yanyalı (Tepedelenli) Ali Paşa ve Mısır âyanı Mehmed Ali Paşa birer temsilci önderliğinde küçük birer askeri bölük göndermişlerdi. Daha uzaktaki Arap ve Anadolu cyaletlerinden eşraf ve âyan ise istenilen zamanda İstanbul'a gelebilecek durumda değillerdi. Taraflardan padişahın vekili sadrazam Alemdar Mustafa Paşa Silistre valiliği, Tuna ser-askerliği ve Rusçuk âyanlığından bu makama yükselmiş, yün ve buğday üretimi yapan bir tarım kapitalistidir. Sened-i İttifak'a bizzat katılmayan Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, üç yüz kadar Memlûk Beyi'ni pusuya düşürerek katledip ülkenin tüm gelirlerine el koymuş bir bütün taciridir. Tepedelenli Ali Paşa ise, Yanya mutasarrıflığından yetişip daha sonra Yanya, Yenişehir, Manastır ve Selanik'e vali olmuş, iki yüzden fazla çiftlik edinmiş iken 1812'de vezir, daha sonra Rumeli valisi olmuş bir taşra egemenidir.³⁴²

feodal benzeri adem-i merkeziyet süreci"dir - Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Ankara, 1991, s. 381. Lewis'in tam zıddı bir görüşe göre "Sened-i İttifak doğrudan âyandan gelen istek, zorlama ya da dayatmadan gelmiş değildir" - Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul, 1996, s. 39. Benzer görüşle "Devletin bürokratik, militer ve adli temsilcileri arasında birbirlerini tanımak belgesi"dir - Niyazi Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, c. II, İstanbul, 1970, s. 367.

341 Ayrıca, Mustafa Reşid Paşa'nın da adı "kethüda-yı rikâb-ı sabikan" makamı ile geçmektedir. "Ve enâ mine'l-müte'ahhidin, Mustafa Reşid, Kethüdâ-yı rikâb-ı sâbikân".

342 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1974, s. 136.; Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, c. I, Ankara, 1987, s. 72. Krş. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî: Osmanlı Ünlüleri*, İstanbul, 1996, ilgili maddeler.

Sened-i İttifak'ı gerektiren şartlar giriş kısmında şöyle belirtilmektedir:³⁴³

Bir süreden beri çark-ı feleğin dönmesiyle ülkeyi oluşturan bölgelerin perişan olması ve devlet yöneticileri arasına ve taşradaki hanedanlara soğukluk girmesi yüzünden düşmanlık ve anlaşmazlık durumları baş göstermiş olduğundan (...) din ve devlet düzeninin direklerini tam olarak dikmek, Kur'an hükümlerini yeniden güçlendirmek hayırlı amacıyla bu anlaşmazlığın birliğe dönüştürülmesine ve böylece yüce devletin tümüyle güçlenmesi çarelerini bulup açıklamaya çalışmak.

Sened-i İttifak ilk dört maddesi ile padişahın mutlak otoritesini tasdik ediyorsa da, son üç maddesi ile taşranın siyasal alandaki etki gücünü göstermektedir. Ek kısmında ise bu ittifakın sürekli olması isteği dile getirilmektedir. Eşraf ve âyan bu belgeye ihanet edilmediği sürece kendi aralarında bi'l-ittifak/oybirliği halinde merkezle mutabakat içindedir. İttifakın yürütülmesi için eşraf ve âyan birbirlerini gözetleyecek ve buyruklara aykırı baskı ve kıyım da bulunan olursa, herhangi bir garaza dayanmadan, yüce devlete haber verilecek ve durumun el birliği ile önlenmesine uğraşılacaktır. Denilebilir ki, Sened-i İttifak, adının da belirttiği gibi, klasik dönemin padişah merkezli “daire-i adalet”çi kültürel hegemonyasının yaklaşık on yedi ve on sekizinci yüzyıllar boyunca belirsizleşmesi problemini çözmeye ve değişen üretim tarzının yarattığı “yeni sınıflar”ı da sisteme katacak şekilde merkez-taşra mutabakatını yeniden inşa etmeye çalışmış, bu gelişme, on dokuzuncu yüzyılın liberal-modernist reformları ile devam etmiştir. Belgeyi içerik analizi yöntemiyle çözümleyecek olursak, klasik dönem kanunnamelerinde ya da çözülme dönemi layihalarında geçen “devlet-i aliyyenin kuvveti”, “daire-i adaletin devamı”, “devlet-i aliyyenin bekası”, “reayanın himayesi”, “cümlelerin ittifakı” vb. sistemin temel kavramlarının Sened-i İttifak'ta da tekrar tekrar vurgulanmasından, Osmanlı Devleti'nde “merkez-taşra mutabakatına dayalı kültürel hegemonya”nın oldukça köklü bir şekilde yerleştiği sonucunu çıkarabiliriz.

Taşrada bu altyapısal dönüşümleri destekleyen bir gelişme ise, Batılı kapitalist-emperyalist “büyük devletlerin /*diüvel-i muazzamanın*” dış baskısının da etkisi ile, üstyapısal liberal-demokratik anayasal gelişmelerin başlamasıdır. Osmanlı merkezinin daha “Tanzimat Fermanı”nı

343 Şeref Gözübüyük, Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüne)*, İstanbul, 2000, s. 13-17'den sadeleştirilerek alınmıştır.

bile ilan etmediği bir dönemde, taşrada, Balkan devletlerinden Roman-ya, Sırbistan ve Yunanistan özerkleşme ve bağımsızlaşma süreçlerinde liberal-demokratik anayasal düzenlemeler yapmışlardı.³⁴⁴ Taşrada benzer bir gelişme, Mısır valilerinin özerkleşme faaliyetleri ve Fransa'nın 1799'da Mısır'ı işgali ile başlayan dönemde, "İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi"nin bölgenin İslami kimliğine göre ilân edilmesi ile, Orta Doğu'da başlamıştır. Her ne kadar III. Selim ülkedeki eşkıyalığın etkisi ile şaşkın ve kararsız kalmış ve yayımladığı ilan kâğıdında bu Bildirge'ye açıkça karşı çıkmış ve çatmış ise de, Ahmet Rasim'in yorumu ile, "bu Bildiri özel bir düşünce uyandıracak ilk etkinliği yaratmıştı." Bildirge bir takım siyasi yanıltmacaları içermekle birlikte "insan hakları" ilkeleri-ne, üstüne bastıra bastıra dokunuyordu; dolayısıyla, Osmanlı ülkesinde böyle bir bildirgenin yayınlanması ilk kez bir yabancı eliyle gerçekleşmiş oluyordu. Merkezde Osmanlı egemen sınıfının bu liberal-demokratik anayasal gelişmeleri dikkatle izlemeleri ve etkilenmeleri doğaldır.³⁴⁵

344 Bülent Tanör, *ayg*, s. 98-99. Tanör bu kitabında, durum onu gösteriyor ki, 1876 Anayasasının kökenlerini ya da esin kaynaklarını çok uzaklarda (Belçika, Fransa, Prusya) aramazdan önce, Balkan uluslarının ve Osmanlı milletlerinin sundukları örneklerle dikkat etmekte yarar vardır (s.100), diyerek taşrının Osmanlı-Türk siyasi hayatına anayasal etkisini vurgulamaktadır. Yeri gelmişken II. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde 1908 Jön Türk hareketinin de taşradan (mesela, Balkan ve Erzurum'dan) başladığını hatırlatalım. Ayrıca, Osmanlı merkezi yönetiminin taşrada idari reformlar yaptığı bir dönemde, Osmanlı gayrimüslim milletlerinden Rum (1862), Ermeni (1863) ve Yahudiler (1865) için hazırlanmış yazılı anayasaların, 1876 Kanun-ı Esasi'sinin hazırlanmasında katkıda bulunduğu, bu anayasanın başlıca yazarı Midhat Paşa'nın Ermenilerden doğrudan etkilenmiş olabileceği, zira Ermeni Anayasası'nın yazarlarından Krikor Odyan Efendi'nin, yıllarca Midhat Paşa'nın danışmanlığını yaptığı ve daha sonraki Osmanlı Anayasası tartışmalarına bizzat katılmış olduğu hakkında geniş bilgi için bkz. Roderic Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform: 1856-1876*, çev. Osman Akınhay, İstanbul, 1997, c. I, s. 153. Krş. Cenk Reyhan, "Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa İle Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri", *Belgeler*, c. XXVII, sy. 31, 2006, s. 33-90.

345 Ahmet Rasim, *ayg*, s. 97-98. Rasim, Fransa'da merkezileşme ile Fransız Medeni Kanunu'nun birlikte yürüdüğüne değinerek, kendi döneminin (1864-1932) merkez-taşra ilişkilerine ilişkin şu tespitte bulunmaktadır: "Kod sivil denilen 1804 tarihli Medenî Kanun 'Yurttaşlar Hukuku' alanını bütün Fransa ülkesinde uygulamak üzere bir tek yasa içinde toplayıp kanunlaştırmıştı. Fransa'da hem yasaya saygılı hem tek iradeli hükümdarlığın doğması haber alınmak üzereydi. Bizde ise Mısır vilayeti, Arabistan, Lübnan, Rumeli hatta Anadolu karmakarışık" (s. 100).

E. XIX. Yüzyılda Merkez-Taşra İlişkileri: Bireysel Ayrıcalıktan Sınıfsal Ayrıcalığa

Merkez-taşra ilişkisi ve mutabakatını yürüten uygulamalar, klasik dönemden modernleşmeye geçiş aşamasında kendini yeniden üreterek devam etmiştir. Şöyle ki, devlet-toplum ilişkilerinde her türlü işlemin kanunlara, fermanlara, senetlere vb. bağlı olduğu Osmanlı siyasal işleyişinde, “1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu”nun ilanıyla başlayan Tanzimat Dönemi’nde³⁴⁶ (1839–1876), bu kez “Tanzimat’ın yerel meclisleri sistemi” merkez-taşra egemen sınıf ilişkilerinin yönünü belirlemiştir. Bir farkla: Önceki dönemde padişah beratı ile taşranın egemen sınıfına dahil olan mütesellim, voyvoda, mültezim vb. yöneticiler tek tek egemen görevliler konumundayken, yerel meclislerin kurulması ile birlikte, üyesi oldukları meclisler içinde bir “sınıf bloku” oluşturdular. Bundan başka, devletin kapitalizmle karşılaşması ve eklemelenmesi aşamasında, ticaretin yoğunlaştığı taşra/sancak liman bölgelerinde, tüccar ve esnaf temsilcileri toplandıkları “ticaret meclisleri” vasıtası ile taşradan merkezle bütünleştiler ve onu etkilediler. Yerel ya da ticari meclislerde doğrudan doğruya temsil edilmeyen sınıf olan reaya, buna rağmen, mesela Çarlığa karşı Rusya “*zemstvo*”ları³⁴⁷ gibi, devrimci bir muhalefet oluşturmadi. Bu durum “*devlet-i ebed müddet*”, “*daire-i adalet*”, “*ülûl-emre itaat*”, “*vedâyi-i halefi’l-kibriya*” vb. şeklinde ifade edilen “kültürel hegemonya”nın Osmanlı reayasının zihninde gördüğü kabul ve doğal olarak “kolektif itaat”i sağlamak amacıyla işleyen, Osmanlı Devleti’nin ideolojik aygıtlarının, toplumun ‘kolektif bilincine’ nüfuz etmesindeki başarısına delildir.

Yerel meclislere üye seçilebilmek için o bölgenin tanınmış, en muktedir ve afif zatlarından olmak, devlet umuruna, memleket ahvaline oldukça vakıf, ayrıca emlak sahibi ve iktidar erbabından olmak gerekti ki, reayanın bunlara sahip olmaması meselenin bir başka yönüdür. Nitekim

346 Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile başlayan modernleşme hareketini Türkiye’nin sömürgeleşme süreci olarak yorumlayan iki çalışma için bkz. Stefanos Yerasimos, *Age*, III cilt ve Doğan Avcıoğlu, *Age*, II cilt.

347 Rusya’da 19. yüzyılda gelişen *zemstvo*/yerel meclis kurumunun geleneksel egemenlik ilişkilerini yeniden düzenlemesine karşılık, Osmanlı yerel meclislerinin toprak beyi ile köylü ilişkilerine dokunmadığı hakkında bkz. Birgül A. Güler, *Age*, s. 83–100.

“Meclis-i Vâlâ” kararlarında belirtildiğine göre,³⁴⁸ reaya, çıkartılan yönetmelikleri anlamakta zorluk çekmektedir. Bunu önlemek için muhassıllar vardıkları bölgenin naib ve söz anlar ileri gelenleriyle görüşüp içlerinden devletin iyiliğini isteyenleri anladıktan sonra, böylelerini çağırarak, talim-nameyi madde madde okutup ne demek istediğini anlayıp anlamadıklarını soracaklar, gerekirse açıklamalarda bulunacaklar ve yapılanların reayanın yararına şeyler olduğunu belirteceklerdi. Daha sonra, bütün köy ve kasaba temsilcileri aynı açıklamaları yapacaktı.

Geliştirdiğimiz açıklama modelimize göre ifade edersek, Tanzimat Meclisi’nin bu uygulaması hakkında diyebiliriz ki, Osmanlı, yarattığı “kültürel hegemonya”yı devletin baskı aygıtı ve ideolojik aygıtları vasıtası ile topluma yaymakta, bunu yayan aracı sınıf/organik aydın diyebileceğimiz eşraf ve âyan, klasik dönemdeki gibi,³⁴⁹ siyasal sistemin işleyişi konusunda toplumu ikna etmekte ve merkez-taşra, egemen-madun mu tabakatını sağlama işlevini on dokuzuncu yüzyılda da sürdürmektedir.

F. Değerlendirme

Osmanlı Devleti’nde merkezin egemen sınıfı, yarattığı “kültürel hegemonya”nın kültürel değerlerini taşraya yayarken, taşra egemenleri, eşraf ve âyan bu üst kültür değerlerine karşı direnseydi, merkez taşraya karşı başarı kazanamazdı. Zira eşraf ve âyan, devletin taşradaki baskı aygıtı ve ideolojik aygıtlarındandı ve kültürel hegemonyanın basit ya da genişletilmiş yeniden üretimine yerel katkıda bulunmaktaydı. Esasen taşranın merkeze siyasal bağlılığı yanında, merkezin de taşraya ekonomik bağımlılığını göz önüne aldığımız zaman, araştırmalarda merkezin üstünlüğünü savunmak ne derece anlamlı ise, taşranın belirleyiciliğini vurgulamak da o derece geçerlidir.³⁵⁰ Kaldı ki, Osmanlı Devleti’ndeki asıl değişim, üretim ve

348 Ayrıca vilayet, liva, kaza, ticaret, vilayet umumi meclisleri, (özel) ihtisas komisyonları, idare meclisleri üyelerinin seçilmesi, yargı kurumlarındaki seçimli üyeler vb. kısaca tüm 19. yüzyıl yerel idare sistemi hakkında, dönemin arşiv belgelerine dayalı, derli toplu bilgi için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1991. Krş. İlber Ortaylı, *age*, ilgili kısımlar.

349 Aynı anlayışın klasik dönemdeki uygulandığı ile karşılaştırmak için bkz. Halil İnalcık, *Adâletnâmeler*, s. 88.

350 Küresel ölçekte, Hannerz’in, Wallerstein’in aksine, yerel kültüre yalnızca alma şeklinde pasif değil, aynı zamanda verme, sentezleme ve dönüştürme şeklinde aktif bir rol biçmesi bu bakımdan önemlidir; bkz. Ulf Hannerz, *agm*.

yönetim ilişkilerinde yukarıda belirttiğimiz dönüşüm ve toprak kayıpları ile taşrada başlamıştır. Buna göre, on sekizinci yüzyıla gelindiğinde çözülmesi gereken temel problem, on yedinci yüzyıldan itibaren çözülmeye başlamış “kul ve tımar sistemleri”ne dayalı Osmanlı klasik dönem merkezîyetçi siyasal sistemi ve kültürel hegemonyasını, bahsedilen merkez-taşra egemen sınıflarının amaç ve çıkarlarına göre yeniden örgütlemek ve tanımlamak idi. Diyebiliriz ki, devlet yapısı ve kültürel hegemonyanın, toprak mülkiyet ilişkileri ve artık-ürüne hâkim olma tarzının dönüşümünde, merkez bürokratları kadar taşra egemenlerinin de etkisi vardır. Taşrada eşraf ve âyan teorik/entelektüel düzeyde bir liberal modernleşme kuramının bilincinde olmasalar da, uygulamada onun getireceği altyapısal özel mülkiyet ilişkilerinin üstyapısal hukuksal yansıması, merkez ve taşra egemenlerinin sınıf yapısı ile çelişmiyordu. Şöyle ki, Batı dünyası örneğinde modernleşme kuramı iktisadi alanda kapitalizmi, siyasal alanda liberal demokrasiyi idealleştirmekteydi. Yüzünü Batı’ya çevirmiş olan Osmanlı modernistleri için Batı dünyası, erişilmesi gereken ideal toplum düzenini temsil etmekteydi. Bu coğrafyadaki toplum tipi kapitalist-liberal demokrasi tipiydi. O halde, Osmanlı için, modernleşmek aynı zamanda Avrupalılaşmak/Batılılaşmak/liberalleşmek anlamına gelmektedir. Bu anlamda uygulanan liberal reform programlarının çözmesi gereken temel problem, altyapıda oluşan kapitalist sınıfsal gelişmelerin üstyapıda oluşturulan burjuva kültürel değerler ile meşrulaştırılmasıydı. Nitekim 1840 yılında, Yahya S. Tezel’in deyimi ile, Avrupa üsluplu Ceza Kanunu ile özel birikimin önündeki başlıca engel olan “müsadere uygulaması”nın suç sayılması³⁵¹ merkez ve taşra egemenlerinin servet biriktirmelerinin önündeki engeli, 1858 tarihli “Arazi Kanunnamesi” de taşra egemenlerinin fiilen ellerinde olan geniş toprakları ve serveti mülk edinme yolundaki hukuki engeli kaldırmakta önemli bir aşama oldu. Bunların dışında, taşrada eşraf ve âyanın geleneksel hâkimiyetini kıramayan ve yerel meclislere hâkim olmalarını engelleyemeyen Tanzimat Fermanı (1839) ve Kanun-ı Esasi (1876) gibi anayasal üstyapısal düzenlemeler esasen bahsedilen ve taşrada başlayan, toprak üzerindeki/altyapıdaki dönüşümlerin yansımasıdır.

351 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İstanbul, 1994, s. 76.

Tanzimat Fermanında dile gelen,³⁵² mal emniyeti olmaksızın kimse-
nin devletine ve milletine ısınamayacağı, memleketin kalkınmasına ilgi
göstermeyip daimi bir kaygı içinde yaşayacağı, halbuki malından emin
olan kimsenin kendi işi ile uğraşıp geçim çevresini genişletmeğe çabala-
yacağı ve kendinde her gün devlet ve millet gayreti ve vatan sevgisinin ar-
tacağı ifadeleri ile Adam Smith'in "görünmez el" teorisinin mantıki ben-
zerliği ilginçtir. Smith'e göre,³⁵³ her fert elinden geldiğince sermayesini
ülke içi sanayinin desteğinde işletmeye ve böylece bu sanayi üretiminin
en yüksek değerine ulaşmasına gayret ederken, aynı zamanda zorunlu
olarak, toplumun yıllık gelirini elinden geldiğince büyültmeye çalışmış
olur. Fert, iç sanayiye desteklemeyi yabancı sermayeyi desteklemeye ter-
cih ederken kamu yararını değil kendi kazancını düşünür. Buna göre,
fert kendi çıkarını korurken aynı zamanda içinde bulunduğu toplumun
da çıkarını korumuş olmaktadır. Tanzimat Fermanı'nda, herkesin mal ve

352 Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu" s. 612. Sened-i İttifak
gibi, Tanzimat Fermanı konusunda da çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlardan bazıları
şunlardır: 1838 Ticaret Antlaşması, serbest ticaret şartlarını hazırlamıştı. Tanzimat
Fermanı ise Batı kapitalizmi yaranna künulan bu açık pazar düzeninin gerektirdiği idari,
mali vb. reformları getirmiştir - (Doğan Avcıoğlu, *age*, c. I, s. 118). Osmanlı hukuk ya-
pısında, Tanzimat'la beraber görülen değişmelerin, kapitalizm öncesi bir yapıda kapitalist
güçlerin içten bir zorlaması ile değil de, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya
ekonomisi ile bütünleşmesini kolaylaştırmak için kapitalist dış merkezlerin zorlaması ile
uyanılması sonucu olduğuna dair Wallerstein'cı bir görüş için bkz. Yahya S. Tezel, *age*,
s. 76. Osmanlı İmparatorluğu'nda, hükümetin keyfi yönetimini bertaraf eden ilkelere
dayandırıldığı ölçüde Avrupalı bir anayasal belgenin eşdeğeri olabilecek fermanın, esas
olarak Osmanlı Devleti'nin işleyişini daha etkin hale getirmek ve denetimsiz hükümdar
kararının savurganlığını, devlet mekanizması aşamalı olarak modernize edilirken, gitgide
vazgeçilmez hale gelen Osmanlı kalemiyyesine, Bab-ı Âli bürokratlarına, şimdiye kadar
kullanmış olduklarından daha geniş yetkiler vermeyi hedeflediği yönünde bir yorum için
bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri
Unan ve İrfan Erdoğan İst, 1996, s. 176-177. Ferman, Avcıoğlu'nda "dünya
kapitalist-empyrialist gelişiminin yarattığı bir sömürgeleşme aşaması" iken, Tezel'de
"dünya kapitalist ekonomisi ile bütünleşme sürecinin bir evresi", Mardin'de "İnsan
Hakları Evrensel Beyannamesi'nin rastlantısal bir yansıması"dır.

353 Phyllis Deane, *age*, s. 193. Fakat Smith'in "iç sanayiye desteklemeyi yabancı
sermayeyi desteklemeye tercih etmek"ten bahsetmesinin aksine, Osmanlı-İngiliz
Ticaret Antlaşması, Osmanlı ülkesinin iç pazarını yabancı sermayeye açtı. Takip
eden dönemin, Osmanlı'nın sömürgeleşmesi/kolonileşmesi aşaması olduğuna dair
bkz. incelememizde, dn. 346.

mülküne tam bir serbestlik ile malik ve mutasarrıf olacağı, suç işlemiş birinin vârisleri onun suçu ile suçlandırılmayacağından, suçlunun malının devlet tarafından müsaderesi ile mirasçıların haklarından mahrum bırakılmayacağı şeklindeki ifadeler de, fermanı özel mülkiyeti güvenceye alan liberal bir program niteliğine iyice büründürmektedir.

Liberal devletin doğasını tahlil edersek konu daha iyi anlaşılır; Gianfranco Poggi'nin ifadeleriyle³⁵⁴ liberal devlet, özünde, burjuvazinin bir bütün olarak toplum üzerindeki sınıfsal egemenliğini kayırmak ve korumak için kurulmuştur. Devlet, tüm bireylere soyut bir eşitlik içinde, kendi kaynaklarını özgürce kullanabilme haklarını tanımıştı. Tüm bireylerin yasalar önünde eşit olmaları bir anayasal ilke olarak anlamlıydı, çünkü özel mülkiyetin hukuken korunması, doğal olarak, düzenin sürmesini, mevcut hukukun uygulanmasını ve polis ile mahkemelerin mülk sahibi sınıfların çıkarlarını gözetmesini sağlamıştı.

Sened-i İttifak'ın din ve devlet düzeninin direklerini tam olarak dikmek, Kur'an hükümlerini yeniden güçlendirmek hayırlı amacı gibi, Tanzimat Fermanı da, düzenlemelerin şeriata uygunluğunu belirttikten sonra şöyle devam etmektedir:³⁵⁵

354 Gianfranco Poggi, *Çağdaş Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, çev. Şule Kut ve Binnaz Toprak, İstanbul 1991, s. 116. Poggi, Jürgen Habermas'tan yaptığı alıntı ile görüşünü kuvvetlendirir. Habermas'a göre, kurallar bütünü olarak çağdaş hukukun en belirgin özellikleri, burjuvazinin belli ahlaksal ve kültürel tercihlerini yansımasıdır. Böyle kurallar burjuvazinin "içe dönüklüğü"ne özgür bir ortam sağlar, çünkü dışarındadır; burjuva kişiliğine özgür bir ortam sağlar, çünkü geneldir; burjuva öznelliğine özgür bir ortam sağlar, çünkü nesneldir; burjuvazinin somutluğuna özgür bir ortam sağlar, çünkü soyuttur (s. 116–117).

355 Halil İnalçık, agm, s. 613-614'ten sadeleştirilerek aktarılmıştır. Böylece devlet, liberal anayasal düzenlemeleri, şeri ideolojik desteklerle toplumun kolektif bilincinde meşrulaştırmaktadır. Şeri telkin reayanın kültürel hegemonyaya rıza göstermesinde önemli bir araçtır. Zaten, yenilikçi Yeni Osmanlı ve Jön Türk aydınlarının birçoğunda da şeri bilinç toplumu birleştirici bir unsur olarak algılanır. Konuyu burada tartışmak incelememizin sınırlarını aşmaktadır. Yeni Osmanlı aydınların siyasi fikirleri için bkz. Şerif Mardin, *age*; ayrıca, Jön Türklerin siyasi fikirleri için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*, İstanbul, 1989. Her iki hareketi mutlakiyetten meşrutiye geçiş aşaması içinde inceleyen bir inceleme ile krş. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978, s. 163-462. Hatta, Milli Mücadele'deki kolektif eylemde bile, Sivas Kongresi'nde "İslam halifeliği ve Osmanlı saltanatını korumak" (Tüzük, Madde 3) şeklinde ifade edilen kolektif bilincin uyarılmasının da etkili olduğunu hatırlamalıyız. Krş. Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara, 1989, s. X.

Şerî kanunlar yalnız din ve devlet, mülk ve milleti kaldırmak için konulacağından, tarafımızdan buna aykırı hareket vuku bulmayacağına “ahd ve misâk” olunup Hırka-i Şerife odasında bütün ulema ve vükelâ huzurunda Allahın kutsal adına yemin/kasem bi’llah dahi edilecektir. Ulema ve vükelâdan dahi yemin alınacaktır. Bu sebeple ulemâdan vüzerâdan kim olursa olsun, bundan sonra bu şerî kanunlara aykırı hareket edenlerin, meydana çıkan kabahatlerine göre rütbeye, hatır ve gönüle bakılmaksızın lâyük oldukları cezaya çarptırılmaları için özel bir ceza kanunnamesi düzenlenecektir.

Denilebilir ki, kültürel hegemonyanın merkezinde yer alan padişah, Sened-i İttifak ve Tanzimat Fermanı ile merkezdeki ve taşradaki “egemen sınıf bloku” ile mutabakat yenilemekte, her iki ferman da yapıların şeriata uygunluğu ve buna rıza göstermeyip direnenlerin cezalandırılacağı belirtilmektedir. Hükümdar ile merkez ve taşra egemenleri arasında bir kez mutabakat yenilenince, bundan sonraki aşamada yapılması gereken, devletin ideolojik aygıtları vasıtası ile bu siyasal sistemin madunların kolektif bilincinde de onaylanmasını sağlamaktır. Aksi halde, yani Tanzimat Fermanı ile belirtilmiş olan kültürel hegemonyaya karşı direniş durumunda tabi/madun sınıf devletin baskı aygıtı ile cezalandırılacaktır. Önce sancak merkezlerinde, şehirlerin büyük meydanlarında bütün ileri gelenlerle halk önünde büyük merasimle okunacak, daha sonra kazalara ve kasabalara birer birer gönderilip büyük küçük umum ahali ve reaya ya güzelce anlatılacak olan Tanzimat Fermanı’nın³⁵⁶ uygulanmasında bu durum açıkça görülmektedir.³⁵⁷

Gülhane meydanında cümle ulema ve vükelâ ve vüzerâ ve rical ve büyük ve küçük kâffe-i ketebe ve hademe-i devlet-i aliyyem ile sufera-i mumaileyhi davet ve İstanbul’da bulunan mecmu hademe-i şeriat ve meşaik-i tarikat ve hatibler ve imamlar ve Rum ve Ermeni ve Katolik patrikleri ve hahambaşı ve her bir esnafın kethüdaları celp birle cemiyet ettirüb meydan-ı mezkûrda tertib olunan Divan-ı hümayunumda ben dahi binnefs hazır olduğum halde cümle muvacehesinde alenen okutup din ve devlet ve mülk ve milletim hakkında derkâr olan niyet-i hayriye-yi padişahanemi herkese ilan ve işad ve mucibince amel ve hareket olunmasını bilfiil sadrazam sûtude şiyem ve vekil-i mutlak kaviyül himeme tavsiye ve tenbih ve hilafında bulunacaklarına lânet eyledim

356 Halil İnalcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, c. XXVIII, 1964, s. 623.

357 Stefanos Yerasimos, *age*, c. II, s. 489. Metnin tam çevriyazısı için bkz. Stefanos Yerasimos, *age*, s. 485–493. Ayrıca Islahat Fermanı için bkz. *age*, s. 495–503.

Böyle bir tarihsel arkaplanda, hükümdar ile merkez ve taşra egemenlerinin (padişahın merkez kulları/ricâl-i devlet ile taşrada eşrafın) sınıfsal taleplerinin uzlaştırılması ve bunun madun sınıfın kolektif zihniyetinde onaylanması, on dokuzuncu yüzyıl reform süresince, reformist kültürel hegemonya ile yürütülmüştür.

Aşağıda, bu bölümde geliştirdiğimiz alternatif açıklama modelini sorgulayacağız. İncelediğimiz Bursa para vakfı ve tereke kayıtları Osmanlı'da kent-kapitalizm ilişkileri bakımından zengin bilgiler içermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI'DA PARA VAKIFLARI VE SERMAYE HAREKETLERİ

Para vakfı kayıtlarından Osmanlı sosyo-ekonomik-politik yapısının yerel düzeydeki özelliklerini inceleyebiliriz. Genel görüşe göre, bu vakıflar sanat ve ticaretini daha ileri götürmek isteyen esnafa ya da mahalle veya köy sakinlerine faizle borç verir, bu suretle toplumda bir kredi fonu işlevi görür. Her mahallenin bir para vakfı bulunur. Bu sandığın sermayesini hükümet veya belediye değil, bir daha geri almamak ve maddi hiçbir menfaat gözetmemek üzere kişiler verir. Verilen krediler hile-i şeriiye ile nemalandırılarak, faizin bir miktarı mahalle işlerine, camiin ihtiyaçlarına sarf edildiği gibi, bir kısmı ile mahalledeki fakirlere, dullara, yoksullara, yetimlere vb. yardımlarda bulunulur.

Bursa'ya ait para vakfı defterleri üzerinde yapmış olduğumuz incelemeler sonucunda bazı istatistiki bilgiler edindik³⁵⁸ (bkz. Tablo I, II, III, Çizelge 1).

1767-1768 yılına ait defterde toplam 551 para vakfı kaydı bulunmaktadır. Bu vakıflardan 158'i (% 28,67) sermayelerini arttırmış, 1'i (% 0,18) azaltmış, 33'ü (% 5,98) vakfa ait dükkân, ev, hadika, mukataa-i menzil/bağ vb. gayrimenkulü kirayla işletmiştir. 138 (% 25,4) belgede *ziyade ez-masraf*, 29 (5,26) belgede *ziyade ez-irad* kaydı vardır. Geri kalan vakıf belgelerinde bu tür kayıt yoktur.

1773-1774 tarihli defterde toplam 523 para vakfı kaydı bulunmaktadır. Bunlardan 98'i (% 18,73) sermayelerini arttırmış, 6'sı (% 1,14) azaltmış, 32'si (% 6,11) vakfa ait dükkân, ev, hadika, mukataa-i menzil/bağ vb. gayrimenkulü kirayla işletmiştir. 175 (% 33,46) belgede *ziyade ez-masraf*, 26 (% 4,97) belgede *ziyade ez-irad* kaydı vardır. Geri kalan vakıf belgelerinde bu tür kayıt yoktur.

358 İncelememizdeki yüzdelik oranlar, bilgisayar tarafından, en yakın ikinci basamağa yuvarlanmıştır.

1782/1783-1783/1784 tarihli defterde toplam 338 para vakfı kaydı bulunmaktadır. Bu vakıflardan 154'ü (% 45,56) sermayelerini arttırmış, 10'u (% 2,95) azaltmış, 11'i (% 3,25) vakfa ait dükkân, ev, hadika, mukataa-i menzil/bağ vb. gayrimenkulü kirayla işletmiştir. 90 (% 26,62) belgede *ziyade ez-masraf*, 11 (% 3,25) belgede *ziyade ez-irad* kaydı vardır. Geri kalan vakıf belgelerinde bu tür kayıt yoktur.

1792/1793-1793/1794 tarihli defterde, toplam 476 para vakfı kaydı bulunmaktadır. Bunlardan 211'i (% 44,32) sermayesini arttırmış, 12'si (% 2,52) azaltmış, 22'si (% 4,62) vakfın dükkân, ev, hadika, mukataa-i menzil/bağ vb. gayrimenkulü kirayla işletmiştir. 123 (% 25,84) belgede *ziyade ez masraf*, 19 (3,99) belgede *ziyade ez-irad* kaydı vardır. Geri kalan vakıf belgelerinde bu tür kayıt yoktur.

1797-1798 tarihli defterde toplam 181 para vakfı kaydı bulunmaktadır. Bunlardan 66'sı (% 36,46) sermayesini arttırmış, 12'si (% 6,62) azaltmış, 6'sı (% 3,31) vakfa ait dükkân, ev, hadika, mukataa-i menzil/bağ vb. gayrimenkulü kirayla işletmektedir. 43 (% 23,75) vakıfta *ziyade ez-masraf*, 4 (% 2,20) belgede ise *ziyade ez-irad* kaydı vardır. Geri kalan vakıf belgelerinde bu tür kayıt yoktur.

Bu kayıtlarla ilgili bazı açıklamalar yapmakta fayda var;

1- Sermaye arttıran vakıflar.³⁵⁹ Bu kategori ile bir önceki sene veya senelere ait “ x senesi fazlası zamm-ı şüde” veya yeni seneye eklenen “Vakf-ı Merhum –mesela Hacı Mehmed- beray-ı Mevlûd”, “masariften fazla zam”, “vakf-ı –mesela Neslihan Hatun- beray-ı Vaiz” vb. kayıtların eklenmesi ile oluşan yeni sermaye ifade edilmektedir. Mesela 1767-1768 senesinin³⁶⁰ Beray-ı Mühimmat-ı Mescid-i Şerif ve Avarız ve Nüzul Der-Mahalle-i Çoban Bey Vakfı'nın normal sermayesi 2.038 kuruş iken, 41 kuruşluk “seksen senesi zamm-ı şüde” ve 30 kuruşluk “eski teftiş-i zimemden zuhur eden” miktarlarla artan yeni sermaye 2109 kuruş olmuştur.

2- Sermayesi azalan vakıflar.³⁶¹ Bu kategori ile “*asl-ı mal-i kadim*”, “*mal-i mevcud*”, gibi kayıtların asl-ı maldan düşmesi ile oluşan yeni ser-

359 Vakıflardan, sermayesi dalgalanan, yani artıp-azalan ve en sonunda kuruluştaki sermayeyi geçenleri, sermaye arttıran olarak düşündük.

360 1767-1768 tarihli BŞS, s. 4, ky.3.

361 Sermayesi dalgalanıp (artıp azalıp) en sonunda kuruluştaki sermayesinden düşük olan vakıfları, sermayesi azalan vakıflar olarak düşündük.

maye kastedilmektedir. Mesela 1773–1774 senesinin³⁶² el-Merhume Adgan Hatun Beray-ı Tamir-i Mecra-yı Ab Vakfı'nın 360 kuruş olan kadim sermayesi, eksilen miktarı ile 323 kuruş mal-ı mevcuda düşmüştür.

3- Elindeki dükkân, ev vb. gelir kaynaklarını kiracıya kiralayan vakıflar kategorisi. Bunun için bütün vakıfları tek tek inceleyip bunlarla ilgili kapsamlı bir çizelge oluşturduk.(Çizelge 1). Buna dair bir örnek verelim:³⁶³ Beray-ı Mühimmat-ı Mescid-i Şerif-i Mahalle-i Harat Vakfı'nda 330 kuruş olan sermayenin, 37,5 (% 12,5) kuruş olan murabahası (faizi), 14,5 kuruşluk icaratın (kira) eklenmesiyle 52 (% 17,33) kuruşa yükseilir. Vakfın 14,5 kuruşluk kira geliri, mahalledeki debbağ dükkânını 480 akçeye İsmail Çelebi'ye, beş tane menzili sırasıyla 360 akçeye Ebeoğlu Mustafa'ya, 360 akçeye Şabçioğlu Ohannis'e, 180 akçeye Sogora Nasrani'ye, 90 akçeye Kibaroglu Ali Beşe'ye ve 280 akçeye Eyüb Dayı'ya kiraya vermesinden oluşmuştur. Böylece, hem icaratlı vakıfların işlettiği faiz oranının diğerlerine oranla arttığını görüyor, hem de şehirdeki dükkân ve ev kiralari hakkında bilgi edinmiş oluyoruz.

4- *Ziyade ez-masraf* kategorisi bizce Weber'ci yorumun “akılcı muhasebenin Doğu'da olmadığı” iddiasını yanlışlar özellik taşımaktadır. Bu bölüm vakfın işletilmesi ve mütevellinin vakıf paralarını işletme vasfı hakkında bilgiler içermektedir. Her harcama kaleminin, kuruştan para ve akçeye kadar tek tek belirtildiği vakıf kayıtlarının murabaha kısmında “*ziyade ez-masraf: x kuruş*” şeklinde masraftan arta kalan miktarı gösteren bir kayıt düşülmüştür. Mesela, 1797–1798 tarihinde Beray-ı Taamiyye-i Mahalle-i Hacı Yakub nam-ı diğer Kurşunlu Der-Bursa Vakfı'nın³⁶⁴ 5.697 kuruşluk sermayesinin 361,5 kuruşu (% 6,34) vakfın ihtiyaçlarının gide-

362 1773–1774 tarihli BŞS, s. 10, ky. 4.

363 1782/1783–1783/1784 tarihli BŞS, s. 21, ky. 4. İcarat kayıtları elbetteki diğer kategorideki vakıfları da içerebilmektedir. Biz, ilk iki kategoride, sadece savaş ve barış dönemlerinin, vakıfların sermayelerinin artması ya da azalmasına etkisi ile; dördüncü kategoride vakıf faizinin işletilmesinde “girişimci sınıf” olarak düşündüğümüz mütevellinin aldığı maaş ile ilgiliiyiz. Üçüncü kategori ise tezimiz için özel bir öneme sahiptir. Vakfın kira gelir kaynaklarını kim, nerede, nasıl, işletiyor? Bunları kiralayanların sınıfsal yapısı, cinsiyet dağılımı ve Müslim-gayrimüslim arasındaki dağılımı ile ilgiliiyiz. Bunların toplu listesini Çizelge 1'de sunduk. Bu şekilde ev, dükkân, hadika vb. dağılımı, kent yapısının fiziksel özellikleri ve kent-kır ilişkisi hakkında da önemli bilgilere ulaşabildik.

364 1797–1798 tarihli BŞS, s. 15, ky.3. Belgeler genellikle bu tiptedir.

rilmesi ve görevlilerin maaşlarına ayrılmışken, 674,5 kuruş + 5 paralık (% 11,84) faiz miktarının 312,5 kuruş + 5 paralık kısmı (% 5,48) *ziyade ez-masraf*tır. Elbette bütün vakıflardaki *ziyade ez-masraf* kaydının vakfın sermayesine oranı bu örnekteki gibi değildir. Aynı defterdeki altıncı belgede, Beray-ı Taamiyye-i Hirfet-i Oturakçıyan-ı Bitpazarı Der-Bursa Vakfı'nın 890 kuruşluk sermayesinin 111,5 kuruşluk (% 12,52) faizinin 105 kuruşu (% 11,79) vakfın ihtiyaç ve görevli maaşlarına harcanmışken, *ziyade ez-masraf* 6,5 kuruştur (% 0,73). Miktar ne olursa olsun, bizim için önemli olan husus artan bu miktarın vakfın gelecek seneki sermayesine ekleneceğidir.

5- Bir başka kayıt tipi, *ziyade ez-irad* kayıtları vakfın harcamalarının sermayesinden fazla olması durumunda ortaya çıkan ve gelecek seneye devredilen zarar-ziyan anlamı taşımaktadır. Fakat *ziyade ez masrafı* vakıflar ile karşılaştırıldığında *ziyade ez-iradlı* vakıf oranları oldukça düşük görünmektedir. Bu oranlar normal iktisadi risk şartlarında karşılaşılabilecek bir durumdur. Bu dönemde süregelen Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşlarının yarattığı iktisadi kriz ortamı, zarar eden vakıfların oranını da belirlemektedir (Tablo I, II ve Grafik I).

TABLO I: BURSA'DA YILLARA GÖRE YIL İÇİNDE SERMAYESİ ARTAN ve AZALAN PARA VAKIFLARI

SERMAYE DURUMU (Yıl İçindeki Değişim)	1767-1768		1773-1774		1782/1783 -1783/1784		1792/1793 -1793/1794		1797-1798	
	Vakıf Adedi	%	Vakıf Adedi	%	Vakıf Adedi	%	Vakıf Adedi	%	Vakıf Adedi	%
Vakıf Sermayesi Artan	158	28,7	98	18,7	154	45,6	211	44,3	66	36,5
Vakıf Sermayesi Azalan	1	0,18	6	1,15	10	2,96	12	2,52	12	6,63
Vakıf Sermayesi Değişmeyen	392	71,1	419	80,1	174	51,5	253	53,2	103	56,9
TOPLAM	551	100	523	100	338	100	476	100	181	100

TABLO II: BURSA'DA YILLARA GÖRE HARCAMALARINDA SENEYE KÂR ve ZARAR BIRAKAN PARA VAKIFLARI

MASRAFLAR DURUMU	1767-1768		1773-1774		1782/1783 -1783/1784		1792/1793 -1793/1794		1797-1798	
	Vakıf Adedi	%	Vakıf Adedi	%	Vakıf Adedi	%	Vakıf Adedi	%	Vakıf Adedi	%
Ziyade ez-Masraf (Masraftan artan)	138	25	175	33,5	90	26,6	123	25,8	43	23,8
Ziyade ez-İrad (Gelirden artan)	29	5,26	26	4,97	11	3,25	19	3,99	4	2,21
Kâr-zarar kaydı yok	384	69,7	322	61,6	237	70,1	334	70,2	134	74
TOPLAM	551	100	523	100	338	100	476	100	181	100

Elimizdeki bazı belgelerin icarata dair bilgiler de sunduğunu hatırlatalım. Vakfa ait dükkân, hadika, bağ-bahçe, mukataa, oda vb. gayrimenkul kayıtlarını ve bunları vakıftan hangi sınıf mensuplarının, hangi meblağa kiraladığını içeren bu belgeler, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, Bursa'daki sanayi-ticaret ilişkilerine dair bilgiler sunmaktadır. Özellikle dükkânların hangi iş kolunda yoğunlaştığını da bu kayıtlardan öğrenebiliyoruz. Kapitalizmin kökeni araştırmalarında ideal-tip olarak başvurulmuş İngiltere'nin, her şeyden önce "dükkân sahiplerinin ülkesi" sayıldığını ve en göze çarpan yurttaş tipinin sanayici değil, tüccar olduğunu düşünürsek,³⁶⁵ icarat kayıtlarına verdiğimiz önemin temeli de daha iyi anlaşılır. İncelediğimiz beş para vakfı defterindeki bütün icarat kayıtlarında rastladığımız dükkân çeşitleri şunlardır:³⁶⁶

Arpacı, attar, bakırcı, bakkal, bargirci, baytar, berber, bezzaz, bıçakçı, boyacı, çilingir, çörekçi, dakik, debbağ, demirci, duhancı, ekmekçi, eskici, fırın, haffaf, hurdacı, kadifeci, kahvehane, kalaycı, kasap, kebabçı, keçeci, keresteci, koçaşhane, kutnici, kürekçi, nalıncı, pazarcı, peştemalci, postalıcı, saraç, simidci, tabakhane, tabdahane, tabuthane, tacir

365 Eric J. Hobsbawm, *age*, s. 13.

366 İncelediğimiz beş para vakfı defterinde vakıflara ait tüm gayrimenkul türlerinin toplu listesi ve tek tek yıllara göre gayrimenkullerin mukata, menzil, dükkân, oda, hadika-bağ, asiya olarak "sayısal dağılımı" için bkz. çizelge I. Ortalama aynı dönemleri kapsayan tereke defterleri üzerinde yaptığımız incelemede gayrimenkullerin kişilere dağılımı ile krş. Grafik I.

ve timurcu. Vakıfların işlettiği tüm gayrimenkuller içinde dükkânların oranları yıllara göre şöyle dağılmaktadır: 1767-1768'de % 23,10, 1773-1774'de % 25,44, 1782/1783-1783/1784'de % 35,86, 1792/1793-1793/1794'de % 15,74, 1797-1798'de % 25.

Bu dükkânları kiralayanlar şunlardır:³⁶⁷

1- Askeri sınıf: ağa, beşe, bey, çebe, dede, derviş, efendi, el-hac, el-hac ağa, el-hac verese, emir, hacı, hacı ağa, hacı efendi, kadı efendi, kâtip, molla, molla verese, müderris, seyyid, seyyid ağa, seyyid ağa beşe, seyyid efendi, seyyid el-hac, seyyid hacı, şeyh.

2- Reaya.

3- Ortaklık: ağa - el-hac, ahi - hacı, bey - evlat, el-hac - hac, molla - reaya, reaya - seyyid - seyyid ağa, reaya - reaya, reaya - seyyid, reaya - seyyid, reaya - zade, seyyid - el-hac müteveli, seyyid - seyyid.

4- Vakıf.

5- Diğer: evlat, cytam, valide, verese, zade ve sınıf kaydı belirsiz olanlar.

İncelediğimiz beş ayrı döneme ait toplam 551 + 523 + 338 + 476 + 181=2.069 para vakfında aynı sırayla 33+32+11+22+6=104 adet (% 5,02) gayrimenkullerini kirayla işleten ve belgelerde mesela “*icare-i hadika* - menzil/dükkân vb. mahalle-i α der-tasarruf-ı γ fi sene z akçe” şeklinde ifade edilen icarat kaydına rastladık (Tablo III). Vakıflar bu gayrimenkullerden yıllara göre şu meblağlarda yıllık kira geliri elde ederler: 1767-1768 yılında: 276 gayrimenkulden 100.867 akçe, 1773-1774 yılında 336 gayrimenkulden 105.260 akçe, 1782/1783-1783/1784 yıllarında 92 gayrimenkulden 32.544 akçe, 1792/1793-1793/1794 yıllarında 254 gayrimenkulden 56.106 akçe ve 1797-1798 yılında 93 gayrimenkulden 18.010 akçe.

367 Bkz. Çizelge 1.

**TABLO III: BURSA'DA YILLARA GÖRE GAYRİMENKULÜNÜ KİRAYA VEREN
PARA VAKIFLARI**

Gayrimenkulün Kira Durumu	1767-1768		1773-1774		1782/1783 -1783/1784		1792/1793 -1793/1794		1797-1798	
	Vakıf Adedi	%	Vakıf Adedi	%	Vakıf Adedi	%	Vakıf Adedi	%	Vakıf Adedi	%
İcaratta	33	5,98	32	6,11	12	3,55	22	4,62	6	3,31
İcarat Kaydı Yok	518	94,01	493	94,1	326	96,4	444	93,3	175	96,7
TOPLAM	551	100	523	100	338	100	476	100	181	100

Başka bir defterde kayıtlı olan tipik bir para vakfına ait örnek bir belgeden aşağıdaki bilgileri ediniyoruz:³⁶⁸

A. Vakfın Başlangıç ve İhracat Kısmı

İncelediğimiz döneme ait bütün para vakfı kayıtlarında aşağıda maddeler halinde yazdığımız bilgiler standart bir şekilde bulunmaktadır:

- 1- Başlangıç cümlesi: Muhasebe-i mahsulat ve ihracat,
- 2- Vakfın adı ve kuruluş amacı: Beray-ı Taamiyye
- 3- Vakfın sermayesinin kayıtlı olduğu mahalle veya köy: Mahalle-i Molla Arab Der-Burusa
- 4- Mütevellinin adı: Halil Ağa,
- 5- Muhasebenin hangi yıla ait olduğu: H. 1192 (M. 1778/1779),
- 6- Vakfın asıl sermayesi ve işletilecek faiz miktarı: Sermaye 635,5 kuruş, faiz 79 kuruş 17 para,
- 7- Kayıtta, varsa bireysel ya da vakıflar tarafından vakfın asıl sermayesine sonradan yapılan ilaveler: 90 senesi fazlası zamm-ı şüde 13 kuruş + 91 senesi zamm şüde 17,5 kuruş,
- 8- Böylece oluşan yeni sermayenin ne miktar olduğu: 666 kuruş
- 9- Yıl sonunda vakfın faizinin gözlenen geri dönüşü:
72 kuruş 10 para + ziyade ez-masraf 7 kuruş 7 para = 79 kuruş 17 para,
- 10- Yıllık geri dönüşün nerede kullanılacağını hesaplanması. Mesela

³⁶⁸ 1778/1779 tarihli BŞS, s. 2, kayıt 1. Aynı döneme ait bu kayıt aracılığı ile, para vakıf kayıtlarının standart olduğunu sınıyoruz olmaktadır.

harcama ve masraf kayıtları: müteveli 10 kuruş, beray-ı taamiyye 50 kuruş, beray-ı tamir-i minare ve harc-ı mahkeme 10,5 kuruş 10 para, harc 90 akçe, müteferrika 90 akçe.

B. Vakfın Zimem Kısımı

Borçluların(1) adları, (2) borç miktarları, (3) yaşadıkları mahalle ya da köy, (4) unvanları ya da meslekleri:

a- Karamani Molla İbrahim zevcesi Hatice, mahalle-i Veled-i Bevvab: 100 kuruş, *b-* Fatma bint-i Ahmed, mahalle-i Namazgâh: 25 kuruş, *c-* Halil bin-İbrahim, mahalle-i Veled-i Bevvab: 100 kuruş, *d-* Dolapçı Molla Osman, mahall-i Hacı Mehmed Karamani: 50 kuruş, *e-* Dolapçı Molla İbrahim, mahallede: 20 kuruş, *f-* Atranoslu Mehmed, mahallede: 50 kuruş, *g-* Boyacıoğlu zevcesi Ayşe, Mahalle-i Umur Bey: 100 kuruş, *h-* Helvacı Bedros, mahalle-i Hacı Mehmed: 50 kuruş, *ı-* Kirine bint-i Krikor, mahallede: 30 kuruş, *i-* Bi-yed-i müteveli-i mezbur: 131 kuruş. Toplam borçlanma miktarı 556 kuruş olarak çıkıyor. (Buna göre 110 kuruşluk bir açık var. Halbuki belgede vakfın zimem toplamı 666 kuruş yani sermaye ile denk olarak yazılmış).

Yukarıda, elimizdeki farklı tarihlere ait binlerce kayıttan yalnızca 1778/1779 tarihli bir tanesini sunduk. Sadece bu kayıttan bile Osmanlı toplumsal yapısında bir kredi kaynağı olan vakfın işletilmesinde mütevellilerin yeri, kredi alanların cinsiyeti, milliyeti, aldıkları kredi miktarı, hangi meslek ile uğraştıkları, askeri mi, reaya mı oldukları ve bu iki sınıftan hangisinin üyelerinin daha çok kredi talep ettiği vb. hakkında bazı bilgiler edinebiliriz.

Seçmiş olduğumuz belge koleksiyonu standart olarak yukarıdaki bilgileri içermektedir. Örnek kaydımıza göre vakıftan en büyük meblağda krediyi müteveli kullanıyor. Belgelerde bu durumla sıkça karşılaşırız. En basitinden, aynı belgedeki ikinci kayıttan da yine aynı mahalledeki bir başka vakfın mütevellisi de yine Halil Ağa'dır. Toplam sermayesi 308,5 kuruş olan bu vakıftan 78,5 kuruş kredi çekmiş görünüyor. Diğer dört borçludan (50 kr. borç alan -molla, 40 kr. alan imam kaimmakamı ve 70 kr. alan mesleği belirsiz reaya dahil) en çok kredi çekmesini bekleyeceğimiz gayrimüslim terzi Ohannis ise 70 kuruş kredi çekmiş. Diğer kredi çekenler de ilginç: ikisi dolapçı (biri 50 kr., diğeri 20 kr.), biri helvacı (50 kr.) mesleğinden üç esnaf acaba işlerini daha büyütme için mi, yoksa devletin bu dönemde yüklediği vergi yü-

küinti karşılamak için mi kredi almıştır? Vakıftan kredi çekenler, krediyi yatırım için de çekseler, İstanbul'daki sarraflara daha yüksek meblağla borç vermek için de çekseler, burada, kapitalist ilişkilerle karşı karşıyayız demektir. Birinci durumda, Avrupa'da İngiltere'dekine benzer şekilde manifaktürel sermayeye dayalı bir gelişim, ikinci durumda aynı zamanda Osmanlı ekonomisinde ikincil bir sermaye piyasasının varlığına ve tefeci sermayeye dayalı bir gelişim söz konusudur. Her iki gelişim de özü itibarıyla kapitalist nüveler taşır.

Asıl inceleme alanı sermaye birikimi olan Murat Çizakça'ya göre,³⁶⁹ kredi alanların büyük bir kesiminin tüketiciler olması ve vakıfların yarattığı fonların önemli girişimleri finanse etmemesi, kredi alanlar arasında çok küçük bir kesimin talep yönünden sermaye fonu oluşturması ama onların da bunu vakıf fonlarını daha yüksek faiz oranlarıyla İstanbul'daki sarraflara ödünç vermek için yapması dolayısıyla, para vakıfları, sermaye birikim kurumu değil, sermaye dağıtım kurumudur. Vakıflar ucuz kredi sağlıyor, sarraflar bu parayı daha yüksek faiz oranlarıyla tüccar ve mültezimlere plase ediyorlardı. Fakat şu sorular akla gelmektedir: Buradaki sarrafları tefeci-sermayedar sınıfına dahil edemez miyiz? Bu durum neden kapitalist bir gelişim aşaması olamaz mı? Ayrıca, tüccar ve mültezim niye yüksek oranda bir nakdi ikinci elden sarraflardan alsınlar da, doğrudan İstanbul vakıflarından alsınlar? Çizakça'ya göre, *istiğlal*, yani krediyi alan kişinin evini rehin olarak göstermesi koşulu, para vakıflarının etkin sermaye birikim araçlarına dönüşmesini engelleyen en önemli etmen olmalıdır. Zira bu durumda, birçok para vakfının kaynaklarını kullanmak isteyen bir kişi, rehin olarak da bir çok ev göstermek zorunda kalmaktadır. Fakat diğer yandan, bu durum bir işsiz sınıf ve emek fazlası yaratmaz mı? Zira mesela kayıtlarda rastlıyoruz ki, vakıflar çok sayıda dükkânı, evi ipotekleyip haczetmiş ve yine biliyoruz ki, mesela on sekizinci yüzyılın - ikinci yarısında daralma görülse de - ilk yarısı önemli sanayi kollarının geliştiği bir dönem olmuştur. Sadece Sakız ve Girit adalarına baktığımızda bile 1740

369 Murat Çizakça, *age*, s. 117-118. Aynı yorum için krş. Seyfettin Gürsel, *agın*, s. 24. Gürsel'e göre vakıflarca yönetilen borç verilebilir fonlar üretken yatırımlara değil, geleneksel tefeci piyasasına yönelmekte ve serbest piyasanın altında olan % 15 faiz haddi, faizlerden borç alan ayrıcalıklı kesimlere rant aktarmasına yaramaktadır. Biz araştırmamızda gördük ki, vakıflardan, sadece ayrıcalıklı kesimler değil, ihtiyacı olan her sınıftan kişiler borç alabilmektedir.

yıllarında 1800 kadar tezgâh ipekli sanayiinde faal durumdadır. Benzer durum Batı Anadolu, Rumeli, Orta Anadolu ve Halep bölgelerinde de görülmektedir.³⁷⁰ Doğal olarak aklımıza şu soru geliyor: Bir yanda iltizam alarak yatırım yapan bir mültezim sınıfı ve genişleyen sanayi kolları varken, diğer yanda bu sanayinin ihtiyaç duyduğu mülksüz-emekçi sınıfı oluşmuyor mu? (Krş. Tablo XV.) Ve bu durum bir kapitalist gelişim sürecine karşılık gelmez mi?

Örneklediğimiz belgede toplumsal hayatta kadının yerine dair üç kayıt var. Molla İbrahim ve Boyacıoğlu'nun zevceleri acaba kendileri için mi, yoksa eşleri için mi ya da Ahmed kızı Fatma babası için mi kredi çektiler? Her ne için olursa olsun, Osmanlı'da kadın, vakıftan kredi çekebilecek kadar ekonomik hayatın içinde görünüyor. Buna göre, Osmanlı toplumunda kadının liberal söylemde ifade edilen özel hayat alanı ile sınırlı kalmayıp kamusal alanda da kendini gösterebildiği aklımıza gelebilir. Kirene bint-i Krikor adlı gayrimüslim bir kadın gibi, yine gayrimüslim olan Bedros adlı bir helvacının da vakıflarla kredi ilişkilerine girdiğini öğreniyoruz. Esasen elimizdeki belgelerimizde gayrimüslimlere dair epeyce kayıt var. Fakat bu oran, Arnold Toynbee'nin iddia ettiği gibi,³⁷¹ zimmilerin yönetimden dışlandıklarından dolayı enerjilerini ekonomik alana kaydırıp toplumda asıl girişimci sınıfı oluşturduğu mitini kanıtlamıyor. İncelediğimiz birçok belgeden çıkardığımız sonuç, gayrimüslimlerin de mütevellî olacak veya kredi çekecek kadar Osmanlı sosyo-ekonomik-politik hayatının içinde olduklarıdır.

“Atranoslu Mehmed” ifadesinde olduğu gibi bazı kayıtlarda ise kişinin sadece memleketine dair bilgi olduğunu anlıyoruz.

Vakfın 666 kuruşluk sermayesi, 79 kuruş 17 para karşılığında faizle işletilmekte ve vakıf için gerekli olan harcama sermayeye dokunmadan karşılanmaktadır. Faizin 10 kuruşu görevli mütevellîye, 50 kuruşu beray-ı taamiyye ve 10,5 kuruş 10 parası *beray-ı taamiyye-i mahkeme*'den oluşan ihtiyaçlara harcanmıştır. 90'ar akçelik harç ve müteferrika masrafları ise, ortalama otuz yıllık sürede, çoğunlukla değişmeden aynı miktarda tekrarlanan, sabit giderlerdir.

370 Bkz. Mehmet Genç, “XVIII. Yüzyılda Savaş ve Ekonomi”, *Yapıt*, sy. 49/4, Nisan-Mayıs 1984, s. 52-61.

371 Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci*, çev. Murat Belge, gözden geçirilip kısaltılmış baskı, c. I, İstanbul 1978, s. 129.

Vakfın faiz giderleri, “*beray-ı (...)*” diye başlayan ihtiyaçlara, “*vazife-i (...)*” diye başlayan görevlilere ve diğer diye kategorilediğimiz üç masraf türüne harcanmaktadır. Elbette ki, örnek seçtiğimiz örneklem belgede bu üç masraf tipinin hepsinden bahsedilmiyor. Zaten hiçbir belgede bu masrafların hepsini içeren kayıt yok.

Vakıfların bu şekilde kredi işlerine girmeleri bazı mecburiyetlerden-
dir. Şöyle ki, enflasyonist baskılarla vakfın asl-ı malı (sermayesi) erimeye
yüz tutarken, vakıf gayrimenkullerinde de zamanla onarım vb. ihtiyaçlar
oluşuyordu. Dolayısıyla, birçok vakıf, ayakta kalabilmek için kendisine
yeni gelir kaynakları bulmak zorunda kaldı. Diğer taraftan, bölge sakin-
lerinin kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kredi almaları gerekiyordu. Bu
durum, İslami mevzuatın sınırlamalara rağmen, vakıfların kredi işlerine
girmelerine ve bu uygulamanın ulema tarafından meşrulaştırılmasına se-
bepe oldu. Konunun hukuki yönünü aşağıda tahlil edeceğiz.

C. Para Vakıflarının Kısa Tarihçesi

Klasik İslam hukukunca kabul edilmeyen nukud vakfı uygulaması,
Osmanlı hukuk mevzuatınca on beşinci yüzyıl başlarında kabul edil-
miş ve on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu ve Rumeli’de
yayılmıştı. Bu uygulama, şarkiyatçı söylemdeki İslam hukuk sisteminin
“skolastik katılık ve değişmezlik”i³⁷² iddiasının Osmanlı’da yanlışlanma-
sı anlamı taşımaktadır. Toplumdaki her kurumlaşma beliren bir ihtiyacı
karşılamayı amaçlar. Buna göre, para vakfı uygulamasının ortaya çıkma-
sında da öncelikle toplumda beliren makul bir faiz oranıyla borç para
bulmak ihtiyacı temel sebep olmuştur. Zira ribahorların (faizciler/faiz

372 Joseph Schacht, *Introduction to Islamic Law*, Londra 1964, s 64’teki bu
iddianın Osmanlı söz konusu edildiğinde kesinlikle doğru olmadığına dair krş.
Jon E. Mandaville, “Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğu’nda Para Vakfı
Tartışması”, çev. Fethi Gedikli, *Türkiye Günlüğü*, sy. 51, Yaz, 1998, s. 129, dn.
2. Fakat Mandaville’nin, eleştirisinde sadece Osmanlı’yı hariç tutması, diğer
İslam devletlerindeki hukuk kurallarının değişmezliği konusunda Schacht ile aynı
görüşte olduğu sonucunu çıkarmamıza sebep oluyor. Nitekim kendisi de, para
vakfı uygulamasının Osmanlı’dan başka herhangi bir yer ve zamanda bulunmadığı,
bulunsa da çok nadir olduğunu belirterek (s. 129) bu görüşe dolaylı yoldan destek
vermiş oluyor.

yyiciler) zulüm derecesini bulan fahiş faizle borç vermelerinin³⁷³ kötü etkileri para vakıfları aracılığı ile önemli ölçüde azalmış olmaktadır.

Şunu açıkça söyleyebiliriz ki belgelerde, İslami yasaklamalardan dolayı açık bir şekilde faiz kelimesi kullanılmasa da, yerine murabaha (riba) kelimesi kullanılmaktadır. Bu yasağa rağmen faiz, İslam'ın içinde doğduğu Mekke toplumunda iyi bilinen, mali sermayenin icra ve gelişme biçimi olmuş, daha sonraları bütün İslam ülkelerinde çokça kullanılmıştır.³⁷⁴ Bahaeddin Yediyıldız, toplumsal ve ekonomik ihtiyaçlar karşısında İslam hukukçularının nazari yasakları ortadan kaldırmak için kafa yorduklarına, hatta bunun için, “hiyal”/hileler, çareler adlı bir yöntemin bile varlığına değinmektedir.³⁷⁵ Rodinson ribanın yasaklanmasının uygulamada pek etkili olmadığını, zira yasa bilginlerinin kuramsal yasaklamaları başka biçimlere dönüştürmekte usta olduklarını söyleyerek, bu yöntemlere Arapça “*hiyal=hile-i şeriyye*”, yani “düzenbazlık, kurnazlık” dediğini belirttikten sonra, Ebu Bekir el-Keşşef (ö. 874), Ebu Bekir Muhammed el-Kazvinî (ö. 1050), Muhammed ibnü'l-Hasan Şeyhbanî'nin (ö. 804) J. Schacht tarafından incelenmiş eserlerine atıfta bulunur.³⁷⁶ Takiben, bu yöntemlere dair örnek davranışlar sunar: Kitabı X'e bir yılda ödenmek üzere 120 frank satıyorum; ancak, akabinde peşin 100 frank ödeyerek bu kitabı X'ten geri alıyorum. Dolayısıyla kitap bende kalmış oluyor. Ona 100 frank veriyorum, bir yıl sonra 120 frank alacağım. Faizle borç para vermiş oluyorum, sadece satmış ve geri satın almış oluyorum. Anadolu'da benzer davranış biçimine, Akdağ Edremit'te, Barkan Edirne'de rastlar. Hükümetin “şeri hadd” diye bir fermanla tespit edip yayımladığı % 10–12,5'luk ehven bir faiz miktarına para vakıflarında uyulmasına karşılık, kendileri yüksek kazanç sağlamak isteyen ribahorlar, bir şeyi satmış gibi göstererek, güya “*muamele-yi şeriyye*”yi de aşmayarak faiz oranlarını yüksek tutmakta ve “-mış gibi yaparak” hükümet fermanının etrafından dolanmaktaydılar. Böylece şerî hadde belirlenen % 10, “hile ve düzenbazlık”³⁷⁷ ile % 20'lere,

373 Mustafa Akdağ, “*Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi (1453–1559)*”, c. 2, İstanbul, 1995, s. 176.

374 Maxime Rodinson, *age*, s. 54.

375 Bahaeddin Yediyıldız, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, sy. XVIII, 1984,

376 Maxime Rodinson, *age*, s. 53–54.

377 Osmanlı toplumsal kuruluşunda, madun sınıfların uyguladıkları düzenbazlık türü davranışlar hakkında genel bir yorum için bkz. Necmi Erdoğan, *age*, s. 8–30.

hatta daha da yukarılara kadar yükselebiliyordu. Bununla ilgili bir örnek verebiliriz:³⁷⁸ Kanuni'nin saltanatının son yıllarında Üsküdar'da faizcilik yapan Emir bin Mustafa altı aylığına borç veriyor ve yıllık faiz tutarını kaftan bahasından alımlı olarak "asl-ı mal"a zam suretiyle deftere toplamını geçiriyordu. Misalen bir kişiye altı aylığına 2.000 akçe borç vermiş, borçluya güya ayrıca sattığı kaftanın bedeli dediği 200 akçeyi de ekleyerek, kendisinden ancak 2000 akçe borç alan bir kişiyi altı ay sonra 2.200 akçe ödemek yükümlülüğüne sokmuş oluyordu. Bu hesaplara, şeri hadd % 10-12,5 oladursun, hileli bir senet ile yıllık faiz % 20'ye karşılık gelmektedir. Bir başka örnek başka zaman ve mekâna aittir:³⁷⁹ Edirne Sarayı'nın bostancıbaşı Süleyman Ağa 1605'te bir vakfiye yaptırıp kendi malından ayırdığı 500.000 akçenin 100.000'inden Nakşibendi dervişleri için zaviye inşa ettirip, kalan 400.000 akçesini "her sene 10'u 11 akçe hesabı üzere", "muamele-i şer'iyye ve murabaha-i mer'iyye" ile "alâ vechi'l-helâl istirbâh ve istiğlâl" edilmesini ve bu suretle elde edilen "rıbh"dan zaviyenin zaruri masraflarının karşılanmasını şart koşmuştur. Buradaki faiz % 10 oranındadır ve hukuken meşru görünmektedir. Örnekler çoğaltılabilir.

Buna karşılık, sermaye hareketliliğini ve kullanımını sınırlayan yasaların bulunduğu İngiltere'de, mesela, 1760-1850 yılları civarında, "Faiz Yasaları"nın borçlara yüklenebilecek faiz oranını % 5 ile sınırlamakta olması ilgi çekicidir. Bunun sonucu, sermaye, riskin yüksek olduğu ve faiz sınırlarının riski karşılayamayacak kadar düşük olduğu sanayi ve ticaretten, devlete yönelmekteydi.³⁸⁰ İncelediğimiz kayıtlarda, Bursa para

378 Mustafa Akdağ, *age* s. 177. Mesela 15 Nisan 1522'de Edremit'in Eşekviranı köyünde de benzer bir borç-alacak ilişkisine rastlanıyor (*age*, s. 179-180).

379 Ömer L. Barkan, "Edirne", s. 39. Bostancıbaşı Süleyman'a ait bir diğer vakıf kaydında aynı şartlara değinilmektedir. 1.000.000 akçe "her sene 10'u 11,5 olmak hesabı üzere muamele-i şeriyye ve murabaha-i meriyye ile 'alâ vechi'l-helâl istirbâh ve istiğlâl edilecektir" (*age*, s. 42). Faiz yine meşruluğu vurgulanarak, fakat bu kez % 15 üzerinden hesaplanmıştır.

380 Phyllis Deane, *age*, s. 194. Krş. Henri Sée, *age*, s. 41-52. Sée, kapitalist toplumun ancak sermaye birikimiyle yaratılabileceğini, araştırılması gereken hususun bu birikimin başlangıcındaki kaynağı olduğuna dikkat çekerek, sonraki paragrafta, "İtalya ve Felemenk'teki uygulanan şekliyle, yün ve çuha ticareti, bu ülkelerde meydana gelen büyük servetlerin ilk kaynağı ya da kaynaklarından biri gibi gözükmektedir. Ayrıca ticaretin uzmanlaşmış olmaktan uzak olduğunu da düşünelim" diye uyararak şu soruyu sorar: "Meta ticaretiyle para ticareti aynı ellerde toplanmış olmuyor muydu?" Soruya cevapla ilgili bir ipucu ekler: Kuyumcuların sürekli borç para vermek suretiyle bankacılıkla

vakıflarında en çok rastladığımız faiz (*murabaha* = *ribh*) oranı % 10 ile % 12,5'lik dilimde kümelenmektedir (Tablo IV).

TABLO IV: PARA VAKIFLARINDA SERMAYEYE UYGULANAN FAİZ ORANLARININ YILLARA GÖRE DAĞILIMI

YILLAR	Asl-ı Mal (kr.)	Murabaha (kr.)	Vakıf Sayısı	%
1767-1768	398.852,5	45.755,0	551	11,47
1773-1774	435.381,0	45.508,0	523	10,45
1782/1783 -1783/1784	349.536,0	39.571,0	338	11,32
1792/1793 -1793/1794	549.374,0	60.245,5	476	10,97
1797-1798	222.399,5	24.084,5	181	10,83

1797-1798 tarihli Bursa şerhiye sicilinde bulunan toplam 181 faiz kaydının yüzdelik dağılımı konumuza dair iyi bir örnektir. Faiz oranları, 27 kayıta (% 14,91) % 6,5 – 9,99; 101 kayıta (% 55,80) % 10-12,45; 42 kayıta (% 23,20) % 12,50-14,99; 3 kayıta (% 1,65) % 15 ve üstü değerlere ulaşmaktadır. Fakat bu oranlarda dikkatimizi çeken % 10-12,5'luk faiz oranında bir yığılma olsa da bundan sapmaların da bulunabildiğidir. Yukarıdakilerden farklı olarak 8 (% 4,41) vakıf kaydı icaratlıdır ve bunlarda ya sadece “icarat” kaydı vardır ve aslı-ı mal - murabaha formülü kurulmamış,³⁸¹ ya da murabaha kısmı-

uğraştıkları da bilinmektedir (s. 41). Ona göre doğru olan husus, “Papalık makamı ile krallar hesabına vergi ve resimleri ve hatta rıhbana ya da özel şahıslara ait büyük gayrimenkullerin gelirlerini toplayan kimselerin sermaye birikimi yarattığıdır. Lombardlar ve Yahudiler tarafından uygulanan şekliyle faiz karşılığı borcun da kapitalizmin kaynaklarından biri olduğunu, Sombart’la birlikte -Modern Kapitalizm kitabının ikinci kısmının onuncu ve onbirinci bölümlerine atfen-, kabul ediyoruz.” s. 41-42. Séc, kapitalizmin doğuşu üzerine bazı tesirleri olsa da para ticaretinin ve spekülasyonun en verimli kaynağı teşkil etmediğini vurgulayarak, bunların tek başlarına dayanaklı ve devamlı bir ekonomik güç tesis edemeyeceklerini, fuarların sermaye birikimini geniş ölçüde kolaylaştırdıklarını fakat ticari bir merkez teşkil etmediklerini belirtir (s. 48).

- 381 Bununa ilgili bir örnek için bkz. 1797-1798 tarihli BŞS, s. 4, ky. 3. Burada icarat 1.920 akçedir (16 kuruş) ve ayrı bir asl-ı mal kaydı yoktur. İcarat çeşitli mahallelerde bulunan, farklı kişilerce kiralanmış, vakfa ait üç oda ve bir menzilin kira bedeli toplamıdır. Aynı tip bazı örnekler için bkz. Aynı defter, s/ky. 6/3, 26/1, 28/6.

na icarat kaydı eklenerek faiz oranı oldukça yükseltilmiştir.³⁸² Örnekler çoğaltılabilir.³⁸³

Osmanlı'da para vakıflarına dair en eski kayıtlar Edirne³⁸⁴ ve İstanbul'da³⁸⁵ bulunabilir. Edirne'deki para vakıflarına dair şimdilik elimizdeki en eski kayıt on beşinci yüzyılın ilk yarısına aittir.³⁸⁶ Konuyu örnekleyelim: 1423'te Edirne'nin Kilise Camii mahallesinde Yağcı Hacı Muslihüddin adında biri Ağaçpazarı'ndaki bazı dükkânlarını ve on bin akçe nakit parasını vakfetmişti. Vakıftan gelen gelirle Kilise Camii'nde günlük Kur'an tilavet edecek üç kişiden her birine günde bir akçe ödenecekti. Vakfın şartlarına göre, gelir dükkânların kiralananmasından ve akçenin faizle ödünç verilmesinden elde ediliyordu. Ödünç verilen akçeden gelecek gelirin yılda bin akçe olacağı umuluyordu. Bu demektir ki bura-

-
- 382 Bununla ilgili bir örnek için bkz. 1797-1798 tarihli BŞS, s. 3, ky. 6. Burada tipik bir para vakfında bulunan asl-ı mal (130 kr.), murabaha (13 kr.) ve vakıf faizine (% 10) rastlıyoruz. Buna mukabil, ek olarak 15 kuruşluk bir icarat murabahaya eklenmiş ve böylece yeni toplam faiz oranı 28 kuruşa (% 21.53) yükselmiştir. Murabahadaki 13 kr. vakfın harc, müteferrika, mütevellî, eczahan, nazır, kâtib, mekteb, mukataa-i zemh-i Paris Bey'in harcamalarına (ihracat); eklenen icarat, boyahane dükkânı, uncu dükkânları, kahvehane ve mukataa-i zemin-i vakfın icarına ayrılmış. Bu örnekte, bizim için önemli olan, vakfın sermaye veya faiz miktarının düşük olması değil, icaratın eklenmesiyle faiz oranının artmış olmasıdır. Krş. aynı defter, s. 31 ky. 4 - faiz % 16.94, s. 32 ky. 5 - faiz % 16.
- 383 İleride, örnek vaka incelemelerinde çeşitli yıllara ait para vakıflarında da görüleceği gibi, 1767-1768, 1773-1774, 1782/1783-1783/1784, 1792/1793-1793/1794 yıllarında da aynı faiz oranlarına rastlanmaktadır.
- 384 Mehmet T. Gökbilgin, *XV. - XVI. Asırlarda Edirne Paşa Livası*, İstanbul 1952.
- 385 Ömer L. Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546)*, İst 1970; İsmail Kurt, "İstanbul Para Vakıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 101, Nisan 1996, s. 65-96. Barkan ve Ayverdi'den (s. XXX-XXXVIII)'den alıntı yapan Mandaville (agm, s. 130), İstanbul'da en eski kayıdn 1464 tarihli olduğunu belirtmektedir. Ona göre, 1456-1546 yılları arasındaki 2517 vakfın 573'ünün (% 23 civarı) tarihi ise eksiktir. Bunların birçoğu ilk devirlere aittir (agm s.130, dn. 10). İstanbul'daki para vakfı kayıtlarının hangi semtte, hangi yıllara dair olduğu hakkında bkz. İsmail Kurt, agm, s. 68-73. Ona göre, İstanbul'da ilk para vakfı 1483'te kurulmuştur (s. 31). Fakat yapmış olduğu tabloda ilk para vakfı kaydı 1490 (H. 896) yılına ait görülüyor (s. 32).
- 386 Mandaville'e göre, Gökbilgin kaydedilen vakıfların hepsinin tam metinlerini yayımlamamış, bu devir için yayımladığı doksan yedi vakıftan bir çeşit gayrimenkul vakfı olan yirmi üç vakfı göstermemiştir (Jon E Mandaville, agm, s. 130, dn.8).

da % 10'luk bir faiz uygulaması vardır. Elbette ki para vakfı uygulaması sadece bu iki büyük kent ile sınırlı değildir. Örnekler Bursa, Ankara gibi Anadolu ya da Saraybosna gibi Balkan kentlerindeki uygulamalar ile çoğaltılabilir.

Bursa'daki benzer bir kayda göre,³⁸⁷ es-Seyyid Halil Ağa'nın vekilliği döneminde Bursa'daki Orhan Gazi semti vakfına başlangıçta 2377,5 kuruş bağışlanır. Buna bir önceki yılın kârı eklendiğinde sermaye 2.544 kuruşa yükselir. Daha sonra üç ayrı vakıftan yapılan toplam 351,5 kuruşluk bağışla ana sermaye 2.729 kuruşa yükselir. Bu sermaye 20 kişiye kredi olarak verilir ve bu uygulamadan 257,5 kuruşluk (% 9,4) kâr sağlanır. Bu meblağın 86,5 kuruşu avarız ve nüzul vergilerinin ödenmesine katkıda bulunmak, mevlüt okutmak, mum almak, vekil ile muhasibe ödeme yapmak ve çeşitli masrafları karşılamak için harcanır. Geriye kalan 171 kuruş *ziyade ez-masraf* olarak adlandırılır ve gelecek senenin bağış sermayesine aktarılır. Bizim için önemli olan husus, buradaki ifadeler ile yukarıda bir örneğini sunduğumuz Bursa para vakfının tanıtım ve ihracat kısmındaki benzerliktir.

On sekizinci yüzyılın ortalarında Eyüp üzerine yapılan bir alan araştırmasında para vakıflarına dair bazı kayıtlar vardır.³⁸⁸ Nişancı Paşa Mahallesi sakinlerinden es-Seyyid Mehmed Efendi'nin öldüğünde en çok borçlu olduğu kişi/kurum vakıftır. Terekesinin toplam değeri 17.804 akçe iken, sadece vakfa 11.160 akçe borcu bulunmaktadır. Vakıf mütevellisi bu borcun senetli olduğunu söyleyerek, senedi mahkemeye ibraz etmiş ve şahitler getirerek alacağını istemişse de, mahkeme, ölenin diğer borçlarının da olduğunu düşünerek, vakfa ancak 5.781 akçe ayrılmasına karar vermiştir. Benzer duruma Alibeyköylü Molla Osman'ın 18.499 akçelik terekesinde de rastlanılır. Alacaklıları arasında ilk sırada 12.000 akçe ile Saliha Hatun Vakfı vardır. Mütevellinin alacağını talep etmesi aynı sonucu verir ve mahkemeden alacağının ancak 4.907 akçesini tahsil edebilir. Benzer şekilde İslam Bey mahallesinden el-Hac Ali'nin 58.980 akçelik terekesindeki en büyük alacaklısı 10.500 akçe ile aynı mahallenin vakıf mütevellisidir. Hasköylü debbağ Ahmed Can'ın Yeniçeriler 21. Ce-

387 Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa: 1555-1823", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. 38, ks. 3, Ağustos 1995, E. J. Brill/Leiden, s. 323-324.

388 Yavuz Cezar, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", *Eyüp*, s. 24-25.

maat Ortası Para Vakfı'na 33.480 kuruş, Terkos'un Yassıviran köyünden Ebubekir Ağa'nın Ali Paşa Vakfı'na 50 kuruş (33.480 akçe) borcu vardır. Vakıf mütevellileri mahkemeden alacaklarını talep etseler de, bunun ancak bir bölümünü tahsil edebilirler. Borçların tutarı terekeyi aşarsa ödemeler kısmen de olsa geride bırakılan gayrimenkullerin satışından elde edilen para ile karşılanmaktadır.

Bursa terekelerinde de para vakıflarına borçlu olan kişilere rastladık. Bunlar yıllara göre şöyle dağılıyor: 1767-1768 tarihli Bursa şeriiye sicilinde 7 (% 11,86), 1777/1778-1178/1779 tarihli sicilde 22 (% 9,09), 1787/1788-1788/1789 tarihli sicilde 4 (% 7,14), 1800-1801 tarihli sicilde 29 (% 14,64) kişi ikamet ettikleri mahallenin para vakfından borç almışlar. Yüzdelede, Osmanlı - Rus (1768-1774) ve Osmanlı - Avusturya-Rus savaş dönemleri de (1787-1792) dahil, istikrarlı bir düşüş varken, Osmanlı - Fransız savaşı döneminde (1797-1800) ani bir yükseliş görülmektedir.

Eyüp çalışma sonuçlarını değerlendiren Cezar, icareteynli (çift kira) vakıflardan da bahsetmektedir. Bu tür vakıflarda, vakfa ait gayrimenkulün kullanım hakkı bir peşin kira bedeli (muaccele), bir de yıllık kira bedeli (müeccele) karşılığında mutasarrıf devredilmektedir.³⁸⁹ Böylece, hem vakıf malının mülkiyeti yine vakıfta kalmakta, hem de vakfa, aşağıda Ankara Hatuni mahallesinde göreceğimiz gibi, ek gelir sağlanarak vakıf mülkünün bakım ve onarım işleri yürütülmektedir. Buna dair verilen

389 İcareteynli vakıflarda, vakıf ile mutasarrıf arasındaki hak ve yetki ilişkileri icareteyn mukavelesi ile belirlenir. Buna göre mutasarrıfın muaccele karşılığı elde ettiği hak vârislerine kalabilir. Borçları vakfi bağlamaz. Alacaklılar vakfi sorumlu tutamaz. Bu işlemdeki sorun, gayrimenkullerin vakfın kurulmasından itibaren gerçekten vakfa ait iken sonradan mı; yoksa başkasına ait iken kredi ilişkisi sonucunda vakıf tarafından sahiplenilerek mi icareteyn ile kiraya verildiğidir. Bu sorunun cevabı ilk mülkiyetin kime ait olduğunun bilinmesi ile aydınlanabilir. Bkz. Yavuz Cezar, agm, s. 25-26. Cezar'a göre şu sorunun cevabı da henüz net değildir: mirasçılara geçebilen kullanım hakkının -muaccele ödemeye devam edilse bile - vakfa yararı tartışmaya açıktır. Borçları nedeniyle paraya ihtiyacı olan vârisler, vakıf mütevellisine müracaat edip gayrimenkulün satılmasını talep edebilmektedirler. O halde, böyle bir satış imkânı varsa ve satışla elde edilen paradan mülk sahibi vakıf değil de mutasarrıf ya da vârisler yararlanıyorlarsa, böyle bir mekanizmadan vakfın kârı ne olmaktadır? (s. 26). Cezar, bu sorunların vakıfların bir kredi kaynağı olarak çalışmasını engellemediğini de belirtir.

yedi örnekte işlenen konu şöyle özetlenebilir:³⁹⁰ Birinci örnekte Nakşibendi mahallesinden Ahmed Beşe, evini Kahveci Hasan Camii para vakfı mütevellisi Ali Efendi'ye 200 kuruşa satar ve parasını alır. Sonra evi tahliye eder ve akabinde evi 205 kuruş muaccelle ve günde yarım akçe müeccele ile icar olarak kabul eder.

Bir başka durum, borçlanmanın yapıldığı tarihteki paranın ayarının düşmesi sonucunda, borçlunun vakfa, borç akdinin yapıldığı tarihteki akçenin altın ya da ayarı tamam bir kuruş kıymeti üzerinden ödeme yapmasıdır. Esasen, bu anlayış faizle para işletilmesinin de meşru kaynağıdır. Buna dair örnekler mevcuttur.³⁹¹ Mesela, Korucu Doğan Vakfı'na 19.700 akçe borçlu olarak ölen Bölükbaşı Hacı Hüsrev'in vârisleri bu borcun akçenin ayarının çok bozuk olduğu "züyûf akçe" devrine ait olduğunu iddia edince, vakıf tarafından borcun 5.200 akçesi düşürülmüştü.

Para vakfı uygulamasının Edirne, Bursa ve İstanbul gibi büyük ve konum itibarıyla Avrupa kıyısındaki Osmanlı kentlerinin yanında, daha küçük İç Anadolu kenti Ankara'daki görünümü³⁹² şöyledir: 1785–1802 yıllarında Hatuni mahallesi para vakfının, vakfedilen, toplam 35.278,5 kuruşluk bir sermayesi bulunmaktadır. Vakfın gelir kaynakları, bu sermayenin faiz ile işletilmesinden elde edilen faiz geliri, icar geliri ve yeni vakfedilen nakit para gelirinden oluşmaktadır. Vakfın gelirleri, 1785 yılında % 70,21'i paranın işletilmesinden elde edilen faiz geliri, % 15'i önceki yıldan kalan bakaya geliri, sırasıyla bir börekçi, iki tüfekçi ve bir

390 Yavuz Cezar, *agm*, s. 26–27. Örnek 1, 2 ve 7 buna benzer kayıtlardır. Örnek 5'te İslam Bey Mahallesi'nden el-Hac Ali, İslam Bey Vakfı'ndan bir evin icareteyn ile mutasarrıfı iken ölür. Ev küçük oğlu ve kızına kalır. Çocukların vasisi ve annesi bu evden sağlanacak gelirin çocukların giyim ve gıdasına yetmeyeceğini öne sürerek, evin satışına mahkemenin izin vermesini ister ve izin verilir. Örnek 3, 4, 6 buna benzer kayıtlardır.

391 Ömer L. Barkan, "Edirne", s. 45. Diğer örneklerde de borçluların vakfa olan borçlarında belli oranlarda indirimler yapıldığı görülmektedir (s. 45–46)

392 Rifat Özdemir, "Ankara Hatuni Mahallesi Nakit Avarız Vakfının kredi Kaynağı Açısından Önemi (1785–1802)", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, İstanbul 1989, s. 733–754. Özdemir, açılan kredilerin, 1801'e kadar İslam'daki *zekât nisabı* esasına göre % 2,5 oranında *ribâ* tabi tutulurken, 1802'den itibaren Osmanlı ülkesinde yaygın olarak kullanılan ve "şeri hadd" denilen % 10 oranındaki *ribâ* tabi tutulduğunu da eklemektedir (s. 745). Özdemir, *ribh* kâr, *ribay* faiz olarak tanımlamaktadır. s. 740. Krş. Ferit Devellioğlu, *agş*, "ribâ" ve "ribh" maddeleri. Barkan, *ribh* ve *ribay* aynı anlamda kullanılmaktadır. Krş. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne", s. 31–46. Mesela *ribh* için s. 33, dn. 30; *riba* için s. 40.

kalaycı dükkânı, % 8,69+1,73+1,73+2,60'ı dört dükkândan elde edilen icar gelirinden oluşmaktadır. Bu oran, 1802 yılında, % 80,59'u paranın işletilmesinden elde edilen faiz geliri, % 7,57'si önceki yıldan kalan bakaya geliri, sırasıyla bir börekçi, iki tüfekçi ve bir kalaycı dükkânı ile bir menzil (ev) % 4,90+2,18+1,63+1,36'sı dört dükkândan elde edilen icar geliri ve % 1,77'si ev icar geliri olarak değişmiştir. 17 yıl sonra vakfın sermayesi artmış, buna karşılık gelir kalemleri azalmıştır. 17 yıllık sürede vakıf tarafından, ihtiyacı olan Müslüman erkek ve kadınlardan seyyid, molla, müderris, imam, müezzın, ağa, sipahi, beşe, muhızırbaşı, muhızır vb. unvan ve sıfat taşıyan çeşitli sınıflardan 212 kişiye toplam 20.936 kuruşluk faizle borç verilmiş ve 782,95 kuruşluk faiz geliri elde edilmiştir. Ayrıca papaz, kuyumcu, balıkçı, değirmenci, berber, pabuccu, kürkcü, vb. mesleklerden 359 zimmi erkek ve kadından ise toplam 14.462,5 kuruşluk kredi karşılığı 1535,5 kuruşluk faiz geliri elde edilmiştir.

Uygulamanın, Balkanlar'da, Saraybosna'daki görünümü hakkında da vakıfnamelerden yararlanılabilir. Toplumun hangi katmanlarına borç verilebileceği bir vakıfnamede şöyle belirtiliyor:³⁹³

Hâli vakti iyi olan tüccar, esnaf, ziraatçı ve varlığıyla ad yapmış muteber kişilerle, doğru, dürüst ve tutumlu kişilerle, halk tarafından sevilen ve sayılan kişilerle teşrik-i mesai yapınız. Yalancılarla ve batakcılarla katiyyen işbirliği yapmayınız. Keza emirlere, valilere, müderrislere, kadırlara, subaylara ve öteki askerlere, tımarcılara, kötü huylu insanlara, borca boğulmuş kişilere, Sultan'ın uşaklarına, dolandırıncılara, herhangi bir sınıfa düşerse düşsün aç gözlülere ve büyüklük taslayanlara zinhar ödünç para verilmemelidir.

Ankara'da "ihtiyacı olan herkese" borç para verilmesinden farklı olarak, Saraybosna'daki para vakıflarından ödünç para alabilecek sınıfların "borçlarını muntazam bir şekilde ödeyebilecek üreticiler" ile sınırlı tutulması ilginçtir. Edirne'de para vakfının borç verme işlemlerinde dikkat edilmesi gereken hususlar arasında, hesapların her sene başında yenilenmesi, sağlam rehin ve mallı kefil bulunmadıkça kimseye ödünç para verilmemesi, fakir ve müflisten kaçınılması gibi sermayenin zayı olmasını önlemeyi amaçlayan esasların yanında, kadı, müderris vesair devlet memurları ile askerler, seyyidler ve kadınlarla muamele yapılmaması gibi şartlar bulunmaktadır. Bahsedilen şartlara dair bir kayıt şöyledir:³⁹⁴

393 Avdo Suçeska, "Sarayova'da XVI. Asırda Vakıf Kredileri", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihî Kongresi: Tebliğler*, İstanbul 1989, s. 721-726.

394 Ömer L. Barkan, "Edirne", s. 41, dn.40.

Tüccar-ı kaviyyü'l-iktidar ile muamele olunup her re's-i sene tecdid-i muamele eyleyüb muhalata-i ribadan ve muamele-i fakir ve müflis ve kadı ve müderris ve sayir erbab-ı divan ve ciyûş-ı sultanî ve sadat ve nisvadan ve bi'l-cümle ziya ihtimali olan yerlerden kemal mertebe içtinab olunub 'rehn-i kavî ve kefil-i melî' veyahud ikisinden biri olmayınca kimesneye verilmeye.

Bir diğer kayıt:

Ve kezalik nukud-ı mezbure on akçe her sene on bir akçe hesabı üzere 'rehn-i kavî ve kefil-i melî' yahud ikisinden biri ile ale'l-vechi's-şer'i'yyi'l-helal istirbah ve istiğlal oluna. Lakin muamele-i tavaif-i eşrar ve muanidin ve füccar ve sadat-ı ahyar ve ehl-i magazi ve esfar ile olmayub ulema-i sahib-yesar ve tüccar-ı ba-vekar ve münim ve mütemevvil ihtiyarlar ile ola.

Bu şartlara uymayanların tanımına dair kayıt ise şöyledir:³⁹⁵

Madem ki verilen meblağdan ziyadeye değer zî-kıymet fidda ve yahud zikr olunan veçh üzere kefil-i meli alınmaya, meblağı mezbur verilmeye.

Ve dahi şart eyledi ki, kefil alındıkda şuhud-ı 'udul mahzarlarında sicil ve hüccet oluna ve rehin alındıkda helaki harib olan meta'ı rehin almayalar ve müşa ve müşterek olan nesneler rehne kabul etmeyeler.

Bu şartları yerine getirmeyenlere borç verilmeyecektir.

II. Bayezid'in saltanatı döneminde (1481-1512), takriben 1500 yılında, İstanbul'da kurulan para vakfı sayısı iki katına çıktı, I. Selim zamanında aşağı yukarı sabit kaldı; 1505 yılında ilk kez arazi vakfından daha fazla para vakfı kuruldu, 1533'e değin bu eğilim devam etti ve bundan sonra para vakfı bir istisna olmaktan çıkıp normal bir durum halini aldı.³⁹⁶ Durum, incelememizde örneklem veri tabanı olan Bursa için de farklı değildir. Şöyle ki, Barkan'ın belirttiğine göre, 1560-1561 (H.968) yılında yalnız Bursa kentindeki para vakıflarının idaresinde muhtelif gayrimenkullerden başka, faizle işletilmek üzere 3.349.046 akçe vardır. Bu muhasebe yılında bu paranın hemen hepsi, 3.250.799 akçesi, faizle işletilmiş ve 333.119 akçelik faiz geliri elde edilmiştir. Aynı dönemde, bu vakıfların ellerindeki gayrimenkul kiralardan aldıkları kira geliri ise 547.734 akçeden fazla değildir. Şehrin dışındaki kasaba ve köylerde ise 1580 yıllarına doğru faizle işletilen paralarla yapılmış 609 vakfın 2.716.480 akçelik sermayesi vardır ve bunun 2.178.530 akçelik kısmı tamamen 1530-1580 yılları arasında kurulmuş olan 567 vakfa aittir. 1530 yılına doğru Bursa'ya ait 25 kazada faizle iş-

395 agdn.

396 John E. Mandaville, agm, s. 131.

letilmek üzere sermaye tahsisıyla kurulmuş olan 42 vakıf varken, aradan geçen 50 yıl kadar bir süre içinde bu gibi vakıfların adedi 14,5 kat artarak 1580’de 609’a ulaşmış ve sermayelerinin toplamı dört kat daha artmıştı.³⁹⁷

Bizim yapmış olduğumuz hesaplamalara göre, Bursa’da, 5 ayrı zaman diliminde 2069 para vakfının toplam sermayesi 234.665.160 akçe (1.955.543 kr.) tutarındadır (Bkz. Tablo V). Bu oranın yıllara göre dağılımı şöyledir:

1767–1768 (H.1181) yıllarında 551 para vakfının asl-ı mal toplamı 47.862.300 akçe (398.852,5kr.);

1773–1774 (H. 1187) yıllarında 523 para vakfının asl-ı mal toplamı 52.245.720 akçe (435.381 kr.);

1782–1784 (H. 1197–1198) yıllarında 338 para vakfının asl-ı mal toplamı 41.944.320 akçe (349.536 kr.);

1792–1794 (H.1207–1208) yıllarında 476 para vakfında toplam 65.924.880 akçe (549.374 kr.);

1797–1798 (H. 1212) yıllarında 181 para vakfının asl-ı mal toplamı 26.687.940 akçe (222.3999,5 kr.).

Seçtiğimiz beş örneklem, Bursa’da vakıf toplam sermayelerinin ulaştığı meblağı göstermeğe kâfidir. Küçük Kaynarca Antlaşması’nın (1774) 900.000.000 akçelik (7.500.000 kr.) savaş tazminatı düşünüldüğünde, bu meblağ, tazminatın % 26,07’lik bir oranına karşılık gelmektedir.³⁹⁸ Daha genel rakamlar üzerinden hesaplarsak, Yediyıldız’ın bulguları önem kazanmaktadır.³⁹⁹ XVIII. yüzyılda vakıfların nakit gelirleri, toplam gelirin

397 Ömer L. Barkan, “Edirne”, s. 34–35.

398 Vakıf sermayelerinin değerini aynı döneme ait tereke defterlerinden takip edebildiğimiz bazı hububat fiyatları ile karşılaştırmak da açıklayıcı olabilir. Bkz. incelememiz, dn. 575. İncelenen dönemle ilgili olarak İstanbul’daki temel ve temel dışı ihtiyaç mallarının fiyat endeksi için incelemimizde krş. Ek II Tablo I; Bursa, Edirne ve Şam’daki temel gıda malları fiyat endeksi için Ek II Tablo II; İstanbul’daki tüketici fiyatları endeksi ve gıda endeksleri için Ek II Tablo III-IV. Servetlerle kıyaslamak için bkz. incelemimizde dördüncü bölümdeki örnek vakalar.

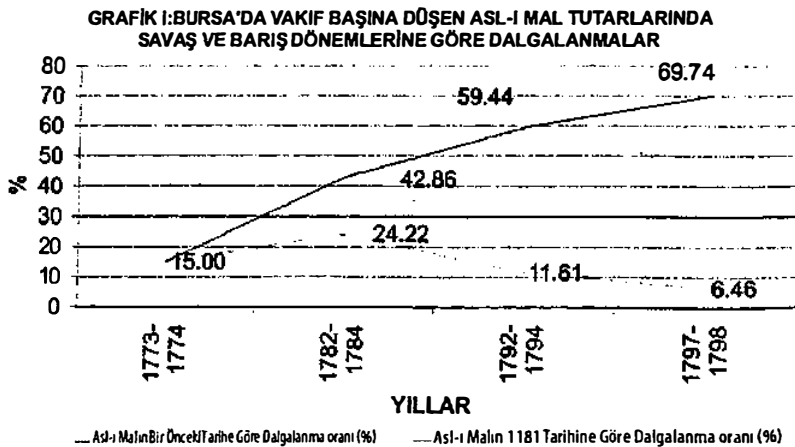
399 Bahaeddin Yediyıldız, agm, s. 13. Yazarın bu makaleyi tamamlar nitelikteki diğer iki makalesine bkz. Bahaeddin Yediyıldız; “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, sayı XIV, 1982, s. 5–13; ve aynı yazarın, “Müessese Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi”, *Vakıflar Dergisi*, sayı XV, 1982, s. 24–53. Ayrıca, dönemin parasal büyüklükleri için krş. incelemimizde Ek II Tablo V.

% 32'sine karşılık gelmektedir. Yediyıldız'ın örneklem olarak seçtiği 330 vakıftan 94'ünün (% 28) gelir kaynakları ya sadece nakit paralardan, ya da nakit parayla birlikte diğer bazı gayrimenkullerden ibarettir. Nakit para yekûnu yine muazzamdır: 42.120.220 akçe (3.510.019 kr.).

Aşağıdaki tablo-grafik, Bursa'da "toplam sermaye miktarları"nın savaş ve barış dönemlerine göre dalgalanmalarını göstermektedir.

TABLO V: BURSA'DA VAKIF BAŞINA DÜŞEN ASL-I MAL TUTARLARINDA SAVAŞ VE BARIŞ DÖNEMLERİNE GÖRE DALGALANMALAR

YILLAR	Toplam Asl-ı Mal (kr.)	Vakıf Sayısı	Vakıf Başına Düşen Asl-ı Mal Tutarı (kr.)	Asl-ı Malın Bir Önceki Tarihe Göre Dalgalanma Oranı (%)	Asl-ı Malın 1767-1768 Tarihine Göre Dalgalanma Oranı (%)
1767-1768	398.852,5	551	723,87	100,00	100,00
1773-1774	435.381,0	523	832,47	15,00	15,00
1782/1783 -1783/1784	349.536,0	338	1.034,13	24,22	42,86
1792/1793 -1793/1794	549.374,0	476	1.154,15	11,61	59,44
1797-1798	222.399,5	181	1.228,73	6,46	69,74



1767-1768 yılının 100, yani başlangıç noktası olarak kabul edildiği yukarıdaki tablo ve grafikte iki ayrı iktisadi dalgalanma grafiği görülmektedir:

a- Kısa dönemlik zaman diliminde, asl-ı malın bir önceki tarihe göre dalgalanma oranı. Bu dalgalanma oranı her yılın kendinden bir önceki döneme göre karşılaştırılması ile oluşturuldu. Asl-ı mal miktarları inişli çıkışlı bir istikrarsızlıktan sonra düşme eğilimine yönelmiştir.

b- Uzun dönemlik zaman diliminde, asl-ı malın 1767-1768 yılına göre dalgalanma oranı. Bu dalgalanma oranı her yılın 1767-1768 yılına göre karşılaştırılmasına göre oluşturuldu. Asl-ı mal miktarları istikrarlı bir artış sürecindedir.

Para vakıflarındaki asl-ı mal tutarlarının ne anlama geldiğinin kavranması, bu miktarların ilgili dönemlerdeki piyasa fiyatlarında ne kadarlık bir alım gücüne karşılık geldiğinin bilinmesine bağlıdır. Tereke defterleri aracılığı ile takip edilen döneme ait para değeri açıklayıcı olmaktadır. Bu konuda, incelememizin Bursa'daki gündelik hayatı incelemeye ayrılmış olan dördüncü bölümün örnek vaka incelemeleri kısmına bakılabilir. Fakat bu aşamada, bizim için daha da önemli husus, terekelerdeki toplam nakit ile para vakıflarının toplam nakdi asl-ı mal miktarlarının karşılaştırılmasıdır. Bunun için, Tablo VI'daki verileri, Grafik II ve Tablo XIII'teki terekelerin nakit kısımları ile karşılaştırmak yararlı olacaktır. Aynı döneme ait tereke defterlerine göre, nakit miktarlarının toplam servete oranı şöyle dağılmaktadır:

1767-1768 yılında 60 kişide, toplam 15.408.081 akçelik mirasta 257.162 akçe nakit (2143 kr. = % 1,66);

1777/1778-1778/1779 yılında 242 kişide, toplam 22.598,76 akçelik mirasta 787.812 akçe nakit (6.565 kr. = % 3,47);

1787/1788-1788/1789 yılında 56 kişide, toplam 17.661,56 akçelik mirasta 947.919 akçe nakit (7.899 kr. = % 5,36);

1800-1801 yılında 198 kişide, toplam 21.410,75 akçelik mirasta 272.671 akçe nakit (2.272 kr. = % 1,27).

Kişi başına düşen nakit miktarı ise şöyledir: 1767-1768'de 36 kr.; 1777/1778-1778/1779'de 27 kr.; 1787/1788-1788/1789'da 141 kr.; 1800-1801'te 11,47 kr. Dalgalanmada terekelerdekilerin sınıfsal ve etnik konumu etkilidir. Şöyle ki, 1767-1768'de 60 kişinin 35'i (% 58) askeri, 25'i (% 41,5) reaya; 1777/1778-1778/1779'de 242 kişinin 116'sı (%

47,9) askeri, 126'sı (% 52,1) reaya; 1787/1788-1788/1789'un tümü gayrimüslim reaya; 1800-1801'te 198 kişinin 48'i (% 24) askeri, 150'si (% 75,8) reayadır.

Buna göre, iki belge grubundan edinilen bilgiler doğrultusunda, genel toplama göre karşılaştırıldığında, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da "nakdi birikim" in kişilerde değil para vakıflarında yoğunlaştığını tespit etmiş oluyoruz. Bu bakımdan, para vakıflarının ekonominin ticarileşmesinde önemi vardır.

Yukarıdaki hesaplamalar vakıf sermayelerinin genel toplamına göre oluşturulmuştur. Akla gelebilecek bir soru, toplam sermaye üzerinden hesaplamadan farklı olarak, "vakıf başına düşen sermaye miktarları"nın ne kadar olduğudur. Tablo VI bununla ilgilidir.

TABLO VI: BURSA'DA PARA VAKIFLARININ YILLARA GÖRE SERMAYE MİKTARLARI

SERMAYE		1767-1768		1773-1774		1782/1783 -1783/1784		1792/1793 -1793/1794		1797-1798	
GRUP	MİKTAR (kr.)	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%
A	1000 ve altı	386	70,1	357	68,3	216	63,9	286	60,1	111	61,3
B	1001 - 2500	117	21,2	115	22	82	24,3	118	24,8	46	25,4
C	25001 - 5000	19	3,45	21	4,02	23	6,8	39	8,19	14	7,73
D	5001 - 7500	0	0	4	0,76	5	1,48	8	1,68	3	1,66
E	7501 - 10000	0	0	0	0	1	0,3	4	0,84	2	1,1
F	10001 ve üstü	0	0	0	0	0	0	2	0,42	1	0,55
Sermaye kaydı yok		29	5,26	26	4,97	11	3,25	19	3,99	4	2,21
TOPLAM		551	100	523	100	338	100	476	100	181	100

Klasik İslami mevzuata muhalif bir şekilde para vakıflarının diğer vakıflara oranındaki artıştan dolayı, Osmanlı hukukçuları arasında bu uygulamanın hukuki olup olmadığı tartışılmaya devam etmiştir.

D. Hukukçular Arasındaki Tartışma: “Nukud Vakfı Caizdir-Caiz Değildir”

Osmanlı’da on altıncı yüzyılda başlayan tartışmanın kökleri eski dönemlere kadar uzanmakta ve Kur’an, hadis, icma konunun meşruiyet kaynağını oluşturmaktadır.

Hız. Muhammed’in hadislerinde menkul ya da gayrimenkul vakfetmek konusunda doğrudan doğruya hükümler bulunmasa da, topluma faydalı olacak yatırımlar yapılmasına dair tavsiyeleri mevcuttur. Nitekim Hız. Muhammed’in bir hadisinde belirttiği üzere, âdemoğlu öldüğü zaman amel defterinin kapanmasına karşılık, devamlı sadaka meydana getirenler, topluma fayda veren ilmi bir eseri olanlar ya da kendisine hayırlı evladı olan kimseler amel defteri kapanmayacak olan üç istisnadır. Bununla ilgili bir başka hadis de şöyledir:⁴⁰⁰

Bir kimse Müslüman kardeşinin ihtiyacını yerine getirirse, Allah da ona yardım eder. Bir kimse bir Müslümanın sıkıntısını giderirse, Allah da ona mukabil Kıyamet Günü’nün kederlerinden birini giderir.(...) Her kim eli darda olan borçluya kolaylık gösterirse Allah da dünya ve ahirette ona kolaylık gösterir.(...) Bir kul (din) kardeşine yardımda bulundukça Allah da ona yardım eder.

Klasik vakıf uygulamasında ideal olan anlayışa göre, kurulacak vakfın mülkünün gayrimenkul olması ve kullanımla azalmaması gerekmektedir. Mülkün devamlılığını vurgulayan bu yorum tarzının taşıdığı anlam, menkul malların vakfedilmek için gerekli şartları taşımadığıdır. Bu tanım Şafii ve Hanbeli hukukçularca nakit vakfının reddedilmesi için yeterliydi. Ancak bu iki mezhebin katı anlayışına karşın, toplumsal ihtiyaç ve örfi kuralların uygulanmasında daha ılımlı Hanefi ve Maliki mezhepleri nakit vakıf ihtimalini de göz önünde bulundurmaktadırlar. Maliki mezhebine göre, parayla kurulan bir vakıf kendi asli parasını- ki bu terim Osmanlı kayıtlarında aslî mal olarak geçer -muhafaza ederken yoksul ve muhtaçlara faizsiz ödünç para verebilirse, toplum için yararlı olabilirdi. En azından vakfın belirlenen nakit sermayesi aynı kalıp, kullanımla azalmamış olurdu. Fakat toprak ve para arasında tabiat itibarıyla fark olduğu, toprağın ebediyen aynı kalaca-

400 Muhyiddin Nevevî, *Riyyazü’l-Salihin Tercemesi*, çev. Kıyamüddin Burslan ve Hasan Hüsnü Erdem, Ankara, 1979, c. II, s. 284-285’ten aktaran İsmail Kurt, “Nazari ve Tatbiki Olarak Para Vakıfları”, yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 1994, s. 45.

ğı, paranın kullanım değerinin değişmesi dolayısı ile sabit kalamayacağı düşüncesi ile Hanefi hukukçular bile Malikilerin bu görüşünü ilgi çekici bulmadılar. Mesela vakfedilmiş on bin dinar yıllarca aynı kalabilir miydi?⁴⁰¹

Tartışmalar temel bir probleme geliyor: Sermayeyi enflasyonun zararından korumanın bir yolu onu faizle işletmektir. Fakat İslam hukuku faizi yasaklamıştı. O halde para vakıfları faizle nasıl para işletecekdiler? Hanefi hukukçulara göre, bu çıkmazdan kurtulmanın yolu⁴⁰² (a) mezhebin meşhur kurucularından biri ya da birkaçının görüşüne güvenmek anlamına gelen “taklid”, (b) bir sermaye sahibi ve girişimci ortaklığına dayalı “mudarebe” uygulamalarıdır. Taklid uygulaması, “mevkuf para mudarebe vasıtasıyla yatırıma yönelirse ve hasıla toplumun yararına kullanılırsa para vakfı caizdir” şeklinde ifade edilen, Ebu Hanife’nin öğrencisi ve arkadaşı İmam Zufer’in açıklamasından esinlenir. Mudarebe uygulaması ise daha karmaşıktır. Uyuyan ortak konumundaki sermayedarın parasını ya da malını, onu işletecek ve elde ettiği kârdan önceden aralarında serbestçe anlaştıkları bir kâr payını yatırımcıya geri verecek aracıya (mudarib) teslim ettiği bir sözleşme olan mudarebe uygulamasında, her türlü riske giren, ortaklığın sermayedarı iken, aracının maddi bir kaybı olmayacaktı. Bu aşamada, Joseph Schumpeter’in,⁴⁰³ kapitalizm öncesi insanının, kapitalist insandan daha az çıkarını düşünmediğini, hatta serfler ve feodal senyörlerin egoist çıkarlarını çok daha sert şekilde göstermekte olduklarını ve aynı durumun akılcı tutum için de geçerli olup, ekonomik ihtiyacın olduğu yerde akılcı tutumun da geliştiği uyarısını da hatırlayarak, İslam’ın diğer iş ortaklıklarını şöyle özetleyebiliriz:⁴⁰⁴

401 Jon E. Mandaville, agm, s. 132.

402 Jon E. Mandaville, agm, s. 132. Çeşitli iş ortaklık tiplerinden sadece biri olan mudarebenin adını özellikle vermesi ile yazar diğer iş ortaklıkları dışarıda tutmuş oluyor.

403 Joseph A. Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, çev. Tunay Akoğlu, c. I, s. 198–200.

404 Mudarebe ve buna ek olarak müfavaza, müşareke (inan) ve vücut (kredi) ortaklıkları hakkında bkz. Murat Çizakça, *age*, s. 4–8. Bu konular hakkında daha ayrıntılı bilgi için krş. Feri Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması*, İstanbul 1998. Gedikli, “amel ortaklığı”ndan bahsedip bunun emek ortaklığı olduğunu söyler. Mesela, iki veya daha fazla kişi ortak bir iş yapıp elde ettikleri nakdi anlaştıkları oranda paylaşırlarsa amel ortaklığı yapmış olurlar. Genellikle zanaatçilerde görülen bu ortaklık şekli, her ortağın

1-*Müfavaza* ortaklığı. Üç asli özelliği vardır. Bunlar, ortakların (a) her açıdan eşit olması, (b) tüm ticari faaliyetlerin ortaklık kapsamında yapılması ve (c) ortakların karşılıklı aracılığı ve kefilliğidir. Bu maddeler kapsamında ortaklar birbirlerine ortaklık sermayesinin tamamıyla özgürce hareket edebilme yetkisini tanımış oluyor. Hanefiler ve Hanbelilerin geçerli saydıkları müfavaza ortaklığını, Şafiler batıl saymışlar, Malikiler geçersiz kabul etmişlerdir.

2- *Müşareke (inan)* ortaklığı. En önemli özelliği her ortağa farklı miktarlarda yatırım yapma izninin verilmesidir. Aynı anda yatırımın aynı miktarda yapılması ve kârların eşit olmayan bir şekilde dağıtılması mümkündür. Ayrıca, ortaklar tüm mal varlıklarını yatırmaya zorlanmazlar. Özel müşareke ortaklığı tek iş için yapılan faaliyetleri, genel müşareke ortaklığı tüm meşru faaliyetleri kapsar.

3- *Vücuḥ* (kredi) ortaklığı. Sermayesi olmayan, fakat itibar sahibi iki ortağın finansman ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla tasarlanır. Bundan dolayı “şeriketü'l-mefalis” olarak da anılır. kredi ortaklığı bir sermaye yatırım aracı olarak düşünülür. Bir sermaye arttırma ya da yaratma yöntemi olarak da adlandırılır. Ortakların kâr ve zarar paylaşımı satın alınan mala katkıları ile orantılıdır.

Ortaklık tipi ne olursa olsun bizim için önemli olan husus, Doğu ve doğal olarak Osmanlı söz konusu olduğu zaman, hiçbir şekilde Weber’ci-şarkiyatçı görüşte iddia edildiği gibi miskin, girişimci ruhtan yoksun, hesap-kitap işleriyle uğraşmaz vb. ideal-dışı bir insan tipi ile karşı karşıya olmadığımızdır.

Bu noktada konu yine vakıf sermayesinin ebedi olup olamayacağına geliyor. Problem her ne ise, mutlak olan bir şey, bazı Hanefi âlimlerin para vakfının geçerliliğini kabul etme arzusunda olduğudur. İki Hanefi hukukçu, Muhammedü’ş-Şeybani (ö. 805) ve Ebu Yusuf (ö. 798), köle,

cmek arkadaşının borçlarına kefil olduğu müfavaza ortaklığına ya da ortakların sadece kendi borçlarından sorumlu olduğu müşareke ortaklığına dönüşebilir (s. 46). Mudarebe uygulamasının ayrıntılarıyla incelendiği kitapta, başlı başına bir inceleme alanı olabilecek ve halen üzerinde tartışmaların sürdüğü, iş ortaklıklarına değişik mezheplerin farklı yaklaşımına da değinilir. Özellikle s. 39-52 şirketlerin sınıflandırılmasına ayrılmış. Ayrıca Avrupa tarihi ile kıyaslamak için bkz. Murat Çizakça, *age*, s. 9-55.

kürek, balta, zırh, ağaç, cenaze levazımı, bıçak, demlik, tava gibi mutfak eşyalarını, belirli menkul maddeleri vakfetmeye uygun mülk olarak kabul etmişlerdi.⁴⁰⁵ Menkul sayılan eşyalar arasında nakit paranın olmayışı dikkat çekicidir. Hanefi mezhebi hukukçularından İmam Zufer (ö. 775), gümüş para ve gıda maddeleri gibi ölçülen ve tartılan maddelerin de vakfedilebileceği kanaatiyle ilk kez nakit paranın da vakfedilmesini caiz gördü.⁴⁰⁶ Bu işlem gümüş paranın mudarebe, ölçülen ve tartılan maddelerin ise satılıp paralarının yine mudarebe ya da *bidâ'a* yoluyla işletilerek kazancının hayra verilmesi ile olacaktır.⁴⁰⁷ Bu anlayışa göre, vakıf bir teamül, yani genel olarak kabul edilmiş uygulama halini alınca yukarıdaki iki hukukçu için de makbul görülmüş ve teamül ilkesi Osmanlı'da da paranın vakfedilmesini meşrulaştırma yolunda kendine taraftar bulmuştur.

E. Fiili Uygulamadan Hukuki Tanımlamaya:

Osmanlı'da Para Vakıfları

Paranın vakfedilip edilemeyeceğine dair tartışmalar on altıncı yüzyılda Osmanlı düşünce hayatının merkezine yerleşmiştir. Osmanlı merkezi idaresi Hanefi mezhebinin yorumunu seçince, Osmanlı uleması da bu konuda İmam Zufer ile İmam Ebu Yusuf'un içtihatlarına bağlı kalarak paranın vakfedilmesini "muamele-i şeriyye" addettiler. Daha sonra, Rumeli Kadıaskeri Çivizade'nin 1545-1547 yıllarında, para vakfına tamamen karşı çıkan bir fetva yayımlaması örneğinde görüldüğü gibi, muhalif görüş belirtenler de olmuştur. Böylece bir taraftan ulema konu hakkında birbirine zıt iki görüş belirten fetvalar verirken, diğer taraftan hükümdar "muamele-i şeriyye" dahilinde kâr hadlerini tespit edip fermanlar yayımlamaya başlamıştı bile.

405 Jon E. Mandaville, agm, s. 132. Krş. Ebu's-Suud Efendi, "Ma'rûzat", *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri*, yay. Ahmet Akgündüz, c. IV, ks. I. On sekizinci yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda, toplumun sosyal ve ekonomik hayatıyla doğrudan ilgili yüzlerce nesnenin, vakıf aktinin konusu olduğu hakkında bkz. Bahaeddin Yediyıldız, agm, s. 15.

406 Fethi Gedikli, "İstanbul'da Para Vakıfları ve Mudarebe", *Hak-İf*, sy. 51, Ekim 1999, s. 69.

407 Fethi Gedikli, agm, s. 69. İmam Zufer'in görüşüyse şöyledir: "İmam müşarun ileyhdn cimme-i saire hilafına nukudun cevaz-ı vakfına dair za'if bir rivayet vardır; fakat, cevaz me'a ademi'l-lüzûmdur". Bkz. İsmail Kurt, *agt*, s. 47, dn. 3.

Konu hakkında iki karşıt müçtehit kutba bölünen Osmanlı ulemasından, olumlu görüş belirten⁴⁰⁸ şeyhülislamlardan Molla Hüsrev 1462’de bu göreve atanmasından iki yıl sonra ve daha sonra, 1467 ve 1470 yıllarında, Efdalzade de 1496-1503’de görevdeyken, İstanbul’da para vakfı belgelerini imzalamışlardı. Para vakfı senedini imzalayanlar arasında Mustafa bin Mehmed, Mustafa bin Evhad, Müeyyedzade, Yarhisarizade, Mehmed bin Ali Fenari gibi daha sonra kadiasker ve İstanbul kadısı olarak görev yapan kişiler de vardı. Daha sonra şeyhülislam olacak Sadi de senedini Şeyhülislam Ebussuud Efendi’nin (ö. 1573)⁴⁰⁹ imzaladığı bir para vakfı kurmuştu. Para vakfına dair lehte görüş sunanlardan Şeyhülislam Ebussuud Efendi’nin tezini kısaca şöyle özetleyebiliriz:⁴¹⁰ 1- Hanefi mezhebinin kurucuları Ebu Yusuf ve Ebu Muhammed, bir yerde yaygın bir uygulama (*te’amül*) haline gelmişse menkullerin vakfını kabul ederler. 2- Para bir tür menkul olduğuna göre, yerleşmiş uygulama temelinde diğer menkullerle birlikte meşru görülebilir. Para, tabiatı gereği, aslı mevkuf malın ebedi olması ilkesini ihlal etmez. 3- Çünkü başka bir vakıf kadar sahihtir. Para da lazım olarak algılanmalıdır.

Bu anlayışla, menkullerden bağımsız olarak para vakfının mümkün olduğu, paranın menkul ve ebedi olduğunu kabul ederek, para vakfı problemini yukarıda belirtilen üç aşamada çözmüştür. Bu tanımlamanın anlamı paranın vakfedilebileceğidir.

Böylece, Ebussuud bu uygulamayı meşrulaştırmaya çabalarken aynı gelenekten gelen İmam Zufer, Yusuf ve Muhammed’in yorumunu ve *te’amül* anlayışını iddiasının merkezine yerleştirmektedir. Risalesinde de belirttiği gibi:⁴¹¹

408 Metinde adı geçen kişiler, Barkan ve Ayverdi, s. 100, no. 559, no. 144, no. 811, no. 187, no. 1061. s. 199 no. 1.137, no. 411, no. 2.403, s. 200 no. 1.139; Jon E. Mandaville, agm, s.134; Fethi Gedikli, agm, s. 70’ten derlenmiştir.

409 Bkz. “Ebüssu’ud Efendi”, *İA*.

410 Jon E. Mandaville, agm, s. 137. Ebussuud Efendi’nin; *Tescilü’l-Vakf* adlı eserinin altıncı bölümünde vakf-ı menkul başlığı altında bazı fıkıh kitaplarından yaptığı nakillerle görüşlerini açıklayışına dair geniş bilgi için bkz. İsmail Kurt, *agf*, s. 49.

411 Türkçesini aktaran İsmail Kurt, *agf*, s. 50, dn 1. Bütün fıkıhçıların İmam Muhammed’in görüşünü benimsemelerinin sebebi “müteber fıkıh kitaplarının hepsi[nin] de *te’amül* haline gelen menkul vakfının câiz olduğunu İmam Muhammed’den nakletmeleri”dir (agdn).

Menkul vakfını imam Şafî kayıtsız şartsız, Ebu Yusuf nass vârid olmak şartıyla, imam Muhammed ise te'amül ve te'ârif şartıyla kabul etmektedir. Menkul bir mal olan nakit para vakfını ise, imam Zufer mutlak olarak kabul etmektedir. Buharî'nin naklettiğine göre; büyük tabîi hukukçusu Zühri de aynı kanaattedir. Kanaatimce bu konuda hâkimlerin takip edeceği en rahat yol imam Muhammed'in yoludur. Zira imam Zufer, vakfın bağlayıcılığını kabul etmemektedir. Bütün fıkıhçılar da imam Muhammed'in görüşünü benimsemişlerdir.

Ebussuud Efendi'nin nakit vakfedilebileceğine dair bir fetvası ise şöyledir:⁴¹²

Mes'ele: Derâhim ve denânîre müte'allik olan vakıf-nâme ile amel olunmağa ve vakfın sıhhatine ve lüzûmuna hüküm kimin mezhebi üzere idüğün beyân ve evvelâ sıhhatine ve saniyen lüzûmuna hüküm olunmak lâzım olur mu?

El-Cevâb: Şimdi kuzât bu vechile hükme me'mûrlardır. Lâzımdır.

Paranın vakfedilebileceğine dair diğer görüşleri de şöyle belirtebiliriz: İbn Kemal (ö. 1533),⁴¹³ hukukçular arasında bu konunun tartışmalı olduğunu söyleyerek kendisinin bu tartışmada paranın vakfedilebileceği yorumunu kabullendiğini belirtir. Zufer ve İmam Muhammed'in görüşlerini aktarır meşruiyet sağladığı risalesinde, bu konuda uyuşmazlığın gerçek sebebi, temelli bir görüş ayrılığı değil çağa göre değişen bir yorum farkıdır. Bâli Efendi⁴¹⁴ (ö. 1552), doğrudan Kanuni'ye mektup yazarak⁴¹⁵ zamanın müftülerinin ve ulu mollalarının para vakfetmenin sahih

412 Ebu's-Suud Efendi, "Ma'rûzat", *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri*, yay. Ahmet Akgündüz, c. IV, k. I, s. 47.

413 Fethi Gedikli, a.g.ı, s. 70.

414 Bâli Efendi için bkz. Osman Kesioğlu, "Bulgaristan'da Bazı Türk Abideleri ve Vakıf Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, 8, 1969, s. 309-322; ve "Bulgaristan'da Türk Vakıfları ve Bâli Efendi'nin Vakıf Paralar Hakkında Bir Mektubu", *Vakıflar Dergisi*, 9, 1971, s. 81-94.

415 Metin şöyledir: "Devletlu padişahım, bin dürlü dualar ve senalardan sonra arz olunan oldur ki; vakf-ı derahim meselesi için padişah hazretleri canibinden Rumeli kadiaskeri etraf nıemalike hükûn-i şerif irsal cyledi 'nın ba'd amel olunmasın, sahih değildir' deyü. Semi'nâ ve ata'nâ. Müftiyyü'z-zeman ve ulu mollalar fetva gönderdiler 'sahihdir, amel olunsun' deyü. Bu sebebden ulemanın ve sulhanın ve fukaranın ve sahib-i hayratın ahvali müşevveş oldu ve hatırları perişandır. Ne tarafa gidesiz bilmezler. Cümle hayrettedirler ve avamü'n-nâs bu bir batıl ve haram fildir demeğe sebeb oldu. Haşa ki öyle olsa. Rumeli feth olalı amel olunur ve ulema

olduğuna, dolayısıyla bu yolda amel olunabileceğine dair fetvalarının olduğunu belirterek, Rumeli fetholalı beri ulema ittifakıyla bununla amel olduğunu, Rumeli’nde Müslümanlığın para vakıfları sayesinde yayılıp ayakta durduğunu, yasaklanması halinde camilerin sahipsiz kalacağını, ezan dahi okunmayacağını söyleyecek kadar ileri gider. Para vakfi uygulamasının Osmanlı sisteminin Balkanlar’daki varlığını sürdürmesinin tek yolu olduğu izlenimini uyandırdıktan sonra Kanuni’ye sorar:

Padişah hazretleri ne buyururlar? İmam Zufer kavliyle amel olunsun, ol akçe vakf olsun, ol cami onunla ihya olunsun mu? Yoksa imam-ı azam kavliyle amel olunsun, ol akçe vakf olmasın, ol cami kapansın, namaz kılınmasın, hevaya müteveccih olsun?

Böylece, Kanuni sonucu belli bir denklem içinde kısırılmaktadır. Mektubun bir başka önemli yönü para vakfını meşrulaştırma probleminde Hanefi mezhebine verilen anahtar roldür. Şöyle ki, örnekte de görüldüğü gibi, Hanefi İmam Zufer’in kavline olumlu bakılmasına karşılık, İmam-ı Âzam’ın yorumuna olumsuz anlam yüklenmiştir.

ittifakile ve padişahlar emriyle üç yüz yıla karib tarih bulundu amel olagelmış. Ba’zı kudâatın berâtunda yazılmış; ‘mevazi-i ihtilafâtta olan mesâilde akvasıyla amel idesiz, kavli-i za’yı ile amel etmeyesiz illa vakf-ı derahimde amel idesiz. Zayıfıdır deyu terk itmeyesiz’ demiş haşa ki ümmet-i Muhammedin uleması arasında bir hata üç yüz yıl karar cyleyc. Ümmet-i Muhammedin dünyasına ve ahiretine zararlı emr üç gün karar eylemez. Hakikat budur ki; *biz vakf-ı derahimi hakk biliriz ve akva biliriz, bını men’ etmeği günah-ı kebairden biliriz.* Eğer bu amelimizin ve bu itikadımızın hilafı zahir olursa bir delil-i akva ile rucu ideriz. Padişahım bunu men’ etmekle giden birinin hatası mukarrer olur ya ibtidai tarihten bu zamana gelince cümle ulemanın hatası lazım gelür.

Amma men’ olunmayub halinde koyuncak hiç kimesneye hata lazım gelmez. Padişahım bir hüccet getürelim anıla şübhe kat’ olsun. Padişahımdan istifar ederim, ne buyururlar? Ol Cum’anın hakkındaki vakfına müstehik çıkdı şer’le sabit oldu, mülküne hğkm olundu yahud vakfı zâyı oldu, Cum’a hamiyetsiz kaldı, ol sebebden hatib ve müezzın feragat eyledi, Cum’a namazı terk olundu. Bir kimesne malından otuz bin akçe ifraz eyledi. Cum’anın ihyası için emlak taleb eyledi ol akçe ile satun alub ol camie vakfeylemek için mümkün olmadı, bulunmadı, Padişah hazretleri ne buyururlar? *İmam Züfer* kavliyle amel olunsun ol akçe vakf olsun ol cami anıla ihya olunsun mu? Yoksa *İmam-ı Azam* kavliyle amel olunsun, ol akçe vakf olmasın, ol cami kapansın, namaz kılınmasın, hevaya müteveccih olsun? Cevab verib padişah hazretleri müsab olalar. Bunun gibi ahvalde memleket mübtelâdır el’an bir cami bu halle mevcuddur (Jon E. Mandaville, agm, s. 138).

Görünüşe göre, para vakfı uygulaması 1530'lu yıllara kadar sorulanmamış ve muhalefetle karşılaşmamış, fakat Rumeli Kadıaskeri Çivizade'nin⁴¹⁶ para vakfı uygulamasını tamamen reddeden bir görüş beyan ettiği 1545 ile 1547 yıllarında aniden geleneksel İslam hukuk kuramı ile Osmanlı uygulaması arasındaki çelişki ortaya çıkmıştı. Bu zamana kadar hukuki yazılarda nakdin vakfedilip edilemeyeceğine dair bir münakaşa bulunmayışının sebebi, kısmen, şeyhülislamlık gibi yüksek bir makamca bu konunun desteklenmesi olsa gerektir. Buna karşılık çatışmanın ortaya çıkması ise, uygulamanın tersine çevrilmesi ihtimali kalmayacak kadar uzun bir süre geçtikten sonraya rastlamaktadır.⁴¹⁷

Çivizade'nin cevabı, avam arasında başlayan dağdağayı durdurmak amacıyla, Ebussuud Efendi'ye yöneliktir. Ona göre, para vakfı lehindeki görüşler (1) *te'amül*, (2) İmam Zufer'e dayanma, (3) Zufer'e dayananlara dayanma şeklinde ikna edici olmayan üç başlıkta toplanır. Bunlardan paranın menkullerin sadece başka bir öbeği olduğu şeklindeki *te'amül* anlayışının cevazına dair hiçbir kılavuz ya da açıklama yoktur. Zayıflığı aşikâr olan ve hiçbir şart altında bağlayıcı olmayan İmam Zufer'i kaynak göstererek konuyu meşrulaştırma çabası ise boşunadır.⁴¹⁸ Paranın vakfedilmesi konusuna Çivizade ile aynı görüşü belirten bir başka muhafazakâr Osmanlı hukukçusu Birgivi'dir. Ona göre de, meşhur kitaplarda⁴¹⁹ para

416 Bkz. "Çivi-zâde" maddesi, *İA*.

417 Jon E. Mandaville, *agm*, s. 134–135.

418 Mandaville'nin 46. dipnotuna değinmek gerekir. Ebussud, zikrettiği birçok kaynakta İmam Zufer'e (hatta yalnızca ona) atıfta bulunulurken, paranın vakfedilmesini destekleyici olarak Muhammed'i ve teamüle dayanma yoluyla para vakfını destekleyici olarak el-Hidaye'yi de zikretmektedir. Halbuki el-Hidaye paranın vakfedilmesini açıkça reddetmektedir (Jon E. Mandaville, *agm* s.138). Kaldı ki İmanı Zufer'den nakil zayıf bir rivayettir. İmam-ı Âzam, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'den nakil yoktur. Çivizade'nin nakdin vakfedilmeyeceği konusundaki görüşünün gerekçesi, "nakit para vakfının caiz olmadığına dair, muteber ve meşhur fıkıh kitaplarında açıkça fetvaların mevcut olduğu" vakfın tarifinin, "bir malı, başkasının mülküne intikalden habsetmek" olduğu; halbuki nakit para vakfının bu tarife uymadığı; zira, mu'amele-i şeriyye de yapılsa, mudarebeye de verilse ya da ticaret sermayesi de yapılsa başkasının mülküne intikal edeceği şeklindedir. Bkz. Çivizade, *Ebu'z-Zınu'd'a Reddiye*, Sül. Ktb. Reşid Ef. No: 1177, vrk. 158/b vd; aktaran İsmail Kurt: *age*, s. 52.

419 Bu meşhur kitaplar İmanı Zufer'in yazdığı *Fetava-yı Kadiha* ve *Fetava-yı Zabire*'dir.

vakfının caiz olduğunun delili, Zufer'den ve onun öğrencisi el-Ensari'den ve söyleyeni belli olmayan kişilerden nakledilmiş bazı zayıf rivayetlerden ibarettir. Halbuki Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve Muhammed gibi imamlar veya başka mezheplerden kişilerden, para vakfına cevaz vermeyen nakiller varken, bu konuda zayıf rivayetler ile amel olunduğu da açıkça bellidir. Ayrıntılı çözümlemelerinde Ebussud'un yaklaşımını, kelime analizleri de yaparak, metodolojik bir şekilde yanlışlayan Birgivi,⁴²⁰ Ebussud'un konu ile alakasız olarak kullandığı kelime ve cümleleri, yanlış alıntılardığı klasikleri, yaptığı anlam manipülasyonunu ve uygunsuz nakillerini vb. düşünce dünyasına sunmaktadır.⁴²¹ Buna dair bir örnek, Osmanlı ılımlı hukuk yorumcularının vakıf tanımının karşısına muhafazakâr Birgivi'nin koyduğu yeniden tanımlamadır:⁴²²

- 420 Paranın vakfedilmesinin geçersiz olduğuna dair yayımladığı Menkul ve Para Vakfının Adem-i Cevazı Hakkında Keskin Kılıç (*es-Seyfii's-Sârim fî Ademi Cevazi Vakfî'l-Menkul ve'd-Derahim*) adlı risalesinde Birgivi, bu uygulamanın içinde pek çok şerh kaynağının olduğunu belirtir: 1- Mukadder zekât ödenmemektedir. 2- Geçerliliğine ilişkin kuşuklara rağmen para vakfıyla ilgili vasiyetlerin beyan ve icrasıyla ve böylece çirkin bir zulüm olan hakikatten gerçeği gizleyerek düzenli miras yolunun kesilmesidir. 3- İdareciler tarafından mevkuf mal kabz edilmektedir. Bunlar ayyaşlık ederler ve vakfedileni teslim etmeleri istendiği zaman ise kadı bunu önler. Veya birisi vefat edince miras zarar görmüş olur. Hakikaten, bunlar arasında çocuklar ve mecnunlar vardır. Allah'ın buyurduğu üzere "yetimlerin malını yiyenler, zulmedenler midelerinde ateş bulacak ve yiyecekler yanarken dua edecekler". 4- Para vakfı yapan kimse niyetine rağmen yoksullaşacak. Üstelik o artık kurban gününü veya oruç için iftarı ya da yoksullara sadaka vermeyi veya haccı veya hutbunların herhangi birini kutlama borcunda olmayacağına inanacak. O, zekâtı veya zenginlere yasak olan diğer şeyleri alma hakkına sahip olduğunu düşünecek. O, bunda muazzam bir suçtur. 5- Para vakfı, içinde mudarebe, ticaret ve benzerlerinin zikredildiği düşük değerli kitaplarda yer alır. Şimdi günümüzde onlar tam da Peygamber ve Allah'ın yasakladığı tarzda faizden kâr elde ederler. Alimler de onu yasakladılar, onun günahla dolu olduğunu vuzuha kavuşturdular. 6- Vakıf yöneticilerinin ekserisinin cahil olması ve kitaptaki faiz resmini bilmemeleridir; onlar karz ve satışla kâr elde ederler. Kâr elde edilen herhangi bir karz faizlidir. Onların bir kısmı, böyle yapmak üzere hukuken caiz olan yolları kullanan hareketlerin aracılığına bile girmeksizin faiz alarak kokuşmuş bir hayat sürerler. Onu faiz yiyen yöneticilere vererek, pür ve basit, haram olanın ve faizin vakfını yaparlar. Onlar tıpkı şeytan tarafından çıldırılmış ve çarpılmış kimsenin vaziyetindedir (Jon E.Mandaville, agm, s. 142).

421 Jon E. Mandaville, agm, s. 141.

422 Jon E. Mandaville, agm, s. 141.

Vakfi ‘mülkü gayre intikalden habsdir’ deyü tarif etmişlerdir. Bu tarif akça vakfına şamil değil idüğü azherdir. Zira mu’ameleye, ya mudarebeyeye virüb ya sermaye olunub anınla ticaret olunmak mülkü gayre intikal ile idüğü zahirdir.

Buna göre vakfın tarifi hiçbir surette para vakfını içermemekte ve bunun caiz olduğuna dair hiçbir delil bulunmamaktadır. Bundan paranın vakfedilmesinin batıl ve haram olduğu sonucu çıkmaktadır. İncelendiğinde, Buhari’nin “hayvanları, atları, ticaret malları ve serveti vakfetme” ibaresinde geçen “vakfetme” kelimesinden normal vakıf terimi anlaşılmamalıdır. Çünkü bu konuda tek kanıt İmam Zühri’dir. Birgivi’ye göre, konu o kadar abartılmış ve normal seyrinden çıkmıştır ki hakkında hiçbir ayet ya da hadis bulunmayan para vakfı konusu önceleri fıkıh kitaplarında birkaç satırla açıklanan basit bir konuyken, Osmanlı şeyhülislam ve hukukçuları arasında uzun ve sert tartışmalar yaratan ve hakkında risaleler yazılan bir konu haline gelmiştir.⁴²³

Fukaha kendi arasında tartışadursun, devletin konuya bakışı ılımlı yorumcuların lehine gelişmekte ve bu eğilim resmi kayıtlarda da kendini göstermektedir.⁴²⁴

F. Ampirik Kayıtlar ve Örnek Vaka İncelemeleri

Yukarıda, genel İslam tarihinden, Osmanlı tarihine değin, para vakıflarının geçirdiği evrim ve bu vakıf türünün İslami kaidelere uygun olup olmadığına dair tartışmaları inceledik. Bu aşamada biliyoruz ki, tartışmalar süredursun, Osmanlı toplumunda para vakıfları yaygın bir uygulama alanı bulmuş ve bir kredi kaynağı olarak kurumlaşarak Cumhuriyet’in ilanına değin varlığını sürdürmüştür. Aşağıda bu müessesenin işleyiş ilişkilerine dair mahalle, köy ve hırfet para vakıflarından seçilmiş bazı ampirik örnekler bulunmaktadır.

Binlerce belgeyi incelerken şöyle bir problemle karşılaştık: Vakıfların asl-ı mal kaydı ile zimem kısmında verilen borç toplamaları çoğunlukla birbirini tutmamalıdır. Halbuki verilen borçlar, genel toplamda asl-ı malı tutmalıydı. Mesela mahalle para vakıflarında örnek 2’deki asl-ı mal, belgede 4505 kuruş görünmesine karşılık, zimemdeki borçların toplam değeri 4737 kuruştur. Aradaki 232 kuruşluk “fazlalık” ne oldu? Konuyu

423 İsmail Kurt, *ayt*, s. 53.

424 Bkz. 1770/1771-1771/1772 tarihli BŞS, s. 134-135, 1772-1773 tarihli vakfiyelerin sureti.

böyle algılsak mütevellinin “zimemdeki 232 kuruşluk fazlalığı asl-ı malda göstermeyip zimmetine geçirme suçu” hatta bir “sahtekârlık” yapma ı bile söz konusudur. Fakat bir başka belge örneği bu yaklaşımı yanlışlıyor. Mahalle para vakıflarında örnek 6’daki asl-ı mal belgede 7.237 kuruş görünmesine karşılık zimemdeki borçların toplam değeri 7.054 kuruştur. Halbuki bu toplama farklılığı belgeye yansımamış ve “asl-ı mal=zimem toplamı” olarak gösterilmiş. Zimemdeki 183 kuruşluk “eksiklik” ne oldu? Belgede ayrıca 267 kuruşluk bir “ziyade ez-masraf” kaydı da var. Bu durumda, bir yanda asl-ı malda görünen toplamdan 183 kuruşluk bir eksik, diğer yandan seneye kâr olarak artmış 267 kuruşluk sermaye var. Acaba belgedeki bu eksiklik basit bir hesaplama hatası mı? Müteveli bunu belgeye yansıtmayıp aradaki eksikliği seneye “ziyade ez-masraf”tan mı gidecek? Konuyu böyle algılsak, ilk örnekten farklı olarak, bu örnekteki mütevellinin davranışını nasıl yorumlayacağız? Diğer binlerce belgede olduğu gibi, her iki örnekte de zimem toplamı=asl-ı mal olarak gösterilmiş. Buradaki birbirine zıt iki örnekte de görüldüğü gibi asl-ı mal=zimem denklemi kâğıt üzerinde kalmış, fakat uygulamada, iki örnekten hangisine göre düşünersek düşünelim, denklem tutturulamamıştır.

Bir başka husus, murabaha hesaplamaları ile ilgilidir. Her ne kadar belgedeki asl-ı mal, verilen zimemi tutmuyorsa da, vakıf, faiz verirken asl-ı mal üzerinden yüzde belirlemiştir. Bu bakımdan, faiz hesaplamalarında belgedeki miktarı esas aldık. Mesela, Örnek 2’de asl-ı mal 4.505 kuruş, murabaha 448 kuruştur. Buna göre, vakıf

$$4.505 / 44.800 = \% 9,94 \text{ (ortalama } 10\text{'a tamamladık)}$$

oranında bir faiz uygulamıştır.

Diğer bir husus, kayıtlarda vakfın sadece verdiği borç miktarının belirtilip, faiz oranını belirtilmemesidir. Fakat örnekte faiz % 9,94 olduğuna göre, bu halde, vakfın topluma verdiği borç miktarı da % 9,94 kr. faizli olmalıdır. 448 kuruş murabaha, vakfın görevli maaşları, ihtiyaç giderleri vb.ne harcanmaktadır.

I. MAHALLE PARA VAKIFLARI

Aşağıda sermaye miktarları en yüksek olanlar arasından seçtiğimiz bazı örnek tiplerini inceledik. Bu örneklerde (a) vakfın kuruluş yılı, amacı, yeri, sermaye miktarı, işlettiği faiz oranı, (b) vakıftan borç alanların, en yüksek ve en düşük borçlananlar örneğinde, mekânsal dağılımı, meslekleri, cinsiyetleri, milliyetleri, aldıkları borç miktarı, (c) mütevellinin aldığı

borç ve maaş, (d) borç oranlarının yüzdelik dağılımı görülmektedir. Tek tek incelediğimiz toplam 2.069 para vakıf kaydı bu örneklerin tekrarları gibidir.

Dikkatimizi vakfın işleyiş mantığından kır-kent farklılaşmasına çevirdiğimiz zaman, Osmanlı'da kır-kent farklılaşmasına dair bilgiler edinmiş oluyoruz. Osmanlı fiziki yerleşiminde ve sermaye dağılımında kentsel yoğunlaşma dikkat çekmektedir.

Örnek Vaka 1:⁴²⁵ Mühimmat-ı Kilise-i Ermeniyan Vakfı'nın 3390 kuruşluk (406.800 akçe) sermayesini, mütevellî Manas Zimmi işletmektedir. Vakfın işlettiği faiz 339 kuruştur (40.680 akçe). Çeşitli mahallelerden, toplam 33 mahalleli, vakıftan borç almış. Bunlar içinde en yüksek borçları Molla Arab mahallesinden Bademcioğlu Begos (400 kr.), Kaygan mahallesinden doğramacı Azeb (300 kr.); en düşük tutarlı borcu Hacı Tayyib mahallesinden arpacı Kırkor (30 kr.) alırken, mütevellî, borç alanlar arasında görülmemektedir. Yalnızca vakıftan 17,5 kr. maaş almaktadır. Borç miktarlarının 8'i (% 24,24) 100 kuruştan düşük, 25'i (% 47,36) bu miktarın üzerindedir. (100 kr.'u 100 üstü grupta değerlendirdik)

Örnek Vaka 2:⁴²⁶ Çelebi Sultan mahallesinde Beray-ı Avarız ve Nüzul Vakfı'nın 4.505 kuruşluk (540.600 akçe)⁴²⁷ sermayesini, mütevellî Ahmed Ağa işletmektedir. Vakfın işlettiği faiz 448 kuruştur (53.760 akçe). Vakıftan çeşitli mahallelerden, mütevellinin kendisi dahil toplam 57 mahalleli, 1 köylü borç almışlar. Bunlar içinde en yüksek miktarda, Çelebi Sultan mahallesinden dolapçı Mustafa (170 kr.); en düşük miktardaysa Yıldırım mahallesinden Sorı Hammal zevcesi (10 kr.) borç alırken, mütevellî 171 kr. borç, ayrıca 40 kr. maaş almaktadır. Borç miktarlarının 31'i (% 54,38) 100 akçeden düşük, 27'si (% 47,36) yüksektir.

425 1767-1768 tarihli BŞS, s. 4, ky. 4.

426 1767-1768 tarihli BŞS s.74, ky. 6.

427 Bizim hesaplamamız da aynı sonucuyu verdi. Belgelerde sıklıkla rastladığımız hesaplama hataları, bizce, Weber'ci "etnik merkezli akıl yürütme"deki "muhasabe defteri tutmaz", "rasyonel hesap kitap bilmez" vb. şeklindeki Doğulu insan tiplemesini kanıtlamaz. Zira mesela, tereke kayıtlarında kassamlar hesaplama hataları yapmış da olsalar, son derece ince hesaplamaları gerektiren akçe değerini kuruş değerine çevirirken bizim hesap makinesiyle bulduğumuz değerleri bulmuşlar. Bu durum da "hesaplamayı bilmez" Doğulu insanı kurgusuna karşı kafamızdaki şüpheleri artırıyor. Bu konuyu birinci bölümde tartışmıştık.

Örnek Vaka 3:⁴²⁸ Selçuk Hatun mahallesinde, Beray-ı Avarız ve Nüzul Vakfı'nın 5.894,5 kuruşluk (707.340 akçe) sermayesini⁴²⁹, mütevellî el-Hac İbrahim Ağa işletmektedir. Vakfın işlettiği faiz 560 kuruştur (67.200 akçe). Vakıftan çeşitli mahallelerden, mütevellinin kendisi dahil toplam 39 mahalleli borç almışlar. Bunlar içinde en yüksek miktarlarda, Selçuk Hatun mahallesinden Hacı Hüseyinoğlu Mehmed (400 kr.), Kaygan mahallesinden Halil (300 kuruş); en düşük miktarlardaysa, Kaygan mahallesinden kuyumcu İstefan (40 kr.), Muradiye mahallesinden Fildarioğlu Peydase (30 kr.) borç alırlarken, mütevellinin borcu da yüksekler arasındadır: 280,5 kr. Ayrıca vakıftan 40 kr. maaş da almaktadır. Borç miktarlarının 11'i (% 28,20)100 kuruştan düşük, 28'i (71,79) yüksektir.

Örnek Vaka 4:⁴³⁰ Çelebi Sultan mahallesinde, Beray-ı Avarız ve Nüzul Vakfı'nın 5.558 kuruşluk (666.960 akçe) sermayesini, mütevellî Mehmed Ağa işletmektedir. Vakfın faizi 551 kuruştur (66.120 akçe). Vakıftan çeşitli mahallelerden, mütevellinin kendisi dahil toplam 64 mahalleli borç almışlar. Bunlar içinde en yüksek tutarda, hepsi de Çelebi Sultan mahallesinden olan Mumcuoğlu Ahmed (210 kr.), Katırcıoğlu Mehmed ve Köse İsmail ile zevcesi (170'er kr.); en düşük tutardaysa aynı mahalleden Sarı Mustafa zevcesi (10 kr.) ve Hazret-i Emir mahallesinden Mustafa ve eniştesi Mehmed (15 kr.) borç almışlar. Mütevellinin aldığı miktar bunlarla karşılaştırıldığında oldukça yüksektir: 264,5 kr.; ayrıca 40 kr. maaş. Borç miktarlarının 37'si (% 57,81)100 kuruştan düşük, 27'si (% 42,18) yüksektir.

Örnek Vaka 5:⁴³¹ Çelebi Sultan mahallesinde, Beray-ı Avarız ve Nüzul Vakfı'nın 9260,5 kuruşluk (1.111.260 akçe) sermayesini, mütevellî es-Seyyid Mehmed Ağa işletmektedir. Vakfın işlettiği faiz 867 kuruştur (104.040 akçe). Vakıftan çeşitli mahallelerden, mütevellinin kendisi da-

428 1773–1774 tarihli BŞS, s. 17, ky. 3.

429 Belgede diğerlerinden farklı bir hesaplama yapılmış: 5.894,5 kuruşluk *asl-ı mal* (sermaye) + 560 kr. faiz (*murabaha*). 6454,5 kuruş, vakfın *zimem* kısımlarındaki toplam miktardır. O halde *asl-ı mal* (5.894,5 kr.) + *murabaha* (560 kr.) = *zimem* (6.454,5 kr.) Faiz hesabı ise sermaye miktarı üzerinden yapılacak. Yani $560 \times 100 = 56.000$, $56.000 / 5.894,5 = \% 9,5$.

430 1773–1774 tarihli BŞS, s. 85, ky. 3.

431 1782/1783–1783/1784 tarihli BŞS, s. 71, ky. 1.

hil toplam 77 mahalleli ve bir köylü borç almışlar. Bunlar içinde en yüksek tutarlarda, Çelebi Sultan mahallesinden es-Seyyid Musa (630 kr.), Ebu İshak mahallesinden Hacı Şekûroğulları Mehmed ve Mustafa (400 kr.), en düşük tutarlardaysa, Yıldırım mahallesinden Tiryaki Mehmed (10 kr.), Hazreti Emir mahallesinden Mustafa ve eniştesi (15 kr.) borç alırlarken, müteveli de oldukça yüksek bir meblağ almıştır: 682,5 kuruş. Müteveli, vakıftan 60 kr. maaş da almaktadır. Borç miktarlarının 35'i (% 45,45) 100 kuruştan düşük, 42'si (% 54,54) yüksektir.

*Örnek Vaka 6:*⁴³² Selçuk Hatun mahallesinde, Beray-ı Avarız ve Nüzul Vakfı'nın 7.237 kuruşluk (868.440 akçe) sermayesini, müteveli el-Hac Ali Molla işletmektedir. Vakfın işlettiği faiz 595,5 kuruştur (71.460 akçe). Çeşitli mahallelerden, mütevelinin kendisi dahil toplam 53 mahalleli, vakıftan borç almış. Bunlar içinde en yüksek tutarlarda, Bedreddin mahallesinden el-Hac Ali bin İsmail Ağa (400 kr.), Selçuk Hatun mahallesinden Hacı Hüseyinoğlu zevcesi Atike (325 kr.); en düşük tutarlardaysa, Molla Arab mahallesinden Terzi Vartires (25 kr.), Bayezid Paşa mahallesinden Ebubekir bin İbrahim (30 kr.) borç alırlarken, müteveli 60 kuruş almıştır. Müteveli vakıftan 80 kr. maaş da almaktadır. Borç miktarlarının 19'u (%35,84) 100 kuruştan düşük, 33'ü (% 62,26) yüksektir. 80 kuruşluk bir kayıt ise vakıf için alınan hadikaya aittir.

*Örnek Vaka 7:*⁴³³ Tatarlar mahallesinde, Şeyh Ali Efendi Beray-ı Mecra-yı Ab Vakfı'nın 12.870 kuruşluk (1.544.400 akçe) sermayesini, müteveli Ahmed Bahaeddin Efendi işletmektedir. Vakfın faizi 1102,5 kuruştur (132.400 akçe). Çeşitli mahallelerden, ikametgâhı belirsiz bir kişi de dahil, 69 mahalleli, vakıftan borç almışlar. Bunlar içinde en yüksekleri Karaağaç mahallesinden Kâtib Nureddin Efendi ile ikametgâhı belirsiz olan es-Seyyid İbrahim Molla Efendi'nin (500'er kr.); en düşükleriye Kösdireciler mahallesinden Çeşmeci Mehmed Beşe (15 kr.), Umur Bey mahallesinden Terzi Bedros zevcesi İstohi'nin (40 kr.) borçlarıdır. Vakıftan 100 kuruş maaş alan müteveliye dair bir borç kaydı bulunmuyor. Borç miktarlarının 7'si (% 10,14) 100 kuruştan düşük, 62'si (% 89,85) yüksektir.

*Örnek Vaka 8:*⁴³⁴ Çelebi Sultan Mehmed Han mahallesinde, Beray-ı Avarız ve Nüzul Vakfı'nın 11.680 kuruşluk (1.401.600 akçe) serma-

432 1782/1783-1783/1784 tarihli BŞS, s. 51, ky. 3.

433 1792/1793-1793/1794 tarihli BŞS, s. 56, ky. 1.

434 1792/1793-1793/1794 tarihli BŞS, s. 15, ky. 2.

yesini, mütevellî es-Seyyid Mehmed Ağa işletmektedir. Vakfın işlettiği faiz 923,5 kuruştur (110.820 akçe). Çeşitli mahalle ve köylerden, mütevellînin kendisi dahil toplam 67 mahalleli, 3 köylü, vakıftan borç almış. Bunlar içinde en yüksek olanları, Hacı Sevindik mahallesinden Tabib Begos Zimmi ile Ebu İshak mahallesinden Şükrüoğulları Mehmed ve Mustafa'nın (400'er kr.), en düşükleriyse Çelebi Sultan Mehmed Han mahallesinden bıçakçı Molla Mustafa (5 kr.) ve İsmihan Hatun'un (10 kr.) borçlarıdır. Mütevellî 2.625,5 kuruş gibi tek başına birçok vakfın toplam sermayesinden daha yüksek bir borç almak ihtiyacı duymuştur. Mütevellî, vakıftan da 80 kr. maaş almaktadır. Borç miktarlarının 27'si (% 40,29) 100 kuruştan düşük, 43'ü (% 64,17) yüksektir.

*Örnek Vaka 9:*⁴³⁵ Kavaklı Mahallesinde, Beray-ı Avarız ve Nüzul Vakfı'nın 9.929 kuruşluk (1.191.480 akçe) sermayesini, mütevellî Molla Feyzullah işletmektedir. Vakfın faizi 965 kuruş 4 paradır (115.800 akçe). Vakıftan, çeşitli mahallelerden, mütevellînin kendisi dahil toplam 51 mahalleli, 2 köylü borç almış. Bunlar içinde en yüksek tutarlarda, Kavaklı mahallesinden muhasebe başkâtibi Hasan Efendi (370 kr.), Yahşi Bey mahallesinden Asmaramoğlu Nikola ve Timurkapı mahallesinden Lefteroğlu Mihail ve zevcesi Despina (350'er kr.); en düşük tutarlardaysa, her ikisi de Karaağaç mahallesinden Karabel veled-i Bedros (30 kr.), Kutnici Mikail (45 kr.) borç alırlarken, mütevellînin aldığı miktar bunlarla karşılaştırıldığında düşüktür: 79 kr. Buna karşılık, diğer örneklerdekinden daha yüksek maaş almaktadır: 100 kr. Borç miktarlarının 3'ü (% 5,88) 100 kuruştan düşük, 50'si (% 98,03) yüksektir.

*Örnek Vaka 10:*⁴³⁶ Hamza Bey mahallesinde, Beray-ı Avarız ve Nüzul Vakfı'nın 6.368 kuruş 5 para (764.160 akçe) tutarındaki sermaye-

435 1797–1798 tarihli BŞS, s. 4, ky. 6.

436 1797–1798 tarihli BŞS, s. 13, ky. 7. Belge tipik bir para vakıf kaydı niteliği taşımıyor. Zira *asl-ı mal* 6368 kuruş 5 para görülmesine ve ihracat masraflarını göstermesine karşılık *zimem* kısmı bulunmuyor. 8. belgede ise *asl-ı mal* 948 kuruş olmasına rağmen *zimem* kısmı toplamı 7316,5 kuruş. O halde iki belgenin bir arada düşünüldüğü yazıldığı düşünülür. Çünkü 7. ve 8. belgelerin *asl-ı mal* toplamı 8. belgedeki *zimem* toplamını veriyor: 6368+948=7316 kr.+ 5 pr. (5 pr.=0,125 kr.). Gerçi her iki vakfın kuruluş amacı, harcama kalemleri, görevlileri farklıdır. Fakat ikisi de Hamza Bey mahallesindedir ve ikisinin de mütevellîsi Ahmed Efendi'dir. Böylece aynı mütevellî iki ayrı para vakfının sermayesini işletmektedir. Aynı tip mütevellî örneklerine rastlanmaktadır. Krş. köy para vakıfları; örnek vaka 1 ve 2'nin farklı köy vakfının mütevellîleri aynı kişidir.

sini, mütevellî Ahmed Efendi işletmektedir. Vakfın faizi 720,5 kuruştur (86.460 akçe). Çeşitli mahallelerden, mütevellînin kendisi dahil toplam 81 mahalleli, 3 köylü, vakıftan borç almışlar. Bunlar içinde en yüksek miktarda Timurkapı mahallesinden Praşkova ve zevcesi Panayotçu (400 kr.), Hamza Bey mahallesinden semerci İsmail (200 kr.); en düşük miktarlardaysa, her ikisi de Hamza Bey mahallesinden olan İbrahim bin Deli Süleyman (15 kr.), Kadirî ve damadı Mehmed (16 kr.) borç alırlarken, mütevellînin aldığı miktar epeyce yüksektir: 682,5-45,5=637,0 kr. Buna ek olarak 102 kr. maaş. Mütevellînin borç kaydındaki -45,5'un neden düştüğü belgede belirtilmemiş. Borç miktarlarının 57'si (% 70,37) 100 kuruştan düşük, 27'si (% 33,33) yüksektir.

II. KÖY PARA VAKIFLARI

Nicelik olarak karşılaştırdığımızda, köy para vakıfları mahalledekilerden çok az sayıdadır. Nitelik olarak, yukarıdaki mahalle vakıflarından seçilmiş örnek tipler, köy vakıflarından seçtiğimiz bazı örneklerle karşılaştırdığımız zaman, vakfın sermaye oranı daha düşük ve borç alanların sayısı daha az olsa da, işleyiş mantığının aynı kaldığını fark ederiz. Doğal olarak karşılaştığımız problemler de aynıdır. İncelememizdeki düşüncelerimizi sorgulamak için, mahalle para vakıflarında olduğu gibi, yine, incelediğimiz defterlerin her birinden en yüksek sermayeli köy para vakfı kayıtlarını seçtik. Köy para vakıfları söz konusu olduğunda sermaye miktarı çoğunlukla 1.000 kuruşun altına düşmekte, köy sakinleri mahalledekilere oranla daha düşük miktarlarda borç almakta, kayıtlarda borç alan yerel sakinlerin sayısı azalmakta ve bölge ekonomi-politiğinin canlılığını izlemek güçleşmektedir. Bu bakımdan sermaye miktarları en yüksek olan köy vakıflarını seçmekle bu sorunu gidermeyi düşündük. Osmanlı'da kır-kent farklılaşmasına ve Osmanlı fiziki yerleşiminde ve sermaye dağılımında kentsel yoğunlaşmaya ilişkin bilgiler edindiğimiz incelememizde, kırsal açıdan bakıldığında önemli bir sonuç, mahallelerden daha az ve düşük sermayeli de olsa köylere kadar uzanan bir para vakıfları ağı bulunduğuudur.

*Örnek Vaka I.*⁴³⁷ Cumali karyesinde, Beray-ı Mühimmat-ı Caimi-i Şerif Avarız ve Nüzul Vakfı'nın 1.888,5 kuruşluk (226.620 akçe) sermaye-

437 1767-1768 tarihli BŞS, s. 56, ky. 5.

sini, müteveli es-Seyyid İbrahim Çelebi işletmektedir. Vakfın faizi 188,5 kuruş 14 paradır (22.620 akçe). Aynı köyden, mütevellinin kendisi dahil toplam 40 köylü, vakıftan borç almış. Bunlar içinde en yüksek tutardakiler, üçü de Cumali köyünden olan, Kiremitçioglu Memiş (300 kr.), Ahmed bin Hacı Şeyhî (130 kr.) ve Sarı Mehmed'in (120 kr.); en düşük tutardakilerse, yine üçü de aynı köyden Kara Mehmedoğlu Ahmed, Cebeci Mehmed ve Uzun Salihoglu Sadık'ın (10'ar kr.) borçları. 61,5 kr. borç alan müteveli, vakıftan 15 kr. maaş almaktadır. Borç miktarlarına baktığımız zaman mahalledeki gibi 100 kuruşu geçen 3 kişidir (% 7,5). Diğer 37 kişinin (% 92,5) aldığı borç miktarı 100 kuruştan düşüktür.

*Örnek Vaka 2:*⁴³⁸ Dereli Kızık köyünde, Beray-ı Mühimmat-ı Cami-i Şerif Avarız ve Nüzul Vakfı'nın 2.102,5 kuruşluk (252.300 akçe) sermayesini, müteveli es-Seyyid İbrahim Çelebi işletmektedir. Vakfın faizi 205 kuruş 10 paradır (24.600 akçe). Aynı köyden, mütevellinin kendisi dahil toplam 41 köylü, vakıftan borç almış. Bunlar içinde en yüksek tutarlarda, üçü de Dere Kızık köyünden, Kirişçi Alioglu Memiş (300 kr.), Ahmed bin el-Hac Şeyhî (130 kr.), Topçuoğlu Mustafa (120 kr.); en düşük tutarlardaysa, yine üçü de aynı köyden Kara Mehmed oğlu Ahmed, Çeşmeci Mehmed ve Uzunoğlu Salih (10'ar kr.) borç almışlar. 61,5 kr. borç alan müteveli, vakıftan 15 kr. maaş almaktadır. Borç miktarlarının 37'si (% 90,24) 100 kuruştan düşük, 4'ü (% 9,75) yüksektir.

*Örnek Vaka 3:*⁴³⁹ Fidy Kızık köyünde, Beray-ı Mühimmat-ı Mescid-i Şerif ve Avarız ve Nüzul Vakfı'nın 1244 kuruşluk (149.280 akçe) sermayesini, müteveli eş-Şeyh el-Hac Mustafa işletmektedir. Vakfın faizi 124 kuruş 16 paradır (14.880 akçe). Müteveliye ait borç kaydının olmadığı vakıftan, aynı köyden 21 köylü borç almış. Bunlar içinde en yüksek tutarlarda, dördü de Fidy Kızık köyünden, Mustafa bin Mehmed Said (160 kr.), Nurullah (122,5 kr.), Saliha Hatun (110 kr.), Hasan bin Hacı Ali (100 kr.); en düşük tutarlardaysa, üçü de aynı köyden Bıyıklıoğlu Ahmed, Küçük İbrahimoğlu Ahmed ve Sığirtmac Mehmed 20'şer kr. borç almışlar. Borç almayan müteveli, vakıftan 11,5 kr. maaş almaktadır. Borç miktarlarının 17'si (% 80,95) 100 kuruştan düşük, 4'ü (% 19,04) yüksektir.

438 1773-1774 tarihli BŞS, s. 68, ky.3.

439 1782/1783-1783/1784 tarihli BŞS, s. 51, ky. 1.

Örnek Vaka 4:⁴⁴⁰ Bursa'ya tabi Cumalı Kızık köyünde, Beray-ı Mühimmat-ı Cami-i Şerif ve Avarız ve Nüzul Vakfı'nın 2723,5 kuruşluk (326.820 akçe) sermayesini, müteveli es-Seyyid İbrahim Ağa işletmektedir. Vakfın faizi 260 kuruş 2 paradır (31.200 akçe). Vakıftan, mütevellinin kendisi de dahil Cumalı Kızık köyünden toplam 45 köylü borç almış. Bunlar içinde en yüksek tutarlarda, hepsi de Cumalı Kızık köyünden, Cin Hüseyinoğlu İbrahim (167 kr.), Cinci Molla Mehmed (150 kr.), Tosunoğlu Mustafa (140 kr.), es-Seyyid Ahmed bin Seyyid Salih, müteveli es-Seyyid İbrahim Ağa, Memiş Beşe (100'er kr.); en düşük tutarlardaysa, üçü de aynı köyden es-Seyyid Mehmed Emin bin Seyyid Abdullah (15 kr.), İbrahim kethüda zevcesi Hatice ve Kara Ahmedoğlu es-Seyyid İbrahim (20'şer kr.) borç almışlar. Müteveli es-Seyyid İbrahim Ağa'ya ait, biri borçlular listesinde üçüncü sırada, 100 kr. borç aldığına, diğeri belgelerde standart olarak bulunduğu en son kısımda "*bi-yed-i müteveli-i mezbûr*" kaydı ile 146 kr. borç aldığına dair iki kayıt bulunmaktadır. Müteveli vakıftan 15 kr. maaş almaktadır. Borç miktarlarının 39'u (% 86,66) 100 kuruştan düşük, 7'si (% 15,55) yüksektir.

Örnek Vaka 5:⁴⁴¹ Çağrısan köyünde, Beray-ı Avarız ve Nüzul Vakfı'nın 1674,5 kuruşluk (200.940 akçe) sermayesini, müteveli İbrahim Ağa işletmektedir. Vakfın faizi 167,5 kuruş + 8 paradır (20.100 akçe). Vakıftan, mütevellinin kendisi de dahil 1'i Yürekli köyü ehalisinden, 21'i Çağrısan köyünden 22 köylü, 2 mahalleli toplam 24 kişi borç almış. Bunlar içinde en yüksek tutarlarda, hepsi de Çağrısan köyünden olan Memişoğlu Mustafa (164 kr.), Sığırtaç Ahmedoğulları ve el-Hac Mustafa (150'şer kr.), Hüseyin Bey oğlu Vehbi (120 kr.), Memişoğlu Sarı Hasan ve Uzun İsmail (100'er kr.); en düşük tutarlardaysa, ikisi de Çağrısan köyünden olan Arab Hacı Abdullah ve Berber Süleyman (20'şer kr.) borç almışlar. 40,5 kr. borç alan müteveli İbrahim Ağa vakıftan 20 kr. maaş almaktadır. Borç miktarlarının 17'si (% 70,83) 100 kuruştan düşük, 7'si (% 29,16) yüksektir.

Yukarıdaki ilk iki belge, Örnek Vaka 1 ve 2, olabildiğince ilginç özellikler taşımaktadır. Öncelikle, belgeler arasında tarihsel bakımından altı senelik fark vardır. İkinci olarak, köy adları birinci belgede Cumalı, ikinci

440 1792/1793-1793/1794 tarihli BŞS, s. 48, ky. 2.

441 1797-1798 tarihli BŞS, s. 10, ky. 5.

belgede Dere Kızık olarak mekânsal farkı işaret etmektedir. Buraya kadar her şey normal görünse de, asıl şaşırtıcı husus üçüncü kategoride, öznelardedir. Çünkü hem mütevellî, hem borç alanlar, hem de borç miktarları her iki belgede de büyük oranda aynıdır. Her iki vakıftaki mütevellînin de aynı kişi olması bizi mütevellînin konumunu sorgulamaya yöneltiyor. Demek oluyor ki, mütevellî birkaç vakfın yönetimini ve sermaye işletmesini elinde tutarak, ekonomik ve politik bağlamda mekânsal ve sınıfsal egemenlik kazanmaktadır. Mütevellînin davranış kalıbının, Avrupa'daki tasarruf sandıklarının milyarları bulan mevduatlarının aynı banka patronlarının kontrolüne geçmesine⁴⁴² benzeyip benzemediği incelememizin sınırlarını oldukça aşsa da, şimdilik şunu düşünebiliriz: Dağınık halde bulunduğunu belirttiğimiz ve “mikro sermaye grubu” olarak kavramsallaştırdığımız sermayeler, bu suretle, bir kişinin kontrolünde birikmektedir. Bu aşamada şunu sorgulayabiliriz: Sermaye yoğunlaşması dolayısı ile Avrupa'daki banka patronlarının devlet tekelden duydukları korkuyu, Osmanlı vakıf mütevellî tipi de duyamaz mı? Sorunun cevabı, incelememizin zaman diliminin sınırlarını aşan, Osmanlı'nın on dokuz ve yirminci yüzyıl “liberal modernleşme” politikalarının para vakıflarına bakışının incelenmesinde gizlidir.⁴⁴³

İlk iki örnekteki bir başka ilginç özellik, iki farklı köydeki iki farklı vakıftan, aynı kişilerin, aynı miktarda borç almaları, ama bunu yaparken 1767–1768 yılında Cumali köyünde, 1773–1774 yılında Dereli Kızık Köyü'nde görünmeleridir. Belgelerin altı yıllık iki ayrı zamana ait olduğunu ve iki farklı defterde tutulmuş kayıtlardan oluştuğunu da düşünürsek durum daha karmaşık bir hal almaktadır. Fakat bizi asıl ilgilendiren üst paragrafta bahsettiğimiz mevzudur.

III. HİRFET PARA VAKIFLARI

Mahalle ve köy gibi mekânsal kategorilerin yanında esnâflara ait sınıfsal yapıda bir vakıf kategorisi de bulunmaktadır.⁴⁴⁴ İncelediğimiz döneme ait beş ayrı para vakıf defterinde “hîrfet-i kebabciyan”, “hîrfet-i kuyumciyan”, “hîrfet-i eskiciyan” vb. şeklinde ifade edilen bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bu

442 Vladimir İ. Lenin, *ağ*, s. 63.

443 Bu aşamada araştırmamızın zamansal kapsamını aşan bu konu hakkındaki genel analizimiz için bkz. incelememizde, II. Bölüm, değerlendirme.

444 Üç kategoriye de dahil edilemeyecek daha az sayıdaki para vakıfları için örnek tiplene yapmayacağız.

kayıtlarda genellikle vakfın yerine dair bir ibare bulunmamakta, vakıf sermayesi mahalle vakıflarına oranla daha düşük nispette kalmaktadır. Bunun dışında işletilen faiz oranı, borç alanların sınıfsal konumu ve mekânsal dağılımı vb. özellikleri bakımından tipik mahalle ve köy para vakıfları ile aynıdır. Aşağıda, yine mahalle ve köy para vakıflarındaki kaygıyı güdererek, her yıla ait en yüksek sermayeli birer hıfvet vakfı ile anlattığımızı örnekledirdik.

*Örnek Vaka 1:*⁴⁴⁵ Beray-ı Mühimmat-ı Hıfvet-i Bakırcıyan Vakfı'nın, bir önceki seneden kalan 20 kuruşun da eklenmesiyle artırılmış 1980 kuruşluk asl-ı malını (237.600 akçe) mütevellî el-Hac Abdullah işletmektedir. Vakfın faizi 245 kuruştur (29.400 akçe). Mütevellinin borç aldığına dair bir kaydın bulunmadığı vakıftan, çeşitli mahalle ve sınıflardan 25 kişi borç almış. Bunlar içinde en yüksek tutarlarda, Molla Fenari mahallesinden Yenicali Halil ve Veled-i Kurd mahallesinden çilingir Kanadilos (200'er kr.), Umur Bey mahallesinden Asvadır zevcesi Anton (160 kr.); en düşük tutarlardaysa, Maksem mahallesinden Piroğlu Hüseyin (20 kr.) ve Selçuk Hatun mahallesinden Altonoğlu Asadır (30 kr.) borç almışlar. Borç almayan mütevellinin maaşı 6,5 kuruştur. Borç miktarlarının 16'sı (% 64) 100 kuruştan düşük, 9'u (% 36) yüksektir.

*Örnek Vaka 2:*⁴⁴⁶ Beray-ı Mühimmat-ı Hıfvet-i Kalaycıyan Vakfı'nın 2.296 kuruşluk asl-ı malını (275.520 akçe) mütevellî Haşim Çelebi işletmektedir. Vakfın faizi 287 kuruştur (34.440 akçe). Vakıftan, çeşitli mahallelerden ve bir köyden, mütevellinin kendisi de dahil toplam 28 kişi borç almış. Bunlar içinde en yüksek tutarlarda, Karaağaç mahallesinden Bakırcıoğlu ve Sahak (270 kr.), Kur'a köyünden Sarı Mehmed (170 kr.); en düşük tutarlardaysa, Bazar mahallesinden Acı Danil, Hazret-i Emir mahallesinden Yakub Beşe ve İsa Bey mahallesinden Hatiboğlu Mustafa (20'er kr.) borç almışlar. 125 kr. borç alan mütevellî Haşim Çelebi vakıftan 15 kr. da maaş almaktadır. Borç miktarlarının 18'i (% 64,28) 100 kuruştan düşük, 10'u (% 35,71) yüksektir.

*Örnek Vaka 3:*⁴⁴⁷ Bursa'da, Beray-ı Taamiyye-i Hıfvet-i Belediciyan Vakfı'nın 2.500 kr. iken azalarak 2.310,5 kuruş olan asl-ı malını (277.260

445 1767-1768 tarihli BŞS, s. 47, ky. 6.

446 1773-1774 tarihli BŞS, s. 9, ky. 4.

447 1782/1783-1783/1784 tarihli BŞS, s. 43, ky. 1. S. 43/1 ve 58/6 da daha yüksek sermayeli kayıtlar varsa da her ikisinin de bakırcıyan (2629 kr.) ve kalaycıyan (2.565kr.) hıfvetlerine ait olmasından dolayı ilk örnektekilerden farklı olması düşüncesi ile defterdeki en yüksek üçüncü hıfvet kaydını tercih ettik.

akçe) mütevellî es-Seyyid Mehmed Emin Ağa işletmektedir. Vakfın faizi 221 kuruş 2 paradır (26.520 akçe). Vakıftan, çeşitli mahalle ve sınıflardan, mütevellînin kendisi dahil toplam 33 kişi borç almış. Bunlar içinde en yüksek tutarlarda, Çelebi Sultan mahallesinden Dolapçı Musa (200 kr.), Kanberler mahallesinden Bikâr Mehmed (150 kr.); en düşük tutarlardaysa, Çukur mahallesinden kutnıcı Halil (10 kr.), Mücellidi mahallesinden belcdici Ahmed (15 kr.) borç almışlar. 108,5 kr. borç alan mütevellî es-Seyyid Mehmed Emin Ağa vakıftan 20 kr. maaş almaktadır. Borç miktarlarının 23'ü (% 69,69) 100 kuruştan düşük, 10'u (% 30) yüksektir.

*Örnek Vaka 4:*⁴⁴⁸ Bursa'da, Beray-ı Taamiyye-i Hirfet-i Sipahiyan Vakfı'nın 2425 kuruş (291.000 akçe) olan asl-ı malını mütevellî Hasan Ağa işletmektedir. Vakfın faizi 300,5 kuruş 15 paradır (36.060 akçe). Vakıftan çeşitli mahalle ve sınıflardan, mütevellînin kendisi dahil toplam 28 kişi borç almış. Bunlar içinde en yüksek tutarlarda, Koca Naib mahallesinden Seyyid Hacı Mustafa (275 kr.), Taşgun mahallesinden Tabda Alioğlu Halil (142 kr.); en düşük tutarlardaysa, Hazret-i Emir mahallesinden Kösbeoğlu İbrahim (20 kr.), Elmalık mahallesinden es-Seyyid Mustafa (25 kr.) borç almışlar. 18 kr. borç alan mütevellî Hasan Ağa vakıftan 32,5 kr. maaş almaktadır. Borç miktarlarının 14'ü (% 50) 100 kuruştan düşük, 14'ü (% 50) yüksektir.

*Örnek Vaka 5:*⁴⁴⁹ Bursa'da, Beray-ı Mühimmat-ı Hirfet-i Peştemalciyan Vakfı'nın 1855 kuruş (222.600 akçe) olan asl-ı malını mütevellî el-Hac Ahmed Ağa işletmektedir. Vakfın faizi 231,5 kuruş + 5 paradır (27.780 akçe). Vakıftan, çeşitli mahalle ve sınıflardan, mütevellînin kendisi dahil toplam 19 kişi borç almış. Bunlar içinde en yüksek tutarlarda, Umur Bey mahallesinden Kaldırımcı Hacı Süleyman (250 kr.), Kiremitçi mahallesinden İğdirli kızı Emine (200 kr.); en düşük tutarlardaysa, her ikisi de Kiremitçi mahallesinden Abbas ve zevcesi Emine ile peştemalci Ahmed Beşe (20'şer kr.) borç almışlar. 95 kr. borç alan mütevellî el-Hac Ahmed Ağa vakıftan 16,5 kr. da maaş almaktadır. Borç miktarlarının 10'u (% 52,63) 100 kuruştan düşük, 9'u (% 47,36) yüksektir.

Yukarıdaki vakıf örneklemelerine göre diyebiliriz ki, Bursa'da para vakıflarına her mahallede ya da daha seyrek de olsa köylerde rastlamak müm-

448 1792/1793-1793/1794 tarihli BŞS, s. 42, ky. 3.

449 1797-1798 tarihli BŞS s. 30, ky. 5.

kündür. Bunlardan başka, yerleri çoğunlukla belirtilmemiş hırfet vakıfları ile, “diğer” başlığı ile kategorileştirdiğimiz, vakfın kimliği ve yerinin açıkça belirtilmediği para vakıfları bulunmaktadır (Bkz. Tablo VII).

TABLO VII: BURSA'DA PARA VAKIFLARININ YER ve TÜRLERİNE GÖRE DAĞILIMI

VAKFIN TÜRÜ (Yeri)	1767-1768		1773-1774		1782/1783 -1783/1784		1792/1793 -1793/1794		1797-1798	
	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%
Mahalle Vakfı	358	64,97	349	66,73	252	70,39	325	68,28	130	71,82
Köy Vakfı	41	7,44	50	9,56	30	8,38	33	6,93	5	2,76
Hırfet Vakfı	27	4,90	29	5,54	29	8,10	42	8,82	24	13,26
Diğer	125	22,69	95	18,16	47	13,13	76	15,97	22	12,15
TOPLAM	551	100	523	100	358	100	476	100	181	100

Her üç vakıf türüne⁴⁵⁰ ilişkin örnekler çoğaltılabilir ama içerik hep aynı kalır. Vakıfların sosyal bir takım fonksiyonları yerine getirmesinden ziyade, köylerden mahallelere kadar geniş bir coğrafi alana yayılması ve bir kredi kaynağı olarak her sınıftan insanlarla girişmiş olduğu ilişkiler bizim için önemlidir. Bankalardan farklı olarak belki sermayeleri daha sınırlı olabilir. Fakat bankalardan hem daha geniş mekân örgütlenmesine sahiptirler; hem de ihtiyaç halindeki her sınıftan insanın, cüzi de olsa, talebine göre kredi alabilmesi ile daha geniş kitlelere ulaşmaktadırlar. Bu bakımdan vakıfların sermayesinin bankalarinki gibi çok yüksek meblağlara ulaşmasını beklemek yerine, Michael Foucault'nun, iktidarı ille de merkezi hükümette aramanın hatalı olduğu, hapishaneden okula kadar her yerde iktidarın var olduğu yönündeki uyarısında olduğu gibi, sermayenin de küçük olmakla birlikte her yerde bulunabileceğine dikkat çekmek gerekmektedir. Böyle yorumlandığında, Osmanlı'da Avrupa'daki gibi astronomik sermayelere rastlanmaması kapitalist ilişkilerin yokluğuna değil, bizce, “atomize olmuş sermayeler”e delalet eder. Acaba, vakıf-

450 Bu tiplenin dışında kalan mesela Sabbağ Hayreddin Paşa 1797-1798-4/3 gibi vakıfları vb. daha az sayıdaki vakfı önemli bir yekûn tutmadığı için örneklemeyeceğiz.

lar tek tek servetlerini birleştirip İslami hukuk çerçevesinde ortak bir “iş ortaklığı”, daha da ileri giderek bir “banka” kuramazlar mıydı?⁴⁵¹

Lenin, Amerikan Ulusal Para Komisyonu verilerine dayanarak yaptığı incelemede İngiltere, Fransa ve Almanya’daki bankalar ile tasarruf sandıklarının karşılaştırarak şu sonuca ulaşmıştır:⁴⁵² Mevduat için % 4 ve 4,25 faiz ödeyen “tasarruf sandıkları”, sermayelerine “kârlı” bir yatırım imkânı aramak, tahvil, ipotek vb. faaliyetlere girmek zorunda kalmaktadır. Bankalarla tasarruf sandıkları arasındaki sınırlar giderek kaybolmaktadır. Bir yandan da tasarrufsandıklarının milyarları bulan mevduatlarını, son tahlilde, aynı banka patronları kontrol etmektedir.

Osmanlı para vakıfları da kârlarını arttırmak için ipotek yapmakta, dükkân vb. gayrimenkuller kiraya vermekte ve vakfın sermayesi mütevellilerin kontrolünde bulunmaktadır. Bir farkla ki, Osmanlı vakıflarındaki sermaye, Avrupa sandıklarındaki gibi milyarları bulan mevduatlara sahip değildir. Fakat iktisadi davranış kalıbının benzerlikleri ilgi çekicidir. Vakıf mütevellilerinin kendilerini sadece bu görevle sınırlı tutmayıp mukataa eshamından hisseler almaları,⁴⁵³ faaliyetleri hep devlet içinde de olsa, bu sınıfın hem hisse alacak kadar “birikim” elde ettiğini göstermekte, hem de üyelerinin iktisadi “girişimcilik ruhu”nun boyutlarını belirlemektedir.

G. Değerlendirme

Para vakıfları konusunda süregiden tartışmalarda lehte görüş bildiren ılımlıların dünyevi tavır içinde olmalarına karşılık, aleyhte görüş bildiren muhafazakârlar daha uhrevi düşünceler üretmişler ve bu tartışmada devlet, yukarıda da belirtildiği üzere, faydacı bir yaklaşımla ılımlıları destekleyen bir konumda fermanlar yayımlamıştır. O halde, bu sürecin ılımlıların zaferiyle sonuçlanabileceğini düşünebiliriz. Nitekim özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısının şeriiye sicillerini incelediğimiz zaman yoğun olarak para vakfı kayıtları ile karşılaşırız. Bu uygulama ile devlet, faizin yasak olması vb. pür-uhrevi düşünce ile hareket etmeyip, nakit gerektiren savaş giderlerini karşılamak için vergi talep ettiği reyanın,

451 Bu konuda krş. Murat Çizakça, *age*, s. 174–175.

452 Vladimir İ. Lenin, *age*, s. 62, 63. Yararlandığı kaynak, “Statistics of the National Monetary Commission”, *Die Bank*, 1910, s. 1200.

453 Veli Aydın, *age*, s.151. Diğer sınıfların mukataa hisseleri değişik yüzdelik dilimlerde yoğunlaşırken, mütevellilerinki I tam hissede yoğunlaşmaktadır.

bunu karşılayabileceği bir kredi kaynağı oluşturmaktaydı. Bundan başka, cami müezzinin maaşını karşılamak, köy çeşmesinin tamirini sağlamak vb. yerel kamu ihtiyaçlarından bazılarını gidermek gibi dünyevi ihtiyaçların karşılanmasını da, kendine yük olmadan, desteklemiş oluyordu.⁴⁵⁴ Bu durum bize, Hollanda ile yapılan savaşta hükümet için para bulma amacıyla 1694'te İngiltere Bankası'nın kurulmasını hatırlatıyor. On sekizinci yüzyıl boyunca bu bankanın etrafında sigorta ofisleri, ortaklık bankaları, imtiyazlı büyük ticaret şirketleri ve Londra Menkul Değerler Piyasası gibi diğer ana mali kurumlar gelişmişti.⁴⁵⁵

Para vakfı da gerçekte bir banka gibi çalışmaktadır. Her ikisinin de ana fonksiyonu borç verenle borç alanlar arasında aracı olmaktır. İki arasındaki fark, Çizakça'ya göre,⁴⁵⁶ bankanın çok sayıda tasarrufçunun birikimlerini toplayarak bunları girişimcilere aktarması ve uyguladığı farklı faizler sayesinde kâr elde etmesidir. Para vakfı ise tek bir kişinin hayatı boyunca biriktirdiği sermayeden oluşan para vakfı sermayesini dağıtır ve aslında bir sermaye dağıtım aracı olarak çalışır. Ayrıca, bankanın tasarrufçulara sabit bir oranda faiz ödemesi gerekirken, para vakfı aktardığı fon için hiçbir şey ödemek zorunda değildir. Çizakça, para vakfının bankadan farkını açıklarken “sermaye dağıtım aracı olması”nın ve “tek kişinin tasarrufundan oluşan bir sermayeye sahip olması”nın iş ortaklıkları bakımından çok verimli olmadığı sonucuna varmaktadır. Fakat Çizakça'dan farklı olarak bizim için önemli olan, Osmanlı toplum yapısında “kapitalist ilişkiler”in nüvelerini bulmaktır. Bu bakımdan, para vakıflarının, gerek talep edenlere verdiği borçlarla “sermaye dağıtım aracı” olması, gerekse Avrupa bankalarından düşük miktarda da olsa tek “kişinin birikimi”nden oluşan sermayelerinin varlığı bize kapitalist ilişkilerin

454 Savaş halinde olan bir devlet acil nakde ihtiyaç duyar. Osmanlı Devleti'nde de savaş zamanında devletin nakit ihtiyacı ve aksayan yerel kamu ihtiyaçlarını karşılama işlevi para vakıfları tarafından karşılanmıştır. Belgelerdeki sıklığına göre örneklediğimiz mütevellî, müezzîn, imam, kayyum, hüddam ve avarız harcamaları vakıfların 5 ayrı yıldaki faiz/murabaha harcamalarının % 45,89, % 41,95, % 35,99, % 32,83, % 26,72'sini oluşturmaktadır.

455 Phyllis Deane, *Age*, s. 161. Para ve kredi taleplerinde düzenli bir piyasanın kurulmasının sonucunda, kısa dönemli ticari kredi işlemlerini kolaylaştıran geniş ve gelişen bir likit değerler ve kâğıt para stoku ekonomiye sokulmuş oluyordu (s. 162-163).

456 Murat Çizakça, *Age*, s. 116.

varlığını göstermektedir. Hatta Avrupa bankalarının mekânsal dağılımı ile karşılaştırıldığında Osmanlı para vakıflarının köylerde bile bulunması kapitalist ilişkilerin ne derece yayıldığını göstermektedir. Böylece, Avrupa'daki bankaların tekelci sermaye egemenliğine doğru evriminden farklı olarak, Osmanlı para vakıflarında küçük birikimlerden oluşan sermaye çevresi ile karşılaşırız.

Çizakça, kitabında,⁴⁵⁷ para vakıfları üzerinde de durarak bunların ya doğrudan şahıslar ya da küçük ortaklıklar tarafından finanse edilen kurumlar olmaları dolayısı ile kitlelerin tasarruflarını sanayi yatırımları yönünde harekete geçiremediğine, bunu başaran tek kurum olan “esham”ın ise özel sektöre değil devlet sektörüne ait olduğuna ve yalnızca devletin finansmanı açısından kullanıldığına değinerek, iki uygulama denemesinin de küçük tasarrufları hareketlendiremediğini belirtmektedir. Ona göre, bunu yapan tek kurum ise İslam bankalarıdır. Esasen Çizakça, Batılı gelişim modeli ile karşılaştırıldığında para vakıflarındaki küçük servetlerin yetersizliği, esham uygulamasının da devletle sınırlı tutulmasının problemleri üzerinde durarak, daha fazla sorgulamaksızın, konuyu Batı dünyasının güçlü anonim şirketleri (Portekiz’de deniz aşırı şirketler, İngiltere’de imtiyazlı şirketler, Hollanda’da Birleşik Doğu Hindistan Kumpanyası) sayesinde bu gelişmelerin “özel sektör” çerçevesinde gerçekleşmesine, İslam dünyasındaysa (Osmanlı İmparatorluğu’nda), aksine, tasarrufların devlet girişimlerine yönlendirilmesine getirmektedir. Sorun bir kez daha özel - devlet zıtlığı üzerine kurgulanınca, ulaşılan sonuç da elbette bu kurguya uygundur: para vakıfları da esham uygulaması da, biri taşrada, diğeri merkezde, ama ikisi de devletin belirlediği sınırlar içinde uygulamalar olup girişimciliği engellemekte, tek çıkış yolu olarak özel İslam bankaları kalmaktadır. Bu arada Çizakça Avrupa’nın - hem de devlet korumacılığı altındaki - sömürgecilik faaliyetlerine ve anonim şirketlerinin dünya üzerindeki emperyal faaliyetlerine hiç değinmemektedir. Avrupa’daki gelişimde özel-devlet ayırımının ne derece belirgin olduğunu (ya da olmadığını) burada tekrar tartışmayacağız. Sadece, ekonomi dışı kurumların modern piyasa ekonomisinin kurulması, sürekliliği ve değişiminde önemli rol oynadığını, bu bakımdan Marksist ve neo-liberal yaklaşımların, kalkınmanın başarıya ulaşmasında dünya ekonomisi ile piyasa mekanizmasının belirleyiciliğini abartarak egemen devletle-

457 Murat Çizakça, *age*, s. 174-175, 182.

rin ülke kaynaklarını harekete geçirmedeki birbirinden farklı özerklik ve kapasitelerini küçümsediklerini hatırlatmakta yarar vardır.⁴⁵⁸

Devletin güncel nakit ihtiyaçlarının karşılanmasında ılımlı hukukçular paranın vakfedilmesine meşru temel sağlamaktadır. Nitekim incelediğimiz vakıf defterlerinde Hanefi hukukçularının konunun lehinde görüş belirttiklerine dair ifadelere rastlıyoruz:⁴⁵⁹

“Vakf-ı mezburun imam-ı merkum aleyh-i rahmeti'l-melikü'l-kayyum re'yi şerif-i ve mezheb-i münif-i üzere sıhhatine hüküm-i sahih-i şer'i ve kaza-i sarih-i mer'i cyledikten sonra şeyh-i mumâ-ileyh tekrâr niza'a ve şuru' ve bast-ı mukaddimâta rucu' edüp eğerçi nukud-ı mezburenin sıhhat-ı vakfiyyeti hüküm-i hâkim ile sahih oldu. Lakin imam-ı akdem ve hümmam-ı efhâm Ebu Hanifeti'l-Kûfi [cuziye] bi'l-hayri ve kûfi hazretleri katında sıhhat lüzûmu müstelzim olmağla vakıfdan rücu'a miknek ve fesh ve ibtâle kudret olmağın vakf-ı mezburdan bu vechile rücu'u etdim deyü tekrâr da'vâ-yı istihlâd edicek mütevellî-i mezbur cevâb-ı bâ-sevâba tasaddi edüp eğerçi imam-ı mumâ-ileyh esbağallahu ni'amehu aleyh kavlı-i şerifi üzere sıhhat lüzûmu müstelzim değildir. (...)”

Devletin bu tercihinde akılcı-faydacı bir sezgi vardır. Zira bu uygulama ile devlet, bir yandan piyasanın nakit ihtiyacını karşılamaya çalışırken diğer yandan reyanın, devletin nakit vergi talebini karşılamak için yüksek faizle kredi veren ribahorların eline düşüp “sistem karşıtı eylemler”e girişmesini önlemekte ve hukuken kendi denetiminde tuttuğu para vakıfları vasıtası ile reayayı sistemin içine çekmektedir. Şöyle ki, devlet nazarında *şer'i hadd* olarak kabul edilen resmi faiz hadleri dışında faizcilik her vasıta ile *takib ve tedib* edilmesi lazım gelen toplumsal bir afet olarak algılanmaktadır. Bunun sebebi, şehirlerde ticaret ve sanayi alanında *makul ve mutedil* şartlarla sağlanan *istihsal*/üretim kredilerinin faizleri değil, köylerde *murabaha*/faiz sermayesinin türlü ağır ve ekonomik şekilleriyle yaptığı tahribattır. Hâlbuki Atlantik ekonomi bölgesinin de etkisiyle, Osmanlı'da paranın tedavül hızı ve hacminin arttığı ve aynı oranda nakit para ihtiyacının da kendini hissettirdiği 16.-17. yüzyıllardan itibaren, yukarıdaki iki örnekleme de görüldüğü üzere, Osmanlı ribahorları faizle para işletmektedirler. Hele ki (a) köylünün ihtiyaç durumunu istismar

458 Linda Weiss, John M. Hobson, *age*, Giriş kısmı. İncelememizde, dn. 10, 12-13.

459 1770-1771, 1771-1772 tarihli BŞS, s. 134.

ederek ürününü daha tarlada iken ucuz fiyatla satın almak (*selem*) şeklinde köylüye verilen kredi avanslarını; (b) alınan borç para faiziyle birlikte tamamen ödendikten sonra geri alınmak taahhüdü karşılığında yapılan bağ, bahçe ve ev satışlarını (*bey bi'-vefa*); (c) tarla, bağ ve bahçenin rehin kaldığı müddetçe eski salıbi tarafından borcu verenin nam ve hesabına ortakçılıkla işlenmesi mükellefiyeti getiren *muraba'a* mukaveleleri gibi karışık yöntemleri; ya da (d) genellikle geri ödemeyi hemen hemen imkânsız kılacak koşullarla sağlanan *istihlâk*/tüketim kredisi veya vergi yükümlülüklerinin yerine getirilebilmesi için borç verme (*ikraz*) şekillerinden oluşan faizcilik uygulamalarını da⁴⁶⁰ düşündüğümüz zaman, paranın para kazandığı dönemlerde Osmanlı devlet aygıtının, ribahorların bahsedilen fırsatçı etkinliklerine karşı reayayı korumaya çalışması da daha iyi anlaşılacaktır. Böylece devlet, makamlarını eşraf ve âyana satmakla ya da bürokratikleşmekle uyguladığı muhtemel “muhalif sınıfları içselleştirme stratejisi”ni, bu kez, ribahora karşı dengeleyici bir güç olarak para vakfı sistemi ile reayaya uygulamaktadır. Reaya, ribahora karşı para vakfını her tercih edişinde devletle arasındaki mutabakata yönelik ilişkiyi bir kez daha onaylamış oluyordu.

Böyle yorumlandığında, diyebiliriz ki, Osmanlı sisteminde para vakıfları, devletin “altyapısal nüfuz etme stratejisi” uygulayarak toplumsal mutabakatı yaymasında aracı bir role sahiptir. Nitekim faiz sermayesinin köylerde yaptığı tahribatı önlemek üzere devlet, Anadolu ve Rumeli'deki bütün kadılara faiz işlerini düzenlemeleri için gönderdiği “adaletname”lerde, faizin “şeri hadd”lerini % 30 ila % 60'a kadar yükseltmiş ve köy arazisi üzerinde “çiftlikler ve ağllar” kurmuş olan ribahorları “lânet”lemektedir. Devlet, adalet dağıtan kurum olarak kendisine emanet edilen reayayı ribahorlara karşı korumakla mükelleftir. Bu amaçla 1572'de Mora sancağı kadılarına ve 1573'te İstanbul kadısına gönderdiği fermanlar önemlidir. Bunlarda ribahorların reayaya 10'u 15'e (% 15) ve 10'u 16'ya (% 16), belki de daha fazla faizle akçe verip, zamanı geldiği zaman akçesi bulunmayınca reayanın emlak, bağ ve bahçesini vb. rehin yoluyla alıp, onları kendi çift ve çubuklarına vb. hizmetlerine alıp

460 Ömer Lütfi Barkan, “Edirne”, s. 36–37. Hile-i şeriiyye, terekelerde (sahte) alım satım, borçlanma vb. şeklinde yansımaktadır. Örnek için bkz. *şfç*, s. 379–380 (Belge no. 78 ve 79).

istihdam ettikleri, reayanın ribahorlar elinde “mütezaccirü’l-hal ve fakıyr ve müflis olub, ekseri ol sebeb ile cela-yı vatan eyleyüb memleketin harabe olmasına bais oldukları”, 10’u 11,5’tan (% 11,5) ziyade muamele yapılmaması ve *muamele ile akçe virilmek lazım oldukda* mahkemede *şuhud-ı udul mahzarında* verilip sicile yazılması gerektiği belirtildikten sonra kadılara şöyle seslenilir:⁴⁶¹

“Buyurdum ki; vusul buldukda bu babda her biriniz mukayyed olub bu hususu evvele bazarlarda min bad ribahorlar ve gayr-ı muamele ile akçe vermeli olduklarında mahkemede şuhud-ı udul mahzarında virüb ne mikdar akçe virüb ve ne tarihte olub ve kimler alub ne vechile olduğunu sıhhati üzere sebt-i sicil itdürüb on’un on bir buçukdan ziyade ile murabahaya virmeyüb ve akçe deyü mameleklerün sattırmayub, mümkün olduğu üzere haklaşub, reayayı taciz ve tazyik itdirmeyüb, ba’de’t-tenbih muamele ile mahkemede akçe virmeyüb hariç yerlerde virenlerün davasın istima eylemeyüb ve on’un on bir buçukdan ziyade virilen akçeyi aslından hisab itdürüb ve rehin tarikıyla aldıkları emlak ve bağ vesayir yerlerden kabul eylemeyüb eshabına redd itdürüb, ol asıl rehin şeraitiyle muameleye akçe virdürmeyüb men ve def eyleyüb şer’i şerife ve emr-i hümayunuma muhalif kimesneye iş itdirmeyesin (...) emr-i şerifime muhalefet eyleyen ribahorları isim ve resimleriyle yazub südde-i saadetime arz eylesesin ki ol yerlerden alakaların kat olunub ehl-i iyalleri ile Kıbrısa sürgün ola.”

Kadıların yapması gereken, resmen cevaz verilen “şer’i hadd”in dışında borçlanmaları ve özü itibarı ile faizcilik olmasına rağmen düzenbazca üstü kapalı ve dolambaçlı yollarla yapılan mukaveleleri kabul ve tescil etmemeleridir.⁴⁶² Bu şekilde daha önce yapılmış ve tescillenmiş mukaveleler ise yeniden incelenerek düzenlenmelidir. Ribahorlara tembihlenen

461 Ömer L. Barkan, “Edirne”, s. 440. Bu ilamın birer sureti Selanik, Tırhala, Avlonya, Köstendil, Devline, Yanya ve Bosna kadılanna gönderilir. Ayrıca 1563’te İstanbul kadısına da gönderilmiş benzer bir ilamın tam metni için bkz. *age*, s. 440.

462 Ömer L. Barkan, “Edirne”, s. 38. % 10 (on verip on bir almak) ile % 15 (on verip on bir buçuk almak) oranındaki şer’i faiz haddini geçmediği halde, bazen, bu oranda değişiklik yapmak için mahkeme kararı alınabilmektedir. Edirne’de bununla ilgili bir örnek vardır. “Kaza-i Çirmen tevabiinden karye-i Kara Ağaç’da sabıka Yunus voyvoda vakfıyledüğü akçe ki on dört bin akçedir nıurâbahası mürtezika ya vefâ itmedüğü ecilden onun on bir akçe iki pula kûbel-i şerden izin virilüp vakf-ı mezburun mütevellisi talebiyle kayd-ı sicil olundu.” Bir akçe sekiz pul olduğuna göre istenen faiz oranı % 12,5’tir (“Edirne”, s. 34, dn. 31).

ise, reaya ile haklaşması, resmi haddin üzerinden verilen faizi aslından hesap etmesi, rehin aldığı bağ, bahçe vb. yerleri sahibine geri vermesidir. Bu tür “ba’dü’t-tenbih muamele” ile ikna olmayıp sisteme muhalefet edenlerse daha önce adaletnamelerde karşılaştığımız ifade tarzına uygun bir şekilde cezalandırılacaktır. Mesela, Kıbrıs’a sürgüne gönderileceklerdir. Belirtilmesi gereken bir başka husus, Osmanlı’da tefeciliğin, oluşturulmuş kültürel hegemonyadan bir sapma olarak algılanmasına karşılık, sarraflığın resmi bir statüye sahip olduğudur. O kadar ki, bir çok işte devlet, sarrafları doğrudan muhatap kabul eder ve hatta iltizam işlerinde mültezimlerin “kavi bir sarrafı kefil göstermesi” örneğinde olduğu gibi onlarla işbirliği bile yapar.⁴⁶³ Farklı zaman ve mekânlara ait tereke defterleri bu tür kayıtlarla doludur.

463 Yavuz Cezar, agm, *Eyüp*, s. 19. Tereke defterlerinde, para, kredi ve faiz konularında borç-alacaklı ilişkilerinde “temessüklü/senetli” olarak belirtilen ve açıkça resmi borç-alacak ilişkisine dair anlaşmalar olduğu gibi; aksine, gerçek faiz oranlarının resmi belgeye yansıtılmadığı, sahte alışveriş kayıtları da bulunmaktadır.

ÇİZELGE I: 1767/1768-1797/1798 YILLARI ARASINDA BURSA'DA PARA VAKIFLARINA AİT GAYRİMENKULLER VE KİRALAYANLAR

SINIFLAR		1767-1768						1773-1774						1782/1783-1783/1784						1792/1793-1793/1794						1797-1798							
		SINIF TOPLAMI	MUKATAA (-i...)	MENZİL (ve...)	DÜKKÂN	ODA	HADİKA-BAĞ	ASİYAB	DİĞER	SINIF TOPLAMI	MUKATAA (-i...)	MENZİL (ve...)	DÜKKÂN	ODA	HADİKA-BAĞ	ASİYAB	DİĞER	SINIF TOPLAMI	MUKATAA (-i...)	MENZİL (ve...)	DÜKKÂN	ODA	HADİKA-BAĞ	ASİYAB	DİĞER	SINIF TOPLAMI	MUKATAA (-i...)	MENZİL (ve...)	DÜKKÂN	ODA	HADİKA-BAĞ	ASİYAB	DİĞER
ASKERİ SINIF	AĞA	9	3	3		3			11	2	3	2		4				9	3	1	1	4				4		1	1		2		
	BEŞE	5	2			3			7	1	3			3				4			1	1	2			0							
	BEY	1	1						3		1	1		1				0								1		1					
	ÇELEBİ	11	3	3		5			11	3	3	2	1	2				5	1		2	2				2		1	1				
	DEDE	1	1						0									0								0							
	DERVİŞ	1				1			0									0									1	1					
	EFENDİ	11	3	7		1			12	2	4	5		1				6	1		4	1				1					1		
	EL-HAC	22	5	9	1	7			9		3	3	3					4		1	1	1	1			1			1				
	EL-HAC AĞA	1	1						2			2						0								0							
	EL-HAC EFENDİ	0							1	1								0								0							
	EL-HAC VERESESİ	1	1						0									0								0							
	EMİR	0							2				2					1				1				1					1		
	HACI	5	4			1			26	1	10	6	6	3				23	6	3	4	6	4			2	1		1				
	HACI AĞA	1	1						0									0								0							
HACI EFENDİ	1	1						1		1							0								0								
HACI MOLLA	0							0									1	1							0								

HAFİZ	0					0				0					1	1			0				
KADI EFENDİ	0					1		1		0					0		1		0				
KÂTİP	0					0				0					1		1		0				
LONCA PİRİ	0					1		1		0					0				0				
MOLLA	8	3		5		5	1	2	2		0				9	2	3	1	3	2	1	1	
MOLLA EFENDİ	0					1	1			0					0		1		0				
MOLLA VERE- SESİ	1			1		0				0					0				0				
MÜDERRİS	2	2				0				0					0				0				
MÜEZZİN	0					0				0					1		1		0				
SEYYİD	6	2	2	2		6	4	1	1		0				9	1	1	7	2		2		
SEYYİD AĞA	0					1		1		2		2			4	2		2	2	1		1	
SEYYİD AĞA BEŞE	1			1		0				0					0				0				
SEYYİD ÇELEBİ	0					1			1	0					0				0				
SEYYİD EFENDİ	2		2			5	1	2	1	1	1		1		1		1		1		1		
SEYYİD EL-HAC	1		1			1			1	0					3	1	1	1	0				
SEYYİD HACI	1	1				4		4		0					0				1		1		
ŞEYH (EFENDİ)	1			1		1			1	1		1			2	2			0				
AHİ/EL-HAC	1		1			0				0					0				0				
AHİ/HACI	0					1		1		0					0				0				
BEY/EVLAT	0					1		1		0					0				0				
EL-HAC/EL-HAC	1			1		0				0					0				0				
HACI/HACI	0					1		1		0					0				0				
MOLLA/REAYA	0					0				0					0				1		1		
MOLLA/VALİDE	0					0				0					0				1	1			
REAYA/AĞA/ SEYYİD AĞA	0					0				0					0				2		2		
REAYA/HACI	0					0				0					0				0				
REAYA/REAYA	2		2			3	1	1	1		0				2	2			0				

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI'DA MADDİ KÜLTÜR VE GÜNDELİK HAYAT

Tereke defterleri bir kişinin ölümü sebebiyle kaydı tutulan ve kıymeti kadı tarafından belirlenen mal varlığının listeleridir. (Bkz. Tablo XIII- Grafik II) Şeriiye sicilleri içinde dağınık bir halde bulunabileceği gibi, bazı büyük şehirlerde ayrı seriler şeklinde müstakil olarak da düzenlenmiş olabilirler. Bu belge koleksiyonları vasıtasıyla Osmanlı sosyal-ekonomik-kültürel hayatında gündelik tüketim kalıpları, sınıfsal yapı, borç-alacak ilişkileri ve kredi şekilleri, aile yapısı, miras hukuku, paranın değeri, servet birikimi ve dağılımı vb. hakkında teferruatlı bilgiler edinebiliriz. Bahsedilen tereke kayıtlarında her ne kadar köy sicilleri az da olsa,⁴⁶⁴ incelememizle ilgili olarak seçmiş olduğumuz müstakil defterlerde köye dair kayıtlar da bulunmaktadır. Köy kayıtlarının, her defterdeki toplam tereke kayıtları üzerinden, yıllara göre dağılımı şöyledir (bkz. Tablo XVI): 1767-1768 yılında 60 terekede 3 (% 5), 1777/1778-1178/1779 yıllarında 242 terekede 6 (% 2,48), 1787/1788-1788/1789 yıllarında 56 terekede 3 (% 5,36), 1800-1801 yılında 198 terekede 7 (% 3,54). Bu yönü ile toplumsal örgütlenmede Osmanlı alt sınıfları hakkında bilgi edinebileceğimiz gibi, mekân örgütlenmesinde köy-kent farklılaşmasının genel yönlerini de ortaya çıkarmak kısmen mümkün olabilecektir. Hele ki tarihin egemen sınıf tarafından egemen ağızdan yazıldığı, ve madun sınıfın bu tarih yazımında silikleştiği bir alanda, terekelerin sıradan insanları da içermesi ayrı bir öneme sahiptir.

İncelediğimiz döneme ait Bursa şeriiye sicillerindeki köy tereke kayıtları Osmanlı egemen sınıfı askeriler kadar, madun sınıf reayaya dair belgeleri de içermekte ve bu yönü ile bahsettiğimiz eksikliği kısmen gidermektedir (bkz. Tablo VIII).

⁴⁶⁴ Halil İnalıcık, "Eyüp Sicillerinde Toprak, Köy ve Köylü", *Eyüp*, s. 9. Ayrıca bkz. Halil İnalıcık, "A Case Study of the Village Microeconomy: Village in the Bursa Sancak: 1520-1593", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Essays on Economy and Society*, Bloomington, 1993, s. 161-176.

Defterler üzerinde yaptığımız incelemeden bazı istatistiki bilgilere ulaştık.

1767–1768 yılına ait defterde 60 tereke kaydı var. Bunlardan 35'i (% 58,26) askeri, 25'i (% 41,74) reaya sınıfına ait. Askeri sınıfın kendi içinde dağılımı şöyledir: 3 ağa, 11 beşe, 1 çelebi, 3 efendi, 4 el-hac, 1 el-hac efendi, 1 kayyım hacı, 1 müderris efendi, 1 müderris seyyid efendi, 5 seyyid, 1 seyyid ağa, 1 seyyid beşe, 1 seyyid eş-şeyh el-hac, 1 seyyid hacı olmak üzere toplam 35 kişi.

1777/1778–1778/1779 tarihli defterde 242 tereke kaydı var. Terekelerin hesaplanması sırasında çıkan problemten dolayı yeniden düzenlenen 1 tereke daha var ki tekrarlanmış olması sebebiyle bunu yüzde hesabına katmadık. Bahsettiğimiz tekrar, Veled-i Enbiya mahallesinde sakin iken vefat eden el-Hac Ahmed'in üç kızından Saliha'nın deli olmasından dolayı hissesinin “vekil-i vasisi tarafından kabzedilmesi” üzerine yeniden hesaplanan hisselerle ilgilidir.⁴⁶⁵ Buna göre, defterdeki 242 tereke 116 (% 47,84) askeri, 126 (% 52,16) reaya ve bir tekrar şeklinde dağılmaktadır. Askeri sınıfın kendi içinde dağılımı şöyledir: 10 ağa, 31 beşe, 1 bey, 3 çelebi, 6 efendi, 11 el-hac, 7 hacı ağa, 1 hafız efendi, 12 molla, 1 müderris seyyid el-hac, 1 müderris seyyid molla, 19 seyyid, 6 seyyid ağa, 1 seyyid beşe, 3 seyyid efendi, 2 seyyid hacı, 1 seyyid molla olmak üzere toplam 116 askeri.

1787/1788–1788/1789 tarihli defteri, gayrimüslimlere ait olması sebebiyle özellikle seçtik. Böylece Osmanlı gayrimüslimlerinin sosyo-ekonomik ve kültürel hayatındaki pozisyonunu Müslümanlar ile karşılaştırma imkânı bulabileceğiz. Defterde reayaaya ait 56 tereke kaydı vardır.

Örneklediğimiz tereke defterleri içinde en geç döneme ait olan, 1800–1801 tarihli olandır. Bu defterde 48 (% 24,22) askeri, 150 (% 75,78) reaya ve 2 tekrarlanan kayıttan oluşan 200 (200–2=198) tereke kaydı bulunmaktadır. Tekrarlanan terekelerden biri, Şehabeddin Paşa mahallesinde sakin iken vefat eden Şerife Ümmügülsüm bint-i Abdullah'a ait olup sonradan ortaya çıkan 2.555 akçelik tereke,⁴⁶⁶ diğeri Sultan Orhan mahallesinde sakin iken vefat eden Orhan Ağa bin Hüseyin'in mirası taksim edildikten sonra

465 1777/1778–1778/1779 tarihli BŞS, s. 89, ky. 4. Bundan sonra terekeler üzerinden yapılacak yüzde hesaplarına tekrarlar dahil edilmeyecek. O halde, yüzde hesaplamalarının dört ayrı defterin tarih sırasına göre 60, 242, 56 ve 198 tereke üzerinden hesaplanacak.

466 1800–1801 tarihli BŞS, s. 40, ky. 2.

ortaya çıkarak asabe cihetiyle mirasçı olduklarını ispat eden 4 kişinin de mirasa dahil edilmesi ile ilgili terekedir.⁴⁶⁷ Bahsettiğimiz defterde askeri sınıfın üyelerinin sınıf-içi dağılımı şöyledir: 4 ağa, 4 derviş, 5 efendi, 11 el-hac, 2 hafız, 4 molla, 1 müderris seyyid el-hac, 14 seyyid, 1 seyyid efendi, 2 seyyid hacı olmak üzere toplam 48 askeri kişi.

TABLO VIII: BURSA'DA YILLARA GÖRE SINIFSEL DURUM

SINIF	1767-1768		1777/1778- 1178/1179		1800-1801	
	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%
Askeri	35	58,26	116	47,84	48	24,22
Reza	25	41,74	126	52,16	150	75,78
TOPLAM	60	100	242	100	198	100

Bu aşamada, yukarıdaki unvanların Osmanlı toplumsal oluşumunda ne anlama geldiğini açıklamak faydalı olacaktır. Özer Ergenç'in,⁴⁶⁸ on sekizinci yüzyılın başlarında Edirne'nin nüfusu üzerine yaptığı araştırmada da gösterdiği üzere, "efendi", "halife" vb. unvanlar ilmiye mensuplarının ve kalem ehlinin; "derviş", "baba", "dede", vb. tarikat mensupluğunun; "ağa", "bey" unvanları askeri yani *ehl-i ör*ften olanların kullandıkları unvanlardır. "Seyyid", peygamber soyundan geldiği kabul edilenleri temsil eder. "Beşe", yeniçerilerin kullandığı bir unvandır. Daha karmaşık bir unvan olan "çelebi", ilmiye mensupları, din görevlileri, büyük tüccar ve geleneksel üretim organizasyonu içinde bilgi ve deneyim sahibi olmuş kişilerin oğulları olan ve babalarının sosyal statü ve kültürel değerlerini ve servetlerini sürdüren kimselerin unvanıdır. Ergenç'in, on sekizinci yüzyılın başlarında Edirne hakkında ulaştığı sonuçların, bizim aynı yüzyılın ikinci yarısı hakkında Bursa'da ulaştığımız yukarıdaki sonuçlarla karşılaştırılması ilginç olacaktır. Bu dönemde, Edirne'de şehir nüfusunun dağılımı şöyledir: efendi % 4,8, çelebi % 12,7, hacı % 6,7, ağa % 6,7, bey % 5, beşe % 6,8, çavuş % 0,4, dede % 1,1, şeyh % 0,3, molla % 0,4, derviş % 0,2, seyyid % 1,7. Fakat bizim algılayışımıza göre, neticede

467 1800-1801 tarihli BŞS, s. 55, ky. 1.

468 Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", *IX. Türk Tarih Kongresi*, c. III, s. 1422. Para vakıflarında ve tereke defterlerinde geçen unvanların hangi toplumsal sınıfa dahil edilebileceğine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. "Ek I: Askeri Sınıf Mensuplarının Unvanlarına Dair Bazı Açıklamalar".

her biri Osmanlı söyleminde vergiden muaf, yönetici/askeri sınıfı temsil eder. Bu sınıfa ait Tablo IX'u Bursa terekelerinden elde ettik.⁴⁶⁹

TABLO IX: BURSA'DA ASKERİ SINIFIN YILLARA GÖRE SINIF İÇİ DAĞILIMI

SINIF	1767-1768	1777/1778- 1178/1179	1800-1801
	%	%	%
Ağa	8,57	8,62	8,33
Beşe	31,43	26,72	0,00
Bey	0,00	0,86	0,00
Çelebi	2,86	2,59	0,00
Derviş	0,00	0,00	8,33
Efendi	8,57	5,17	10,42
el-Hac	11,43	9,48	22,92
el-Hac Efendi	2,86	0,00	0,00
Hacı Ağa	0,00	6,03	0,00
Hafız (Efendi)	0,00	0,86	4,17
Kayyum (Hacı)	2,86	0,00	0,00
Molla	0,00	10,34	8,33
Müderris Efendi	2,86	0,00	0,00
Müderris Seyyid Efendi	2,86	0,00	0,00
Müderris Seyyid el-Hac	0,00	0,86	2,08
Müderris Seyyid Molla	0,00	0,86	0,00
Seyyid	14,29	16,38	29,17
Seyyid Ağa	2,86	5,17	0,00
Seyyid Beşe	2,86	0,86	0,00
Seyyid Efendi	0,00	2,59	2,08
Seyyid eş-Şeyh el-Hac	2,86	0,00	0,00
Seyyid Hacı	2,86	1,72	4,17
Seyyid Molla	0,00	0,86	0,00
SINIF İÇİ TOPLAM	100	100	100

Aynı defterlere göre dönemin cinsiyet dağılımı şöyledir. Dört ayrı dönemde, sırasıyla, erkek tereke sahibi 45 (% 75,00), 147 (% 60,74), 37 (% 66,07), 116 (% 58,58); kadın tereke sahibi 15 (% 25,00), 95 (% 39,25), 19 (% 33,92), 82 (% 41,41). Müslüman kadın ve erkek nüfusta birbirine ters oranlı bir tereke düzenleme eğilimi görülüyor (Tablo X).

469 Bkz. Özer Ergenç, agm. Tabloya göre bu dönemde Edirne'de şehir nüfusunun dağılımı şöyledir: efendi % 4,8, çelebi % 12,7, hacı % 6,7, ağa % 6,7, bey % 5, beşe % 6,8, çavuş % 0,4, dede % 1,1, şeyh % 0,3, molla % 0,4, derviş % 0,2, seyid % 1,7.

TABLO X: BURSA'DA YILLARA GÖRE CİNSİYET DAĞILIMI

CİNSİYET	1767-1768		1777/1778 -1178/1779		1787/1788 -1788/1789		1800-1801	
	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%
Erkek	45	75,00	147	60,74	37	66,07	116	58,58
Kadın	15	25,00	95	39,25	19	33,92	82	41,41
TOPLAM	60	100	242	100	56	100	198	100

Aşağıda, örnek bir belge⁴⁷⁰ ile birlikte sunduğumuz tipik bir tereke kaydından şu bilgileri edinebiliriz:

1- Tereke kaydı, ölen kişinin adını, babasının adını, mesleğini ve lakabını, yaşadığı ve öldüğü yeri, bütün vârislerinin adlarını ve onların akrabalarını, kaydın düzenlendiği ve uygulandığı tarihi içerir. Örnek belgede Hazreti Emir mahallesinde sakin iken vefat eden es-Seyyid Ahmed Ağa bin Mehmed bin Ali. Vârisi: zevceleri Hüsniye bint-i Ali, Halime bint-i Ahmed, Babası Mehmed, oğulları Seyyid Mehmed ve Mustafa.

2- Ölenin bıraktığı bütün eşya ve malların listesi verilerek bunların miktarı ve parasal değeri belirtilir. Bunlar genellikle yorgan-yastık, kap kakac gibi ev eşyaları; elbiseler, silahlar, mücevherat gibi özel eşya; ev, dükkân, bağ/bahçe/tarla gibi gayrimenkul; at, öküz, düğge, merkep gibi hayvanat; gulam/cariye gibi köle vb. kayıtlarını içerir ve hepsinin toplam değerini belirtir. Örnek belgede liste şöyledir:

Gayrimenkul: a- Tut hadikası der-kurb-ı menzil 12.000 akçe; b- mülk menzil der-Mahalle-i Davud Kadı 3.600 akçe; c- mülk menzil der-mahalle-i mezbure 66.000 akçe. *Yekûn*: 81.600 akçe. (Yekûn belgede belirtilmiş. Bizim hesabımız da aynı.)

Menkul: 3 bıçak 570 akçe, kutni parça 315 akçe, akça tahtası 45 akçe, hırdavat 300 akçe, sağır sandık 54 akçe, tüfeng blazgi 180 akçe, köhne kürek 240 akçe, çekmece 320 akçe, yasdık ve şilte 480 akçe, 5 adad meş-dud 15.180 akçe, harir-i şehri (*def'a* 3) 12.600 akçe.

Özel eşya: Alaca entari 660 akçe, tüfeng 330 akçe, duhan ve akçe kisesi 360 akçe, mebusat 660 akçe, sarık 306 akçe.

⁴⁷⁰ 1777/1778 - 1778-1779 tarihli BŞS, s. 3, kayıt 1. Bütün tereke kayıtlarında bu beş maddenin hepsi bulunmayıp, bazılarında zimem (ve deyn) kısnu olmayabilir.

Hayvanat: 3 re's merkeb 1.800 akçe.

Nakit: 11.070 akçe.

Yekûn: 45.570 (Yekûn Belgede belirtilmiş. Bizim hesabımız da aynı.)

Genel olarak terekenin eşyalar kısmından ölen kişinin maddi tüketim kalıplarına ve gündelik hayatına ilişkin ipuçları bulabiliriz.

3- *Minha el-ibracat*, mirasın toplam değerinden düşülen bütün kalemleri içerir: cenaze masrafları, ölenin borçları, mahkeme masrafları, ölenin vasiyeti vb. Örnek belgede: Beray-ı techiz ve tekfin 4.800 akçe, dellâliyye-i eşya 300 akçe, deyn-i müsbit 960 akçe, deyn-i müsbit 720 akçe, nehr-i müeccel 12.000 akçe, deyn-i müsbit zevcesi Hüsniye 3.880 akçe, deyn-i müsbit li-zevce'l-Halime 6.000 akçe, resm-i kısmet 7.638 akçe, kâtibiye 1.917 akçe, çukadariye 960 akçe, muhziriye 480 akçe, hüddamiye 1.917 akçe. Yekûn: 40.602 akçe. (Yekûn belgede belirtilmiş. Bizim hesabımız: 41.572 akçe).

4- *Minha el-bâkı*: Kalan miras vârisler arasında pay edilip bütün vârisler ve her birine düşen pay ayrı ayrı kaydedilir. Örnek belgede 4.968 akçe eşya, 27.723 akçe zimem, 81.600 akçe mülk vârisler arasında şöyle dağılıyor:

Hisse-i zevce (1): mine'l-eşya 310 akçe, mine'z-zimem 17.326 akçe, mine'l-mülk 5.100 akçe.

Hisse-i zevce (2): mine'l-eşya 310 akçe, mine'z-zimem 17.326 akçe, mine'l-mülk 5.100 akçe.

Hisse-i eb: mine'l-eşya 868 akçe, mine'z-zimem 46.205 akçe, mine'l-mülk 13.600 akçe.

Hisse-i ibn (1): mine'l-eşya 1.759 akçe, mine'z-zimem 98.186 akçe, mine'l-mülk 5.100 akçe.

Hisse-i ibn (2): 1759 akçe, mine'z-zimem 98.186 akçe, mine'l-mülk 5100 akçe.

(Belgede yekûn belirtilmemiş. Bizim hesabımız: 91.291 akçe).

5- *Der-Zimem*: Varsa ölen kişinin alacağı-vereceği kaydedilir. Örnek belgede: Derviş Osman bâ-defter 1.420 akçe, Sarı Mustafa bâ-defter 1.440 akçe, Molla Mustafa bâ-defter 6.600 akçe, müteveffanın Mısır-Kahire'deki şeriki Molla Abdullah zimmetinde re's-i mâl 208.350 akçe. Yekûn: 277.230 akçe. (Yekûn belgede belirtilmiş. Bizim hesabımız: 277.810 akçe).

Bu örneklem kayıta, her şeyden evvel müteveffanın sınıfsal konumunu öğreniyoruz. Ölen kişi, peygamber soyundan geldiğini belirtmek için kullanılan “seyyid” unvanını taşıyan bir Müslümandır. Ayrıca, mekânsal örgütlenmedeki konumunu, yaşadığı ikamet yerini, bunlara ek olarak, iki eşli olduğunu öğreniyoruz. O halde, bundan sonra gelecek olan mal varlığı hakkındaki kayıtların onun sınıfsal konumu ve mekânsal yerleşimi ile ilgili olması muhtemeldir.

A. Evlilik Durumu

Miras paylaşımında dört vârisin ikisi oğlu, diğer ikisi zevceleridir. Daha örnek olarak seçtiğimiz ilk belgede bile çiftleşliliğe rastlanması, zihnimizde Osmanlı aile tipinde çokeşliliğin yaygın olup olmadığına dair bir soru oluşturuyor. Zira biliyoruz ki, İslami aile hukuku dahilinde de yer bulduğu üzere, Osmanlı toplum yapısında erkeğin birden fazla eşle evlenmesi caizdir ve bununla ilgili örnekler, her ne kadar yüzde olarak düşük de olsa, on altıncı yüzyılın ortasından on yedinci yüzyılın ikinci yarısına kadar Edirne⁴⁷¹, Bursa⁴⁷² ve Anadolu’nun diğer bölgeleri⁴⁷³ ile on sekizinci yüzyılın ilk yarısında Ankara⁴⁷⁴ ve ikinci yarısından on dokuzuncu yüzyılın ikinci on yıllık dönemine kadar Şam ve Halep⁴⁷⁵ örneklerinde de görülmektedir.

Edirne tereke defterlerinde, 1545–1659 yılları arasında 1407 (% 92,81) tek eşli, 103 (% 6,79) iki eşli ve 6 (% 0,39) üç eşli evlilik kaydı vardır. Ankara’da 1700–1718 yıllarına ait terekelerdeki 812 evli Müslüman erkekten 715’i (% 88,05) bir eşli, 84’ü (% 10,34) iki eşli, 11’i (% 1,35) üç eşli ve sadece 2’si (% 0,24) dört eşlidir. Böylece, sadece iki tane de olsa dört eşli evliliğe rastlanmış olunuyor. Birden fazla eşle evlilik

471 Ömer L. Barkan, “Edirne”, s. 14’teki tablo.

472 Ömer Demirel, “1700–1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Belleten*, c. LIV, sy. 211, 1990, s. 950, dn. 20.

473 İlber Ortaylı, “Anadolu’da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler”, *Osmanlı Araştırmaları*, c. I, 1980, s. 33–40. Ortaylı, çok eşliliğin Osmanlı’da pek rağbet görmediğini belirtmektedir.

474 Ömer Demirel, agm, s. 945–961.

475 Abdul-Karim Rafeq, “Registers of Succession (Mukhallafât) and Their Importance For Socio-Economic History: Two Samples From Damascus and Aleppo: 1277/1861,” *Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi (CIEPO), VII. Sempozyumunu Bildirileri*, Ank 1994, s. 479–491.

oranı % 12'ye ulaşmaktadır. Çokeyliliğin sınıfsal dağılımına baktığımızda bunların yarısından fazlasının mesleki, dini, ilmî unvanları vardır. 20'si el-hac ve es-seyyid, 6'sı esnaf, 6'sı çelebi, 25'i ehl-i örf, 12'si ehl-i ilm sınıflarından kişilerdir. 28'inin ise unvanı belirsizdir.

Evlilik durumuyla ilgili dağılım Suriye'de şöyledir: Şam'da tek eşli evlilikler % 74,2, iki eşli evlilikler % 12,9 oranındadır; üç eşli görülmemektedir. Kadınların % 12,9'u ise duldur. Halep'te evliliklerin % 64,3'ü tek eşli, % 14,3'ü iki eşlidir; üç eşlilik burada da görülmemektedir. Dul kadınların oranı ise % 21,4'tür. 1750-1753'te Şam'da ölen kadınların evliliklerinde de tekeylilik oranı % 80,7'dir. Bu oran 1817-1820'de % 67,4, 1861'de % 74,2'dir. Oranlar ortalama yüzyıllık dönemde dörtte üç civarlarında kümelenmektedir.

1767-1768, 1777/1778-1178/1779, 1787/1788-1788/1789 ve 1800-1801 yıllarına ait Bursa tereke defterlerini içeren incelememizde oran yukarıdaki kentlerle karşılaştırıldığında farklılık göstermektedir. İncelediğimiz defterlerden, 60 tereke kaydının bulunduğu birinci ve 56 tereke kaydının bulunduğu gayrimüslimlere ait üçüncü defterde mevcut tüm evlilikler tek eşliliğe ait iken, ikinci defterdeki 242 tereke kaydının 4'ü (% 1,65), dördüncü defterdeki 198 tereke kaydının 2'si (% 1,01) çift eşliliğe aittir. 35 senelik süreci genel olarak düşünürsek, 556 tereke defterindeki toplam 6 çift eşlilik kaydı % 1,07 oranına karşılık gelir. İkidenden fazla eşli evliliğe rastlamadığımız Bursa'da, bu dönemde, tekeylilik 556 kayıta 548, yani (% 98,56) oranındadır. Gayrimüslimleri hariç tutarak, 35 yıllık süreci bu kez 500 tereke kaydı üzerinden hesapladığımızda da inceleme sonucumuz değişmez; çift eşli erkeklerin sayısı 6 (% 1,2) iken; tekeyşilerin sayısı 494, oranı % 98,8'dir. Tablo XI durumu özetlemektedir.

TABLO XI: BURSA'DA YILLARA GÖRE TEK EŞLİLİK VE ÇOK EŞLİLİK DAĞILIMI

EVLİLİK DURUMU	1767-1768		1777/1778 -1178/1779		1787/1788 -1788/1789		1800-1801	
	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%
Tek Eşli Erkek	60	100	238	98,35	56	100	196	98,99
İki Eşli Erkek	0	0	4	1,65	0	0	2	1,01
İkidenden Fazla Eşli Erkek	0	0	0	0	0	0	0	0,00
TOPLAM	60	100	242	100	56	100	198	100

Haim Gerber, on yedinci yüzyıl üzerine yaptığı incelemede Bursa'da iki veya daha çok kadınlı evliliğe rastlamamıştı.⁴⁷⁶ Bir yüzyıl sonrası için bizim ulaştığımız sonuç, Bursa'da on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında tekeşliliğin yaygın olduğu, fakat altı tane, yani % 1,07 (ya da gayrimüslimler düşününce % 1,2) gibi çok düşük bir oranda da olsa, çiftleşliliğe rastlanabildiğidir.

Evlilik kurumunda *mehr* geleneği bir başka önemli husustur. Zevcenin nikâh akdi ile hak kazandığı mal yerine kullanılan bir tabir olan mehr ile ilgili olarak, İslam hukukunda, herhangi bir Müslim ile evlenen kadının mehr adı altında bir mala müstahak olduğuna, mal ile değişimi mümkün olan bir menfaatin de mehr olabileceğine, nikâh esnasında mehr zikredilsin ya da edilmesin veya mehr olunmak üzere nikâh akdedilsin her durumda mehr lüzumuna değinen Pakalın, mehr miktarıyla ilgili olarak da şöyle der:⁴⁷⁷

Mehrin âzami haddi için muayyen bir miktar yoktur. Asgari hakkında müçtehtlerin ihtilâfı vardır. Şöyle ki: Hanefilere göre mehrin en az miktarı on dirhem gümüştür. Gerek madrub olsun ve gerek olmasın bu miktardan az mehr tesmiye edilemez. Edilecek olsa on dirhem miktarına iblağ icab eder.

Malikilere göre mehrin ekalli halis altından bir dinarın dörtte biri, halis gümüşten üç dirhemdir veya bunların kıymetine muadil olan bir maldır. Bu miktardan aşağı bir mehr ile nikâh akdedilir, takarrup da vukubulmuş olursa zevç, mehri bu miktara iblâğ eder. Takarrup vuku bulmuş, zevç de mehri bu miktara iblâğa muvafakatte bulunmamış olursa nikâh, mehri ıskat şartıyla yapılan bir nikâh fasitdir. Binaenaleyh takarruptan evvel feshedilir. Takarrup vukuu takdirinde ise mehr-i misl lâzım gelir. Fakat sarih bir mehr tesmiye-

476 Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, 12, 1980, s. 231-244.

477 "Mehr", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, haz. Mehmet Zeki Pakalın, c. II, İstanbul, 1993, "*Mehr-i müaccel*"ın, nikâhta kız tarafına verilen ağırlık, başlık, para; "*mehr-i müeccel*"ın, boşanma veya ölüm halinde, kız tarafına verilmesi nikâhta kararlaştırılmış olan bedel; "*mehr-i müsemma*"nın, karı için iki tarafın rızasıyla ve nikâh akdi sırasında tayin olunan mehr olduğunu belirtmekte fayda var. Bkz. Ferit Devellioğlu, *ags*. Krş. Mehmet Zeki Pakalın, *ags*, ilgili maddeler. Ayrıca, "*mehr-i mist*"ın kadının babası yönünden ve olmadığı takdirde memleketi halkından akit tarihinde yaş, güzellik ve bekâret gibi vasıflarda akran ve emsali hakkındaki mehr yerine kullanıldığına dair bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *ags*, ilgili madde.

siyle nikâh akd edildikten sonra zevce mehrini ıskat ederse artık nikâh fasit olmaz.

İmam Şafii'ye, İmam Ahmed'e, Sevri'ye, Davut Zâhirî ile İbn-i Ebi Leylâ'ye göre mehrin muayyen bir miktarı yoktur. Her mal olan şey, az olsun çok olsun mehr olabilir. Beyi'de semen, icarede ücret olan her şey, gerek ayan ve gerek menafi' kabilinden bulunsun mehr tesmiye olunabilir. Maahaza İmam Ahmed'e göre mehrin on dirhemden az olmaması müstehaptır, dört yüz dirheme kadar olması ise mesnundur, bundan ziyade olmasında da bir beis yoktur. Şu kadar var ki, mehrin tahfifi müstahsendir.

Evlilik kurumunda yüksek mehr miktarı zenginliğin, düşük mehr miktarı orta halliliğin ya da fakirliğin delaletidir. Bir erkeğin mirası söz konusu olduğunda mehr *minha el-ihracat* kısmındaki gider kalemlerine kaydedilir ve borçlarına dahil edilir. Bir kadının mirası söz konusu olduğunda ise mehr diğer bütün mal varlığı ile birlikte kaydedilir ve mirasına dahil edilir. Tablo XII'de, "ödenen" başlığı erkek tarafından ödenip kadının malvarlığına eklenen, "borç" başlığı erkeğin ödeyemediği, kendi terekesinde borç olarak mirastan düşülecek kategorileri göstermektedir. Zenginlik belirtisi olarak algıladığımız mehri akçe değerine göre yedi gruba ayırdık. Bu gruplarda mehri ödenen, ödenmeyen ve mehr kaydı olmayan olarak sınıflandırınca, Müslümanlara ait 500 terekede, bu tablo oluştu. Gayrimüslimlere ait 60 terekede, tahmin edileceği üzere, mehr kaydı yoktur. Tablo XII bunu göstermektedir.

TABLO XII: BURSA'DA YILLARA GÖRE MEHR / BAŞLIK BEDELİ DAĞILIMI

MEHR GRUBU (Akçe)	1767-1768				1777/1778-1178/1779				1800-1801			
	ÖDENEN		BORÇ		ÖDENEN		BORÇ		ÖDENEN		BORÇ	
	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%
A — 3.000	4	6,78	0	0,00	11	4,56	2	0,83	15	7,58	6	3,03
B 3.001 - 6.000	2	3,39	8	13,56	21	8,71	15	6,22	19	9,60	20	10,10
C 6.001 - 12.000	0	0,00	8	13,56	15	6,22	23	9,54	9	4,55	20	10,10
D 12.001 - 18.000	2	3,39	1	1,69	3	1,24	9	3,73	0	0,00	11	5,56
E 18.001 - 24.000	2	3,39	0	0,00	1	0,41	4	1,66	3	1,52	3	1,52
F 24.001 - 30.000	0	0,00	0	0,00	0	0,00	3	1,24	2	1,01	2	1,01
G 30.000 +	2	3,39	1	1,69	3	1,24	3	1,24	1	0,51	2	1,01
Mehr Kaydı Yok	48	79,66	42	70,00	188	77,68	183	75,61	149	75,25	134	67,68
TOPLAM	60	100	60	100	242	100	242	100	198	100	198	100

Tablodan, üç ayrı defterdeki değerlerin toplamaları üzerinden, ödenen ve borçlu mehr kategorilerine göre çıkarabileceğimiz çok temkinli sonuç şu olabilir:

1- *Ödenen Mehr*. Altaki üç kategoride yoğunlaşmaktadır: Bunlar, A grubunda % 18,92, B grubunda % 21,70, C grubunda % 10,77 olarak kümelenmektedir. Üç gruptaki ödenme oranları toplamı % 51,39'luk bir değere ulaşıyor. Üst kategorilerdeki mehr ödenme oranı düşüktür: Bunlar, E grubunda % 5,32, F grubunda % 1,01, G grubunda % 5,14 olarak yoğunlaşmaktadır. Üç gruptaki ödenme oranları toplamı % 11,47, yani üst grubun % 22,40'ıdır. Orta grubu (D) iki uç nokta arasındaki ara kategori olarak algıladık: % 4,63.

2- *Borç Mehr*. Altaki iki kategoride yoğunlaşmaktadır. Bunlar B grubunda % 29,88, C grubunda % 33,20 olarak kümelenmektedir. En alt kategori olan A grubunda % 3,86'lık düşük bir oranla karşılaşırız. Üç gruptaki borç oranları toplamı % 66,94'lu yüksek bir değere ulaşıyor. Üst kategorideki mehr borç oranı düşüktür: Bunlar, E grubunda % 3,18, F grubunda % 2,25, G grubunda 3,94 olarak yoğunlaşmaktadır.

Üç gruptaki borç oranları toplamı % 9,37, yani A, B, C kategorilerindeki borç oranları toplamının % 13,99'udur. Orta grupta (D) ise borç oranı % 10,98'dir.

B. Girişimcilik

Örnekte, es-Seyyid Ahmed bin Muhammed bin Ali adlı kişinin sırf gayrimenkul toplamı bile 81.600 akçe (680 kr.) değerindedir. Bu toplam, on yedinci yüzyılın başında Ankara'daki en yüksek tereke değerinin 47.642,5 akçe (397 kr.) ile bir kuyumcuya ait olduğunu düşündüğümüzde, azımsanmayacak bir tutardır. Buna, toplam terekenin 404.400 akçe (3.370 kr.) olduğunu da eklediğimiz zaman müteveffanın epeyce maddi hayat tükettiğini düşünebiliriz. Kişinin sanayi ve ticaret erbabından değil de askeri sınıfa mensup olması ise, başka mekân ve başka zamanlara ait birçok araştırmanın da açığa çıkardığı gibi, Osmanlı askeri sınıfının ekonomik hayat içindeki etkinliğini Bursa örneğinde kanıtlamaktadır. Askeri sınıfın ekonomik hayatta bu derece etkin olmasının sebebi, bu sınıfın başka sınıflarda olmayan vergi muafiyetleri vb. ayrıcalıklarından dolayıdır. Nitekim on sekizinci yüzyılın ortalarında (1746–1750) Eyüp'te de en yüksek servet yine askeri sınıftan olan yeniçerilere aittir. On beşinci yüzyıl Bursa terekeleri üzerine yaptığı bir çalışmada İnalçık da aynı sonuca ulaşmıştır.⁴⁷⁸ Bursa gibi bir ticaret ve sanayi merkezinde bile en zengin sınıfın tüccar ve dokumacılar değil, askeri sınıf üyeleri olduğu bu dönemde, 40–50 dokuma tezgâhı olan gerçek kapitalist dokumacıların bile servetleri askeri sınıf üyelerinin servetlerini geçemiyordu. İnalçık, incelemesinde, on beşinci yüzyılda Bursa'da bu oranları şöyle aktarmaktadır:⁴⁷⁹ Üç ayrı defterden ilkinde % 84,1'i 10.000 akçeden aşağı, % 15,9'u 10.000 akçeden yukarı; ikincisinde % 11,2'si 10.000 akçeden yukarı, % 88,8'i 10.000 akçeden aşağı; üçüncüsünde % 15,9'u 10.000 akçeden yukarı, % 25,7'si 10.000 akçeden aşağı ve % 58,4'ü 10.000–1.000 akçe arası servetler vardır. Servetleri, akçe üzerinden, elli binden fazla olanlar nakit paraya dayanmaktadır. Bunlar sarraf, kuyumcu, ihracatçı, tüccar, kadifecilerdir. Serveti iki yüz bin ci-

478 Bursa için bkz. Halil İnalçık, "XV. Asır Türkiye İktisadi ve İhtimai Tarihi Kaynakları", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 187-202. Krş. Halil İnalçık, "Eyüp Sicillerinde Toprak, Köy ve Köylü", *Eyüp*, s. 11.

479 Halil İnalçık, *agm*, s. 191–192.

varında olan iki kişinin terekasının büyük bir kısmı nakittir. Diğer servet tipleri, sırasıyla, emlak ve akar, cariye ve gulamlar, kıymetli kumaşlar ve ipektir. Buna göre, servetlerin ana kaynağının ipek sanayisi ve ticareti ile kredi işlemleri olduğu ortaya çıkmaktadır. İncalcık, bunlardan serveti akçe üzerinden on binden fazla olanları zengin, on bin-bin arasını orta, binden aşağı olanları fakir kategorisine dahil etmektedir. Hüseyin Özdeğer'in hesabına göre ise⁴⁸⁰ 1463–1640 yıllarında Bursa'da nakit, toplam servetin % 36'sıdır.

1591–1669 yılları arasında İstanbul'da da durum benzerdir. Said Öztürk'ün ulaştığı sonuca göre⁴⁸¹ tereke sahiplerinin unvan, görev ve meslek durumlarına göre dağılımı şöyledir: 138 beşe, 106 efendi, 103 beg, 89 ağa, 80 çelebi, 60 el-hac, 37 çavuş, 15 seyyid, 5 şeyh, 3 tüccar ve geri kalan diğer sınıflar. Servet miktarına göre tereke sahipleri şöyledir:

1.000 kişinin % 18,8'inin 10.000 akçeden fazla, % 18,5'inin 10.000–25.000 akçe, % 18'inin 25.000–50.000 akçe, % 15,8'inin 50.000–100.000 akçe, % 18'inin 100.000–300.000 akçe, % 4'ünün 300.000–500.000 akçe, % 3,8'inin 500.000–1.000.000 akçe, % 3,1'inin 1.000.000 akçeden fazla menkul ve gayrimenkul toplamından oluşan servetleri vardır. Bu servetlerin % 21,20'si gayrimenkul, % 36,45'i nakit, % 9,93'ü alacak üzerinde yoğunlaşmaktadır.

On sekizinci yüzyıla döndüğümüzde, büyük şehirlere yakın köylerde en zengin, en girişimci kişilerin askeri sınıf üyeleri olması da göstermektedir ki Osmanlı Devleti'nde servet kaynakları askeri sınıfın, yani sultanla ilişkisi olan sınıfın kontrolündedir. Tımar, mülk ve vakıf yoluyla toprağın askeri sınıfın kontrolünde olması gibi, zamanla ticaret ve sanatlar da aynı

480 Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988, s. 122.

481 Krş. Said Öztürk, *Askeri Kısama Ait On Yedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri: Sosyo-Ekonomik Tahlil*, İstanbul, 1995, s. 127-128, 139, 145. Öztürk bu sonuca 1000 tereke kaydı üzerinden ulaşmıştır. Yukarıda örnek seçtiğimiz dört tereke defterinde de görüldüğü üzere, askeri sınıfın kullandıkları unvanlar tek tek beşe, efendi vb. değildir. Kişi el-hac beşe, müderris efendi vb. birkaç unvanı birden taşıyabilmektedir. Acaba Öztürk'ün incelediği terekelerde unvanlar tek tek mi geçmektedir, yoksa birkaç unvan birden kullanıldığı halde Öztürk mü böyle bir sınıflandırma yapmıştır? Eğer sınıflandırma yapmışsa birkaç unvandan hangisini, neden seçmiştir? Bizce, hazırlanan tezlerde de sıkça karşılaşılan bu problem, ayrı bir incelemeyi gerektirecek kadar karmaşıktır. Neticede, bizim için bu unvanlılar, kavramsal çerçevemizin sınırları dahilinde, egemen sınıfı temsil etmektedirler.

sınıfın egemenliğine girmiştir. Osmanlı'da izlenen bu gelişim sürecinin aynen on dört ve on beşinci yüzyıllarda Memlûkler'deki ekonomik düşüşe yol açan gelişim gibi olduğu ve hiç de hayra alamet olmadığını belirten İnalçık,⁴⁸² gidişatın olumsuzluğunu son kertede, liberal tarih yorumundaki Osmanlı patrimonial sisteminde ekonomik hayatın askeri sınıfın denetiminde olmasından dolayı sivil toplumun Batı'daki gibi gelişmemesi ve halk tabakalarının, sosyal sınıfların gelişmesini sağlayan serbestliğinin olmamasına bağlamaktadır.

Böylece liberal-modernleşme tarih yazımının kapitalizmde “toplum” ile “ekonomi”nin birbirinden ayrılması teorisine geri dönmüş oluyoruz. Bu ayrılmanın modernleşmenin sürekli ve gerekli bir ögesi olup olmadığı sorusuna Alan Touraine kati cevap verir:⁴⁸³ Kesinlikle hayır. İddiasını dünya tarihinden örneklerle kanıtlar; ne sanayileşmenin devletin yönetiminde gerçekleştiği Fransa’da, ne Bismarck’ın Frankfurt burjuvazisini tasfiye ettiği Almanya’da, ne de Meici devriminden bu yana devletin iktisadi gelişme sürecinde aralıksız merkezi rol üstlendiği Japonya’da durum böyle olmuştur. Bu sayılanlar devlet merkezli kapitalist gelişme modellerine örnektir. Peki, kapitalizmin klasik modellerinde devletin işlevi nedir? Touraine’e göre İngiltere, Hollanda, özellikle de ABD’deki kapitalist modelin özelliği, iktisadi gelişmeyi harekete geçiren özel kişiler için özerk bir eylem alanı yaratmış olmasında yatar. Touraine buna sanayi kapitalizminin geniş ölçüde el emeği sömürsünden destek aldığını da ekler. Kapitalist nüveler taşımayan toplumlar zaten konumuzun dışındadır. Bu aşamada Levent Köker’in yorumu ile diyebiliriz ki,⁴⁸⁴ liberalist-modernist kuram, Batı’da önce kapitalist ekonominin gelişmesi, ardından demokratik siyasal yapının oluşması sürecinden dolayı, hatalı bir şekilde kapitalizmle demokrasi arasında bir sebep-sonuç ilişkisi kurmuştur. Halbuki demokrasi, kapitalizmin doğası gereği değil, kapitalizme karşı olan toplumsal güçlerin mücadelelerinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Örneklelimizdeki terekenin zimmet kısmında müteveffanın Mısır gibi uzak bir bölgedeki iş ortağı Molla Abdullah’tan 208.350 akçelik bir

482 Halil İnalçık, “Eyüp Sicillerinde Toprak, Köy ve Köylü”, *Eyüp*, s. 11–12.

483 Alan Touraine, *age*, s. 42.

484 Levent Köker, *age*, s. 83–85.

alacağının olması, girişimci bir kişi ile karşı karşıya olduğumuzu gösteren bir başka ilginç kanıttır. Demek ki Osmanlı söz konusu olduğunda, girişimci bir kişilik yapısı taşımak için liberal teorinin kurguladığı gibi devletten bağımsız bir kapitalist sınıftan olmak gerekmemekte, kişi askeri sınıftan da olsa böyle bir kapitalist davranış kalıbı taşıyabilmektedir. Nitekim Osmanlı örneğinde devlet memuru kökenli bürokratik-kapitalist örneği karşımıza sıklıkla çıkmaktadır.⁴⁸⁵ Her ne kadar hünkâr kulu olan kimesnenin sanat ehli olması kanun değilse de egemen askeri sınıf mensuplarının İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde kapitalist girişimciler olarak ticari ve ziraî faaliyetlerde bulunmaları çokça görülen davranış kalıplarıdır. Bu sınıfın kadı, müderris, imam gibi ilim-irfan ile meşgul olması beklenen “ehl-i ilm” sınıfı da dahil olmak üzere yeniçeri, silahdar, kapıcıbaşı gibi savaşmakla görevli “ehl-i seyf” sınıfı da genellikle faizcilik ve kredi işlerinden gelir elde etmektedirler. Ayrıca, sahibi oldukları han, değirmen, fırın ve imalathane gibi mülklerden kiralar elde etmekte; ipek, yün, keten, kahve ve baharat ticareti yapmakta; saraçlık, mutfaklık, kunduracılık ve debbağlık zanaatı ile uğraşmakta; meyhane, bozahane işletmekte ya da sermaye vererek işletmelerin kârına ortak olmaktadırlar.

1545–1659 yılları arasında Edirne’de de bu tür ilişkilere dair pek çok örnek vardır.⁴⁸⁶ Mesela ilmiyye sınıfından Seyyid Hasan 597.757 akçelik mirasını büyük ölçüde deri ve debbağlık malzemesi ticaretiyle elde etmiştir. Terekesinde Haffaflar Sokağı’nda ve Tacirler Çarşısı’nda dükkânları, 3.835 akçe değerinde 61 kırmızı ve 26 sarı sahtiyan, debbağ ve sarrac es-

485 Bu konuda, Fatma Müge Göçek’in, (*age*) 1705–1809 yılları arasındaki 124 tereke kaydına dayanarak yaptığı araştırmasının temel tezi şöyle özetlenebilir: On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllardaki Osmanlı toplumsal değişimi Avrupa’dan gelen meta, kurum ve fikirlerin etkisiyle gerçekleşmiş, burjuva sınıfı bu süreçte, bürokrat ve tüccar olmak üzere kendi içinde iki gövdeli bir yapıya bürünerek İmparatorluğun çöküşünde önemli bir rol oynamıştır. Göçek, Osmanlı’yı çözümlemesine, Marx’ın 18. *Brumaire* adlı eserinde geliştirdiği “sınıf-içi kesimler” kuramı ile başlamıştır. Daha sonra, Türk ulus-devletini de bu kökten gelen bürokratik burjuvazi kurarken, azınlıkların oluşturduğu ticaret burjuvazisinin büyük bir darbe yediğini belirtip; bu gelişimin, Türkiye’yi, dünya düzeninde merkez ile çevre arasında bir yere sıkıştırdığına değinmiş ve bu yorumu ile görüşünü Wallerstein’cı tez ile bitirmiştir (s. 305–311).

486 Ömer L. Barkan, “Edirne”, s. 61–73.

nafindan 120.000 akçe ve lök bahasından 37.000 akçe alacağı vardır. Bir diğer örnek örfiyye sınıfına aittir: Cündî Hasan Ağa'nın 459.067 akçelik terekese, silah ve teçhizatlara ek olarak 30.000 akçe değerinde bir çiftlik, bir Yahudiye 9.600 akçe, Eski Saray Gilmanlarının Nukud Vakfı'na da 32.000 akçe borç ihtiva etmektedir. Benzer tip girişimci örneklerine on sekizinci yüzyıl ortalarında Eyüp'te de rastlamaktayız.⁴⁸⁷ Kadiasker Feyzullah Efendi'nin Terkos'taki çiftliğini kiralayan Mustafa Beşe'nin terekesinde 6 tarla, tarım aletleri, hayvanlar ve 38.800 akçelik alacağı ve birçok Rum zimmiye küçük meblağlı borçları vardır. Toplam tereke değeri 201.171 akçedir. Beşe'nin alacaklılarının çoğunlukla askeri-idari sınıf üyeleri ağalar ve beyler olması bize bürokrasi kökenli Osmanlı kapitalisti ile devlet memurunun ilişkisini göstermektedir.

Özetle şu örnekleri de ekleyebiliriz:⁴⁸⁸ İlmiyye sınıfından Şeyh Ali Efendi servetini ticari işlerde kullanmaktadır; Mehmed Efendi üç köy ahalisinden borç tahsil etmiştir, bazı vakıflardan yüklüce borç para almıştır ve çiftliği vardır; Ahmed Efendi'nin muhallelfatı post ve nakitten oluşur; Müderris Ahmed Efendi'nin sekiz köy halkından 80.000 akçe alacağı vardır; Abdurrahman Efendi'nin kumaş, bez ve ipek gibi eşyalarının yanında 486.011 akçe alacağı vardır; Mehmed Halife keresteci dükkânı da işletmektedir. İbrahim Efendi bir çiftliğe ve bakkal, yağhane gibi dükkânlara sahiptir. Ayrıca bir etmekçi fırınının da iş ortağıdır. Örfiyyeden olanlara gelince, durum benzerdir: Osman Kethüda'nın 600 koyunu, nakdi ve muhtelif köylerden alacağı vardır; Mustafa Beşe çiftlik

487 Halil İnalçık, "Eyüp Projesi", *Eyüp: Din / Bugün, Sempozyum*, haz. Tülay Artan, İstanbul, 1993, s. 17-19. İnalçık Bir başka örnek olarak Yeniçeri 3. Bölükten emekli olduktan sonra ölen Hacı Ömer'in 1652 tarihli terekese sunmaktadır. Buna göre, Hacı Ahmed, ortağı Ahmed Ağa ile beraber bir debbağhane işletmektedir. Avrupalı tüccara debbağlardan aldığı yünü, mumcu Hüseyin Beşe'ye iç yağını satmaktadır. Alacakları arasında Mustafa Beşe örneğinde olduğu gibi beşe ve ağalar bulunmaktadır. Hacı Ahmed'in alacaklar, evi ve debbağhanesindeki malların toplam değeri 383.485 akçedir s. 19-21. Askeri sınıfın diğer kanadından, daha geç bir dönem ile karşılaştırmak için bkz. Musa Çadırcı; "Hüseyin Paşa'nın Terekese", *Belgeler*, c. 11, sy. 15, 1986, s. 145-164.

488 Ömer L. Barkan, "Edirne", s. 61-73. Aynı sayfalarda zengin bir kütüphaneye sahip olan Hatib Mehmed Efendi ile mirasının yansı kitap olan Müderris Mehmed Efendi'nin terekeleri, bulundukları sınıf yapısını daha iyi yansıtmaktadır. Zira doğal olarak, ilmiyye sınıfından kişilerin mirasının da kitap ağırlıklı olmasını bekleriz.

ve sürü sahibidir, ayrıca iki yağhanesi vardır; Cündî Ahmed Çelebi'nin kunduracı dükkânı vardır; Cündî Mehmed Beg'in bir berber dükkânı vardır. Ahmed Beg nakkaşzade unvanı taşımakta olup muhallefatında safi çivid bulunmaktadır. Mahmud Beşe evi, dükkânı ve nakit paraları olan ipek taciridir, Hasan Beg iki arkadaşı ile "şirket-i inan" kurmuştur. Zikredilen kişiler kapitalist girişimcilere sadece birkaç örnektir. Her birinin muhallefat listeleri onların servetlerini ne derece yatırıma yönelik olarak işlettiklerini göstermektedir. Elbette ki bu dükkânlarda işlenecek hammaddeleri de hesaba katmalıyız.

Edirne'de 1545-1659 yıllarına ait tereke defterlerindeki bazı vakıf kayıtlarında da yine Osmanlı'da yerel egemen sınıfının ahaliye faizle borç para vermesine dair örnekler bulunmaktadır.⁴⁸⁹ Gümlüoğlu mahallesinden İmam Abdi Halife servetinin büyük bir kısmını topluma faizle para vermek suretiyle işletmektedir. Terekesinin bir bölümünde alacaklı olduğu (*an'i-l yed*) elliye yakın kişiye borç verilen paranın aslı (*ani'l-mal*) ile faizden gelecek miktar (*ani'l-rıbh*) ayrı ayrı kaydedilmiştir. Diğer bölümünde (*der-zimmet-i ani'l-karz*) ise her ne kadar, borç verilen (*ani'l-karz*) meblağın yanına murabahadan hasıl olmuş kısım ayrıca işaret edilmiş ise de imamın bu borçları faizsiz verdiği düşünülemez. Verilen borçlar genellikle bağçe, ev, giyim-süs ve ziynet eşyası gibi rehn-i makbuzlar karşılığı verilmiştir. Benzer şekilde Sinan Bey'in bir köyde bina ettirdiği camiye gelir sağlamak amacıyla faizle işlettiği vakıf paralarından ev, bağ ve ahırlar rehin gösterilerek "*kefil bi'l-mal*" ile ya da Hamza Beğ-lü karyesinin mescidine ait vakıf paralarından ev, giyim ve ziynet eşyalarını rehin gösterilerek (*el-merhun*) vakıftan borç paralar alınmıştır. Adalı karyesinde tımarlı sipahi Hasan Bâli, gösterilen kefiller, rehin bırakılan bahçeler karşılığında faizle para işletmektedir. Çoğunlukla çift hayvanı satışından (*'an bahâ-i öküüz*) olan borçlanmalar genellikle iki-üç sene

489 Ömer L. Barkan, "Edirne", s. 34, Belge No. 17, 19/a, 21, 25, 29, 33, 53, 78 ve 79 ve bu belgelerin birkaç sayfa önündeki açıklamalar. Aynı sonuca, Bursa terekelerini incelerken, biz de ulaştık. Buna dair bazı örnekler için bkz. 1767-1768 tarihli BŞS, s. 28 ky. 1. El-Hac Hüseyin bin Abdullah'ın (8 kişiye toplam 577.050 akçe borcu hariç tutulursa) 2.123.748 akçelik toplam servetinin 2.066.244 (% 97.29) akçesi, 1'i iş ortağı olmak üzere 29 kişiden alacaklarına dairdir. Bir başka örnek; 1787/1788-1788/1789 tarihli BŞS, s. 10, ky. 1, Kuyumcu Köleçoğlu Neykafos velcd-i Frenk'in 6.214.140 akçelik toplam mirasının 4.526.460 (% 72.84) akçesi alacaklarına dairdir. Mezburun borcu hiç yoktur. Örnekler çoğaltılabilir.

vadelidir ve bazen bütün köy ahalisini kapsamaktadır. Kürd Hoca mahallesinde kuyumcu Sünbül Hasan bin Hüseyin servetini arttırmak için dükkânını emniyet sandığı gibi örgütleyip, terekesinin “zimem-i nâsta olan akçasının rehinidir” başlıklı ikinci kısmında da görüldüğü üzere, mahalleliye çoğu mücevherat olan rehin karşılığı faizle kredi vermektedir. Bu kısımda yekûn 466.994 akçelik (203 adet kayıt) borç muamelesi yaptığı görülmektedir. Daha da ilginç olanı ise, 117.994 akçelik ikinci tereke listesinde 50.880 akçelik faiz (*murabaha-i mevcude*) ile henüz tahsil edilmemiş 50.000 akçelik bir başka faiz kaydının (*murabaha-i gayr-i me'huze*) bulunmasıdır. Zikredilen kişi bir nevi ortaçağ tipi bankacıdır. Hasan Paşa mahallesinde Cündi Ahmed Beğ'in zimem kayıtları arasında tek tek şahıslar ya da ortak alacaklı köylüler bulunmaktadır. Rakkas Ali mahallesinde miri saraçlar zümresinden Hacı Mehmed Beg, tahmini 204.099 akçelik muhallefâtının yanında, 364.711 akçelik asıl servetini kredi işlemleri sonucu edinmiştir. Borçlananlar genellikle Yahudi cemaatindendir. Mehmed Ağa mahallesinden Müderris Kara Fakıhzade Ahmed Efendi ibn Mustafa'nın 135 borçludan toplam 79.375 akçe alacağı vardır. Servetini faizcilikten edinen müderrise ait borç işlemlerinden dördünde borç para verme (*'ani'l-karz*) tabiri açıkça kullanılmış, kırk yedi işlem bilezik alışverişi (*baha-i bilezik*) olarak gösterilmiştir. Fakat bu kadar kişinin bir bilezik almak için borçlanmış görünmesi, yapılan işlemin paranın faizle işletilmesini saklamak için uygulanan “hile-i şeriyye” olmasını akla getiriyor. Bargir, öküz, saban, tuz gibi temel ihtiyaçları hariç tutarak ferace, kuşak, vb. bazı ev eşyalarını da bu davranışa dahil edebiliriz.

İkinci bölümde etrafıca değindiğimiz, devlet aygıtı ile reaya arasında aracı vazifesi gören taşra âyanını, siyasi mevki sayesinde edindiği büyük servetleri nasıl işlettiği açısından da göz önünde bulundurmalıyız. Zira incelemelerde âyanın siyasi mevki ve gücüne verilen öncelik onun ekonomik faaliyetlerini gölgelemiştir. Buna dair bir örnek, on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinin Edremit âyanı Müridzade Hacı Mehmed Ağa'dır.⁴⁹⁰ Ekonomik faaliyetleri sonucunda edindiği servetinin % 15,0'ı kamu işleyle, % 12,1'i ticari işlemlerle ilgili olmak üzere toplam % 48,2'si ticari ve siyasi saiklerle verdiği borçlardan oluşmaktadır. Geri kalan servetinin ise

490 Suraiya Faroqhi, “Zeytin Diyarında Güç ve Servet”, s. 82–100.

%41,7'si zeytin ağaçlarına biçilen değerdir. Tahıl yetiştirdiğini de bildiğimiz Mehmed Ağa, kâra yönelik bu ticari faaliyetleri ile bizce tipik bir tefeci/taşra-kapitalisti görünümündedir. Müridoğlu'nun ticari ilişkilerinde borç verdiği sınıfları dört kategoriye ayırabiliriz: a- Edremit ve Burhaniye kadıları ve Karesi sancağı mütesellimi gibi devlet memurları, b- İzmir ve Manisa bölgesinden Karaosmanoğlu Mehmed Ağa gibi yakın bölgelerdeki diğer âyan, c- Kemerli Lazoğlu Anton ve Mali, Güre köyünden Yazıcı Bâli, Molova Nahiyesi'nden Manolaç gibi zimmi tacirler ve d- Tuzla Nahiyesi'nin Papazlı köyü ahalisi, bölgedeki bir grup zimmi köylü ve bölgedeki bir grup Yörükten oluşan ahali hep Müridoğlu'na borçludurlar.

Faroqhi'ye göre, Cezar'ın incelemesinde tipik bir Anadolu âyanı olarak yorumladığı Havza âyanından oldukça farklı olan Hacı Mehmed Ağa'yı bütün ticari faaliyetlerine rağmen, nitelikçe kapitalist olarak yorumlamak anakronik olacaktır.⁴⁹¹ Farklı bir yaklaşımla Barkan, Edirne'deki askeri sınıf mensuplarına servetlerinin oluşum tarzları bakımından "iş-adamı",⁴⁹² İnalçık ise on beşinci yüzyılda Bursa'daki dokumacılar için, servetleri askeri sınıf üyelerini geçmese de "gerçek kapitalist"⁴⁹³ tabirini kullanmaktadır. Bu aşamada biz, devletten bağımsız da olsa, devlet kökenli de olsa, Osmanlı söz konusu olduğunda, sosyo-kültürel bir anlamlandırma ile "burjuva" ya da daha çok ekonomi-politik düzleminde kalarak "kapitalist" tabirini tercih ediyoruz. Bu bakımdan Barkey'den de farklılaşarak,⁴⁹⁴ "kendi içinde sınıf" kavramından sınıf bilinçliliği temelinde ayrı bir anlam taşıyan "kendi için sınıf" kavramını benimsemekteyiz.

Bursa para vakıflarında, üçüncü bölümde örneklenen borç ilişkilerini Bursa tereke defterlerindeki borç ilişkileri ile karşılaştırmak yararlı ola-

491 Bu konuda iki örnek için bkz. Suraiya Faroqhi, agm, s. 160, dn. 492; Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhallefati: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmailoğlu Hüseyin (Müsaderce Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Belleten*, XLI, 161, 1977, s. 41-78.

492 Ömer L. Barkan, "Edirne", s. 61

493 Halil İnalçık, "Eyüp Sicillerinde Toprak, Köy ve Köylü", *Eyüp*, s. 11. Ayrıca bir makalesinin başlığı başlı başına bu sıfatı içerir: "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, XXIX, 92, Ekim, 1969, s. 97-140. İnalçık, makalesinin Bursa başlığında (s. 108-119) on beşinci yüzyıl Bursa ve on altıncı yüzyıl Edirne tereke defterleri temel alındığında zenginlik kaynakları ve yatırım alanları "kapitalist" olarak adlandırılabilirler. kişilerin varlığından bahseder. Bkz. s. 108.

494 Karen Barkey, *age*, s. 38.

caktır. Mesela 1754–1755 tarihli defterde Şeyh Paşa mahallesinde sakin iken vefat eden Müderris es-Seyyid Yakub Efendi bin el-Hac Eyyüb Ağa bin el-Hac Ahmed'in,⁴⁹⁵ öldüğünde nâs üzerinde olup, “ashab-ı düyunun temessükatı mucebince tahrir ve henüz tahsil olunmayan zimemi”nin toplamı oldukça yüksektir: 996 kişiden toplam 67.942,75 kuruş + 2.810 para (8.153.130 akçe+2.810 para). Borç veren açısından baktığımızda, ilmiyyeden gelen, tipik bir bürokrat kökenli Osmanlı tefeci-kapitalisti ile karşı karşıyayız. Bu anlamda, mezburun ev ve özel eşyaları vb. bir yana, gayrimenkul yatırımları da epeyce yekûn tutuyor: ev ve dükkânları 7.834 kr. (940.080 akçe), bağ-bahçeleri 268 kr. (3.120 akçe), dutlukları 936 kr. (112.320 akçe), ev ve hadikaları 710 kr. (85.200 akçe), kirazlıkları 50 kr. (6.000 akçe), dutluk ve bağları 400 kr.(4.800 akçe), dutluk ve attar hadikaları 368 kr. (44.160 akçe). Yani gayrimenkul toplamı 10.548 kr. (1.265.760 akçe). Buna ek olarak hinta, şaîr, burçak vb.nden oluşan 1.157 kuruşluk (138.840 akçe) bir stok.

Bürokrat kökenli tefeci-kapitaliste bir başka örnek, yine ilmiyye sınıfından, 1767–1768 tarihli defterde yine Şeyh Paşa mahallesinde sakin iken vefat eden Şemsizade el-Hac Mehmed Efendi bin İbrahim Efendi'dir.⁴⁹⁶ Müteveffanın “nâs üzerinde olup mümkünü'l-husul deyu tahrir olunan zimemi” oldukça yüksektir: 1.236 kişiden toplam 55.448 kr.+27 rub (6.653.760 akçe+27 rub). Mehmed Efendi'nin ayrıca “mümteni'l-husul deyu tahrir olunan zimemi” de dikkate değerdir: 472 kişiden toplam 22.163,5 kr. +3 rub (2.659.600 akçe+3 rub). Her iki zimem meblağını topladığımızda Mehmed Efendi'nin alacak miktarı 77.612 kuruş (9.313.380 akçeye) ulaşmaktadır.⁴⁹⁷ Zimem miktarının ne derece yüksek olduğu ilerideki örneklem tiplerle karşılaştırıldığında daha iyi algılanacaktır.⁴⁹⁸

495 1754–1755 Tarihli BŞS, s. 19–26.

496 1767–1768 tarihli BŞS, s. 31–42.

497 Mezburun gayrimenkul yatırımını da oldukça yüksektir: 1 tut hadikası (15 dönüm) - 450 kr. (54.000 akçe), 3 bağ (biri 4 dönüm, ikisi belirsiz) - 65 kr. (7.800 akçe), 3 menzil - 2.650 kr. (318.000 akçe). Yani gayrimenkul toplamı: 3.165 kr. (379.800 akçe).

498 Krş. Suraiya Faroqhi, “18. Yüztul Bursa'sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti”, Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak, çev. Gül Çağalı Güven ve Özgür Türesay, İstanbul, 2003, s. 199-216. Faroqhi'nin deyimiyle, hali vakti gayet yerinde olan (s.200) ve Bursa'nın kaymak tabakasından olmasa da “üst tabaka”sından olan (s. 211) Hacı İbrahim'in tüm borçları

Her iki örneklem, incelediğimiz tüm on sekizinci yüzyıl Bursa şerhiye sicilleri içinde en fazla zimem kaydını ve en yüksek zimem meblağına içeren kayıtlardır.

Para vakıflarındaki zimem kayıtları ile karşılaştırıldığında terekelerdeki borç miktarları oldukça dalgalı görünmektedir. Mesela ortalama bir para vakfındaki borç miktarları ortalama 100 kr. civarında yoğunluk kazanmaktadır. Durum terekelerde daha dalgalı bir haldedir. Bundan kastettiğimiz, 100 kr. temel ölçüt kabul edilirse, vakıflarda borç miktarlarının ortalama bu değer civarında yoğunlaşmasına karşılık, 556 tereke kaydında 1 kr. ile 1.150 kr. gibi birbirinden çok uzak uçlarda borç miktarlarına rastlanmasıdır. 2.069 para vakfı kaydının hiçbirinde bu derece uç değerler taşıyan iki borç meblağına rastlanmamaktadır.

Birinci örnekteki borç miktarlarını incelediğimizde, 994 kişinin 154'ü (% 15,49) 100 kr. ve üstü meblağlarda, 840'ı (% 84,50) bu meblağın altında borç almışlar. Borç meblağlarına genel olarak bakıldığında, en yüksek değer için, Kavukcu Herekoğlu Ağba (1.150 kr.), Kebabcı Hacı Mustafaoğlu Seyyid Ali (927,5 kr.), Hacı Ali Efendioğlu Molla Hüseyin (690 kr.) örneklerini verebiliriz. En düşük değeri örneklemek gerekirse, Ömer Beşeoğlu Habib 1 kuruş 30 akçe, Musli zevcesi 1 kr., Karnıbüyüköğlu Mehmed 1,5 kr., Kaymakçı Recep, Kethüda Emir Osman ve Köseoğlu Halil 2'şer kr., Tülbentoğlu Mehmed 3,5 kr. borç almışlar. İkinci

ödüldükten sonra vârislerine 10.000 kuruşluk (1.200.000 akçe) bir miras kalır (s. 200). Hacı İbrahim'in toplam serveti, mal ve parası dahil olmak üzere toplam 12.843 kuruş + 54 akçedir (107.027 kr.). Nakit para (143 kr.) ve nakit alacağı (2.380 ya da 2.880 kr., yani toplam mirasın % 19-22'si) bu servetin ancak küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Mirasında, menkul ve gayrimenkul daha yüksek bir paya sahiptir. Mirasın 4.963 kuruşu (% 37-39) menkul, 5.500 kuruşu (% 41-43) gayrimenkuldür (s. 204). Yazının bir başka makalesi ile krş. Suraiya Faroqhi, "Köle Sahibi ve Kırsal Tefeci Olarak Bir Yapı Ustası: Hacı Abdullah", *agda*, s. 179-197. El-Hac Abdullah Ağa bin Ahmet Efendi'in toplam mirası 12.784, 5 kr.+29 akçedir. Tereke defterini hazırlayan muhasebeciler mirasın dağılım kalemleri ilgili olarak şu rakamları verirler: 3.311,5 kr.+29 akçe değerinde menkul mallar, 3.795 kr. değerinde gayrimenkul ve gayrimenkullerden 5.676 kr. alacak. Muteveffanın, borçlarının ifnasından sonra serveti yaklaşık 10.844 kuruştur. Önemli bir borçlunun iflası, vergiler, resimler ve yöneticilerin yaptığı harcamalar dağıtıldıktan sonra varislerine kalan mirası yaklaşık 8.936 kuruşa düşmektedir. s. 181-182. Faroqhi, Abdullah'ın bir inşaat ustası olarak etkinliğine ilişkin bilgilere ulaşamadığı için sadece kırsal bir tefeci ve yatırımcı olarak görebildiğini hatırlar (s. 191).

ci örnek de benzer niteliktedir. Örnekler çoğaltılabilir. 100 kr. üstünde borç alanların kayıtları arasında, kişilerin yanında 2'si ehali-i karye-i Serme (156+192 kr.), 1'i ehali-i karye-i Görele (3.521 kr.), 1'i ehali-i karye-i Atlash (1.600 kr.) ve 1'i ehali-i karye-i Çalı (360 kr.), 1'i ehali-i karye-i Tutluca'dan (686 kr.) oluşan köy ahalilerinin de bulunması, Osmanlı'da bürokrat kökenli tefeci-kapitalistin köy ahalisine de topluca borç verdiğini göstermektedir.

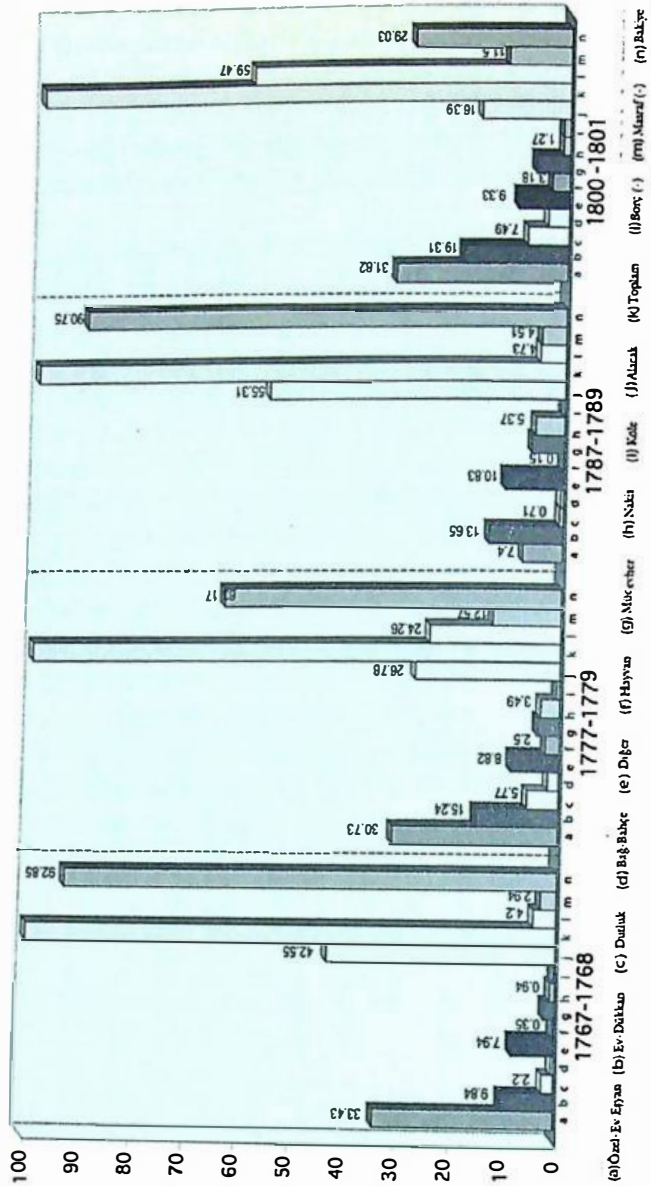
İkinci örnekte, borç miktarlarını incelediğimizde toplam 1708 kişinin 180'i (% 10,53) 100 kr. ve üstü meblağlarda, 1.501'i (% 88,13) bu meblağın altında borç almışlar. En yüksek borç meblağlarına birkaç örnek vermek gerekirse, Cebecioğlu Hüseyin - 1.099 kr., Şirvanoğlu İbrahim - 935 kr., Kaplıacı Derviş Ahmed Efendi der-Bursa - 677 kr., Bozbanoglu Anasiye der-Kasaba-i Eskişehir - 508,5 kr., Hocioğlu el-Hac Abdullalı der-Karye-i Ulucak - 372 kr. borç almışlar. En düşüklerine ise Süleymanoğlu Ali Beşe (2 kr.), Kızıluşakoğlu kızı Fatıma der-Karye-i Akçalı, Osman Beşe sakin-i Karye-i Hasan ve Veli Alioğlu Mehined Beşe der-Karye-i Kapan (3'er kr.), Keçi Ahmed der-Karye-i Ahmed (3,5 kr.), Musaoğlu İbrahim beşe der-Karye-i Kazıklı ve Kethüdaoğlu Osman Ağa der-Kasaba-i Mudanya (4'er kr.) örnek verilebilir. En yüksek ya da düşük meblağda borç alanların sınıfsal ya da mekânsal bir homojenlik göstermemesi ilginçtir. Örnekler çoğaltılabilir, fakat borç verenlerin sınıfsal yapısı ve borç miktarlarındaki bu dalgalanmalar değişmez.

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da dört ayrı tereke defterinde 556 kişide rastladığımız servetlerin yapısı Tablo XIII'de görülebilir.

TABLO XIII: BURSA'DA YILLARA GÖRE SERVET YAPISI

YILLAR		1767-1768		1777/1778-1178/1779		1787/1788-1788/1789		1800-1801	
SERVET		Akçe	%	Akçe	%	Akçe	%	Akçe	%
1	Özel-Ev Eşyası	8.967.934	33,43	6.944.402	30,73	1.306.624	7,40	6.813.252	31,82
2	Ev-Dükkan	2.676.802	9,84	3.443.176	15,24	2.411.398	13,65	4.134.000	19,31
3	Dutluk	631.420	2,20	1.303.950	5,77	124.560	0,71	1.602.840	7,49
4	Bağ-Bahçe	126.500	0,51	452.330	2,00	105.720	0,60	812.940	3,80
5	Diğer	2.292.637	7,94	1.993.337	8,82	1.912.902	10,83	1.997.942	9,33
6	Hayvan	99.285	0,35	565.799	2,50	27.120	0,15	681.389	3,18
7	Mücevher	343.072	2,04	912.874	4,04	1.055.963	5,98	1.320.377	6,17
8	Nakit	262.070	0,94	787.812	3,49	947.919	5,37	272.671	1,27
9	Köle	61.760	0,21	144.060	0,64	0	0,00	266.571	1,25
10	Alacak	12.600.437	42,55	6.050.996	26,78	9.769.390	55,31	3.508.793	16,39
Toplam		28.061.917	100,00	22.598.736	100,00	17.661.596	100,00	21.410.775	100,00
1	Borç (-)	1.179.656	4,20	5.483.419	24,26	835.550	4,73	12.732.201	59,47
2	Masraf (-)	826.316	2,94	2.839.954	12,57	797.359	4,51	2.462.563	11,50
Bakiye		26.055.944	92,85	14.275.363	63,17	16.028.687	90,75	6.216.011	29,03

GRAFİK II: BURSA'DA YILLARA GÖRE SERVET YAPISININ DAĞILIMI



Terekelerin servet dağılımında hayvanat, dutluk ve bağ-bahçe yatırımlarındaki düşük yüzdelere kıyaslandığında, ev-dükkan ve borç-alacak ilişkilerindeki

yüksek yüzdelere bize bölge insanının iktisadi faaliyetinin tarım ve hayvancılıktan ziyade ticaret ağırlıklı olduğunu göstermektedir. Bu servet yapısının askeri ve reaya sınıfları arasındaki dağılımı Tablo XIV'te gösterilmiştir.

TABLO XIV: BURSA'DA YILLARA GÖRE SERVET YAPISININ SINIFSAĞ DAĞILIMI

YILLAR		1767-1768		1777/1778 -1178/1779		1787/1788 -1788/1789		1800-1801	
SERVET		Askeri	Reaya	Askeri	Reaya	Askeri	Reaya	Askeri	Reaya
1	Özel-Ev Eşyası	29,87	3,56	16,59	14,13	0,00	7,39	9,80	22,01
2	Ev-Dükkan	8,92	0,93	9,86	5,37	0,00	13,65	8,66	10,66
3	Dutluk	2,10	0,10	4,92	0,84	0,00	0,70	3,95	3,52
4	Bağ-Bahçe	0,42	0,09	1,59	0,41	0,00	0,59	2,31	1,48
5	Diğer	7,64	0,30	7,63	1,19	0,00	10,83	5,84	3,48
6	Hayvan	0,33	0,02	1,75	0,74	0,00	0,15	0,98	2,19
7	Mücevher	1,14	0,89	0,60	3,43	0,00	5,97	1,72	4,43
8	Nakit	0,87	0,07	2,98	0,49	0,00	5,36	0,87	0,40
9	Köle	0,21	0,00	0,63	0,00	0,00	0,00	0,78	0,46
10	Alacak	41,97	0,58	22,44	3,32	0,00	55,31	9,35	7,03
Toplam ^{1*}		93,47	6,53	68,99	29,92	0,00	99,95	44,26	55,66
		100,00		98,91		99,95		99,92	
1	Borç (-)	4,20	0,25	21,81	2,45	0,00	4,73	7,15	5,60
2	Masraf (-)	2,94	0,89	8,53	4,02	0,00	4,51	4,94	6,55
Bakiye		86,32	5,39	38,65	23,45	0,00	90,71	32,17	43,51
		91,71		62,10		90,71		75,68	

1 * Satırdaki yüzde toplamı % 100'e eşittir. % 100 görünmemesi sebebi kusurlardan dolayı sayı üzerinden hesaplamamızdır.

Tablodaki verileri nasıl değerlendirmeliyiz? Bunun için öncelikle Bursa'da yıllara göre sınıfsal dağılım oranlarını hatırlamamız gerekmektedir (krş. Tablo VII, XII). Buna göre, toplumun

a- 1767-1768 yılında % 58,26'sını oluşturan askeri sınıf servetin % 93,47'sini (-borç ve masraf: % 86,32); % 41.74'ünü oluşturan reaya sınıfı servetin 6,53'ünü (-borç ve masraf: % 5,39),

b- 1777/1778-1178/1779 yılında % 47,84'ünü oluşturan askeri sınıf servetin 68,99'unu (-borç ve masraf: % 38,65); % 52,16'sını oluşturan reaya sınıfı servetin % 29,92'sini (-borç ve masraf: % 23,45),

c- 1800-1801 yılında % 24,22'sini oluşturan askeri sınıf servetin % 44,26'sını (-borç ve masraf: % 32,17); % 75,78'ini oluşturan reaya sınıfı servetin % 55,66'sını (-borç ve masraf: % 43,51) almaktadır.

1787/1788-1788/1789 yılına ait defterdekiler tümüyle gayrimüslim reayadır.

Bu sonuçlara göre, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Bursa örneğinde, servetin, taşra egemenlerinde biriktiği ve bununla bağlantılı olarak sınıf farklılaşmasının olduğu söylenebilir.

C. Gayrimenkul Yatırımı

Örnek kaydımızda özellikle tut hadikası (bağ-bahçe) önemlidir. Acaba bu kişi ipekçiliğe yönelik bir ekonomik faaliyet içinde midir? Zira bahsedilen kişinin Mısır-Kahire'de bir iş ortağı bile vardır. Genel olarak baktığımızda, tereke defterlerinde, ölen kişinin çiftlik, bağ-bahçe vb. türünde gayrimenkulünün olduğuna dair kayıtlar bulunması, plantasyon benzeri büyük zirai işletme tipindeki çiftliklerin ortaya çıkıp çıkmadığı, bu çiftliklerin ne şekilde işletildiği ve toplam ekilebilir alan içinde kapladığı oran vb. hakkında önemli bilgiler verir. Elbette ki bu bilgiler bir toplumda ne tür bir kapitalistleşme sürecinden geçildiğinin araştırılması bakımından önemlidir. Zira bu çiftliklerde kullanılan işgücü miktarı ve niteliği, anbarda birikmiş ürün cinsi ya da ahırdaki hayvan çeşitleri, üretilen zirai ürünlerde hane halkı tüketiminin mi yoksa iç ve dış pazar taleplerinin mi belirleyici olduğu gibi bilgilere ulaşılabilir. Misalen, on sekizinci yüzyıl ortalarında Eyüp'te,⁴⁹⁹ toplam değeri 4.425 kuruş olan bir çiftliğin dökümünde, mezraları bulunan 4 mandıra, 3 kiracı menzili, divaneli 2

499 Halil İnalcık, "Eyüp Projesi", *Eyüp: Dün/Bugün Sempozyumu 11-12 Aralık 1993*, (yay. haz.) Tülay Artan, İstanbul, 1994, s.17.

ev, altında ahır ve 4 anbarı ile 1 ev, 180 koyun, içinde 276 kile buğday, 1 kile=20 okka üzerinden içinde 480 kile tohumluk buğday, 118 kile tohumluk arpa olan 1 anbar, kovanlar, 2 dönüm mülk bağ, içinde eşya ile mallakaş denilen mülk çiftlik, bunlara ek olarak, 10.000 kuruş değerinde çeşitli yerlerde kırk çift öküzün işleyebileceği miktarda tarla arazisi ile kışlak ve meralar ile miriye ait olan arazinin tasarruf hakkının devredildiğini gösteren bir kayıt bize önemli bilgiler vermektedir. Şöyle ki, her şeyden önce çiftlik buğday anbarı Tesalya'dadır ve bunu satan Ali Ağa kızı Ayşe Hanım, satın alan saraydan bir kişi olan Hibetullah Sultan'ın annesi Mihrimah Kadın'dır. Bu bilgiler bize çiftliğin kurulduğu mekân ve sahibinin bulunduğu toplumsal sınıf hakkında bilgiler vermektedir. Satın alma işini padişah musahibi Canım Mehmed Ağa yürütür.

Yukarıdaki örnek, çiftlik ve mandıralardaki en önemli ekonomik faaliyetlerden biriyle, hayvan yetiştirmeye ilgilidir. 180 koyun ve mandıradan anladığımız, Mihrimah Kadın'ın koyun ticareti ve hayvansal mamul üretimi yaptığıdır. Mandıralar daha çok şehirlerin yakınlarında kurulur ve kent ya da kasabanın süt ürünleri ihtiyacını karşılar. Arpa ekiminin koyunları beslemeye yönelik olduğunu, buna karşılık buğday ekiminin daha pazara yönelik bir ekonomik faaliyet olduğunu düşünebiliriz. Kovanları da eklediğimiz zaman bir saray mensubunun en az bir tacir kadar tarım, hayvancılık ve arıcılık ile uğraştığı sonucunu çıkarabiliriz. Daha da önemlisi ise, kırk çift öküzün işleyebileceği muazzam genişlikteki bir tarım arazisine sahip olmasıdır. Bildiğimiz kadarıyla “çift-hane” sisteminde temel ekonomik belirleyicilik, bir hanenin bir çift öküzü olmasıdır. Demek ki, Mihrimah Kadın'ın arazisi ancak 40 çift öküzle işlenebilecek büyüklükte bir arazidir. İki kısımdan oluşan çiftliğin binaları, anbarı ve koyun sürüsü bulunan bir kısmının tam mülk olarak satılırken,⁵⁰⁰ tarım arazisi, yaylak ve kışlaktan oluşan diğer kısmının mülkiyetinin devlete ait olup tasarruf hakkının yine devletin müsaadesi ile belli bir ücret karşılığı kişiye devredilmiş olması ise Osmanlı'da kapitalistleşme sürecinde devletin belirleyici yönünü göstermektedir.

500 Gilles Venstein'in Girit için kullandığı, “mülk tarlaların varlığının ve tarlalar ile çiftliklerin kadılar tarafından tereke defterlerinde kaydedilen kalemler arasında yer almasının bu tip araziye meşrulaştırmanın bir yolu olduğu” yaklaşımını Tesalya örneğinde olduğu gibi Osmanlı'nın diğer bölgeleri için de aklımızda tutabiliriz. Gilles Venstein; agm, s. 42.

Tereke defterlerinde, benzer çiftlik örneklerine, on altıncı yüzyılın ortasından on yedinci yüzyılın ortasına değin Edirne,⁵⁰¹ on sekizinci yüzyılın ikinci ve on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Vidin,⁵⁰² on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında İzmir-Manisa⁵⁰³ ve Teke-Saruhan⁵⁰⁴ gibi çeşitli bölgelerde de⁵⁰⁵ rastlamaktayız.

Edirne civarındaki bir köyde oturan Hacı Kalender Çelebi, bu köyde 35.000 akçe değerinde bir çiftlik, 29.000 akçe değerinde - Havlu'da 16, Telembeşi'nde 9 ve Fakir'de 5 dönümden oluşan - toplam 30 dönümlük bağ ve 5.000 akçe değerinde değirmen, 1.000 akçe değerinde şaraphane, mengene ve fiçıları, 1.000 akçe değerinde 30 adet kovan; ayrıca, 77.248 akçe değerinde 995 baş koyun ve 76.535 akçe değerinde 73 baş çift hayvanından oluşan büyük bir zirai işletmenin sahibidir. Tarımsal üretim yapan Kalender Çelebi'nin terekesinde 16 mud (11.200 akçe) buğday, 15 mud (3.010 akçe) alef, 9 mud (2.160 akçe) şaîr, 9 mud (4.500 akçe) sünter, 15 mud (3.075 akçe) darı, 11 mud (3.615 akçe) çavdar, 1.200 akçe değerinde tuz (belgede miktar belirtilmemiş), 450 akçe değerinde mezru çavdar (belgede miktar belirtilmemiş), tahmini 2.000'er akçelik saman ve zahireden oluşan tarımsal ürün bulunmaktadır. Dikkat çeken husus, merhumun altın ve gümüş paralardan oluşan birikiminin de olması ve zimem-i nâsta 89.895.000 akçelik bir alacağının bulunmasıdır. Eldeki veriler, zikredilen kişinin ticari tarım, arıcılık, küçük ve büyükbaş hayvancılıkla uğraştığını gösteriyor. Öldüğünde serveti, harcamalar çıktıktan sonra 570.124 akçeye ulaşmaktadır. Edirne'de oturup civar köylerde ziraatle uğraşan, muhtemelen sipahi olan Abdülbaki Ağa'nın 113 baş çift

501 Ömer L. Barkan, "Edirne", s. 282, 294. Terekedeki bir başka önemli bilgi, Ahmet Çelebi'nin 3.277 aded gurus-ı kâmil (409.625 kr.) ve 303 aded esedi kuruşluk (34.845 kuruş) bir nakit para stoğunun olması (s. 294) ve İhracat kısmında "Mısır'da olan keteni getürmeğe" gönderilen Hasan Beşe'ye ödenen 10.000 akçelik kaydın olmasıdır. Bu durum Ahmet Çelebi'nin Edirne'den Mısır'a uzanan girişimcilik yönünü göstermektedir.

502 Gilles Veinstein, agm, s.42.

503 Suraiya Faroghi, "Zeytin Diyarında Güç ve Servet", s. 91-95.

504 Yuzo Nagata, "Some Documents on the Big Farms (Çiftlik) of the Notables in the Western Anatolia"; Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", s. 27-29.

505 Bkz. yukarıda, fiili egemenlikten hukuki egemenliğe ara-başlığındaki dipnotlar.

hayvanı,⁵⁰⁶ 56.000 akçe değerinde 800 baş koyunu, 70.000 akçe değerinde 2 kıta bağçesi, 80.000 akçe değerinde “içerilü taşralu ve hamam ve anbarları ve sair tevabi ve âlât-ı çift ve altmış kıta bağı” ile 60.000 akçelik “içerilü ve taşralu ve anbarları ve sair tevabi ve âlât-ı çift ve 53 re’s hayvanat” ve bir kıta bağı vardır. Bu tanımdan ortalama bir çiftliğin mekân organizasyonunu da anlamış oluyoruz: büyük bir avlusu, hamam, anbar vb. çiftlik binaları, çift yapılacak aletler, bağ ve hayvanat.⁵⁰⁷ Anbarında toplam 2.000 keyl (40.000 akçe) değerinde külliyyetli buğday ve sair tahılı bulunmaktadır. Abdülbaki’nin Edirne’deki evi 200.000 akçe değerinde örneğine az rastlanır büyüklükte bir konaktır. Bir başka Edirneli Mehmed Beg oğlu Ahmed Çelebi’nin bıraktığı 1.250.000 akçelik mirasında “çiftlik ma’a anbar ve iki bab tahtani hane ve ahur ve samanlık ve gayruhu” (15.000 akçe), toplam 15 dönüm bağı (6.000 akçe), dükkânı (25.000 akçe) ve zirâî tesisleri vardır. Keten ve alaca ticaretinden toplam 448.625 akçe alacağı ve 297 kantarlık büyük bir keten partisi olması onun tarım ürünleri ticareti ve sanayisiyle ilgilendiğini göstermektedir. Çiftliğindeki anbarda buğday (32 mud =19.200 kr.), sünter (2 mud=1.000 kr.), alef (4 mud =960 kr.), mercimek (14 keyl =420 kr.), burçak (3 mud =720 kr.), darı (3 mud =1.200 kr.), çavdar (8 mud =3.200 kr.), şair (20 mud =7.000 kr.), saman (80 çit =12.000 kr.) türünde ürünlerin bulunması ise bize Ahmed Çelebi’nin tarımla da uğraştığını göstermektedir. İkinci sıradaki saman bize büyükbaş hayvanları olduğunu düşündürüyor. Nitekim terekenin sonraki maddelerinde bunları görüyoruz: 8 kara sığır ineği, 3 kara sığır düğesi, 7 kısır kara sığır ineği, 2 çift kara sığır öküzü, 1 çift koşulmadık su sığırı tosunu, 1 tek su sığırı tosunu, 1 su sığırı düğesi, 2 su sığırı ineği, 4 su sığırı ineği, 3 ikişer yaşında su sığırı düğesi, 2 su sığırı

506 Ömer L. Barkan, “Edirne”, s. 281. Fakat bunlar Kalender Çelebi’de olduğu gibi tek tek ya da koyun sürüsünde olduğu gibi topluca “ganem, 800 re’s fi 70 =56.000” şeklinde belirtilmemiş. Krş. s. 290–292.

507 Edirne’deki çiftliklere dair başka tasvirler Ahmed Çelebi ibn Mehmet Bey’in iki çiftliğine aittir: biri, satılan hayvanat ve sair menkulattan; diğeri, iki bâb tahtani hane, ahur, samanlık ve gayruhudan bahseder. Ömer L. Barkan, “Edirne”, s. 94. Bunları, Karaosmanzade çiftliğindeki küçük köşkler, kahve odaları, taş ya da kerpiçten özel gözetleme kuleleri olan pahalı konaklar ile bunlara ek olarak, çiftçi odaları, ahırlar ve anbarlarla krş.: Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 29. İnalçık burada Gandev’in Vidin’deki ortalama çiftliğin mekân organizasyonunun kapitalist-çiftliği gerçekleştirmeye yönelik olduğu iddiasına değinir (s. 33).

ineği ve 2 ma'a buzağı, 1 su sığırı dügesi, öküzler ve inekler. Çiftlikte, Bursa örneğinde 556 terekede hiç rastlamadığımız, yoğun bir tarımsal faaliyet ve mandıra üretimi olmalı.

Teke mütesellimi Hacı Mehmed Ağa'nın çiftliklerinin büyüklüğü 700 ile 13.000, Saruhan mütesellimi Karaosmanzade Hüseyin Ağa'nın çiftlikleri ise 600 ile 1.700 dönüm arasında değişmektedir. Diğer bir hesapla, Hacı Mehmed Ağa'nın çiftlikleri ortalama 800 dönüm ya da 734 hektar iken, Hüseyin'ininkiler ortalama 100 dönüm ya da 90 hektardır. Bilindiği üzere, bir çiftlikte topraktan sonraki en önemli ve en pahalı servet kaynağı çift öküzdür. Mehmed Ağa'nın sahip olduğu öküz sayısı, salgın hastalık sonucu 26'sı ölmeden önce, 40 adetti. Hüseyin Ağa'nın ise her çiftlikteki 140 ya da 160 dönümlük her arazisi için bir çift öküz kullanacağı söylenebilir. Her iki taşra egemeninin miras bıraktıkları servet benzeşmektedir: ekilebilir topraklar, hayvanlar, binalar, çeşitli araç gereçler ve ürün. Ayrıca Mehmed Ağa'nın 251.000, Hüseyin Ağa'nın 253.000 kuruş olmak üzere, birbirine yakın meblağlarda nakit. İki âyanın bahsedilen tarımsal faaliyetlerinden farklı olarak, kâr oranları daha yüksek olabilecek bir alternatif ise, tarımsal çiftliklerin, Eyüp örneğinde de gördüğümüz gibi, mandıralara dönüştürülmesidir. Nitekim aynı sınıftan Tire Voyvodası Yeğen Mehmed Ağa, çiftliğini bu amaca yönelik olarak kullanır. Tarımsal faaliyette bulunmadığı Kara Yusuf lu çiftliğinde 113 sığır ile 28 atı vardır.⁵⁰⁸

30 ila 500 hektar genişliğinde çiftliklerin bulunduğu Tuna boylarındaki Vidin bölgesinde çiftlikleri sürmekte kullanılan öküz sayısı 5 ile 12 arasında değişmektedir. Çiftçiliğin yanı sıra, büyük koyun ve keçi sürüleri beslenip at yetiştirilen bu çiftlikler plantasyon benzeri çiftliklerdir. Zeytin yağı, meyve, şarap ve ipek gibi malların öne çıktığı Avlonya bölgesinde küçük birimlerin birleştirilmesi ile tamamen yasal bir temele dayanan büyük çiftlik tipi ortaya çıkmıştır. Misal, 1.757'de Kalamata Kocabaşısı Panayot Benakis'in topraklarının büyük kısmı, toplam 57 hektar gelen ve aralarında meyve bahçelerinin de bulunduğu, zeytin ve dut ağaçlarına sahip 57 bahçeden oluşuyordu. Buna sonradan 11 çiftlik köyü eklenmiştir.⁵⁰⁹

508 Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu", s. 27-29.

509 Gilles Veinstein İzmir-Manisa mütesellimi Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa'nın egemen olduğu zeytin diyarı Edremit'i de aynı kategoriye dahil etmektedir (agm, s. 43).

Zeytin diyarı olan Edremit'te, on sekizinci yüzyılın ilk çeyreğinde, Müridoğlu'nun sonradan yapılan 1.646 "dikme" ile toplam 19.209 zeytin ağacı bulunmaktadır. Bu miktar ortalama 288.045 kuruş değerindedir. Bunun karşılığında, o dönemin ağaç başına 20–25 tonluk randımanı ile, her yıl 350–440 ton zeytin topladığını varsayabiliriz. Hasadın tümünden yağ ürettiği kabul edilirse, her yıl 87.500–109.000 litre zeytinyağı üretilmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır. Buna Müridoğlu'na ait olup da aracılarının elinde bulunan 5.406 testi ve farklı yerlerdeki binarlarda bulunan 4.982 testilik zeytinyağı stokunu da eklediğimiz zaman toplam 10.388 testilik (69.600 kuruşluk) zeytinyağı miktarına/değerine ulaşırız. Sabun üretimine ayrılmış dört atölyesi de bulunmaktadır. Sabun ve zeytinyağı satışlarından elde ettiği ortalama gelir her yıl 70 – 75.000 kuruş civarındadır. Servetinin genel toplamında, Müridoğlu'nun zeytin ağaçları % 51,7, satılmamış zeytinyağı % 10,1'dir. Müridoğlu'nun tahıl yetiştirdiği tarlalar 4.239 dönümü (400 hektar) buluyordu. 1.823 yılı hasadından sonra ambarında yaklaşık 130 tona denk düşen 5.065 İstanbul kilesi buğday, 165 tona karşılık gelen 7.420 kile arpa ve daha az miktarda yem, burçak, fasulye ve nohut bulunmaktaydı. 1.822 yılından 13.697 kile (yaklaşık 340 ton) tahıl da eklediğimiz zaman Müridoğlu her iki yıl sonunda toplam 250–300 ton tahıl tüketime sunabilecektir.

Vergilendirmenin bile öküz sayısına göre yapıldığını, öküzü ölen köylünün çaresizlikle "fakr u zaruret"e düştüğü için hükümetin anlayış gösterip vergi affına gittiğini ve "raiyyet çiftliği"nin devlet için tarım ekonomisinin temel ünitesi olduğunu düşünürsek,⁵¹⁰ Osmanlı'da "çiftçi-çift-öküz" denkleminin ne derece önemli olduğunu kavrarız. Osmanlı, reaya çiftliklerini özgür çiftçiler elinde, bütün olarak korumaya çalışsa da yüzyıllar boyunca değişen tarihsel ve ekonomik şartlar, hukuki mevzuatın dışında, çiftlik sahiplerini ortaya çıkarmıştır. Böylece özellikle Bosna-Hersek, Vidin, Tesalya ve Makedonya gibi Rumeli illerinde, bir tarafta büyük çiftlik sahibi taşra egemeni, diğer yanda topraksız köylü sınıfları ortaya çıkmıştır.⁵¹¹ Daha da ilginç olan ise, İnalıcık'ın ulaştığı sonuca

510 Halil İnalıcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, s. 1–4.

511 Bu gelişime dair ayrıntı için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik", *Toprak Meselesi*, s. 793. Krş. Halil İnalıcık, "Çiftlik", *EP*, s. 32–33. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Bursa'daki durum ile karşılaştırmak için bkz. Grafik 2.

göre,⁵¹² Rumeli’de, özellikle Vidin’de, on sekizinci yüzyıl sonlarında çıkan isyanların Osmanlı yönetimine değil, aksine, Osmanlı yönetiminin bu bölgelerde zayıflaması ile bütün miri araziye ele geçiren Müslüman toprak ağalarına, gospodarlara karşı olmasıdır. Barkan’ın konu hakkındaki görüşü şöyledir:⁵¹³ Balkanlar’da isyanlar, “halktan gelen ve topraksız halk yığınlarının dileklerini temsil eden, programlaştıran milli kahramanlar tarafından idare edilen” sosyal hareketler olmaktan ziyade, “merkezi devlet, otorite ve teşkilatına bir türlü ram olmak istemeyen mütegalibe veya nüfuzlu kimselerin, eski devlet memurlarıyla vergi mültezimlerinin siyasi mahiyetteki isyanlarıdır.” Bu alan araştırmaları, bizim ikinci bölümde geliştirdiğimiz açıklama modeline de uymaktadır.

Bursa söz konusu olduğunda, yukarıdaki servet yapısında da görüldüğü üzere ulaştığımız sonuç, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında tarımsal yatırımın (dutluk, bağ-bahçe) toplam servet yapısı içinde oldukça düşük oranda olduğudur: Dutluk ve bağ-bahçeyi toplam olarak düşünürsek toplam servet yapısı üzerinden bu oran, 1767–1768 yılında % 4,52, 1777/1778–1178/1779 yıllarında % 7,77, 1787/1788–1788/1789 yıllarında % 1,31, 1800–1801 yılında % 11,29’dur. Oranlar ev-dükkânlarla karşılaştırılınca daha da anlam kazanmaktadır: 1767–1768 yılında % 15,31, 1777/1778–1178/1779 yıllarında % 15,24, 1787/1788–1788/1789 yıllarında % 13,65, 1800–1801 yılında % 19,31. Gayrimenkul yatırımlarında, tarımsala nispetle ticari alanlara yönelme olduğu açıktır.⁵¹⁴

Gayrimenkul yatırımlarını nasıl sınıflandırabiliriz? Epeyce kişinin şehir dışındaki bir yerin yakınlarında (*kurb*, *mevzi*) ya da karye gibi çevre mahallerde dut hadikası, bağ ve bağçesi, aynı mahallede (*mahalle-i mezbure*) ya da yakındaki bir başka mahalde evi veya şehrin herhangi bir mahallesindeki çarşı pazarında (*suk*) dükkânı bulunmaktadır. Evindeki mancınık tabesi ile ev içinde de zanaatçılıkla uğraş-

512 Halil İnalçık, “Vidin Gospodarlık Rejimi ve İlgaşı” *aje*, s. 120; ve “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *aje*, s. 362.

513 Ömer L. Barkan, “Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri: Balkan Memleketlerinin Toprak Meseleleri Tarihine Bir Bakış”, *Toprak Meselesi*, s. 411.

514 Bkz. Tablo XIII. Gayrimenkul yatırım oranlarının kendi içinde dağılım için krş. Tablo XIV ve grafik II.

maktadır. Tablo XV hangi tür gayrimenkule yatırımın yoğunlaştığını göstermektedir.⁵¹⁵

TABLO XV: BURSA'DA YILLARA GÖRE GAYRİMENKULE YATIRIMIN DAĞILIMI

GAYRİMENKUL TÜRÜ	1767-1768		1777/1778- 1178/1779		1787/1788- 1788/1789		1800-1801	
	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%
BAĞ-BAHÇE	3	5,0	6	2,5	2	3,6	8	4,0
DUTLUK	3	5,0	7	2,9	2	3,6	6	0,5
EV-DÜKKÂN	8	13,3	53	21,9	8	14,3	37	18,7
DUTLUK VE BAĞ-BAHÇE	3	5,0	7	2,9	0	0,0	7	3,5
EV-DÜKKÂN VE DUTLUK	3	5,0	19	7,9	2	3,6	11	5,6
EV-DÜKKÂN VE BAĞ-BAHÇE	3	5,0	11	4,5	8	14,3	12	6,1
ÜÇ GAYRİMENKULE BİRLİKTE SAHİP OLAN	9	15,0	17	7,0	3	5,4	18	9,1
MÜLKSÜZLER	28	46,7	122	50,4	31	55,4	99	50,0
TOPLAM	60	100	242	100	56	100	198	100

Miri arazi sisteminin uygulandığı Osmanlı üretim yapısında toprak mülkiyeti söz konusu değildir. İncelediğimiz terekelerde tarlalara dair bilgiye de çokça rastlanmamaktadır. O halde yukarıdaki tablo nasıl oluştu? Bu konuda Nagata'nın on sekizinci yüzyılda Manisa için ulaştığı sonuç açıklayıcıdır.⁵¹⁶ Ya kentli bir kişi herhangi bir sebepten dolayı sermaye birikimi sağlayıp bunu kırsal kesime aktarmış, ya da köylü bir kişi biriktirdiği sermayeyi kente aktarmış olabilir. Manisa'daki Karaosmanoğulları ailesi kırsaldan kentsele yatırım yapan aile tipini temsil etmektedir. Bursa

515 Para vakfındaki, beş aynı yıla ait gayrimenkul kayıtları ile kıyaslamak için bkz. Çizelge I. Bu verileri terekelerdeki gayrimenkul dağılımı ile karşılaştırmak için bkz. Grafik II. Grafikteki yüzdeler bilgisayar tarafından yuvarlak hesaba dönüştürülmüştür. Para vakıfları ile terekelerin, giriş kısmında da belirttiğimiz üzere, aynı yıllara ait olması kıyaslamayı daha anlamlılaştırmaktadır. (Şevket Pamuk'tan derlediğimiz ekteki endekslerde de buna dikkat ettik.)

516 Yuzo Nagata, *Tarihçe Âyanlar*, s. 90-91.

söz konusu olduğunda, tablodan çıkan sonuç açıktır. On sekizinci yüzyılda 556 tereke sahibinden, birkaç gayrimenkul türüne birden sahip olanlar bir yana, 54 kişi (% 9,71) bağ-bahçe ve dutluk gibi kırsal/tarımsal alana, buna karşılık, 106 kişi (% 19,64) ev-dükkan gibi kentsel/ticari gayrimenkule yatırım yapmıştır. Demek oluyor ki Bursa insanı ister kentli, ister kırsallı olsun kente yönelik yatırım yapmaktadır. Kentsel yatırım kırsalından % 9,35 oranında fazladır. Diğer bir hesapla, kentsel yatırım kırsalın 2,02 katıdır. Bu oran bizi Gerber'in⁵¹⁷ on yedinci yüzyılda Bursa üzerine yaptığı inceleme sonuçlarından farklılaştırıyor. Gerber'e göre, kentteki kasapların kırdan mera ödünç alması ya da kanunsuz ağullar yapması örneğinin de gösterdiği gibi, kentsel sermaye birikimi kırsala aktarılmıştır. Ona göre bu durum Bursa'da çiftliklerin oluşmasının bile sebebidir. Tabloda dikkat çeken bir diğer husus ise dört ayrı dönemde de mülksüzlerin % 50'nin üzerinde bir orana karşılık gelmeleridir. Tablo XVI Bursa'da tereke sahiplerinin nerede yaşadıklarını göstermektedir.

TABLO XVI: BURSA'DA YILLARA GÖRE NÜFUSUN MEKÂNSAL DAĞILIMI

YER	1767-1768		1777/1778 -1778/1779		1787/1788 -1788/1789		1800-1801	
	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%
MAHALLE	51	85,00	220	90,9	47	83,9	185	93,43
KÖY (Karye)	3	5,00	6	2,48	3	5,36	7	3,54
HANDA KONAK- TARHAN	6	10,00	15	6,2	4	7,14	6	3,03
BELİRSİZ	0	0	0	0	2	3,57	0	0,00
TOPLAM	60	100	242	100	56	100	198	100

D. Mirasta Tarihsel Arka-Plan

Kur'an-ı Kerim'in Nisa suresinin 11. ve 12. ayetleri İslam miras hukukunun temelini oluşturmaktadır:⁵¹⁸

517 Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Kudüs, 1988, s. 99-103.

518 *Kur'an-ı Kerim Mevzii*, haz. Süleyman Ateş, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1975, s. 77-78. Şer'i miras kaideleri hakkında genel bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne", s. 19-23. Barkan'ın, İslam miras hukukunun bir hayli karışık ve çeşitli olan kaidelerinin bütün incelik ve teferruatı ile tam olarak açıklanmasının ayrı bir mevzu ve ihtisas işi olduğu (s. 20, dn. 17) yönündeki uyarısını da dikkate alarak, konuyu incelememizin kapsamı ile sınırlı tutuyoruz.

“Allah size, çocuklarınızın alacağı miras hakkında, erkeğe kadının iki mislini tavsiye eder. Çocuklar ikiden fazla kadın iseler, ölenin geriye bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer çocuk yalnız bir kadına mirasın yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, bıraktığı mirasta, ana babasından her birinin altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da ana babası ona vâris oluyorsa, anasına üçte bir düşer. Eğer kardeşleri varsa, anasının payı altıda birdir. Bu hükümler ölenin yapacağı vasiyetten ya da borcundan sonradır.(...) Eğer çocukları yoksa, eşlerinizin yapacakları vasiyetten ve borçtan sonra bıraktıkları mirasın yarısı sizindir. Çocukları varsa bıraktıklarının dörtte biri sizindir. Sizin de çocuğunuz yoksa, yapacağınız vasiyet ve borçtan sonra bıraktığınızın dörtte biri onlarındır. Eğer miras bırakan erkek ya da kadının evlâdı ve ana babası olmayıp bir erkek veya kız kardeşi varsa, her birine altıda bir düşer. Bundan fazla iseler, üçte bire ortaklırlar. Bu taksim zarar verici olmayan vasiyet ve borçtan sonra uygulanır”.

Buna göre, Kur'an, ölen kişinin en yakın akrabasından kademe kademe daha uzak akrabalara doğru her vârise düşen payı mutlak oranlarla belirlemektedir.

Barkan'a göre⁵¹⁹ mirasta hisse sahibi olanlar 12'dir ve bunlardan 10'u miras bırakanın “soyu”, 2'si “karıkoca” olarak akrabadırlar: 1-baba, 2-babanın babası (*cedd-i sahih*), 3- ana bir er kardeş (*ah li-ümm*), 4- ana, 5- ananın anası, babanın anası (*cedd-i sahiha*), 6- öz kız (*subiyye*), 7- oğlun kızı (*ibniyye*), 8- ana-baba bir kız kardeş, 9- baba bir kız kardeş, 10- ana bir kız kardeş, 11- koca, 12- karı.

On sekizinci yüzyıla ait Bursa terekelerinde 556 kayıt üzerinden yaptığımız araştırmada mirastan pay sahibi olanlara dair şu akrabalık ilişkileri ortaya çıktı:⁵²⁰ *zevce* (eş), *ibn* (oğul), *bint* (kız), *ümm* (anne), *eb* (baba), *uht* (kız kardeş), *ahi* (erkek kardeş), *ammi* (amca), *haml* (doğmamış çocuk), *valide* (anne), *ahi li-üm* (anne bir erkek kardeş), *ahi li-eb* (baba

519 Ömer Lütfi Barkan, “Edirne”, s. 20.

520 Bu sonuca incelediğimiz dört BŞS'deki toplam 556 tereke kaydından ulaştık. Vârisi olmayanların mirası beytül-mala kalmaktadır. Buna dair epeyce kayda rastladık: dört defterde toplam 90 kayıt. Ayrıca dört ayrı defterde 1 gelin, 3 vela, 2 vakıf kaydı var. Mirasların bu vârislere dört ayrı dönemdeki dağılımı, bir başka incelememizin erken sonuçlarına göre şöyle: 1767-1768'de toplam 137 (tereki başına 2.28) vâris, 1777/1778–1778/1779'da toplam 688 (tereki başına 2.84) vâris, 1787/1788–1788/1789'de toplam 189 (tereki başına 3.37) vâris ve 1800-1801'de toplam 601 (tereki başına toplam 3.03) vâris. Bu arada Beytül-mal'a kalanlar da var. Aynı tarih sırasıyla: 7,30, 7,13. Beytül-mal ile vârislerin paylaştıkları miras - ki genelde zevcelerle paylaşılmış - yine tarih sırası ile: 5, 7, 1, 16.

bir erkek kardeş), *uht li-eb* (baba bir kız kardeş), *uht li-üm* (anne bir kız kardeş), *ibnü'l-ibn* (oğulun oğlu-öz torun), *ibnü'l-bint* (kızın kızı-öz torun), *bintü'l-ibn* (oğlun kızı-öz torun), *bintü'l-bint* (kızın kızı-öz torun), *ibnü'l-abi* (erkek kardeşin oğlu-yeğen), *bintü'l-abi* (erkek kardeşin kızı-yeğen), *asabe* (aynı soydan gelen kişi), *ibnü'l-hale* (halaoğlu), *bintü'l-hale* (halakızı), *ced* (dede), *ibnü'l-uht* (kızkardeşin oğlu-yeğen), *abi'l-ibn* (oğlun erkek kardeşi), *ibnü'l-ammi* (amcaoğlu), *hemşire* (kızkardeş).

Hukuki uygulamada, ölenin cenazesinin uygun bir şekilde kaldırılması için, belgelerde geçen şekliyle, “techiz ve tekfin” masrafları yapılır, sonrasında müteveffanın alacaklılarına borçları ödenir. Fakat ölenin borçları mirastan fazla olursa kadı emri ile terekese satışa çıkarılıp, borçlar bu satıştan elde edilen gelirle ödenir. Bununla ilgili bir örnek verebiliriz:⁵²¹ Sanı Abdullah mahallesinde sakin iken vefat eden Ahmed Ağa bin Ali Ağa öldüğü zaman toplam 398.314 akçelik miras bırakmıştır.⁵²² Biri *minha el-ihracatta*⁵²³ (41.400 akçe), beşi *deynde*⁵²⁴ (336.560 akçe) kayıtlı altı kişiye 377.960 akçe borcu, 35.640 akçelik defin masrafı ile toplandığında toplam mirasından yüksek bir meblağ oluşmaktadır. Deyndeki borç toplamı 336.560 akçe, alacaklıların payına düşen (*hisse-i ani'l-gurema*) toplam 227.356 akçe olduğuna göre, alacaklılar mütevaffaya verdikleri borcun % 67,55’ini alabileceklerdir. Alacaklılara, alacakları orandaki borçların ödenmesini, artakalan mirasın⁵²⁵ vârisler arasında, Kur’an’da belirtilen oranda, paylaşılması işlemi takip eder. Miras hukukunda dikkat çeken bir özellik, teoride Kur’an, sünnet ve icmanın, hukuk yorumcularına söz hakkı vermeyecek şekilde mutlak belirleyici olmalarına karşılık,

521 1767-1768 tarihli BŞS, s. 26, ky. 1. Örnekler çoğaltılabilir. Birkaç örnek için bkz. Aynı defter, s. 16, ky. 3, s. 19. ky. 2, 1777/1778-1178/1779 tarihli BŞS, s./ky. 9/4, 54/2, 65/3, 85/1, 85/2, 85/3, 85/4, 86/1, 87/1. 1787/1788-1788/1789 tarihli BŞS, 6/6, 8/1’de borç = tereke. 1800-1801 tarihli BŞS, 31/3, 53/4, 55/4, 56/1, 57/3.

522 Terekede toplam miras 305.618 akçe olarak toplanmış.

523 el-Hac Osman Efendi.

524 el-Hac Osman Ağa bin Abdurrahman, Kurnalı Mehmed Beşe, Kurnalı Ahmed Beşe, Kızıklı el-hac İbrahim bin Hasan, Arıkoğlu Molla Mustafa.

525 Miras paylaşıldıktan sonra ortaya çıkan mülk, zimem vb. terekeye dahil edilip, tereke yeniden tanzim edilmektedir. Şeyh Konevi mahallesinde sakin iken vefat eden es-Seyyid Mustafa bin Abdullah’ın toplam terekese, sonradan ortaya çıkan mülkleri ve zimemi ile 36.903 akçedir. Gerçi borcu mirasından fazladır ama varolanın da gizlenmeye çalışılması ilginçtir. 1800-1801 tarihli BŞS, s. 57, ky. 3.

ılımlı Hanefi hukuk ekolünü benimseyen Osmanlıların, pratikte katı şeri ilkelere kısmi değişikliklerle müdahalede bulunmalarındır.⁵²⁶ Miras hukuku konusunda kaynak kitap olarak İbrahim el-Halebi'nin *Mülteka el-Ebhur* adlı yorumunu kabul etmeleri bu yönde bir tercihtir.

Farklı toplumsal sınıfların terekeleri farklı özellikler taşımaktadır. Mesela bir yeniçerinin mirası vârislerine aittir. Eğer herhangi bir vârisi yoksa miras yeniçeri ocağı sandığına aktarılır. Yeniçeri ağası bu tür bir ayrıcalıktan yararlanma karşılığında sultanın hazinesine yılda belli bir miktar para öder. Vârisi olmayan tacirlerin mirası on bin akçenin üzerindeyse sultanın hazinesine, bu değer altındaysa gümrük dairesinin haznedarına aktarılır. Müslüman olmayan topluluklar kendi hukuki meselelerini kendi dinlerine göre çözüme kavuşturma hakkına sahip olsalar da, şeri mahkemede düzenlenen tereke kayıtlarında zimmilere ait miras işlemleri görülebilir. Nitekim seçmiş olduğumuz 1787/1788–1788/1789 tarihli tereke defteri sırf gayrimüslimlere aittir ve yapılan işlemler Müslümanlara ait olan diğer üç defterdekilerle aynıdır.

Bu aşamada terekelerdeki masraf kayıtlarına değinelim.

E. Masraf Kayıtları

Örneğimizde de görüldüğü gibi, tereke listelerinde ölenin cenaze masrafları, borçları ve vasiyetinin yerine getirilmesi için gerekli olan meblağlar ayrı ayrı kaydedilmiştir. Geriye kalan eşya ya da eşyanın satışından sonra elde edilen nukudun vârisler arasında şerî miras kaidelerine göre taksim edilmesiyle resmi prosedür tamamlanmış olur. Bu hizmetlerin arşılığında mahkeme, “*resm-i kismet*”⁵²⁷ adı altında, kadıların başlıca gelir

526 Buna dair bir örnek için bkz Fatma Müge Göçek, *age*, s. 223–224, dn 71. 1760 tarihli bir olayda da görüldüğü gibi, kişinin ölümünden sonra vârisi olduğu iddiasıyla bir kişi çıkmaz ise miras devlet hazinesine konur, orada belli bir süre beklenir, bu süre içinde hiç vâris çıkmaz ise tereke hazineye devredilir.

527 Bu resimler, kadıların hüccet düzenlemesi, bir vasiyetname veya vakfiyenin tescili ya da siciliden bir suret çıkarma, nikâh akdi vb.dir. Ömer L. Barkan, “Edirne”, s. 3. Krş. 1521 tarihli adaletname (Halil İnalcık, “Adâletnâmeler”, s. 139). Burada İstanbul, Edirne ve Bursa gibi büyük kentlerin yanı sıra Amasya gibi küçük Anadolu kentlerinde de resm-i kismet uygulandığı ve talep edildiği yerlerde muhalledâtın yazılıp satıldıktan sonra binde yirmi akçe alınmasından bahsedilmektedir. Metin şöyle devam ediyor: “on dört akçesi kadıların ola ve dört akçe nâiblerin ola ve ikişer akçesi kâtiblerin ola ve siciliden yedişer akçe alına ve dört akçesi kadıların ve ikişer akçesi nâiblerin ve bir akçesi kâtiblerin ola ve hüccet için yigirmi altışar akçe

kaynaklarından olan, vârislere bırakılacak kıymetin binde on beş ya da yirmisi oranında bir resim alır. Fakat dikkat edilmesi gereken bir husus vardır: Her ne kadar kanunname,⁵²⁸

Ve kısmet hususunda ve gayride emr-i şerifim bunun üzerinedir ki;

1-Her müteveffanın vârisleri mâdem ki kısmet taleb etmiyeler, kadılar varub cibr ile kısmet etmiyeler;

2-Şöyle ki veresenin bâzı sığaarı olsa kıbel-i şer’î den vasî ta’yin idüb sağıırlere ait olan mirası huccet idüb ve resm-i kısmet taleb etmiyeler.

3-Ve verese talebiyle kısmet olundıkda binde 15 akçeden ziyade alınmaya

4-Ve kısmet eylediği ‘urüz ve ‘akardan resim alınmaya.

5-Ve resm-i kısmet ziyade almak için müteveffanın metrukâtını ziyade tutmaktan hazer idüb ehl-i hibre ile göre

şeklinde, muhtemel aykırı davranışları yasaklayıcı ifadeler varsa da; kadıların, fazla resm-i kısmet elde etmek amacıyla, terekedeki malların değerini asıl ederinden daha fazla göstermeleri ihtimali de her zaman mevcuttu. Nitekim Edirne’de kassamların bu kaidelere uymamaları üzerine yapılan itiraz sonucunda iptal edilen tereke listeleri bile vardır.⁵²⁹

· alına yigirmişer akçe kadıların ve dört akçesi nâiblerin ve ikişer akçesi kâtiblerin ola ‘itakname için dahi otuz akçe alına yigirmi akçesi kadıların ve altışar akçesi nâiblerin ve dört akçesi kâtiblerin ola ve mirasla tezkere gibi her ne olursa yedişer akçe alına dört akçesi kadıların ve ikişer akçe nâiblerin ve birer akçe kâtiblerin ola deyü mukayyed bulundu. İmdi buyurdum ki; senki kadısın nâiblerin ve kâtiblerin zikr olunan kanun-ı mukarrerden ziyade tecavüz itmeyüb ziyade nesne taleb itdürmeysin. Sen dahi bu kanun-ı mukarrerden ziyade tecavüz etmeysin.”

528 Ömer L. Barkan, “Edirne”, s. 3, dn. 3. Barkan konuyu *Milli Tetcibııar Mecmuası* adlı eserden (sy. II, s. 35-36) alıntı ile açıklamaktadır.

529 Ömer L. Barkan, “Edirne”, s. 3 dn. 4. Buna dair bir örnek için bkz. Ömer Lütfi Barkan, *age*, s. 76 dn. 57. Barkan’ın belirttiğine göre kanunnamedeki binde on-on beşi geçmemek kaidesine Edirne’de çok nadir uyulmaktadır. Örnek için bkz. Belge no. 1- yıl 1546; Belge no. 2- yıl 1546; Belge no. 36- yıl 1606. Ayrıca açıkça binde yirmi-yirmi beş gibi yüksek oranlarda hesaplanmış olanlar da vardır. Belge no. 3-yıl 1546; Belge no. 8-yıl 1549; Belge no. 9-yıl 1549. Özellikle 1609 tarihinden itibaren ihzâriyye, kâtibiyye, kassamiyye ve hüddamiyye adıyla yeni resimler bile oluşturulmuş ve hatta resm-i kısmetten ayrı olarak hesaplara dahil edilmiştir. Belge no. 24-yıl 1607; Belge no. 26-yıl 1607; Belge no. 28-yıl 1608; Belge no: 36-yıl 1606. Barkan eklemektedir: Bu resimlerin hesaplanmasında ölenin borçları, cenaze masrafları ve vasiyetleri çıktıktan sonra vârislere kalan rakamların yerine, brüt olarak miras rakamının hepsinin esas tutulması da resm-i kısmetin ve diğer benzeri resimlerin oranını artırmıştır (s. 76, agdn).

İstanbul, Edirne ve Bursa gibi büyük şehirlerin yanında küçük Anadolu şehirlerinde de bu tür kanundışı hareketler o kadar yaygın bir hal almıştır ki 30 Ekim 1639 tarihli adaletnamede⁵³⁰ de kadıların;

“[E]kserinin veresesinden sağıyr ve sağıyre ve gaib ve gaibe olmayub, cümlesi hazır ve kibar olub, kismet taleb eylemezler iken cebren müteveffânın muhalefatını yazub, ikiyüz akçe değer esbâbı bin ve bin beşyüz akçe bahâya tutub kismet bahânesiyle begendüğünüz esbâbı çeküb alub ve sizden mukaddem kadı olanlar bir de’â kismet eyledüğü müteveffâ için kismet-i ‘âdile olmamış ve ba’zı esbâbı gizleyüb rusûm-ı kismete gadr eylemişsiz, tekrar kismet lâzımdır deyü kismet idüb ekser müteveffâ muhalefatı ikişer ve üçer kerre bu tanykla kismet olmağla mâl-ı eytâmın nısfı resm-i kismete kifâyet eylemeyüb ve resm-i kismet binde on beş akçe iken bir gurus ve altun alub sicil ve hüccet ve nakl-i şer’î ve mürâseleden ve emirlerin ve berâtların sicile kayd itdirenden beşer-onar gurus ve nizalu olan zeamet ve tımarlar ve tevliyyet ve zâviyyeler ve vazifeler bir cânibe mukarrer olub eline kat’a hükm-i hümayûnum virilmişken taraf-ı âherden beş-on gurus ve altun rüşvet almağla emir ve berâta ‘amel eylemeyüb

voyvodalarla işbirliği içinde “bilâ emr” kasaba kasaba, köy köy bî-günâh Müslümanları teftiş ettiği belirtildikten sonra, yapılan kanundışı hareketlere dikkat çekilmekte ve bunların hakkından gelinmesi buyrulmaktadır.⁵³¹

F. Ampirik Kayıtlar ve Örnek Vaka İncelemeleri

4 ayrı yıla ait 556 tereke defterini incelerken para vakıflarındakine benzer hesaplama problemleriyle karşılaştık. Mesela, mirasçılara kalan payın hesaplandığı “sahha’l-baki” ile ölenin defin masrafları ve borçlarının hesaplandığı “minha el-ihracat” kısımları, menkul ve gayrimenkul eşyaların toplandığı birinci bölümün toplamını vermektedir. Fakat bu ilk iki kısım genelde (ya da yaklaşık olarak) doğru toplanmış olsa da menkul ve gayrimenkul bölümündeki binlerce kaydı tek tek hesapladığımız

530 Halil İnalçık, “Adâletnâmeler”, s. 129.

531 Halil İnalçık, agm, s. 129. Metin “ayru-ayru, ferden-ferde sicil eyleyüb ve hüccet akçesi ve mahzar ve hüddamâtâr akçesi aldıktan sonra kefilnâme akçesi deyü voyvodalara külli akçe aldurub ve mâldar kimesnenin olanca mâlin elinden almak için sicilde töhmet sabıkası mukayyedir deyü zülme taifesinin eline suret-i sicil virüb ve fesâdı sabit olanlardan rüşvet almağla fesâdlarına müteallik olan mevadd-ı sicilden çıkarub, salh ve dindâr kimesnedür deyü eline hüccet virüb ve müflis ve medyun olan mültezimlerden birkaç gurus ve altun almağla (...)” diye devam etmektedir.

zaman sonuçlar çoğunlukla defterdekilere uymamaktadır. Bu yüzden incelememizdeki rakamsal sınıflandırmaları terekedeki değil bizim hesaplarımızın verdiği sonuçlara göre oluşturduk. İncelediğimiz terekeler bu tür karmaşık hesaplamalarla dolu. Bu karmaşıklıkları defterdeki kayıtları sınıflamalara ayırarak gidermeye çalıştık.

Burada, tereke defterleri tutulurken, kassamların yekûn hesaplarının, bizim tek tek hesapladığımız toplamlarla genelde birbirini tutmadığını hatırlatalım. Toplam miras, harcamalar ve varsa borçtan düştüğümüz zaman kalan yekûndan vârislerin paylaşıacağı mirastır. Belirttiğimiz problemden dolayı mirası, belgede kassamın kendi hesabına göre belirttiği şekliyle yazmayıp, kendi toplam hesabımızın yanına “- masraf” ve “-borç” olarak yazdık. Bunun anlamı toplam mirastan masraf ve borcun düşülmesi gerektiğidir. Örneğin Sogomon veled-i Bedros’un toplam mirası 1.177.170, defin sırasında yapılan harcama 50.770 akçedir.⁵³² O halde,

$$1.177.170 - 50.770 = 1.126.400 \text{ akçe}$$

kalan miras olmalı iken kassamın hesabına göre hesaplanan miras belgede 1.107.872 akçe görülmektedir. Bizim ve kassamın hesabı arasındaki fark 18.528 akçedir (154,5kr.).

Terekelerdeki kayıtlar genellikle birbirinden çok farklı olmayan menkul, gayrimenkul, alacak-verecek, masraf vb. kayıtları içerse de içlerinden bazılarının, toplumsal farklılaşmaları göstermeleri bakımından, bizim için özel bir önemi bulunmaktadır. Konuyu, genel hatları ile zenginler (A grubu), orta halliler (B grubu) ve fakirler (C grubu) sınıflarından örnek olarak seçtiğimiz tiplerle inceleyeceğiz.

A GRUBU: ZENGİNLER

“Zenginler” derken, elinde en çok servet biriken, bu serveti arttırmak için borç alıp verme ilişkilerine giren ve toplam servetinden deyn ve defin masrafları düşülmeden önceki servet miktarı 1.000.000 akçeden fazla olan,⁵³³ doğal olarak, toplumdaki daha alt gelir düzeyindeki sınıflardan

532 1787/1788-1788/1789 tarihli BŞS, s. 2, ky. 3.

533 Miras toplamalarını incelerken, önceki sayfalarda servet yapısı ile ilgili tablomuzda da görüldüğü üzere, özel/aile eşyası, gayrimenkul, hayvan, mücevher, nakit, zimem toplamalarını aldık. Borçları tereke toplamından düşmedik fakat dahil de etmedik. Ömer L. Barkan Edirne terekelerini incelerken kişinin borç miktarını tereke toplamına dahil etmiş, “Edirne”, s. 460-471. Daha sosyolojik çözümlemeli

- . daha fazla maddi kültür tüketen yerel egemen-üst sınıf üyelerini kastediyoruz. Bu gruba dahil örneklerde, el-hac ve ağa sınıfından olanlar dikkat çekse de bu bizim özel tercihimiz değildir. Çünkü seçtiğimiz örnek tipleri sınıflara göre değil, gelir yüksekliğine göredir.⁵³⁴ Yine de, bunlar, dikkatimizi kendiliğinden bu iki sınıfa yöneltmesi bakımından ilginç olabilir. Yüzdelere, ilgili başlığın toplam servete oranına göredir.

Örnek Vaka 1:⁵³⁵ Şeyh Paşa mahallesinde sakin iken vefat eden Şemsizade el-Hac Mehmed Efendi bin İbrahim Efendi öldüğünde zevci ve iki oğluna 10.656.732 akçelik (88.806 kr.) bir servet bırakmıştı. Servetin dağılımı şöyledir: 857.653 akçe (% 8,04) ev-mutfak ve özel eşya (epeyce kitap, yasdık, yorgan, cübbe, biniş, kadife, bogasi, yerli ve efrenc şal

bir inceleme için krş. Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şebri: Selanik*, çev. Işık Ergüden, İstanbul, 2001. Anastassiadou bu incelemesinde borçları tereke toplamından düşmüş (bkz. s. 194-223) ve servet miktarları ile ilgili olarak şu sonuca ulaşmış: 1. kategori, mirasları 2.500 kr. ve altında -yoksulluk sınırında- olanlar; 2. kategori, mirasları 2.500 kr. ile 10.000 kr. arasında olanlar; 3. kategori, mirasları 10.000 kr.'tan fazla olanlar. Bu sınıflandırma 1840 yılına doğru Selanik örneğine göre yapılmıştır (s. 202 dn. 14). Bu değerleri akçeye çevirdiğimiz zaman 1. kategori 300.000 akçeye kadar, 2. kategori 300.000 -1.200.000 akçe, 3. kategori 1.200.000 akçe üstü toplam servetlere karşılık gelir. Alım gücüyle karşılaştırmak bakımından bazı ipuçları da vermiştir. Bu dönemde sıradan bir kürk 40 kr., sıradan bir piştov ya da tüfenk 50-60 kr., bir bargir 250 kr. civarındadır. Anastassiadou'nun oluşturduğu kategoriler, bizim Bursa örneği için yapmış olduğumuz zenginler, orta sınıflar ve fakirler şeklindeki sınıflandırmaya yakındır.

- 534 Bazı askeri sınıf üyelerinde de düşük terekelere rastlanabilmektedir. Örneğin, Karaağaç Mahallesi'nde sakin iken 1767-1768 yılında vefat eden es-Seyyid eş-Şeyh el-Hac Mehmed Nureddin bin Şeyh Mehmed Said öldüğünde zevci, kız kardeşi, erkek kardeşi ve amcasının oğluna 59.175 akçelik (493 kr.) bir miras bırakır. Borç ve defin masrafı çıktığında vârislerine kalan mirası 41.025 akçedir. Mirasının tamamı ev-mutfak ve özel eşyadan (yorgan, döşek, yasdık, kürk, sandık, yemeni-harir-alaca-bogasiden oluşan stok vb.) mürekkeptir. Bu miras, aynı tarihlerde yaşayan Şemsizade el-Hac Mehmed Efendi bin İbrahim Efendi'nin borç ve defin masrafları çıkınca kalan mirasının 1/260'ına karşılık gelmektedir. Örnekler çoğaltılabilir. Krş. Ömer L. Barkan, "Edirne", *Cedvel* No: 3, s. 460-471. Örnek sıra no. 20'de, Mehmed Çelebi'nin miras yekûnu 6.022 akçedir. Bu değer örneklerdeki en düşük değerdir. Değişik dönem ve mekânlara dair tereke defterlerinde de bu tür örnekler rastlanabilmektedir. Buna göre denilebilir ki, servet birikimi askeri sınıfın tüm kesimlerinde görülmemektedir.

- 535 1767-1768 tarihli BŞS, s. 31-42, ky. 60.

ve biniş, yerli, Fransız ve Felemenk çuka ve şalı, Londra çukası, Halep çiçeklisi, Şam alacası, tufeng, pişto, kılınç, saat, dürbin vb.), 318.000 akçe (% 2,98) ev-dükkân, 54.000 akçe değerinde (% 0,50) 15 dönüm dut hadikası, 18.600 % akçe (% 0,17) bağ-balıç, 40.560 akçe (% 0,38) büyükbaş hayvan, 4.980 akçe (% 0,04) nakit, 49.560 akçe (% 0,46) iki Arab cariye, iki ayrı kayıttan oluşan (1236 + 472) 1708 kişiden toplam 6.653.760 akçe + 2.659.620 akçe = 9.313.380 akçe (% 87,39) tutarında alacak. Bu miktardan -22.140 akçe (-% 020) borç ve -6.093 akçe (% -0,05) defin masrafları çıktığı zaman kalan 10.218.914 akçe (% 99,78) vârisler arasında paylaşılacaktır.

*Örnek Vaka 2:*⁵³⁶ Veli Şemseddin mahallesinde sakin iken vefat eden İbrahim Ağa bin el-Hac Mehmed Ali öldüğünde zevci ve babasına 6.819.940 akçelik (56.832 kr.) bir servet bırakmıştı. Servetin dağılımı şöyledir: 6.422.280 akçe (% 94,16) ev-mutfak ve özel eşya (epeyce kitap, yorgan, yasdık döşek, biniş, kürk, 7 kıyye evani-yi nuhasiye, saat, terazi, vezne, vb.), 24 kişiden 376.800 akçe (% 5,52) ayrıca 5 kişiden tahsil edilemeyen 20.820 akçe (% 0,30) alacak. Bu miktardan 5 kişiye -83.100 akçe (-% 1,21) borç ve -67. 860 akçe (-% 0,99) defin masrafları çıktığı zaman kalan 6.668.980 akçe (% 97,78) vârisleri arasında paylaşılacaktır.

*Örnek Vaka 3:*⁵³⁷ Bab-ı Zemin mahallesinde sakin iken vefat eden el-Hac Hüseyin bin Abdullah bin Abdurrahman öldüğünde zevci, 1 oğlu ve 3 kızına 2.123.748 akçelik (17.697 kr.) bir miras bırakmıştır. Servetin dağılımı şöyledir: 23.613 akçe (% 1,11) ev-mutfak ve özel eşya (şilte, yasdık, sarık, kürk, bogasi antari, bendol saat v.b), 21.691 akçe (% 1,02) nakit, 116.520 akçe değerinde (% 5,48) 1 Arab cariye, 1'i işortağı (*mudarib*) 29 kişiden 2.066. 244 akçe (% 97,29) alacak. Bu miktardan 8 kişiye -557.050 akçe (-% 26,22) borç ve -12.200 akçe (-% 0,57) defin masrafları çıktığı zaman kalan 1.658.818 akçe (% 78) vârisler arasında paylaşılacaktır.

*Örnek Vaka 4:*⁵³⁸ Çelebiler mahallesinde sakin iken vefat eden Müderis es-Seyyid el-Hac Mehmed Efendi öldüğünde 2 zevci, 3 oğlu, 3 kızına 1.414.621 akçelik (11.788 kr.) bir miras bırakmıştır. Servetinin dağılımı şöyledir: 170.721 akçe (% 12,06) ev-mutfak ve özel eşyalar (yorgan,

536 1767-1768 tarihli BŞS, s. 21, ky.2.

537 1767-1768 tarihli BŞS, s. 28, ky.1.

538 1777/1778-1778/1779 tarihli BŞS, s. 70, ky.2.

minder, yasdık, kürk, tüfeng, saat, vezne şamdan, gülâbdan ve buhurdan vb.), 60.000 akçe (% 4,24) menzil, 115.300 akçe (% 8,15) odalar, 3600 akçe (% 0,25) bağçe, 57 kişiden 1.039.740 akçe (%73,49) alacak. Bu miktardan 19 kişiye -884.880 akçe (-% 62,55) borç ve -40.920 akçe (-% 2,89) defin masrafları düşüldükten sonra kalan 488.821 akçe (% 34) vârisleri arasında bölüşülecektir.

Örnek Vaka 5:⁵³⁹ Veled-i Harir mahallesinde sakin iken vefat eden İncircizade el-Hac Mustafa Ağa bin el-Hac Mustafa öldüğünde zevci, üç kızı ve 2 kız kardeşine 1.651.181 akçelik (13.759 kr.) bir miras bırakmıştır. Servetin dağılımı şöyledir: 172.271 akçe (% 10,43) ev-mutfak eşyası ve özel eşya (yorgan, yasdık, kürk, bendol Paris saat, kılıç, piştö, tüfeng, 9 kıyye duhançe, sim raht vb.), 38.400 akçe (% 2,32) menzil hissesi, 9.600 akçe (% 0,58) bağ, 5280 akçe (% 0,31) hayvanat, 270 akçe (% 0,01) 2 bargir, nakit (nukud), dokuz ayrı kayıt halinde toplanmış 206 kişiden 1.425.360 akçe (% 86,32) alacak. Bu miktardan 27 kişiye -2.051.280 akçe (-% 124,23) borç ve -74.520 akçe (% 4,51) defin masrafları düşüldüğü zaman merhumun terekesinde 474.619 akçelik bir açık vardır. Nitekim vârislerin hisse kısmında bir rakamsal kayıt bulunmamaktadır.

Örnek Vaka 6:⁵⁴⁰ Hacı Mehmed Karamanî mahallesinde sakin iken “halik olan”⁵⁴¹ Sogomon veled-i Bedros öldüğünde zevci, iki oğlu ve iki kızına 1.177.170 akçelik (9.809 kr.) bir miras bırakmıştır. Servetin dağılımı şöyledir: 68.700 akçe (% 5,83) ev-mutfak eşyası ve özel eşya (döşek, yorgan, kilim, minder, bendol saat, 6 top bez, 95 kıyye evani-yi nuhasiye vb.), 288.000 akçe (% 24,46) menzil (1/3, 1/2 ve 1/2 hisseli 3 kayıt), 600 akçe bağ, 3460 akçe (% 29,39) mücevher (elmas yüzük, mısır mahbubu vb.), 687.210 akçe (% 58,37) nakit (nukud), iki kişiden 30.200 akçe (% 2,56) alacak. Bu miktardan -50, 770 akçelik (-% 4,31) masraf düşüldüp kalan 1.126.400 akçe (% 95,68) vârisler arasında paylaşılabilecek.

Örnek Vaka 7:⁵⁴² Karaağaç mahallesinde sakin iken “halik olan” Kuyumcu Köleoğlu Neykafos veled-i Frenk öldüğünde zevci, üç oğlu ve

539 1777/1778-1778/1779 Tarihli BŞS, s. 81, ky.1

540 1787/1788-1788/1789 tarihli BŞS, s. 2, ky.3

541 İfade Müslüman kişilerin ölümü için “vefat iden” ya da “fevt olan” iken, gayrimüslimlerde “halik olan” şeklinde kullanılmaktadır.

542 1787/1788-1788/1789 tarihli BŞS, s. 10, ky. 1

iki kızına 6.214.140 akçelik (52.784 kr.) bir miras bırakmıştır. Servetin dağılımı şöyledir: 147.960 akçe değerinde (% 2,38) ev-mutfak eşyası ve özel eşya (döşek, yorgan, kilim, minder, çalar saat, 15 kıyye evani-yi nuhasiye, âlât-ı mağaza, hububat stoku vb.), 721.000 akçe (% 11,58) menzil, 18.000 akçe (% 0,28) bağ, 3600 akçe (% 0,05) hayvanat (1 bargir), 798.120 akçe (% 12,84) mücevherat (kuyumcu dükkânındaki mücevherler), 245 kişiden 4.526.460 akçelik (% 72,84) alacaktan, -148.950 (-% 2,39) akçelik defin masrafı düşülüp kalan 6.065.190 (% 97,60) akçe vârisler arasında paylaşılacak.

*Örnek Vaka 8:*⁵⁴³ Sultan Orhan mahallesinde sakin iken vefat eden Orhan Ağa bin Hüseyin öldüğünde zevci ve 2 kızına 1.335.789 akçelik (11.131 kr.) bir miras bırakmıştır. Servetin dağılımı şöyledir: 246.528 akçe (% 18,45) ev-mutfak ve özel eşya (yorgan, minder, kilim, kürk, tüfeng, bendol saat, hububat, duhan -tütün- çubuğu, duhan dükkânı âlâtı vb.), 120.000 akçe (% 8,98) menzil, 12.000 akçe (% 0,89) dut hadikası, 8.400 akçe (% 0,06) bağ, 7.440 akçe (% 0,55) hayvanat (1 bargir), 328.515 akçe (% 24,59) mücevherat (139 aded fındık altunu, 44 aded İslambol mahbubu, vb.) 89.808 akçe (% 6,72) beyaz akçe, 53 kişiden 523.098 akçe (% 39,16) alacak. Bu miktardan 2 kişiye -208.680 (-% 15,62), duhan gümrüğüne -120.000 akçe (-% 8,98) borç ve -54.960 akçe (-% 4,11) defin masrafları düşülüp kalan 952.149 akçe (% 71,27) vârisler arasında paylaşılacaktır.

B GRUBU: ORTA HALLİLER

Bu kategoride, orta sınıftan olanların toplam mirası 250.000 ile 1.000.000 akçe arasında değişmekte, tüketim maddeleri ve gündelik hayat tarzları bir üst kategorideki zenginlerle benzeşmektedir. Aşağıdaki örnekler bu görüşümüzü sinamaya yöneliktir.

*Örnek Vaka 1:*⁵⁴⁴ Eşrefiler mahallesinde sakin iken vefat eden Hanife Kadın bint-i Müderris Mehmed Efendi öldüğünde zevci, babası, annesi ve oğluna 386.103 akçelik (3.217 kr.) bir miras bırakmıştır. Servetin dağılımı şöyledir: 326.703 akçe (% 84,61) ev-mutfak ve özel eşya (yasdık, yorgan, minder, şilte, kürk, sandık, şamdan, evani-yi nuhasiye, inci saat kösteği, harir-i şehri vb.), 45.240 akçe (% 11,71) mücevherat (sim gerdanlık, elmas küpe vb.), 1 kişiden 14.160 akçe (% 3,66) alacak. Bu

543 1800-1801 tarihli BŞS, s. 54, ky.3.

544 1767-1768 tarihli BŞS, s.26, ky.2.

miktardan defin masrafı -6.000 akçe (-% 1,55) düşölüp kalan 380.103 akçe (% 98,44) vârisler arasında paylaşılacaktır.

*Örnek Vaka 2:*⁵⁴⁵ Veled-i Harir mahallesinde sakin iken vefat eden Hafize Hatun bint el-Hac İsmail öldüğünde zevci, annesi, oğlu ve 2 kızına 474.127 akçelik (3.951 kr.) miras bırakır. Servetin dağılımı şöyledir: 263.455 akçe (% 55,56) ev-mutfak ve özel eşya (yasdik, yorgan, minder, kürk, sandık, şamdan vb.), 64.320 akçe (% 13,56) mücevherat (elmaslı gerdaniye, elmaslı çiçek vb.), 72.000 akçe değerinde (% 15,18) 1 beyaz cariyeye. Bu miktardan 1 kişiye -1800 akçe (-% 0,37) borç ve -223.509 akçe (-% 47,14) defin masrafı düşölüp kalan 248.818 akçe (% 52,47) vârisler arasında paylaşılacaktır.

*Örnek vaka 3:*⁵⁴⁶ Bedreddin mahallesinde sakin iken halik olan büz-meci Kırkor veled-i Kigork öldüğünde zevcine ve erkek kardeşinin 2 kızına 255.954 akçe (2.132 kr.) miras bıraktı.⁵⁴⁷ Servetin dağılımı şöyledir: 103.774 akçe (% 40,54) ev-mutfak ve özel eşya (yorgan, yasadık, minder, kilim, kürk, mancınık tabesi, mancınık takımı, 61 top kaytan, velence, vb.), 120.000 akçe (% 46,88) menzil (nısıf), 14.400 akçe (% 5,62) bağ (1, 5 dönüm), 1800 akçe (% 0,07) nakit ve 14 kişiden 15.950 akçe (% 6,23) alacak. Bu miktardan 1 kayıt mahalle avarız vakfına (vakf-ı taamiyye-i fukara-i Ermeniyen) olmak üzere 5 kişiye -250.800 akçe (-% 97,98) borç ve -1200 akçe (-% 0,46) defin masrafları düşölüp kalan 3954 akçe (% 1,54) vârisler arasında bölüşülecek.

*Örnek Vaka 4:*⁵⁴⁸ Simkeş mahallesinde sakin iken vefat eden Mustafa Efendi öldüğünde zevci, 2 oğlu ve 1 kızına 677.883 akçelik (5.649 kr.) miras biralır. Servetin dağılımı şöyledir: 236.043 akçe (% 34,82) ev-mutfak ve özel eşya (yorgan, yasadık, minder, kilim, kürk, kitap, şamdan, tüfeng, çalar saat, 110 keyl hinta, 66 keyl şair, 46 keyl harir-i şehri vb.), 120.000 akçe (% 17,70) menzil + 96.000 akçe (% 14,16) Tahtü'l-kal'a Hanı'nda 6 bab fevkanî ve tahtanî (altı üstlü) oda, 60.000 akçe (% 8,85) dut hadikası, 43.200 akçe (% 6,37) bağ (3 kayıt), 3.600 akçe (% 0,53) mücevherat, 13 kişiden 119.040 akçe (% 17,56) alacak. Bu miktar -71,

545 1777/1778-1778/1779 tarihli BŞS, s. 29, ky. 1.

546 1787/1788-1788/1789 tarihli BŞS, s. 8, ky.3.

547 Örnek vaka 3'te orta sınıf kategorisinde incelediğimiz servet miktarının bir üst kategoriye yakınlığını belirlemiş oluyoruz. Bir alt kategoriden bu sınıfa yakın iki miras örneği için krş. C (fakirler) grubuna ait Örnek vaka 5.

548 1800-1801 tarihli BŞS, s. 15, ky. 1.

340 akçe (-% 10,52) defin masraflarından düşölüp kalan 606.543 akçe (% 89.47) vârisler arasında bölüşülecek.

C GRUBU: FAKİRLER

Bu kategori toplumun en geniş kitlesini, buna karşılık en düşük servet gurubunu oluşturmaktadır. Fakir olarak tespit ettiğimiz bu sınıftakiler, daha az maddi kültür tüketseler de diğer iki kategoriden çok farklı gündelik tüketim kalıplarına sahip değillerdir. Daha az da olsa, aşağı yukarı aynı temel ihtiyaç maddelerini tüketirler. Aşağıda bu sınıfın gündelik tüketim maddelerine ve kalıplarına dair örnekler var.

*Örnek Vaka 1:*⁵⁴⁹ Şeker Hoca mahallesinde sakin iken vefat eden Mehmed Emin bin Seyyid Mustafa öldüğünde validesi ve ümmüne 31.442 akçelik (262 kr.) bir miras bırakır. Serveti ev-özel eşyadan ve 3.250 akçelik hisse alacağından oluşmaktadır. Defin masrafı -1.260 akçe (% 4) düşölüğü zaman, vârislerine kalan miras 30.182 akçedir (% 95,99).

*Örnek Vaka 2:*⁵⁵⁰ Hamza Bey mahallesinde sakin iken vefat eden İsmail bin Mehmed öldüğünde annesi, erkek kardeşi, kız kardeşi, anne bir erkek kardeşi ve anne bir kız kardeşine 58.500 akçelik (487 kr.) miras bırakır. Servetin dağılımı şöyledir: 1.100 akçe (% 1,88) ev-mutfak ve özel eşya (kebe, şalvar nimten), 15.600 akçe (% 26,66) dükkân+(nısıf)menzil hissesi, 33.000 (% 56,41) akçe dut hadikası (nısıf), 7.800 akçe (% 13,33) kestane ve bağ hadikası (2 nısıf), 1.000 akçe (% 1,70) nakit. Bu miktardan -2.720 akçelik (-% 4,64) defin masrafı düşürölüp kalan 55.780 akçe (% 95,35) vârisler arasında bölüşülecek.

*Örnek vaka 3:*⁵⁵¹ Attar Hüsam mahallesinde sakin iken vefat eden Şerife Rabia bint-i Mehmed öldüğünde kızı ve erkek kardeşine tamamı 14.120 akçelik (117 kr.) bir miras bırakmıştı. Bu miktarın 13.120 akçelik (% 92, 91) kısmı ev-mutfak ve özel eşyaya (yasdik, yorgan, döşek, kürk, entari vb.), kalan 1.000 akçesi (% 7,08) ise elindeki nakde aittir. Bu miktardan defin masrafları -4.510 akçe (-% 31,94) düşölüğünde kalan 9.610 akçe (% 68,05) vârisler arasında bölüşülecektir.

*Örnek Vaka 4:*⁵⁵² Kavaklı mahallesinde sakin iken vefat eden bakkal Mustafa Memiş bin Musa Bey öldüğünde zevcine, oğluna ve iki kızına

549 1767-1768 tarihli BŞS, s.5, ky. 2.

550 1767-1768 tarihli BŞS, s. 14, ky. 2.

551 1777/1778-1778/1779 tarihli BŞS, s. 23, ky. 2.

552 1777/1778-1778/1779 tarihli BŞS, s. 83, ky.1

117.756 akçe (981 kr.) değerinde bir miras bırakmıştı.⁵⁵³ Bu servetin dağılımı şöyledir: 22.299 akçe (% 18,93) ev-mutfak ve özel eşya (yorgan, yasdık, minder, döşek, kilim, kürk, şamdan, pişto, saat, vb), 36.000 akçe (% 30,57) menzil (nısıf), 30.000 akçe (% 25,47) dut hadikası (9 dönüm), 20.253 akçe (% 17,19) bakkal âlâtı, 2.782 akçe (% 2,36) nakit, 1 kişiden 422 akçe (% 0,35) alacak. Bu miktardan 8 kişiye -76.902 akçe (-% 65,30) borç ve defin masrafı -9.439 akçe (-% 8,01) düşülüp kalan 31.415 akçe (% 26,67) vârisler arasında bölüşülecek.

*Örnek Vaka 5:*⁵⁵⁴ Veled-i Kurd mahallesinde sakin iken halik olan Anaş-taşıya bint-i Karnik öldüğünde zevci, annesi ve oğluna 163.835 akçe (1.365 kr.) miras bırakmıştı. Bu servetin dağılımı şöyledir: 73.027 akçe (% 44,57) ev-mutfak ve özel eşya (yasdık, yorgan, minder, sandık vb.), 30.808 akçe (% 18,80) mücevher elmas gerdaniye, altın bilezik vb, 1 kişiden 60.000 akçe (% 36,62) alacak. Bu miktardan -6.420 akçelik (-% 3,91) defin masrafı düşüldüğü zaman kalan 157.415 akçe (% 96,08) vârisler arasında bölüşülecektir.

*Örnek Vaka 6:*⁵⁵⁵ Veled-i Kurd mahallesinde sakin iken halik olan Çilingir Frenk veled-i Danik öldüğünde zevci ve 2 oğluna 16.857 akçelik (140 kr.) bir miras bırakır. Servetin dağılımı şöyledir: 9.657 akçe (% 57,28) ev-mutfak ve özel eşya (yasdık döşek velence, pencere rahtı, kilid, üzüm mahsulü ve birkaç bakır mutfak eşyası - hepsi bu!), 7.200 akçe değerinde bağ (% 42,71). Bu miktardan, -13.080'i (-% 77,59) 2 mahalle avarız vakfına olan borcu, -780 akçelik (-% 4,62) defin masrafı düşölünce kalan 2997 akçe (% 17,77) vârisler arasında bölüşülecektir.

*Örnek Vaka 7:*⁵⁵⁶ Bab-ı Zemin mahallesinde sakin iken vefat eden İbrahim bin Abdullah öldüğünde zevci ve 2 kızına 13.123 akçelik (109 kr.) bir miras bırakır. Servetin dağılımı şöyledir: 6.868 akçe (% 52,33) ev-mutfak ve özel eşya (210 kıyye kestane, 57 kıyye pirinç, 12 aded süpürge vb.), 6.255 akçe (% 47,66) dükkân âlâ. Bu miktardan -7.136 akçelik (-% 54,37) defin masrafı düşölünce kalan 5.987 akçe (% 45,62) vârisler arasında bölüşülecektir.

553 Örnek vaka 5'i (ve kısmen örnek vaka 4'ü), fakir kategorisinde incelediğimiz iki servet miktarının bir üst kategoriye yakınlığını belirlemek maksadıyla seçtik. Farklı yıllara ait birer örnek içeren diğer beş örneğin fakirliği tanımlamaya yeterli olduğu kanaatindeyiz.

554 1787/1788-1788/1789 tarihli BŞS, s. 7. ky. 4.

555 1787/1788-1788/1789 tarihli BŞS, s.9, ky. 2.

556 1800-1801 tarihli BŞS, s. 41, ky. 1.

Tablo XVII, örneklemelerde incelediğimiz kayıtlar da dahil, 556 tereke kaydından çıkardığımız servet dağılımını göstermektedir.

TABLE XVII: BURSA'DA YILLARA GÖRE SERVET MİKTARLARININ DAĞILIMI

SERVET MİKTARI (Akçe)	1767-1768		1777/1778 -1178/1779		1787/1788 -1788/1789		1800-1801	
	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%
250.000 ve altı	53	88,33	221	91,2	42	75	179	90,40
251.000-1.000.000	5	8,33	16	6,61	11	19,64	18	9,09
1.000.000 ve üstü	2	3,34	5	2,07	3	5,36	1	0,51
TOPLAM	60	100	242	100	56	100	198	100

Yukarıdaki kayıtlardan çıkan sonuç, Bursa'daki sınıf yapısı hakkında bazı bilgiler vermektedir. Normal hallerde her geleneksel ev ortamında bulunan yorgan, yastık, minder, kilim vb. ev-mutfak-özel eşya tüketimini şimdilik bir yana bırakalım.

1- *A Grubu*. Zenginlere dair kayıtları incelerken, örneklerde adı geçenler her ne kadar farklı unvanlar da alsalar, neticede hepsi yerel egemen sınıftandır. Her birinde dikkat çeken bir özellik, mesela Edirne, Üsküdar ya da İç Anadolu tereke defterlerinde çok sıklıkla rastlanan tarımsal faaliyet ve hayvancılıkla pek uğraşmamış, buna karşılık bir banker misali yoğun bir kredi ve borç alıp verme ilişkilerinde bulunmuş olmalarıdır. Esasen terekeleri incelendiğinde bu grubun zenginliklerinin kaynağı da bu tür kredi-borç ilişkileridir. Elbette ki, borç ilişkilerinin faizsiz olduğunu düşünemeyiz.

2- *B Grubu*. Orta sınıfa dair kayıtlar incelenirken, her ne kadar zenginler kadar geniş ölçekte kredi ilişkilerine girmiş olmasalar da, esasen gündelik alışkanlıklarının kendilerinden bir üst sınıfın tüketim özelliklerine benzer olduğu görülmektedir. Tarım ve hayvancılık ve bunun gereği olan tarımsal ürünlerin yetiştirilip depolanması vb. bu sınıf tarafından da pek kullanılan bir geçim türü değildir.

3- *C Grubu*. Alt sınıfla ilgili kayıtlarda tereke listeleri çoğunlukla ev-mutfak ve özel eşyaya dair sınırlı birkaç tüketim maddesini içermekte, tarım, hayvancılık ve kredi ilişkilerine çok rastlanmamaktadır. Bu gruptaki bazı kredi işlemleri ise üç beş kişiyi geçmeyen alacak-verecek listeleri şeklindedir.

556 tereke kaydı üzerinde tek tek yapmış olduğumuz bu incelemeye göre diyebiliriz ki, ilk iki grup birbirine benzer tüketim kalıpları taşıırken ve kayıtlarda, mesela *def'a saat*, *def'a şamdan*, *def'a kilim* vb, yer yer bazı gündelik ve temel ihtiyaç maddeleri birkaç kez tekrarlanırken, alt grubun terekesi herhangi bir temel tüketim maddesi üzerine yoğunlaşmakta ve özellikle, mesela toplam serveti 25.000 akçeden az olanlarda, lüks tüketim dair tekrarlara rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, genelde her üç sınıfta da evlerin sadeliği, mütevazılığı ve tekbiçimliliği, tüketicilerin tevazusu dikkat çekmektedir. Örneklerde de görüldüğü üzere üç sınıfta da yasdık, yorgan, minder, kilim evin vazgeçilmez maddi tüketim eşyalarıdır. Şu farkla ki, bu eşyalar, üst sınıfta birkaç tane bulunabilirken, alt sınıfta temel ihtiyacını karşılayacağı kadar bulunur. Bunun dışında, geleneksel ev ortamının vazgeçilmezlerinden olan ve bugün de Anadolu köy ve kasabalarında halen kullanılan sandığa epeyce rastlamamıza karşılık, mesela divan, masa, sandalye türü moderniteye ait eşyalara rastlamadık. Bugün bile, kentler dahil, Anadolu'nun birçok yerinde yerde halının ya da kilimin üzerine bir bez serilip yer sofrasının etrafında minderlerin üzerinde bağdaş kurularak yemek yendiğini düşünürsek bu durum gayet doğaldır. Ve hatta, yer döşəğinin atılıp yatıldığı günümüz Anadolu'su ev içi mekânlarında koltuk yerine kanepenin yaygınlığı da, belki de, geleneksel ev içi ortamda salon ve odanın farklılaşmamasından dolayıdır. Aynı sonuca, 1840'lı yıllara doğru Selanik örneğinde, Meropi Anastassiadou da ulaşmaktadır. Ona göre,⁵⁵⁷ zenginlerin evi yoksullarinkinden daha şatafatlı değildir. Ulaştığı sonuca göre, 1840'ların Selanik ev içi mekânlarında ne masa, ne sandalye, ne yatak vardır; insanlar yerde yemek yer, yere oturur, yerde uyur, böylece kişinin zeminle olan özel ilişkisi sürer. Mobilyanın temel özelliği katlanması, çekilmesi ya da kolayca istif edilebilir ve taşınabilir olmasıdır. Yazar, sonuçta bu özellikleri göçebeliliğin sürekli yer değiştirme niteliğiyle ilişkilendirir.

Terekelerin bir diğer özelliği, ev içi ortamdan çıkıldığı ve sınıfsal yapı ile baş başa kalındığı zaman dikkati çekmektedir. Mesela bir müderrisin terekesinde mesleği icabı epeyce kitap, zarf, kalemtıraş ya da bir çilingirinde kilit araç gereçleri vb. bulunmaktadır. Doğrudan mesleği yazılmamış da olsa, dükkânına dair bir kayıttan, kişinin esnaf olduğunu vb. çıkarabiliriz. Kiminin uncu dükkânı vardır, kimi süpürge satar, kimi ise evinde mancınık tabesi ile ipekçilik yapıp eviçi üretimde bulunmaktadır.

557 Meropi Anastassiadou; *age*, s. 213.

Bir başka özellik, terekelere cinsiyetin yansımalarıdır. Pişto, tüfeng, kılınç vb genelde erkeklere ait terekelerde bulunmaktadır. Kadın söz konusu olduğunda ise tereke yorgan, yasdık, sandık vb. ile doludur ve bunlar da bazen epeyce yüklü meblağlara ulaşabilmektedir. Hububat stokunun da çok sınırlı olması, buna karşılık evlerde yaygın bir şekilde ve top top ip-iplik-bez-ipek parçaları vb. bulunması şehir insanının tarımcılıktan ziyade küçük el sanatları ve zanaate yoğunlaştığını göstermektedir. Tablo XVIII'de bu özellikler belirgindir.⁵⁵⁸

TABLO XVIII: TEREKELERDE, BATI VE YERLİ MALI - LÜKS VE TEMEL İHTİYAÇ MADDELERİNİN YILLARA, SINIFLARA VE CİNSİYETE GÖRE DAĞILIMI

Eşya Türü	1767-1768			1777/1778 -1178/1779			1787/1788 -1788/1789			1800-1801		
	Askeri	Reaya		Askeri	Reaya		Reaya		Askeri	Reaya		
		E	K		E	K	E	K		E	K	
Tüfek	13			71	9		2		25	16		1
Pişto	10			40	5				13	8		
Kılıç	5			16	1				4	4		
Saat	13			33	6		2		22	8		4
Şamdan	6		9	4	2	18	6		7	3		10
Ayna			5	1		7			3	1		12
Harir-i şehri	5	1	2	4		6	2		12	7		15
Libade			1		1	4	1		13	1		1
Bogasi	2						3			1		
Kürk	38	4	13	60	15	30	2	9	37	18		30
Top bez	1	1	2	10		18	6	2	4	2		16
Top ip	1		6	13	2	22	4	1	1	2		16
Mesdud	1			2			1					
Kutni	1			2			2					1
Kadife			1	1								10
Alaca				1					8			2
Hatab	2			3			2		1			1
Mancınık rahesi	3	1		8		1	1	2	3	3		1
Çeşitli stok	7	2		17	2		3		1	10		
Hınta	3	2		9	2	1	5		7	9		1
Pusula				1								
Dümbün				2								
Hububat	2			2			2		8	5		1
İthal cuka				1								
Toplam Eşya	113	11	39	301	45	107	44	14	169	98	122	

558 Tablonun yüzde hesabına göre görünümü ve terekelerde yıllara göre tek tek Batı ve yerli malı lüks ve temel ihtiyaç maddelerinin sınıfsal dağılımının yüzdelik oranları için bkz. ilerideki çizelge II.

G. Değerlendirme

Tereke kayıtlarının sosyolojik kullanımlarında sınırlılıklar da bulunmaktadır. Tereke kayıtları ancak vârislerin isteğiyle veya miras paylaşımında bir karışıklık çıkması üzerine düzenlenir. Dolayısıyla kayıtlar yargı merciine müracaat etmeden dağıtılan mirasları ya da geride pay etmeğe değer miras bırakmayan kişileri kapsamaz. Ayrıca, yolculukları sırasında ölen tüccar ve hacılarla seferde ölen askerlere ait olan tereke kayıtları, bu kişilerin toplam servetlerini yansıtmayabilir. Bir tereke kaydı eksiksiz yazılmış olsa bile bu defter sadece ölen kişinin o an bıraktığı serveti belirtir; hayatının farklı dönemlerinde nasıl ve ne kadar servet edindiğine değinmez. Buna dair 556 terekeden toplam 21 (% 3,77) terekede, sadece o anda yanında bulunan eşyaların ya da çok cüzi nakdin kaydı, elbette ki vefat edenin toplam mirasını yansıtmaz. Mirasları beytül-mala kalan bu kişilerin tereke değerinin azlığını nasıl yorumlamalıyız? Fakir bir reaya ile mi karşı karşıyayız? Mesela, Hüseyin bin Abdullah,⁵⁵⁹ Tahtül-kal'a Hanı'nda misafir iken vefat ettiğinde üstünde başında ne varsa, terekesi sadece o kadardır: 1.485 akçe. Yoksa iş bağlantısı yapacak olan bir tacir mi söz konusudur? Mesela, Katır Hanı'nda misafir iken vefat eden Fesci Mehmed bin Şaban'ın⁵⁶⁰ 62.140 akçelik terekесinin 61.140 akçesi fes, şal, peştamal vb. eşyalardan, 1.800 akçesi o anki özel eşyasından oluşmaktadır. Demek ki mezbur kişinin asıl serveti bu kadar değildir. Başka bir diyarda bu işe yönelik bir dükkânının olduğunu düşünebiliriz. Elbette bununla orantılı bir servetinin bulunması da muhtemeldir. Her iki duruma dair örnekle çoğaltılabilir. Fakat sorularımız değişmez.

Bazıları, ölmeden önce servetlerini uygun gördükleri vârislerine hediye veya bağış vermiş ya da sahte bir borç senedi yapmak suretiyle aktarmış olabilir. Terekelerde, vefat eden bir kişinin zevcine olan borçları bize bu ilişkiyi hatırlatıyor. Bu tür ilişkiye birkaç terekede rastladık. Mesela, Kız Yakub mahallesinde sakin iken vefat eden es-Seyyid İbrahim Ağa bin Ahmed'in⁵⁶¹ 154.920 akçelik terekесinde zevcine 6.000 akçe (% 3,87) borcu vardır. Borç, ya doğrudan doğruya zevcine diye belirtilir ya da mehr borcu olarak gösterilebilir. Aynı şekilde kızına borçlu olanlar

559 1767-1768 tarihli BŞS, s. 13, ky. 3.

560 1777/1778-1778/1779 tarihli BŞS, s. 25, ky 1.

561 1777/1778-1778/1779 tarihli BŞS, s. 10, ky. 4. Krş. aynı defter, s. 20, ky.1 ve ky. 2.

da vardır. Mesela Tahtalı Mescid mahallesinde sakin iken vefat eden es-Seyyid Mustafa bin Ahmed'in⁵⁶² terekesinin *minha el-ibracat* kısmında, kızına 200 kr. (24.000 akçe) borcu olduğu görülmektedir. Bu meblağ tereke toplamı 524.648 akçenin yüzde 4,57'sidir.

Tüm sınırlılıklara rağmen, tereke defterleri maddi kültür ve gündelik hayata dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Tereke defterlerindeki eşya-mal-mülk kayıtları bize neyi kanıtlar? Tüketilen eşya acaba kültürcü yaklaşımda olduğu gibi sadece toplumsal statü belirleyen “gösterge ve semboller”i mi ifade eder? Yoksa ekonomici bir yaklaşımla sırf gündelik ihtiyaçların karşılanma sürecini mi? Acaba tüketim idealist bir uygulama mıdır? Yani tüketilen, nesneler değil düşünceler midir? Ve temel ihtiyaç, sembolleştirme ihtiyacı mıdır? Bununla bağlantılı olarak, sembol oluşturma işlevi, insanoğlunun, yemek, bakmak ya da hareket etmek gibi öncelikli etkinliklerinden midir? Biliyoruz ki tüketim üzerine çalışan araştırmacılar, sembollerini insan etkinlikleri için çok önemli bulmaktadırlar. İdealist yaklaşım, her şeyden önemlisi, *Homo Sapiens*'in sembol oluşturan ve sembol kullanan bir tür olduğu düşüncesi ile hareket etmektedir.⁵⁶³ Baudrillard'ın “göstergeler” olarak adlandırdığı şeyler, kapitalist gelişmenin ilk yıllarında, örneğin Marx'ın yazdığı, kapitalizmin başlangıç evrelerinde olduğunun aksine, artık “gerçek olan” ile bir bağlantı oluşturmamaktadır. Kapitalizmin başlangıç döneminde “kullanım değeri” henüz anlamlı olmaktan çıkmamış bir kavramdı ve eşyalar da, yemek yemek, temizlenmek gibi günlük davranışlarda olduğu gibi net anlamlar çağrıştıran nesnelerdi. Fakat modern kapitalizmde bütün bunlar değişmiş ve tüketicinin satın aldığı şey ile “gerçek” arasında bir bağlantısızlık durumu ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan gösterge/semboller tüketicinin ihtiyaçları ile hiç ilgisi bulunmayan anlamlardır. Bu yaklaşıma göre, sembolik tüketim daha ziyade modern tüketici ile ilgilidir. Pierre Bourdieu çeşitli tüketim mallarının, yenilen yemeklerin, bunların sunulma biçimlerinin, ev eşyaları ve iç dekorasyonun belirli gruplar, özellikle de sosyo-ekonomik sınıflar tarafından farklı yaşam tarzlarını belirginleştirmek ve kendilerini diğerlerinden ayırt etmek için nasıl kullanıldıklarına değinir. Bourdieu, özellikle Fransız toplumundaki üst

562 1800–1801 tarihli BŞS, s.57, ky. 1.

563 Robert Bocoock, *age*, s. 117. Baudrillard ve Langer'in sembolcü yaklaşımı tarzının yorumu için bkz. Robert Bocoock, *age*, s. 75–78.

gruplar arasındaki farklılıkları inceleyerek, sosyal alanda sermayeye ulaşmanın iki değişik tipi olduğu sonucuna varmıştır: ekonomik faaliyetlerin belirlediği “ekonomik sermaye” ve kültürel faaliyetlerin belirlediği “entelektüel sermaye.”⁵⁶⁴ Eklememiz gereken bir husus, malların, tüketimi birlikte yapanların anlamasıyla değer kazandığı görüşüdür.⁵⁶⁵

Tüketicinin materyalist yorumunu da göz önünde bulundurmakta fayda vardır.⁵⁶⁶ Bununla ilgili olarak, Marx’ın “yabancılaşma” terimi ve onun nesneleşme, uzaklaşma ve türüne yabancılaşma alt kategorileri açıklayıcı olacaktır. Nesneleşme, eşyanın hukuki durumu ile ilgilidir. Kapitalizm öncesi toplumlarda kadın veya erkek işçi tarafından üretilen “şeyler” doğal olarak üreticinin kendisine ait olurken endüstriyel devrimden sonra, üretilen mallar yasal olarak, onları üreten işçilerin değil, fabrika sahibinin malı olmuştur. Uzaklaşma, üretim aşamasında yaşadıkları ve on dokuzuncu yüzyılın endüstriyel aşamasında işçilerin, birbiriyle rekabet halinde olmaları sebebiyle, birbirlerinden, işverenlerinden ve üretim aşamasında üzerlerinde kontrol kuran işveren temsilcilerinden uzaklaşmasını ifade eder. Türüne yabancılaşma, endüstriyel kapitalizmin çalışma koşulları altında işçilerin biyolojik tüketimin en temel özellikleri

564 Robert Bocoock, *age* s. 69. İş, girişimcilik, idare, ticaret ve finans grupları “ekonomik sermaye”nin önemini vurgulayan gruplardır. Bu grupların amacı para sermayesini, taşınmaz malları, fabrikaları, dükkânları, bono ve hisse senetlerini biriktirmektir. Bu grupların yaşam tarzları bazı yönlerden Veblen’in on dokuzuncu yüzyıl sonlarındaki yeni zengin Amerikalıların tüketim kalıplarına benzese de, Avrupa’daki, özellikle de Fransa’daki “paralı eski aileler” kuzey Amerika ya da Avrupa’daki yeni zenginlerden daha az gösterişli tüketim yapma eğilimindeydiler (*age*, s. 69). Anlamı genişleyen sermayenin ikinci tip sermaye türü kültür ve eğitim sahasında görülen “entelektüel sermaye”dir. Modern endüstriyel-kapitalist toplumların eğitim sistemleri bir başka yapı oluşturur. Bu yapı, felsefi ve sosyal bilimlerle ilgili metinlerden romanlara, resimlere, binalara, televizyon programlarına, giysilere, mobilya ve iç dekorasyona kadar her şeyi kapsayan yeni kültürel değerler yaratabilme ve kültür üzerine konuşup, yazabilme temeli üzerine kurulmuştur (*age* s. 69–70). Simgeler Bourdieu’nun metodolojisinde temel açıklama kodlarındandır. Buna dair ayrıntılı bilgi için bkz. Pierre Bourdieu, *Pratik Nedenler: Eylem Kuramı Üzerine*, çev. Hülya Tufan, İstanbul, 1995.

565 Mary Douglas ve Baron Ishervood, *Tüketicinin Antropolojisi*, çev. Erden Atilla Aytekin, Ankara 1999, s. 89. Bu kitapta tasarrufla ilgili Weber’ci modelin eleştirisi de yapılmıştır. s. 45–53.

566 Robert Bocoock, *age*, s. 53–55.

içine dalmalarını, insan olduklarını en çok işlerinin başındayken değil, böyle yaptıklarında hissetmelerini tanımlar. Sonuçta, yabancılaşma durumu işlerin yanlış yönde geliştiği bir kültür yaratır.

Kavramlara bir kez farklı anlamlar yüklenince fakirliğin bile tanımı değişip, görel bir kavram olmaktadır. Birinin fakir olduğunu söylemek, kısa ya da uzun olduğunu söylemenin aksine bakış açısına göre değişmektedir. Görececi görüşün, maddeci görüşü tamamlamaya yönelik bir girişim ve bu görüşün başvurduğu “gıpta teorisi”nin⁵⁶⁷ zayıf bir teori olduğu da açıktır. Konu Osmanlı olduğunda fakirliğin tanımı sembolik değil ihtiyaca göre belirmiş bir netliktir: “çift öküzünü kaybetmek”, “fakr u zaruret içinde kalmak”. Nitekim devletin temel meselesi varlığının temelini oluşturan hanenin geçim kaynağı tarla ve öküzünü elinden kaybetmesini önlemektir. Aksi takdirde kurulan “daire-i adalet” tüm kurumları ile çöker.

Bizce, yukarıda verdiğimiz birçok örnekte de görüldüğü üzere, yerel egemenlerin ekonomik ve politik faaliyetleri, tüketimin idealist bir uygulama olduğu ve tüketilenin nesneler değil düşünceler olduğu gibi kapitalist toplumsal tüketim için geliştirilmiş soyutlamaları kanıtlamaya tek başına yeterli görünmemektedir. Bundan başka, metodolojik olarak bu tür bir yaklaşımda egemen ve madun sınıflar arasındaki çelişkiler silikleşmekte ve iki sınıf arası problemler statü ve prestij elde etme faaliyetine indirgenmektedir. Böylece, düşük geliriyle egemen sınıfın tüketebileceği maddeleri tüketebilen madun sınıf üyesi, (nasıl başaracağı bilinmeksizin) tüketim ihtiyacını karşılamış, mutlu bir insana indirgenmektedir. Halbuki büyük çiftliklerin kurulmasının geleneksel Osmanlı ziraî düzeninin bozulması ve bu yüzden topraksızlaşan müstakil çiftçilerin yerlerini çiftlik sahibi egemen sınıfın /mütegalibenin emrinde ırgatlaşan topraksız köylülere bırakmaları anlamı taşıdığını biliyoruz.⁵⁶⁸ Osmanlı merkez ya da taşra egemenlerinin terekelerinde rastlanan birkaç Avrupa malı eşyanın, toplumsal sınıflara göre mod, medyan ve aritmetik ortalamalarla yapılan dağılımlarından yola çıkarak, bu tür eşyaya rastlanmasıyla mo-

567 “Gıpta teorisi”nin zayıf bir teori olduğuna dair bkz. Mary Douglas ve Baron Isherwood, *ayg*, s. 36–37. Yazarlar, “gıpta duygusu”nun önemini reddederken maddeciliği sürdürerek, iyi kilimlere ve yeni mutfaklara yönelik irrasyonel insan isteğine ilişkin zayıf bir mcrakla başbaşa kaldığına dikkat çekerler (s. 37).

568 Ömer L. Barkan, “Edirne”, s. 5–6, s. 49.

dernleşme hareketi arasında nasıl bir korelasyon kurar ya da bu gelişimin “gerçek tüketim”e değil, “sembolik tüketim”e yönelik olduğunu nasıl kanıtlayabiliriz?⁵⁶⁹ Bizce, bir Avrupalının terekesinde Çin porseleninin, İran şalının ya da Bursa ipekli dokumasının bulunması, o kişinin Doğululaşmasını ne ölçüde kanıtlar ise, Osmanlı toplumundan bir kişinin terekesinde İngiliz yapımı bir saat ya da Fransız işi bir ayna vb. mamul eşyanın bulunması da o kişinin Avrupalı ya da Batılılaşmış olduğunu aynı ölçüde kanıtlar.⁵⁷⁰ Kaldı ki yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere, Bursa gibi önemli bir ticaret merkezindeki terekelerde bile, gösterişçi/sembolik tüketim tarzına değil, gerçek/temel tüketim tarzına yönelik bir “tarz-ı hayat” ile karşılaşyoruz.

Kültürcü yaklaşımın Osmanlı tarihine uygulanması son dönemlerde artan bir ilgi alanı oluşturmaktadır.⁵⁷¹ Fakat on dokuzuncu yüzyılda top-

569 Bu tür bir yaklaşım için bkz. Fatma M. Göçek, *age*. Göçek bu incelemesinde, on sekizinci yüzyıldan itibaren gelişen Osmanlı modernleşmesi ile Avrupa mamulü tüketim eşyaları arasında bağlantı kurmaktadır. Aksine, tüketici araştırmalarının, silah, saat ve kıyafet gibi Avrupa mallarına sahip olmanın tüketicilerin Batılılaşması anlamına gelmediğine dair krş. Donald Quataert (ed.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550–1922*, New York, 2000, “Introduction”, s. 5.

570 Donald Quataert derlemenin giriş yazısında, on dokuzuncu yüzyılda ucuz İngiliz mallarını satın alan köylüler de İngiliz olmak istemiyorlardı diyerek, Charlotte Jirousek ve Madeline C. Zilfi’nin incelemelerinde Avrupalıların Osmanlı modasından esinlendiğini söylemekle, onların Osmanlılaşmalarını kast etmediklerine dikkat çeker. Charlotte Jirousek, “The Transition to Mass Fashion System Dress in the Later Ottoman Empire”, *agd*, s. 201–242. Madeline C. Zilfi, “Goods in the Mahalle: Distributional Encounters in Eighteenth-Century Istanbul”, *agd*, s. 289–311. Tülay Artan’ın gıda tüketimi hakkındaki incelemesi gıda tüketim alışkanlıklarının değişmesinin içindeki nedenlerle açıklanması gereğini vurgular. Tülay Artan, “Aspects of the Ottoman Elite’s Food Consumption: Looking for ‘Stables’, ‘Luxuries’ and ‘Delicacies’ in a Changing Century”, *agd*, s. 83–106. Derlemedeki tüm incelemelerin toplu bir değerlendirmesi için bkz. Donald Quataert’in giriş yazısı, s. 1–14.

571 Bu konuda öncü bir örnek için bkz. Donald Quataert (ed.), *agd*. Ayrıca “tüketim tarihi” araştırmalarının birey, grup ya da toplumların, neyi/nasıl ürettikleri kadar neyi/nasıl ürettiklerinin araştırılması ile de belirlenebileceği varsayımından yola çıkan ve oldukça yeni bir yöneliş temsil eden “tüketim tarihçiliği”nin dünyada ve bu araştırmaların Osmanlı’ya ithalinde Osmanlı tüketim modelinin gerekliliğini vurgulayan bir uyan için bkz. Tülay Artan, “Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası”, *Eyüp*, s. 49–51.

lunun her kesiminin farklı tütünler kullanıyor olmaları acaba aralarındaki sınırları belirleyen bir ölçüt icabı mıydı? Ve yine aynı mantıkla iki sınıf arasındaki sınırları belirleyen saat, ayna, silahlı ve diğer lüks eşyaları tüketen Osmanlı müşterileri bu tür malları daha iyi çalıştırdıkları ya da daha ucuz oldukları için değil de, sadece taşıdıkları anlamlar nedeniyle mi satın alıyordu? Ya da hanedanın kadın üyelerinden kişilerin kendi adlarına gösterişli sahilсарaylar yaptırmaları ve buralarda yapılan giysi, döşeme vb. alımlarının sonucunda bütçelerinin hep açık vermesi veya yiyecek-içecek alış verişlerinin bu saraylardaki tüketimin herhangi bir “gerçek” yeme-içme ihtiyacı nosyonunun kat kat üstünde olması tüketimin “gösterişçi”liğini⁵⁷² mi ifade eder? Bizce yukarıda özetlendiği şekilde “sembolik ve gösterişçi tüketim” kavramı, mamulü asıl imal amacından soyutladığı gibi, tüketimi simgelere içkinleşmiş bir aine/seremoniye çevirmekte,⁵⁷³ bu yönü ile tarihi, bir tüketiciler tarihi şekline sokmakta ve tüketemeyenleri göz ardı etmektedir.

Tüketim tarzı modeline göre, toplumların neyi, nasıl ürettikleri üzerinde yoğunlaşan, bir dönemin üretim temelli “üretim tarzı” çalışmaları, tüketimi göz ardı etmiştir. O halde, ekonominin diğer ayağını oluşturan, toplumların neyi, nasıl tükettiklerine yoğunlaşan kültür temelli “tüketim

572 Tülay Artan, agm, s. 50–51. Artan’ın makalesi her ne kadar “orta halliliğin aynası” da olsa tereklerden gösterdiği “gösterişçi tüketim” örnekleri saraydan kişilerdir.

573 Tarih araştırmalarında simgeler/semboller üzerinde yoğunlaşma gittikçe popüler bir hal almaktadır. Bunun önemini vurgulayan bir örnek için bkz. Cemal Kafadar, “Eyüp’te Kılıç Kuşanma Törenleri”, *Eyüp: Dîm/Bugün*, s. 50–61. Kafadar, semboller ve mesajlarla dolu tören ve şölenleri, kendi deyimiyle, sadece “büyük ve möhüm meseleleri” aydınlatığı için değil, aynı zamanda zevkli olduğu için incelemektedir (s. 60 dn. 1). Aynı derleme içinde Halil Berktaş, “Azizler, Cismani Kalıntılar, Haclar, Yatırlar: Tektarıncılık İçinde Özümlemiş Paganizm” (s. 24–49) adlı makalesinde, “bu konuda efsanelerin yansıttığı inanç dünyalarını çok büyük bir toplumsal güç ve süreç olarak almayan herhangi bir ‘Marksist’ tarihçilik, ben böyle bir şey olmadığını sanıyorum ama varsa eğer, herhalde çok fakir bir tarihçiliktir ve belli başlı kazanımları on dokuzuncu yüzyıldan bu yana tarihçiliğin ana mecrasına malolmuş bulunan tarihsel materyalist metodun da zavallı bir karikatürü olsa gerektir” (s. 45) diyerek, materyalist tarihçilikte bile, tarihi anlamada sembollerin önemine vurgu yapmaktadır. Kafadar’ın yaklaşımını, geç dönem Osmanlı sembolleri üzerine yaptığı araştırma ile karşılaştırmak için bkz. Hakan T. Karateke, *Padişahın Çok Yaşı: Osmanlı Devleti’nin Son Yüzyılında Merasimler*, İstanbul, 2004.

kalıpları” modeli ile bu eksiklik giderilebilir. Bu anlayış doğrultusunda son dönemlerde “tüketim tarihi” araştırmalarına artan bir ilgi başlamıştır. Fakat gerçekte, üretim temelli yaklaşım, üretimi gerçekleştiren fakat tüketim aşamasında ürettiğine yabancılaşan emekçi sınıf ile üretime karışmayıp üretilmiş tüketen egemen sınıfı ve bu aşamalar arasında geçen toplumsal ilişkileri kapsamı bakımından daha kapsayıcı bir açıklama modeli oluştururken, aksine, tüketim temelli yaklaşım, ürünün imal aşamasını ve bu aşanayı gerçekleştiren emekçileri modeline dahil etmeyip sırf tüketilmeye hazır mamul maddenin tüketici sınıflar arasındaki tüketim aşamasını göz önüne alması bakımından “şenlikli bir toplum”un gösterişçi tüketimine yoğunlaşmakta ve bu yönü ile tek taraflı bir tarih modeli olarak güdükleşmektedir.

Yukarıdaki tüm tasvirler, tereke incelemelerinde genellikle rastlanan bir yöntem olarak, servetin bir kısmını oluşturan ev içi ortama yöneliktir. Konuyu ev tasviri ve gündelik yaşam kılavuzluğundan çıkarıp genel bir sonuca ulaşmak istersek ulaşacağımız sonuç hiç de iç açıcı değildir. A grubundaki zenginler sınıfından, birinci örnekleme görülen, Şeyh Paşa mahallesinde sakin iken 1767–1768 senesinde vefat eden Şemsizade el-Hac Mehmed Efendi bin İbrahim Efendi öldüğünde zevci ve iki oğluna 10.656.732 akçelik bir servet bırakmıştır. Bu miktardan borçları ve masrafları çıktığı zaman vârislerine kalan miras 10.628.499 akçedir. Aynı kategoriden bir diğer zengin, ikinci örnekleme görülen, Veli Şemseddin mahallesinde sakin iken yine aynı yıl vefat eden İbrahim Ağa bin el-Hac Mehmed Ali öldüğünde zevci ve babasına 6.819.940 akçelik bir miras bırakmıştır. Bu miktardan borçları ve defin masrafları çıktığı zaman kalan, 6.668.980 akçedir. A grubunda bulunan her ikisinin de vârisleri gayet rahat bir hayat sürecektir. Bunun aksine, C grubundaki fakirler sınıfından altıncı örnekleme görülen, Veled-i Kurd mahallesinde sakin iken 1788–1789 yılında halik olan Çilingir Frenk veled-i Danik, öldüğünde zevci ve 2 oğluna 16.857 akçelik bir miras bırakmıştır. Bu miktardan, borçları ve defin masrafları düşülünce kalan, 2.997 akçedir. Aynı kategoriden bir başka fakir, yedinci örnekleme görülen, 1800–1801 yılında fakirlik içinde vefat eden İbrahim bin Abdullah’ın öldüğünde zevcine ve 2 kızına bıraktığı 5.987 akçe ile, vârislerini zor bir hayat beklemektedir. Örnek verdiğimiz her iki sınıftan insan da aynı toplumda yaşayıp benzer “şey”leri kullanacak olsa da, A grubu vârislerinden biri 10.628.499 akçe (88.570 kr.), diğeri 6.668.980 akçelik

(55.574 kr.); C grubu vârislerinden biri 5.987 akçe (49 kr.), diğeri 2.997 akçelik (19 kr.), “maddi refah” tüketecektir.⁵⁷⁴ Daha rakamsal bir ifade ile bir uçtaki en zengin, diğ er uçtaki en fakirden 3.546,37 kat daha fazla maddi kültür tüketecektir.⁵⁷⁵

Bu aşamada kendimize sorabiliriz: Tüketim sembolik midir, yoksa temel ihtiyaca mı yöneliktir? Tüketimde belirleyici olan nedir? Maddi gelir düzeyleri mi, sembolik hisler mi? İncelediğimiz dönem ve mekâna ait tarihsel kayıtlar, Osmanlı toplumsal formasyonunda, sembolik ihtiyaç ve gösterişçi tüketimden ziyade temel ihtiyaçların belirleyici olduğunu kanıtlıyor.

574 Geleneksel toplumda zamanın durağanlığını aklımızda tutarak, önermemizi farklı kategoriler üzerinden değil, aynı zaman üzerinden sorguladığımızda da durum değişmez. Şeker Hoca Mahallesi’nde sakin iken 1767–1768 yılında vefat eden Mehmet Emin bin Seyyid Mustafa öldüğünde iki vârisine (validesi ve ümmü) 31.442 akçelik bir miras bırakmıştı. Defin masrafı -1260 (% 4) akçe düşüldüğü zaman, vârislerine kalan miras 30.182 akçe idi. Bu miras, aynı tarihlerde yaşayan Şemsizade el-Hac Mehmed Efendi bin İbrahim Efendi’nin borç ve defin masrafları çıkınca kalan mirasının 1/352’ine karşılık gelmektedir.

575 Defterlerden takip edebildiğimiz az miktardaki bazı hububat fiyatları bu bakımdan açıklayıcı olabilir. Örneğin, 1767–1768 tarihli BŞS defterinde sayfa ve kayıt numarasına göre, (36/2) 13 keyl hinta=1470 akçe, 1800–1801 tarihli BŞS defterinde (25/4) 44 keyl hinta 192 kr.=23.040 akçe, (26/1) 15 keyl hinta=3600, (33/2) 91 keyl hinta 135 kr.=16.200 akçedir. Aynı defterde (30/1) 20 keyl şair 1200 akçedir. 1767–1768 tarihli BŞS defterinde (39/1) 1 incili küpe=1000 akçe, aynı defterde (49/3) 1 zümrüd küpe 3010 akçedir.

Fiyat takiplerinde ev eşyalarının eskiliğine göre, tarla vb. gayrimenkullerin bulundukları yerin konumuna göre biçilen fiyatların değişmesi bakımından bu yolu seçtik. Ayrıca örnek vakalardaki kredi alanların 100 kuruştan düşük ya da yüksek olmaları veya mütevellilerin aldıkları maaş miktarları ile de karşılaştırıldığında durum daha da iyi değerlendirilebilir. Bu dönemde Bursa’daki fiyatlar konusunda derli toplu bilgi için bkz. ve krş. Mustafa Öztürk, “Bursa’da Hububat Fiyatları: (1775–1840)”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, c. IV, s. 1714–1731. Bu fiyatları Orta Anadolu’dakilerle karşılaştırmak için bkz. Mustafa Öztürk, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu’da Fiyatlar”, *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1993, c. IV, s. 1821–1831. Örneğin 1 ekmek, Ankara’da (sırasıyla, en düşük – en yüksek) 2 – 3, Konya’da 2,9 – 5, Kayseri’de 2 – 4, Sivas’da 1,4 – 2,1 paradır. Sadeyağ, Ankara’da 26 – 48, Konya’da 34 – 40, Kayseri’de 26,6 – 40, Sivas’ta 22 – 40 para; koyun eti Ankara’da 8,8 – 12, Konya’da 10 – 14, Kayseri’de 8 – 10, Sivas’ta 6 – 7,5 paradır. İstanbul’daki un, ekmek ve çeşitli unlu mamullerin fiyatları ile karşılaştırmak için bkz. Salih Aynural, *İstanbul Değ irmenleri ve Fırınları: Zahire Ticareti (1740-1840)*, İstanbul, 2001, s. 151-155. Ayrıca fiyat endeksleri için bkz. incelememizde Ek II Tablo I-IV.

ÇİZELGE II: TERBEKLERDE, BATI VE YERLİ MALİ- LÜKS VE TEMEL İHTİYAÇ MADDELERİNİN YILLARA, SINIFLARA VE CİNSİYETE GÖRE NİSPİ DAĞILIMI (%)

Eşya Türü	1767-1768			1777/1778 -1178/1779			1787/1788 -1788/1789		1800-1801		
	Askeri	Reaya		Askeri	Reaya		Reaya		Askeri	Reaya	
		E	K		E	K	E	K		E	K
Tüfek	11,50	0,00	0,00	23,59	20,00	0,00	4,55	0,00	14,79	16,33	0,82
Piştö	8,85	0,00	0,00	13,29	11,11	0,00	0,00	0,00	7,69	8,16	0,00
Kılıç	4,42	0,00	0,00	5,32	2,22	0,00	0,00	0,00	2,37	4,08	0,00
Saat	11,50	0,00	0,00	10,96	13,33	0,00	4,55	0,00	13,02	8,16	3,28
Şamdan	5,31	0,00	23,08	1,33	4,44	16,82	13,64	0,00	4,14	3,06	8,20
Ayna	0,00	0,00	12,82	0,33	0,00	6,54	0,00	0,00	1,78	1,02	9,84
Harir-i şehri	4,42	9,09	5,13	1,33	0,00	5,61	4,55	0,00	7,10	7,14	12,30
Libade	0,00	0,00	2,56	0,00	2,22	3,74	2,27	0,00	7,69	1,02	0,82
Bogasi	1,77	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	6,82	0,00	0,00	1,02	0,00
Kürk	33,63	36,36	33,33	19,93	33,33	28,04	4,55	64,29	21,89	18,37	24,59
Top bez	0,88	9,09	5,13	3,32	0,00	16,82	13,64	14,29	2,37	2,04	13,11
Top ip	0,88	0,00	15,38	4,32	4,44	20,56	9,09	7,14	0,59	2,04	13,11
Mesdud	0,88	0,00	0,00	0,66	0,00	0,00	2,27	0,00	0,00	0,00	0,00
Kutni	0,88	0,00	0,00	0,66	0,00	0,00	4,55	0,00	0,00	0,00	0,82
Kadife	0,00	0,00	2,56	0,33	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	8,20
Alaca	0,00	0,00	0,00	0,33	0,00	0,00	0,00	0,0	4,73	0,00	1,64
Hatab	1,77	0,00	0,00	1,00	0,00	0,00	4,55	0,00	0,59	0,00	0,82
Mancınık tabesi	2,65	9,09	0,00	2,66	0,00	0,93	2,27	14,29	1,78	3,06	0,82
Çeşitli stok	6,19	18,18	0,00	5,65	4,44	0,00	6,82	0,00	0,59	10,20	0,00
Hinta	2,65	18,18	0,00	2,99	4,44	0,93	11,36	0,00	4,14	9,18	0,82
Pusulâ	0,00	0,00	0,00	0,33	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Dürbün	0,00	0,00	0,00	0,66	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Hububat	1,77	0,00	0,00	0,66	0,00	0,00	4,55	0,00	4,73	5,10	0,82
İthal çuka	0,00	0,00	0,00	0,33	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Toplam Eşya	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

SONUÇ

Osmanlı sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı ile ilgili araştırmalar, sosyal bilimlere ve kuramsal yaklaşım modellerine göre çeşitlilik gösterse de hepsi ortak bir bakış açısını yansıtmaktadır: Şarkiyatçılık. Bu açıklama modelinde, dünya tarihi Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmakta ve Batı Avrupa tarihinin idealize edilen modeli karşısında, Batı-dışı tarih, “eksiklikler”, “olmamışlıklar”, “köksüzlükler”, kısaca “tarihsizlikler” tarihi olarak algılanmaktadır. Batı bir kez “ideal-tip” ve “yegâne gelişme modeli” olarak kabul edilip evrensel ölçüt olarak kavramsallaştırılınca, araştırmalar da Batı dışındaki toplumlarda Batılı kurumları aramaya yönelmektedir. Herhangi bir zaman ve mekâna ait bir toplumsal formasyonu kendi içindeki özgün yapıdan değil de, kavramsal çerçevesi dışarıdan çizilmiş bir model içinde araştırınca, araştırmalar elbette ki “yokluklarla” sonuçlanacaktır. Bu yokluklar kamu yönetimi ve tarihten sosyoloji ve ekonomiye kadar her disiplinde kendini göstermektedir. Merkezin otokrat yapısı sebebiyle yerel temsilin ve aracı kurumların oluşmamışlığı, kapitalist sınıfın ve zihniyetinin gelişmemişliği gibi görüşler, modern-kapitalist Batılı topluma dair birçok kurumun Doğu toplumlarında kök bulamadığını, dolayısıyla Doğu toplumlarının “tarih üretmemişliğini” içermektedir.

Bizce, bir toplumsal formasyonun çözümlenmesi işlemi yine o toplumun kendine ait özel gelişim modeli içinde yürütülmelidir. Bunun anlamı, şarkiyatçı görüşün kendi “öteki”sini tanımlamak amacıyla geliştirdiği tüm yaklaşım modellerini sorgulamak ve alternatif bir tarihsel-sosyolojik yaklaşım modeli geliştirmektir. Bu amaçla, biz, Osmanlı toplum yapısı söz konusu olduğunda, sosyal bilimlerde en çok benimsenen ve uygulanan Weber’ci ve Wallerstein’cı modelleri örnek olarak seçtik ve sorguladık. Batı dışındaki toplumların tarihi, Weber’de modern devleti yaratan kapitalizm, akılcı hukuk vb. kurumların gelişemediği bir “tarihsizlikler tarihi” iken, Wallerstein’da Batı’nın kapitalist etkisi ile Batılı tarihsel sürece dahil olacak pasif bir coğrafya şekline dönüşür. Osmanlı üzerine çalışan farklı disiplinlerden kişilerin incelemelerinde bu yaklaşımlarla sıklıkla karşılaşılır. Halbuki Osmanlı’yı bir kez kendi özgün resmi gelişimi içinde incelemeye başlayınca, şarkiyatçı görüşün dillendirdiğinin aksine, son derece canlı bir sosyo-ekonomik ve kültürel tarihi süreçle karşılaşılır. O halde yapılması gereken, oluşturduğumuz alternatif modeli Osmanlı arşiv belgeleri ile sorgulamak olmalıdır. İncelediğimiz Bursa para vakfı ve tereke kayıtları bu konuda zengin bilgiler içermektedir. Gerçi para

vakıflarında sermaye miktarları Batı Avrupa bankaları kadar yüksek meblağlara ulaşmamakta veya kredi çekenlerin kullandıkları kredi miktarları yine Batı Avrupa ile karşılaştırıldığında çok düşük seviyelerde kalmaktadır. Aynı durum tereke kayıtlarındaki servet miktarları için de söz konusudur. Fakat incelemelerde dile getirilen kapitalizm modellerinin bu yöndeki gelişimin sadece Avrupa ayağını oluşturduğu ve her devletin kendine özgü bir kapitalistleşme yolu olduğunu düşündüğümüz zaman yaşanmamışlıkların yerine kendine özgü kapitalistleşme süreçlerinden bahsetmiş ve geniş bir tarihi canlılıkla karşılaşmış oluruz.

Bu aşamada, Osmanlı'da kapitalizmin gelişim özelliği konusundaki araştırmamızdan çıkardığımız sonuçları, her bölümün sonunda ayrıntılı bir şekilde tespit ettiklerimizi burada tekrarlamadan, şöyle özetleyebiliriz:

1- Osmanlı'da merkez-taşra ilişkisi. Kavramsal düzeyde ifade edersek şunu söyleyebiliriz: Osmanlı toplumsal formasyonu, şarkiyatçı gelişme modelinde ifade edildiği gibi, çekişmeci/çatışmacı merkez-çevre/kenar zıtlaşması ile değil, mutabakatçı merkez-taşra diyalogu ile kendini üretmiştir. Bu mutabakat siyasal iktidarın hem ideolojik aygıtları hem de bas-
kı aygıtı konumundaki yerel eşraf ve âyan aracılığı ile yürütülmektedir. Üstelik bu yerel egemen sınıf, mesela kapıcıbaşılik görevi gibi, devletten aldığı memuriyetler aracılığı ile de onunla bütünleşmiştir. Hükümdar ile merkez ve taşra egemenleri arasında bir kez mutabakat sağlanınca bundan sonra yapılması gereken, siyasal sistemin madunların kolektif bilincinde de onaylanmasını sağlamaktır. Bu bakımdan, eşraf ve âyan merkez ile taşra arasında bir mutabakat aracı rolündedir. Konuyu bu şekilde yorumladığımız zaman diyebiliriz ki, on sekizinci yüzyıldan itibaren Osmanlı siyasal hayatında görülen isyan hareketleri, liberal görüşte dillendirilen, merkezin kendi modernleşmeci-seçkinci kültür değerini tepeden inmeceli bir tarzda çevreye dayatması ve çevrenin buna karşı kendi halk kültür değeri ile direnmesi olarak değil, merkez ile taşra egemenleri arasında kurulmuş olan mutabakatın bozulması ve bunun sonucunda ortaya çıkan hegemonik kriz ile açıklanabilir. Taşrada eşraf ve âyanın merkeze karşı asıl tereddüdü, hükümdardan gelebilecek müsadere uygulamasıdır ki, Osmanlı kapitalistleşme çağında liberal hukuk kuralları ile bu problemin önüne geçilmiştir. Bu bakımdan, Tanzimat ile I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinin liberal-demokratik modernleşme hareketleri esasen merkez ve taşrada egemenlerin kendi partilerini kurup sınıfsal taleplerini merkezde temsil ettirme sürecidir.

2- *Girişimcilik, iş ortaklığı ve faiz oranları.* Osmanlı insanı Weber’ci-sarkiyatçı görüşün tanımladığı, hesap kitaptan anlamaz, girişimcilik ruhundan yoksun, miskin insan tiplemesine uymamaktadır. Aksine, Bursa’daki bir kişi Mısır’daki bir kişiyle iş ortaklığı yapacak kadar ticari girişimlerde bulunmaktadır. Para vakıflarında, az da olsa, çeşitli sınıflardan kişilerin bu vakıfların gayrimenkullerini ortak kiraladıklarını tespit ettik. Bunlar, ağa - el-hac, ahi - hacı, bey - evlat, el-hac - hac, molla - reaya, reaya - seyyid - seyyid ağa, reaya - reaya, reaya - seyyid, reaya - seyyid, reaya - zade, seyyid - el-hac mütevellî, seyyid - seyyid ortaklıkları şeklindedir. Ortaklık oranları beş ayrı yılda şöyle dağılmaktadır: 1767-1768 yılında 277 kiracının 5’i, 1773-1774 yılında 334 kiracının 8’i, 1792/1793-1793/1794 yılında 254 kiracının 3’ü, 1797-1798 yılında 92 kiracının 5’i. 1782/1783-1783/1784 yılında 92 kiracının hiçbirinde ortaklığa rastlamadık.

Ayrıca terekelerde yoğun bir alacak-verecek ilişkisi ile karşılaştık. Tâkip edebildiğimiz kadarıyla, piyasaya devletin belirlediği resmi oranlardan yüksek miktarlarda faiz veren Osmanlı zenginlerinin zenginlik kaynağı faizle para işletmektir. Hatta bir kıyaslama yaptığımızda görürüz ki, İngiltere’de 1760- 1850 gibi geç tarihlerde bile ortaçağdan kalma “faiz yasaları” faiz oranını % 5 ile sınırlı tutmaktaydı. Osmanlı’da şeri faiz haddi başlangıçtan itibaren daha yüksekti: % 10 – 12,5 – 15. Para vakıflarında sürekli % 10-12,5’luk faiz oranları ile karşılaştık. İngiltere’deki % 5’lik faiz oranlarının sermaye hareketliliğini ve kullanımını sınırladığını düşünürsek, demek olur ki, bu kısıtlamalar İngiltere’de Osmanlı’dakinden 2-3 kat daha fazladır. Diğer yandan para vakıflarında sıkça karşılaştığımız faiz oranları devletin iç borç ödemelerinin de aynı orana karşılık gelmesi demektir. Esham uygulaması ile devletin sırf yıllık iç borç faizi, 1787-1791 savaşı sonrası hesaplarına göre, 2.500.000 kuruş civarındadır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması tazminatının 7.500.000 olduğu ve bu meblağın Osmanlı bütçesinin yarısı olduğu düşünülürse bu faiz oranının devlete getirdiği külfet daha iyi anlaşılır. Nitekim devlet yıllık faiz oranını 1844’te % 6’ya indirir. Bunun anlamı iç borç ödemelerinin yıllık faiz oranının da % 6’ya düşmesidir.

3- *Kapitalist işletmecilik.* Ticari zihniyetin bir göstergesi de para vakıflarındaki alacak-verecek ilişkilerinin yoğunluğudur. Mahalleden köylere kadar en ücra yerlere yayılmış para vakıfları bulunmaktadır. Terekelerde de faizle borç veren tefeci-kapitalist insan tiplerine sıklıkla rastlanmakta-

dır. Vakıflardan en yüksek meblağda borç çeken sınıf, ilmiyyeden, biz-zat o vakfın mütevellileri olup, bir yerdeki para vakfının mütevellisi aynı anda bir başka yerdeki para vakfının da mütevelliliğini yürütebilmekte; böylece, hem mekânsal egemenlik alanını genişletmekte, hem de elinde-ki sermaye miktarını yükselterek ticari etkinlik kapasitesini arttırmaktadır. Her iki durumda da yerel egemenliğini perçinlemektedir. Mütevellinin bir başka özelliği, banka müdürü misali, mütevellisi olduğu vakfın yıllık gelir-gider muhasebesini yaparak vakfın sermayesini arttırmak ve gelecek seneye kârlı bir bütçe ile devretmek kaygısı taşımasıdır. İncelememizde sene içinde sermaye arttıran vakıfların sayısı, sermayesi azalan vakıflar-dan oldukça yüksektir. Beş ayrı yılda sermayesi artan vakıfların yüzdesi, sırasıyla % 28,7, % 18,7, % 45,6, % 44,3, % 36,5 iken, aynı para vakfı defterlerinde sermayesi azalan vakıfların yüzdesi sırasıyla % 0,18, % 1,15, % 2,96, % 2,52, % 6,63'tür. Burada mütevellinin akılcı hesapçılığını dü-şünebiliriz. Bu sonucun sağlamasını, harcamalarında gelecek seneye kâr ya da zarar devreden para vakıfları üzerinden yapabiliriz. Gelecek seneye kârlı bir sermaye bırakan para vakıflarının yüzdesi % 25, % 33,5, % 26,6, % 25,8, % 23,8 iken, zararlı bir sermaye devreden para vakıflarının yüz-desi % 5,26, % 4,97, % 3,25, % 3,99, % 2,21'dir.

4- *Kapitalist zihniyet.* Ticari zihniyetin bir diğer göstergesi terekelerdeki alacak-verecek ilişkilerinin yoğunluğudur. Para vakıflarındaki mütevellî ile aynı sınıfsal konumdakilere terekelerde de oldukça yoğun bir şekilde rastladık. İlmiyye sınıfından Müderris es-Seyyid Yakub Efendi 996 kişiye 8.150.130 akçe (+2810 para); Şemsizade el-Hac Mehmed Efendi 1.708 kişiye 9.313.380 akçe, faizle borç vermişti. Bu iki kişinin gayrimenkul yatırımı diğer örneklerle karşılaştırıldığında oldukça yüksek de olsa tefeci sermayelerinin yanında bu oran oldukça düşüktür. Yakub Efendi'nin toplam gayrimenkul tutarı 1.285.200 akçe, Mehmed Efendi'ninki 390.600 akçedir. Bu tür örneklerle ağa, el-hac, beşe vb. ege-men askeri sınıf üyelerinde de rastladık. Bu durum bize Osmanlı kapita-listlerinin bürokrat kökenli özelliğini ve tefeci sermayeye yöneldiklerini gösterir. Terekelerde alacak yüzdesi de servet yapısındaki yüksek oran-lara karşılık gelmektedir. Toplam servetin içinde toplam alacak oranları şöyledir: 1767-1768 yılında % 45,55, 1777/1778-1178/1779 yılların-da % 26,78, 1787/1788-1788/1789 yıllarında % 55,31, 1800-1801 yılında % 16,39.

5- *Ticari, tarımsal yatırım ve hayvancılık*. Bursa örneğinde görülmektedir ki, Osmanlı üretim yapısındaki gelişme ve değişimler Wallerstein’cı-şarkiyatçı tezde iddia edildiği gibi Batı Avrupa’dan gelen taleplere göre değil, Osmanlı’nın kendi yerel/bölgesel talepleri veya Osmanlı-Rus, Osmanlı-Avusturya savaşları gibi konjonktürel durumlarda devletin talepleri doğrultusunda oluşmuştur. Devlet öncelikle kendi iç piyasasının ihtiyaçlarını gidermeyi amaçlamış ve bu doğrultuda piyasayı denetlemiştir. Şayet Wallerstein’cı teze göre düşünürsek, Avrupa talebi ile Osmanlı iç üretimi “tek ürün”e yönelmeliydi. Bursa tereke örneklerinde, dutluk arazilerin oldukça fazla yekûn tutması bunun bir göstergesi olurdu. Fakat terekelerde kişilerin

a- Toplam ticari-sınai-tarımsal “gayrimenkul yatırımları” içinde dutluk arazi oranları, 1767–1768, 1777/1778–1178/1779, 1787/1788–1788/1789 ve 1800–1801 yıllarına ait dört ayrı tereke defterinde yılda % 2,21, % 5,77, % 0,71, % 7,49’luk dilimlere karşılık gelmektedir. Mevcut dutluk arazilerden yüzölçümleri belli olanların ebadı 2–3 dönüm civarında yoğunlaşmaktadır.

b- Tarımsal yatırım (dutluk, bağ-bahçe) “toplam servet yapısı” içinde oldukça düşük orandadır. Dutluk ve bağ-bahçeyi toplam olarak düşünürsek bu oran, 1767–1768 yılında % 7,97, 1777/1778–1178/1779 yıllarında % 7,77, 1787/1788–1788/1789 yıllarında % 1,31, 1800–1801 yılında % 11,29’dur.

c- Oranlar ev-dükkânlarla karşılaştırılınca daha da anlam kazanmaktadır: Toplam servet yapısı içinde, 1767–1768 yılında % 9,84, 1777/1778–1178/1779 yıllarında % 15,24, 1787/1788–1788/1789 yıllarında % 13,65, 1800–1801 yılında % 19,31. Gayrimenkul yatırımlarında, tarımsala nispetle ticari alanlara yönelme olduğu açıktır.

d- Hayvancılık söz konusu olduğunda ise durum şöyledir: egemen sınıftan bazı müderris (seyyid) efendi, ağa, beşe, el-hac, seyyidlerin terakesinde hayvan kayıtlarına rastladık, fakat hayvanat oranı, mesela Edirne’deki örnekler ile karşılaştırıldığında, terekelerde çok önemli bir yüzde tutmamaktadır. Bunun, bölgedeki ticarileşmenin bir sonucu olduğunu düşünebiliriz. Nitekim mevcut hayvan kayıtlarındaki bargir, katır ve merkep yoğunluğu hayvancılığın bile ticari taşımacılığa yönelik bir ticari mantığa yöneldiğini göstermektedir. Gayrimüslimlerde ise hayvan kaydı yok denecek kadar cüzdür. Toplam servet yapısı içinde hayvanat dağılımı, yıllara göre sırasıyla şöyledir: % 0,35, % 2,50, % 0,15, % 3,18.

Terekelerdeki mekânsal dağılımın kent yoğunluklu olması bu konuda açıklayıcıdır. Kent ve kıyı karşılaştırdığımız zaman ortaya oldukça farklı bir ortalama çıkmaktadır. Mahalleli, dört ayrı defterde, sırasıyla, ortalama % 85,00, % 90,9, % 83,9, % 93,43 iken, köylü, aynı sırayla, ortalama % 5,00, % 2,48, % 5,36, % 3,03'tür. Bir başka kategori, handa misafirken ölenlerin ortalaması ile ilgilidir. Bu oran, defter sırasıyla % 10,00, % 6,2, % 7,14, % 3,03'tür. Bu yüzdelerin, o anda Bursa'da bulunan bölgelerarası tüccarın oranı olduğunu düşünebiliriz.

6- *Savaş ve para vakfı ilişkisi.* On sekizinci yüzyılın ikinci yarısı boyunca Rusya ve Avusturya'ya karşı yürüttüğü savaşların mali yükünü çekebilmek için devlet, bir yandan, merkezde eşham uygulaması ile iç borçlanma yoluna giderken, diğer yandan taşrada para vakıfları örgütlenmesine fırsat vererek mahalle ve köylerde reayanın avarız ve nüzul vergilerini karşılamak üzere kredi alabileceği bir nakdi fon görevi yapmıştır. On sekizinci yüzyıla ait toplam 140 Bursa şeriiye sicili bulunmaktadır. Yüzyılın ilk yarısında 2 (% 1,42) para vakfı defteri varken, ikinci yarısında bu sayı 29'a (% 20,71) yükselmektedir. Bahsedilen % 20,71'lik oran, özellikle Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya savaşlarının yoğunlaştığı son 25 yılda iyice artar. Bu savaşlarda, “zaferi en yüksek vergi toplama kapasitesiyle kredi elde edebilme yetisine sahip olan devletin kazanabileceğini” düşünerek, savaş ekonomisinin nakit ihtiyacı ile para vakıfları arasında bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaştık. Bu konuda para vakıflarının mekânsal dağılımı da önemlidir. 1767-1768, 1773-1774, 1782/1783-1783/1784, 1792/1793-1793/1794, 1797-1798 yıllarına ait para vakıflarının mahallelere göre dağılım yüzdesi sırasıyla; % 64,97, % 66,73, % 70,39, % 68,28, % 71,82, köylere göre dağılım yüzdesi sırasıyla; % 7,44, % 9,56, % 8,38, % 6,93, % 2,76'dır. Kalan yüzdeler hıfz ve diğer kategorilerimize dağılmaktadır.

Mekânsal dağılım, terekelerde olduğu gibi para vakıflarında da, mahallelerde yoğunlaşmaktadır. Esasen, her iki belge koleksiyonundaki mekânsal yüzde, kentsel-kırsal yerleşim dağılımında kentliliğin oldukça yüksek bir orana karşılık geldiğini göstermektedir.

7- *Tüketim alışkanlıkları.* Son dönemlerde, araştırmalarda ilgi odağı olmaya başlayan Osmanlı tüketim alışkanlıklarında, kişinin terekesinde bulunan Batılı mallar ile modernleşme arasında kurulan bağı desteleyecek bir ilişkiyi, biz, Bursa'da bulamadık. Esasen bir kişinin terekesinde ne kadar İngiliz, Fransız vb. mamul maddesi varsa, o kişinin o kadar mo-

dernleşme ve burjuvalaşma aşamasında olduğuna yönelik bu tez pek de açıklayıcı görünmemektedir. Mesela Batılılaşmayı en iyi sembolize eden saate, Bursa terekelerinde, reaya, bakkal, kayyım, ağa, müderris, vb her sınıftan insanda rastladık. Demek oluyor ki, egemen ve madun sınıflar arasında, incelediğimiz dönemde tüketim alışkanlıkları bakımından bir farklılaşma olmamıştır. Buna karşılık, servet farklılığı önemli boyutlardadır. En zengin Şemsizade el-Hac Mehmed Efendi bin İbrahim Efendi borçları ve masrafları çıktığı zaman vârislerine 10.628.499 akçelik, en fakir Çilingir Frenk veled-i Danik borç ve defin masrafları çıkınca 2.997 akçelik miras bırakırlar. Toplumsal-sınıfsal profilde en üst ile en alttakiler arasındaki miras farklılığı 3.546,37 katlık bir orana ulaşmıştır. Egemen sınıfın uç noktası, madun sınıfın uç noktasından 3.546,37 kat daha fazla maddi kültür ve refah tüketecektir.

Terekeler üzerine yaptığımız analizde, tüketim alışkanlıklarında asıl belirleyici olanın “simgesel ve gösterişçi” tüketim değil, “toplumsal sınıf” ve “cinsel kimlik” olduğu bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Mesela tüfek, tabanca vb. Osmanlı egemenlerinin kullanma hakkına sahip olduğu tüketim maddelerine en çok “askeri/egemen sınıf”ta ve “erkek”lerde; buna karşılık, şamdan, ayna, top bez vb. daha ev içi gündelik maddi tüketim maddelerine bariz bir çoğunlukla “kadınlar” da rastladık. Bunlar gösterişe yönelik olmayan, toplumsal sınıf ve cinsel kimliğin belirlediği gerçek tüketim maddeleridir.

8- *Üretim, birikim, tüketim ve bölüşüm.* Terekelerden edindiğimiz bilgilere para vakıf kayıtlarındaki, çeşitli sınıflardan insanların, şehrin çeşitli bölgelerinde, bu vakıflara ait çeşit çeşit dükkânları kiraladıklarını eklediğimiz zaman, kentsel tüketim kalıplarının yanında birikim şekli ve üretim tarzına dair de ipuçları bulmuş oluyoruz. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, Bursa’da, (a) üretim, kırsal tarım ve hayvancılığa değil bölgenin ipekçilik geleneğine dayanan kentsel zanaatçı bir ticari hayat ile; (b) birikim, para vakıflarının dengeleyici işlevlerine rağmen yerel egemen sınıfın servet farklılaşmalarını yaratan tefecilik ile; (c) tüketim, geleneksel toplumun özelliğinden ötürü çok farklı tüketim maddelerini içermese de, sonuçta herkesin elindeki servet kadar tüketebilmesini gerektiren sınıf farklılıkları ile paralel bir şekilde gelişmektedir.

Yıllara göre, toplam zenginliğin askeri/egemen ve reaya/madun arasında bölüşümü şöyledir: Nüfusun,

a-1767-1768 yılında % 58,26'sını oluşturan egemen sınıf servetin %93,47'sini; % 41,74'ünü oluşturan madun sınıf servetin 6,53'ünü,

b-1777/1778-1178/1779 yılında % 47,84'ünü oluşturan egemen sınıf servetin % 69,99'unu; % 52,16'sını oluşturan madun sınıf servetin % 29,92'sini,

c-1800-1801 yılında % 24,22'sini oluşturan egemen sınıf servetin % 44,26'sını; % 75,78'ini oluşturan madun sınıf servetin % 56,66'sını almaktadır.

Gayrimüslimleri içeren 1787/1788-1788/1789 yılına ait defterdekiler tümüyle madun sınıftır.

Son söz olarak diyebilirizki, Osmanlı incelemeleri, şarkiyatçı-Weber'ci "neden kapitalizm Osmanlı'da gelişmedi?" ya da şarkiyatçı-Wallerstein'ci "kapitalizm merkez-Avrupa'da geliştikten sonra çevre-Osmanlı'yı buna nasıl eklemledi?" sorularına cevap aramak yerine, "Osmanlı'da kapitalizmin kendine özgü gelişmesi nasıl oldu?" sorusuna ve bunun birçok alt soru grubuna cevap bulmaya yönelirse, araştırmalarda dillenen "Doğu'nun tarihsizliği" tezi, yerini daha gerçekçi ve verimli araştırmalara bırakabilir. İncelememizde böyle bir yaklaşım modeli geliştirerek tarih ve sosyal bilim araştırmalarına katkı yapmayı amaçladık. Bu model, farklı belge koleksiyonları/mekânlar/zamanlar üzerinde yapılacak incelemelerin sağlayacağı katkıları bekliyor.

ASKERİ SINIF MENSUPLARININ UNVANLARINA DAİR BAZI AÇIKLAMALAR

İncelediğimiz para vakfı ve tereke defterlerinde geçen “askeri sınıf” terimi köken olarak türdeş bir sınıfı değil, farklı sosyal kategorilerden oluşmuş bir “egemen sınıf bloku”nu temsil etmektedir. Mesela resmi görüş imam, müderris vb. ilmiyeden olanları da, bey, ağa vb. unvanlı seyyiyeden kişileri de askeri sınıf içinde algılamaktadır. Bundan daha da karmaşık bir durum bir kişinin birkaç unvanı birden taşıyabilmesidir. Mesela kişi “seyyid ağa beşe” ya da “müderris seyyid el-hac” unvanlarını aynı anda taşıyabilmektedir. O halde, kişiyi Osmanlı askeri sınıfı içinde ilmiyye, seyyiye ve kalemiyye kategorilerinden hangisine dahil edeceğiz? Bundan başka “Bezzaz Hoca Seyyid el-Hac” gibi zanaatkâr-askeri sınıf üyelerine de çokça rastlanabilmektedir. Bibliyografyamızda tereke üzerine yapılmış incelemelerde, Ömer L. Barkan hariç, bu problemlere dair açıklamalar olmayışı ilginçtir. Acaba araştırmacılar sınıfsal analizlerinde sundukları verilerde bu kategorileri nasıl oluşturdular? Birkaç unvanlı bir kişinin sınıfsal konumunu onun hangi sıfatına göre oluşturmaktadırlar? Bizce, hâlâ netleşmemiş olan bu konu başlı başına bir incelemeyi gerektirmektedir.

Sınıfın açık ve kesin bir şekilde tek unvanla belirtilmeyip, birkaç unvanı beraber taşıyan kişilerle karşılaşılacak hallerde, ilgili kişinin hangi sınıftan olduğunu tanımlayabilmek için aşağıda verdiğimiz tüm tanımları göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Mesela “efendi” unvanı terekelerde hem tek başına, hem de müderris seyyid, hafız, seyyid, müderris, el-hac unvanları ile beraber geçmektedir. Para vakfı kiracılarında da hem tek başına, hem de el-hac, hacı, molla, seyyid, şeyh unvanları ile birlikte geçmektedir. Aynı durum “seyyid” unvanı içinde geçerlidir. Seyyid unvanı da terekelerde hem tek başına, hem de ağa, müderris efendi, müderris-molla, beşe, efendi, molla, şeyh el-hac, hacı, müderris el-hac unvanları ile geçmektedir. Para vakfı kiracılarında da hem tek başına, hem de ağa, ağa beşe, çelebi, efendi, el-hac ve hacı

unvanları ile beraber geçmektedir. Örnekler çoğaltılabilir. Sırf bu örnekleme bile durumun son derece karışık olduğunu kanıtlamaktadır.

Biz incelememizin sınırları dahilinde bu soruna iki bakış geliştirdik.

1- Bu sınıflar “askeri sınıf”ın hangi şubesine dahil olursa olsun, bizim için önem taşıyan, sosyolojik olarak her birinin egemen sınıfa dahil olmasıdır. Bu yaklaşımla, iki başlıklı oluşturduğumuz tablo, grafik ve çizelgelerde askeri sınıf egemen sınıfı, reaya sınıfı madun sınıfı temsil etmektedir.

2- İki ya da daha çok unvan taşıyan kişilerin varlığı dolayısı ile türdeş bir sınıflandırma yapmak mümkün olmadığı için para vakıfları ve terekelerle ilgili tablo, grafik ve çizelgelerdeki sınıfları olduğu gibi yazdık. Esasen bizim için önemli olanın sosyolojik olarak egemen-madun ilişkisi olduğu düşünülürse ilk maddedeki kaygımız geçerliliğini korumuş oluyor.

Bu açıklamaları da dikkate alarak, çizelgelerde efendi, beşe, çelebî, seyyid gibi unvanların tek başına ne anlama geldiğini özetleyelim;⁵⁷⁶

1- “Efendi”, “halife”, “kadî”, “müderris”, “müezzin”, “kayyum”, “hafız”, “şeyh”, “hatib”, “imam”, “mütevellî”, “molla”, vb. unvanlar ilmiyye mensuplarının ve kalem ehlinin kullandığı unvanlardır. Bunlardan statü bakımından diğerlerine göre daha az kristalize olmuş “efendi” unvanı, “bey” ya da “paşa” sıfatı olmayan okuryazar kişilere ya da şehzadelere verilir. Para vakıflarının harcama kalemlerinde “imam”, “mütevellî”, “müezzin”, “kayyum” unvanlı dini-idari görevlilere sürekli rastladık. Bu görevlilerin maaşı vakfın işlettiği % 10-15’lik faiz gelirinden karşılanmaktadır.

2- “Derviş”, “baba”, “dede”, vb tarikat mensupluğunun göstergesidir. Belge koleksiyonlarımızda bu unvanlara diğerlerine kıyasla oldukça az rastladık.

3- “Ağa”, “bey” unvanları askeri yani ehl-i örften olanların kullandıkları unvanlardır. “Ağa”, siyasal olarak, önceleri eyalet ve sancakların askeri valileri olan paşalar ve beyler için kullanılan bir unvan iken, daha sonra, seyfiyye sınıfından bütün amirler ve saray ricalinin reisleri ve mülkî amirleri de kapsamaya başladı. Toplumsal olarak, toplumun önde gelenleri, esnaf kethüda ve yiğitbaşları, taşra eşraf ve âyanı da bu unvanı kullanır. “Bey” sıradan eşrafı belirtir. Para vakfî kayıtlarında “ağa”, “el-hac” ve “hacı”dan sonra en çok para vakfî gayrimenkulü kiralayan üçüncü askeri sınıftır. Terekelerde de “el-hac”, “seyyid”, “beşe”den sonra en çok rastlanan dördüncü sınıftır. Buna karşılık, toplam zenginlikten en çok pay alan sınıf da yine ağadır.

576 Açıklamalarda, incelememizdeki terekelerle ilgili eserlerden yararlandık.

4- “Seyyid”, peygamber soyundan geldiği kabul edilen ilmiyye mensuplarını temsil eder. Terekelerde tek başına ya da başka unvanlarla birlikte en çok rastlanan askeri sınıf unvanıdır.

5- “Beşe” yeniçerilerin kullandığı bir unvandır. Ticari ilişkilerde etkin bir sınıftır. Terekelerde tek başına en çok rastladığımız askeri unvandır.

6- Daha karmaşık bir unvan olan “çelebi”, ilmiyye mensupları, din görevlileri, büyük tüccar ve geleneksel üretim organizasyonu içinde bilgi ve deneyim sahibi olmuş kişilerin oğulları olan ve babalarının sosyal statü ve kültürel değerlerini ve servetlerini sürdüren kimselerin unvanıdır.

7- “El-hac” hangi askeri zümreden oldukları kesin belli olmasa da genellikle ticaretle ilgilenenlerin kullandığı bir unvan olduğu için tüccar sınıfına dahil edilebilir. Para vakıflarından gayrimenkul kiralayanlar arasında en çok rastladığımız sınıftır.

FİYAT ENDEKSLERİ

Aşağıdaki endeksleri, incelediğimiz dönem ve mekânla -uç ve dördüncü bölümdeki değerler ile- kıyaslamalar yapmak maksadıyla, Şevket Pamuk'un konuyla ilgili ayrıntılı bir incelemesinden derledik.⁵⁷⁷ İncelemesinde, fiyat tarihi çalışması için ilk aşamada İstanbul'un seçilmesinin en önemli sebepleri olarak, Osmanlı döneminde en ayrıntılı fiyat verilerinin başkentte bulunduğu ve İstanbul'un (hem büyüklüğü, hem de yarım milyona yaklaşan nüfusuyla 16. yüzyılda Avrupa ve Batı Asya'nın en büyük kenti olması dolayısı ile) siyasi önemi açısından çok istisnai bir konumda olduğuna dikkat çeken Pamuk'un endekslerin oluşturulması ile ilgili açıklaması şöyle özetlenebilir:⁵⁷⁸

1- Gıda mallarında, 1469–1860 dönemi için üç ayrı gıda malları fiyat endeksi hesaplanmıştır. Zaman içinde malların kalitelerinde ortaya çıkabilecek farklılıklardan etkilenmemeleri için, endeksler standart mallarla sınırlı tutulmuştur. Gıda malları için birinci endeks İstanbul'da büyüklü küçüklü vakıfların ve bunların imaretlerinin satın aldıkları gıda mallarının fiyatlarından hesaplanmıştır. İkinci endeks Topkapı saray mutfağı tarafından satın alınan gıda mallarının fiyatlarından hesaplanmıştır. Üçüncü endeks İstanbul kent yönetiminin loncalara danışarak her mal için ayrı ayrı belirlediği narh fiyatları kullanarak hesaplanmıştır.

Eldeki tüm veri kaynaklarında fiyatları en sık ve en düzgün olarak yer alan beş malın fiyatları ile (un, pirinç, bal, sadeyağ, zeytinyağı) vakıf, saray mutfağı ve narh fiyatları için ayrı ayrı endeksler hesaplanmıştır. Bu üç gıda malları endeksinin orta ve uzun vadeli eğilimlerinin birbirlerine çok benzediği anlaşılmıştır. Ancak, yine de saray mutfağı ve narh fiyatlarının daha fazla devlet denetiminde olduğu dikkate alınarak, çalışmanın nihai sonuçları için

577 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998)*, Ankara, 2000.

578 Halil İnalçık, Şevket Pamuk (haz.), *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara, 2000, s. 54-56. Krş. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Parasının Tarihi*, İstanbul 1999, s. 258–262.

vakıfların ödedikleri fiyatlar esas alınmıştır. Ortalama kentli tüketicinin har-cama alışkanlıkları dikkate alınarak, gıda mallarının toplam endeks içindeki ağırlığı yüzde 75–80 arasında tutulmuştur. Gıda malları fiyat endeksi oluş-turulurken imaretlerin yaptıkları alımlardaki oranlar izlenmiştir. Fiyat verile-rinde eksiklikler bulunması nedeniyle, dört yüz yıllık sürenin tümünde aynı tüketim sepetini kullanmak mümkün olmamıştır. Bunun yerine, yedi altdö-nem belirlenerek bunların her biri için ayrı hesaplamalar yapılmış, endeks değerleri daha sonra zincirleme olarak birbirine bağlanmıştır. Altdönemler-de en sık kullanılan, sepete giren, mallar ve ağırlıkları şunlardır: 11 kile un (bir İstanbul kilesi=37 litre, bir İstanbul kilesi un=20,5 okka); 1 okka=1.280 gram); 4 kile pirinç (bir İstanbul kilesi pirinç=10 okka); 9 okka sadeyağ; 13 okka bal; 40 okka koyun eti; 0,2 kile nohut, 5 okka zeytinyağı. Bu malların toplam gıda harcamaları içindeki payı yüzde 85–90 düzeyindedir. Zeytinya-ğı özellikle erken dönemlerde esas olarak aydınlanmak için kullanılmaktadır. Ancak endekse katılmasında bir sakınca görülmemiştir. Bu malların yanı sıra derlenen kuzu eti, süt, yumurta, mercimek, soğan gibi malların fiyatları da verilerin elverdiği ölçüde endeks hesaplamalarında kullanılmıştır. Buna karşı-lık elde oldukça ayrıntılı diziler olmasına rağmen, şeker ve kahve, en azından on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar lüks tüketim malı olarak nitelendiril-diği ve ortalama tüketicinin bütçesinde yer almadığı için veya sınırlı bir payı olduğu için, hesaplara dahil edilmemiştir.

2- Diğer malların endeksinin hesaplanmasında, çeşitli arşiv kaynakların-dan derlenen gıda dışındaki malların fiyatları endekse katılmıştır. Bu aş-a-mada kullanılan mallar sabun, odun, kömür ve çavidir. Ayrıca yerli ve ithal edilen Londra çuhası için ayrıntılı bir dizi oluşturulmuştur. Ancak, her iki tür çuhanın birim uzunluk (*zir'a*) başına fiyatları da örneğin yeniçerilerin giy-dikleri çuhanın fiyatından 4–5 kat daha yüksektir. Bu durumda söz konusu çuhaların yüksek gelirli kesimler tarafından tüketilen türden, pahalı kumaş-lar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, 1469–1850 döneminde bu iki çuhanın fiyatlarındaki artış, diğer gıda malları ve mamul mallardaki artışın bir hayli gerisinde kalmaktadır. Söz konusu kumaşların fiyatlarındaki görece gerile-menin bir bölümünün kumaşların kalitesinde zaman içinde ortaya çıkan bir düşüşten kaynaklanması mümkündür. Bu durumda derlenen çuha fiyatları endeks dışında tutulmuştur. Ayrıca pek çok kumaş türü için de fiyat gözlem-leri derlenmiş, fakat kumaş türlerinin sık sık değişmesi nedeniyle, bunlardan uzun süreli diziler oluşturmak mümkün olmamıştır.

EK II – TABLO I:
İSTANBUL'DA TEMEL GIDA MALLARININ FİYATLARI (BİRİM BAŞINA AKÇE¹)

Yıl	Bal (Vakıf) (Okka)	Bal (Saray) (Okka)	Bal (Narh) (Okka)	Şeker (Vakıf) (Okka)	Şeker (Saray) (Okka)	Kahve (Vakıf) (Okka)	Kahve (Saray) (Okka)	Nohut (Vakıf) (Kile)	Nohut (Vakıf) (Okka)	Nohut (Saray) (Kile)
1767	35,3	47,6			144,1		233,8	221,5		
1768	39,3	45,4			159,7		220,0	225,8		
1773		65,2			311,7		240,0			
1774	36,1	41,1			192,5		315,7	236,7		
1777										
1778										
1779										
1782										
1783										
1784										
1787										
1788										
1789										
1792										
1793										
1794										
1797										
1798										
1800										
1801										

EK II - TABLO I:
İSTANBUL'DA TEMEL GIDA MALLARININ FİYATLARI (BİRİM BAŞINA AKÇE')

[illegible]

EK II - TABLO I: İSTANBUL'DA TEMEL GIDA MALLARININ FİYATLARI (BİRİM BAŞINA AKÇE¹)

Yıl	Buğday (Vakıf) (Kile)	Un (Vakıf) (Kile)	Un (Saray) (Kile)	Un (Saray) (Okka)	Un (Narh) (Okka)	Un (Narh) (Kile)	Ekmek (Narh) (Okka)	Pirinç (Vakıf) (Kile)	Pirinç (Saray) (Kile)	Pirinç (Narh) (Kile)
1767										
1768										
1773										
1774										
1777										
1778				30,0					326,0	
1779				15,0					378,5	
1782	130,0			17,9					329,8	
1783	121,6	240,0		21,3					342,4	
1784	126,7	240,0		17,9					362,5	
1787	155,8			20,0	12,0				441,6	318,0
1788	174,6			20,9	14,0		06,2		485,8	472,5
1789	348,0			37,2	17,0		10,5		561,1	
1792	300,0			28,6	19,0		11,0		418,9	315,0
1793				26,5	19,5		14,3		567,5	
1794					25,0		15,2			
1797	240,0	270,0								
1798	240,0	270,0			20,8		13,3	600,0	489,0	
1800					23,0		15			
1801	346,4				24,0					469,0

EK II – TABLO I: İSTANBUL'DA TEMEL GIDA MALLARININ FİYATLARI (BİRİM BAŞINA AKÇE')

Yıl	Mısır Pirinci (Vakıf) (Kile)	Sadeyağ (Vakıf) (Okka)	Sadeyağ (Saray) (Okka)	Sadeyağ (Narh) (Okka)	Zeytinyağı (Vakıf) (Okka)	Zeytinyağı (Saray) (Okka)	Zeytinyağı (Narh) (Okka)	Koyun Eti (Vakıf) (Okka)	Koyun Eti (Saray) (Okka)	Koyun Eti (Narh) (Okka)
1767										
1768										
1773										
1774										
1777				68,5			55,7			
1778			140,9							25,5
1779			138,9	63,0			44,0			30,0
1782	217,8	87,0	145,4		38,2					
1783	224,1	71,2	145,1	63,0	46,7					
1784	252,9	62,2	143,9		48,0					
1787	225,5	86,1	143,7	93,0	59,4		63,0			
1788	326,0	93,4	151,7	147,5	58,0		84,0			24,0
1789	430,3	118,8	182,4	127,5	56,3					
1792	294,0	136,6	128,7		69,6		67,0			43,3
1793	456,8	129,4	131,6	93,0	87,3		76,5			39,0
1794				115,5						45,0
1797	510				135,0					45,0
1798	510,7		79,8					36,0		40,5
1800										42,8
1801	646,2	121,1		95,0	88,1		88,5			39,0

EK II – TABLO II: BURSA'DA, EDİRNE'DE ve ŞAM'DA GIDA MALLARININ FİYATLARI (BİRİM BAŞINA AKÇE)

EK II- TABLO IIa: BURSA'DA GIDA MALLARININ FİYATLARI (BİRİM BAŞINA AKÇE)

Yıl	Buğday (Kile)	Un (Okka)	Pirinç (Kile)	Mısır Pirinci (Kile)	Zeytinyağı (Okka)	Sade Yağ (Okka)	Bal (Okka)	Nohut (Okka)	Nohut (Kile)	Şeker (Okka)	Süt (Okka)	Koyun Eti (Okka)
1745			73,8		24,8	55,4	29,6					30
1769				105,0	48,0	93,0	53,0					26,0
1772				105,0	48,0	93,0	53,0					26,0
1777				120,0	61,0		60,0		120,0			30,0
1799			227,1		137,6	122,0	109,0		240,0			60,0
1801						114,0	87	24				
1826				1300	240	360	240					150

EK II- TABLO IIb: EDİRNE'DE GIDA MALLARININ FİYATLARI (BİRİM BAŞINA AKÇE)

Yıl	Buğday (Kile)	Un (Okka)	Pirinç (Kile)	Mısır Pirinci (Kile)	Zeytinyağı (Okka)	Sade Yağ (Okka)	Bal (Okka)	Nohut (Okka)	Nohut (Kile)	Şeker (Okka)	Süt (Okka)	Koyun Eti (Okka)
1743					42,1	26,2	19,2					19,3
1769					33,3							
1772					68,0							
1777					53,5							
1798					115,6							
1801					120							
1826					222							

EK II- TABLO IIc: ŞAM'DA GIDA MALLARININ FİYATLARI (BİRİM BAŞINA AKÇE)

Yıl	Buğday (Kile)	Un (Okka)	Pirinç (Kile)	Mısır Pirinci (Kile)	Zeytinyağı (Okka)	Sade Yağ (Okka)	Bal (Okka)	Nohut (Okka)	Nohut (Kile)	Şeker (Okka)	Süt (Okka)	Koyun Eti (Okka)
1769			75		190,9	272,7	136,4					
1772				93,0	214,5	364,2	197,5					
1775				82,4	295,7	433,6	289,5					
1785	136,4				231,8	409,1	204,5					
1826					584,8							

Kaynak: Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998)*, Ankara, 2000, s. 174-175, 178, 182.

EK II - TABLO III: İSTANBUL'DA TÜKETİCİ FİYATLARI ENDEKSİ			
YILLAR	Tüketici Fiyatları Endeksi (1469=1, 0)	Akçanın Gümüş İçeriği, Gramı	Tüketici Fiyatları Endeksi, Gram Gümüş (1469=1, 0)
1767	10,99	0,0958	1,22
1768	12,09	0,0958	1,34
1773	17,18	0,0958	1,91
1774	17,12	0,0908	1,80
1778	20,69	0,0908	2,18
1779	19,12	0,0908	2,01
1782	15,12	0,0833	1,46
1783	15,89	0,0833	1,53
1784	15,20	0,0833	1,47
1787	15,49	0,0833	1,49
1788	16,01	0,0783	1,45
1789	21,15	0,0575	1,41
1792	22,09	0,0575	1,47
1793	24,85	0,0575	1,65
1797	28,71	0,0492	1,63
1798	24,04	0,0492	1,36
1801	24,30	0,0492	1,33
Kaynak: Şevket Pamuk, <i>İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998)</i> , Ankara, 2000, s. 15-16.			

EK II - TABLO IV: İSTANBUL'DA GIDA FİYATLARI ENDEKSİ (1469=1.0)	
Yıl	Gıda Endeksi
1767	11,2
1768	12,2
1773	17,7
1774	16,4
1778	19,9
1779	20,3
1782	15,9
1783	16,8
1784	16,3
1787	17,2
1788	17,9
1789	23,7
1792	22,0
1793	25,5
1797	30,0
1798	25,8
1801	27,8
Kaynak: Şevket Pamuk, <i>İstanbul ve Diğer Kent- lerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998)</i> , Ankara, 2000, s. 49.	

EK II - TABLO V:
PARASAL BÜYÜKLÜKLERİN 1998 YILI SONUNDA TL VE ABD DOLARI
EŞDEĞERLERİ (1469=1, 0)

YIL- LAR	Tüketici Fiyatları (1469=1, 0)	Akçanın 1998 Yılı Sonunda TL olarak Değeri	Akçanın 1998 Yılı Sonunda ABD Doları Olarak Değeri
1767	11,0	41520	0,13
1768	12,1	37,728	0,12
1773	17,2	26,558	0,08
1774	17,1	26,648	0,08
1778	20,7	22,048	0,07
1779	19,1	23,862	0,08
1782	15,1	30,176	0,10
1783	15,9	28,716	0,09
1784	15,2	30,011	0,09
1787	15,5	29,447	0,09
1788	16,0	28,493	0,09
1789	21,2	21,568	0,07
1792	22,1	20,651	0,07
1793	24,8	18,358	0,06
1797	28,7	15,889	0,05
1798	24,0	18,975	0,06
1801	24,8	1,837	5,81

Kaynak: Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998)*, Ankara, 2000, s. 28-29.

Bursa Şerhiye Sicilleri:

B. 174, B. 201, B. 199, B. 202, B. 211, B. 128, B. 269, B. 198, B. 214, B. 229, B. 277.

Hatt-ı Hümayunlar:

BOA. HAT 192/9401, BOA. HAT 15/591, BOA. HAT 197/9993, BOA. HAT 23/1126-A, BOA. HAT 22/1098-A, BOA. HAT 267/15609.

Araştırma ve Tetkik Eserler:

Abou-El-Haj, Barbara, "Kültürel Mübadelenin Dilleri ve Modelleri", *Kültür, Kişiselleşme ve Dünya-Sistemi: Kimlik Temsilinin Çağdaş Koşulları*, der. Anthony D. King, çev. Gülcan Seçkin ve Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, 1998.

Abou-El-Haj, Rifa'at, *Modern Devletin Doğuşu: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel ve Canan Şahin, Ankara, 2001.

Abdul Rahman, Abdul Rahim ve Yuzo Nagata, "The Iltizam System in Egypt and Turkey: A Comparative Study", *Journal of Asian and African Studies*, sy. 14, 1977, s. 169-194.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. IX, Dersaadet, 1309.

Ahmet Rasim, *Osmanlı'da Batışın Üç Evresi: III. Selim, II. Mahmut, Abdülmeccit*, haz. Hıfzı V. Velidedeoğlu, İstanbul, 1987.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celâli İsyanları*, İstanbul, 1995.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. IV, Ks. I, İstanbul, 1999.

Aksan, Virginia, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmî Efendi (1700-1783)*, çev. Özden Arkan, İstanbul, 1997.

Akşin, Sina, "Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme", *Toplum ve Bilim*, sy. 2, Yaz 1987, s. 31-40.

— (ed.), *Türkiye Tarihi: 1600-1908*, c. III, İstanbul, 1990.

Anastassiadou, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri: Selanik*, çev. Işık Ergüden, İstanbul, 2001.

Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State*, Londra, 1974.

- Artan, Tülay, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, İstanbul, 1998, s. 49-64.
- "Aspects of the Ottoman Elite's Food Consumption: Looking for 'Stables', 'Luxuries' and 'Delicacies' in a Changing Century", *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922*, ed. Donald Quataert, New York, 2000, s. 83- 106.
- Aslanoğlu, Rana, *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Bursa, 1998.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, İstanbul, 1975.
- Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni*, c. I, Ankara, 1987.
- Aydın, Veli, *Osmanlı Maliyesinde Esham Uygulaması (1775-1840)*, yayımlanmamış doktora tezi, AÜ, 1998.
- Aynî Ali Efendi, *Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet Taksimatı: Toprak Taksimatı ve Bunların Mali Güçleri*, çev. Hadiye Tuncer, Ankara, 1964.
- Aynural, Salih, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları: Zahire Ticareti (1740-1840)*, İstanbul, 2001.
- Baechler, Jean, *Kapitalizmin Kökenleri*, çev. Mehmet A. Kılıçbay, Ankara, 1986.
- Baer, Gabriel, *Population and Society in the Arab East*, Londra, 1964.
- Balazs, Etienne, "The Birth of Capitalism in China, *JESHO*, cilt III, 1960, s. 196-216.
- Bellah, Robert, *Tokugawa Religion: The Values of Pre-Industrial Japan*, Glencoe, 1957.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Avârız", *İA*.
- *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonomin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar*, İstanbul, 1943.
- "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1546-1659)", *Belle-ten*, c. III, sy. 5-6, Ankara, 1966.
- "Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri: Balkan Memleketlerinin Toprak Meseleleri Tarihine Bir Bakış", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, İstanbul, 1980, s. 377-448.
- "Çiftlik", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, İstanbul, 1980, s. 789-797.
- "Timar", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, İstanbul, 1980, s. 805-872.
- "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul, 1980, s. 291-375.
- Barkan, Ömer Lütfi ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546)*, İstanbul, 1970.

- Barkan, Ömer Lütfi ve Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, c. I, Ankara, 1988.
- Barkey, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, İstanbul, 1999.
- Batmaz, Eftal Ş., “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 29, 1996, s. 39–50.
- Baykal, Bekir S., *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara, 1989.
- Beaud, Michael, *Kapitalizmin Tarihi*, çev. Fikret Başkaya, Ankara, 2003.
- Bendix, Reinhard, *Kings or People: Power and the Mandate to Rule*, Londra, 1978.
- Berkes, Niyazi, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, c. II, İstanbul, 1970.
- Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978.
- Berktaş, Halil, “Azizler, Cismani Kalıntılar, Hacılar, Yatırlar: Tektanrıcılık İçinde Özümsemiş Paganizm”, *Eyüp: Dün/Bugün Sempozyumu 11–12 Aralık 1993*, yay. haz. Tülay Artan, İstanbul, 1994, s. 24–49.
- Bernal, Martin, *Kara Athena: Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? (1785–1985)*, çev. Özcan Buze, İstanbul, 1988.
- , *I. Selim Kanunnameleri: 1512–1520, (Der Beyan-ı Kanunnâme-i Osmânî)*. Haz. Yaşar Yücel ve Selami Pulaha, Ankara, 1995.
- Bocock, Robert, *Tüketim*, çev. İrem Kutluk, Ankara, 1997.
- Bottomore, Tom, *Seçkinler ve Toplum*, çev. Erol Mutlu, Ankara, 1990.
- (yay. yön.), *Marksist Düşünceler Sözlüğü*, yazım kurulu: Laurence Harris, V.G. Kiernan, Ralph Miliband, Türkçe çeviriyi derleyen Mete Tunçay, İstanbul, 2001.
- Bourdieu, Pierre, *Pratik Nedenler: Eylem Kuramı Üzerine*, çev. Hülya Tufan, İstanbul, 1995.
- Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet A. Kılıçbay, II cilt, İstanbul, 1990.
- , *Maddi Uygarlık, Medeniyet ve Kapitalizm (XV–XVIII. Yüzyıllar)*, çev. Mehmet A. Kılıçbay, III cilt, Ankara, 1993.
- , *Medeniyet ve Kapitalizm*, çev. Mustafa Özel, İstanbul, 1996.
- Brenner, Robert, “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, *Past and Present*, sy. 70, 1976, s. 30–75.
- , “The Agrarian Roots of European Capitalism”, *Past and Present*, s. 97, 1982, s. 16–113.
- , “Kapitalist Gelişimin Kökenleri; Yeni Smithci Marksizmin Eleştirisi”, çev. Sungur Savran ve Ahmet Tonak, *11. Tez Kitap Dizisi*, 1986, sy. 3, s. 10–27.
- Brizon, Pierre, *Emeğin ve Emekçilerin Tarihi*, çev. Cemal Süreyya, Ankara, 1977.

- Burke, Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, çev. Mete Tunçay, İstanbul, 1994.
- “Braudel ve Yeni Tarih”, Fernand Braudel, *Medeniyet ve Kapitalizm*, çev. Mustafa Özel, İstanbul, 1996, s. 223–234.
- Cangızbay, Kadir, *Gurvitch Sosyolojisi*, Ankara, 1985.
- Carter, A. Foster, “Eklemlenmenin Eklemlenmesi”, *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, der. H. Çağatay Keskinok, Melih Ersoy, haz. Erhan Erkan, Ankara, 1984, s. 59–93.
- Cezar, Yavuz, “Bir Âyânın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyânı Kör İsmailoğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)”, *Bellekten*, XLI, sy. 161, 1977, s. 41–78.
- *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy’dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, İstanbul, 1986.
- “18. Yüzyılda Eyüp’ta Para ve kredi Konuları Üzerine Gözlemler”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’ta Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, İstanbul, 1994.
- Chase-Dunn, Chris, “Urbanization in the World-System: New Directions for Research”, *Cities in Transformation: Class, Capital and the State*, ed. Michael P. Smith, Beverly Hills, 1984, s. 111–120.
- Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara, 1978.
- Cohen, P. Anthony, *Topluluğun Simgesel Yeniden Kuruluşu*, çev. Mehmet Küçük, Ankara, 1999.
- Çadırcı, Musa, “Hüseyin Paşa’nın Terekesi”, *Belgeler*, c. 11, sy. 15, 1986, s. 145–164.
- *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1994.
- Çizakça, Murat, “Cash Waqfs of Bursa: 1555–1823”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, cilt 38, kısım 3, Ağustos 1995, Leiden, 1995, s. 313–354.
- *İş Ortaklıkları Tarihi-İslam Dünyasında ve Batı’da*, çev. Şehnaz Layıkel, İstanbul, 1999.
- Deane, Phyllis, *İlk Sanayi İnkılabı*, çev. Tevfik Güran, Ankara, 1994.
- Delilbaşı, Melek ve Muzaffer Arıkan, *H. 859 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala*, II cilt, Ankara, 2001.
- Demir, Ömer, *Kurumcu İktisat*, Ankara, 1996.
- Demirel, Ömer, “1700–1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Bellekten*, c. LIV, sy. 211, 1990, s. 945–961.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Ankara, 1993.
- Divitçioğlu, Sencer, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Kırklareli, 1981.
- Dobb, Maurice (ed.), *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, çev. F. Akar, İstanbul, 1992.

- Dobb, M., P. Sweezy, C. Hill, K. H. Takahashi ve R. Hilton, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, çev. Çetin Yetkin, İstanbul, 2000.
- Douglas, Mary ve Baron Isherwood, *Tüketimin Antropolojisi*, çev. Erden Attila Aytekin, Ankara, 1999.
- Dreyfus, Françoise, *Bürokrasinin İcadı: Fransa, Büyük Britanya ve ABD’de Devlete Hizmet Etmek (18.-20. Yüzyıl)*, çev. Işık Ergüden, İstanbul, 2007.
- Duverger, Maurice, *Siyaset Sosyolojisi*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul.
- Edgell, Stephen, *Sınıf*, çev. Didem Özyiğit, Ankara, 1998.
- Eldem, Edhem, “Osmanlı Devleti ve Fransa: 17. ve 18. Yüzyıllarda Devlet ve Ekonomi İlişkilerine Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e: Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, 1. Uluslararası Tarih Kongresi*, haz. Hamdi Can Tuncer, Ankara, 1998, s. 14–32.
- Eldem, Edhem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, “İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, İstanbul, 2003, s. 152–230.
- Emecen, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989.
- “Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Mahkeme”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyyüpte Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, İstanbul, 1998, s. 73–81.
- Ercan, Fuat, *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, İstanbul, 2001.
- Erdoğan, Necmi, “Devleti İdare Etmek: Maduniyet ve Düzenbazlık”, *Toplum ve Bilim*, sy. 83, Kış 1999/2000, s. 8–30.
- Ergenç, Özer, *1580–1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir İnceleme*, yayımlanmamış doktora tezi, AÜ, 1973.
- *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, yayımlanmamış doçentlik tezi, AÜ, 1977.
- “Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalçık, Ankara, 1980, s. 103–109.
- “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, c. II, 1981, s.1265–1274.
- “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri”, *Journal of Turkish Studies*, 10, 1986, s. 87–96.
- “XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne’nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, c. III, 1989, s. 1415–1424.
- *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya: Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı*, Ankara, 1995.

- “Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Değişim Seyri”, *Çerçeve*, Ocak 2000, s. 53–62.
- *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara, 2006.
- Ergene, Boğaç, “Maduniyet Okulu, Post-Kolonyal Eleştiri ve Tarihte Bilgi-Özne Sorunu: Osmanlı Tarihçiliği İçin Yeni Dersler mi?”, *Toplum ve Bilim*, sy. 83, Kış 1999/2000, s. 32–46.
- Ergun, Doğan, *Kimlikler Kışkırcısında Ulusal Kişilik*, Ankara, 2000.
- Farooqi, Suraiya, “Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit âyanından Müridzade Hacı Mehmed Ağa’nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri”, *Osmanlı’da Ticari Tarım ve Toprak Mülkiyeti*, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, İstanbul, 1998.
- *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir? Kaynaklara Giriş*, çev. Zeynep Altok, İstanbul, 2001.
- “Köle Sahibi ve Kırsal Tefeci Olarak Bir Yapı Ustası: Hacı Abdullah”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven ve Özgür Türesay, İstanbul, 2003, s. 179–197.
- “18. Yüzyıl Bursa’sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim’in Serveti”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven ve Özgür Türesay, İstanbul, 2003, s. 199–216.
- Febvre, Lucien, *Uygurluk, Kapitalizm ve Kapitalistler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1995.
- Fred, Block ve Margaret R. Somers, “Ekonomist Yanılgının Ötesi: Karl Polanyi’nin Holistik Toplum Bilimi”, *Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’a Görüşler ve Yöntemler*, ed. Theda Skocpol, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 1999, s. 47–84.
- Findley, Carter V., *Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Reform: Bâbü’lî (1789–1922)*, çev. Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İstanbul, 1994.
- Fulbrook, Mary ve Theda Skocpol, “Mukadder Yollar: Perry Anderson’ın Tarihsel Sosyolojisi”, *Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’a Görüşler ve Yöntemler*, ed. Theda Skocpol, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 1999, s. 170–209.
- Frank, Andre G., “Dünya Sistemi Bunalımında”, çev. Ümit Kıvanç, *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar*, der. Belge Yayınları, İstanbul, 1984, s. 131–151.
- “Üçüncü Dünya’da Ekonomik Bunalım ve Siyasal Yapılar”, çev. Erol Özbek, *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar*, der. Belge Yayınları, İstanbul, 1984, s. 234–279.
- Furet, François, *Fransız Devrimini Yorumlamak*, çev. Ahmet Kuyaş, İstanbul, 1978.
- Gedikli, Fethi, *Osmanlı Şirket Kültürü: XVI. - XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İstanbul, 1998.

- “İstanbul Para Vakıfları”, *Hak-İş*, sy. 51, Ekim 1999.
- Genç, Mehmet, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Türk İktisat Tarihi Semineri*, ed. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, Ankara, 1975, s. 231–296.
- “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Yapıt*, sy. 49/4, Nisan-Mayıs 1984, s. 52–61.
- “Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, Ankara, 1990, s. 13–25.
- “Esham: İç Borçlanma”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s. 186–195.
- Gerber, Haim, “Social and Economic Position of Women in an Ottoman City: Bursa, 1600–1700”, *International Journal of Middle East Studies*, 12, 1980, s. 231–244.
- *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa (1600–1700)*, Kudüs, 1988.
- Giddens, Anthony, *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji*, çev. Ahmet Çiğdem, Ankara, 1992.
- *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, 1992.
- “Marx, Weber ve Kapitalizmin Gelişmesi”, *Siyaset Sosyolojisi ve Toplumsal Teori: Toplumsal Düşüncenin Klasik ve Çağdaş Temsilcileriyle Hesaplaşmalar*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul, 2001, s. 63–87.
- Goody, Jack, *Batıdaki Doğu*, çev. Burhan Mert Anarlı ve İsmail Mert Bezgin, Ankara, 2002.
- Gounaris, C. Basil, “Selanik”, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800–1914)*, ed. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 1994, s. 103–120.
- Göçek, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü; Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, çev. İbrahim Yıldız, Ankara, 1999.
- Gökbilgin, Tayyip M., *XV. - XVI. Asırlarda Edirne Paşa Livası*, İstanbul, 1952.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969.
- Gözbüyük, Şeref ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, İstanbul, 2000.
- Gurvitch, Georges, *Sosyoloji ve Felsefe*, der. Kadir Cangızbay, İstanbul, 1985.
- Gülalp, Haldun, Bağımlılık ve Dünya-Sistemi: Frank ile Wallerstein’in Eleştirisi, *11. Tez Kitap Dizisi*, 3, 1986, s. 28–48.
- Güler, Birgül A., “Yerel Yönetim Tarihine Yaklaşım Sorunu”, *Amme İdaresi Dergisi*, c. 26, sy. 1, 1993, s. 88–96.

- *Yerel Yönetimler-Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*, Ankara, 1998.
- Gürsel, Seyfettin, “Osmanlı İmparatorluğu ve Kapitalizm”, *Yapıt*, sy. 46/1, Ekim-Kasım 1983, s. 19–35.
- Hannerz, Ulf, “Çevre Kültür Senaryoları”, *Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi: Kimlik Temsilinin Çağdaş Koşulları*, der. Anthony D. King, çev. Gülcan Seçkin ve Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, 1998.
- Harvey, David, *Sosyal Adalet ve Şehir*, çev. Mehmet Morali, İstanbul, 2006.
- Heaton, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğmuş, c. II, Ankara, 1985.
- Hentch, Thierry, *Hayali Doğu: Batı’nın Akdenizli Doğu’ya Politik Bakışı*, çev. Aysel Bora, İstanbul, 1996.
- Heper, Metin, *Bürokratik Yönetim Gelenegi-Osmanlı İmparatorluğunda v Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği*, Ankara, 1974.
- “Osmanlı-Türk Bürokrasisinde Modernleşme, Saf Patrimonyalizmden Patrimonyal Yasallığa Gelişim”, *Yönetim Sosyolojisi Kolokyumuna Sunulan Bildiriler-Tartışmalar*, 14–15 Ekim 1976, Ankara 1977, s. 51-76.
- “Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkileri”, *Toplum ve Bilim*, sy. 11, Güz 1980, s. 1-33.
- “Hırzû’l-Mülûk”, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, der. Yaşar Yücel, Ankara, 1988, s. 176–178.
- Hill, Cristopher, *1640 İngiliz Devrimi*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul, 1983.
- Hobsbawn, Eric J., *Sanayi ve İmparatorluk*, çev. Yalçın Gülerman ve Abdullah Ersoy, Ankara, 1987.
- “(Kapitalist Üretim Öncesi Biçimlere) Önsöz”, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, (K. Marx ve F. Engels), çev. Mihri Belli, Ankara, 1977, s. 9–109.
- Holton, Rodney J., *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*, çev. Ruşen Keleş, Ankara, 1999.
- İnalçık, Halil, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayunu”, *Belleten*, c. XXVIII, sy. 122, 1964, s. 603–622.
- “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, c. XXVIII, sy. 122, 1964, 623 – 649.
- “Adâletnâmeler”, *Belgeler*, c. II, sy. 3–4, 1967, s. 49–142.
- “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *Journal of Economic History*, c. XXIX, 1969, s. 97–140.
- “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. T. Naff ve R. Owen, Carbondale, 1977, s. 27–52.
- “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire (1600–1700)”, *Archivum Ottomanicum*, VII, 1980, s. 283-337.

- “Ottoman Social and Economic History: A Review”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, 1980, s. 1-8.
- “When and How British Cotton Goods Invaded the Levant Markets”, *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huricihan İslamoğlu İnönü, New York, 1987, s. 374-383.
- “Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi”, çev. Mehmet Özden ve Fahri Unan, *Türkiye Günü*, sy. 11, Yaz 1990, s. 30-41.
- “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993.
- “Vidin Gosподарlık Rejimi ve İlgaşı”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 115-138.
- “15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 187-202.
- “Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 203-258.
- “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 361-424.
- “A Case Study of the Village Microeconomy: Village in the Bursa Sancağı: 1520-1593”, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Essays on Economy and Society*, Bloomington, 1993, s. 161-176.
- “Eyüp Projesi”, *Eyüp: Dün/Bugün Sempozyumu 11-12 Aralık 1993*, yay. haz. Tülay Artan, İstanbul, 1994, s. 1-23.
- “Sultanizm Üzerine Yorumlar. Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”, *Toplum ve Ekonomi*, çev. Kemal Aydın Akagündüz, sy. 7, Ekim 1994, s. 5-26.
- “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarımı*, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, İstanbul, 1998, s. 17-35.
- “Eyüp Sicillerinde Toprak ve Köylü”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, İstanbul, 1998, s. 9-14.
- “Çiftlik” maddesi, *EI*, Leiden, s. 32-33.
- İnalçık, Halil ve Şevket Pamuk (haz.), *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara, 2000.
- İnönü, Huricihan İslamoğlu, “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme”, *Toplum ve Bilim*, 23, Güz 1983, 9-39.
- “State and Peasants in the Ottoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia during the Sixteenth Century”, *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huricihan İslamoğlu İnönü, New York, 1987, s. 101-128.
- *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü*, Ankara, 1991.
- “Tarih ve Kapitalizm”, (Halil Berktaş, Huricihan İslamoğlu İnönü, Çağ-

- lar Keyder ve İskender Savaşır'ın katıldığı söyleşi), *Defter*, sy. 20, Bahar-Yaz 1993, s. 7-56.
- “Hukuk, Mülkiyet, Meşrutiyet: Mukayeseli Tarih Yazımı İçin Bir Öneri”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, İstanbul, 1998, s.1-13.
- “16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, İstanbul, 1998, s. 59-81.
- Janowitz, Morris, “A Sociological Perspective on Wallerstein”, *American Journal of Sociology*, c. 82, sy. 5, 1985, s. 1090-1097.
- Jirousek, Charlotte, “The Transition to Mass Fashion System Dress in the Later Ottoman Empire”, *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922*, ed. Donald Quataert, New York, 2000, s. 201-242.
- “Kaç Dünya Var?”, *Evrensel Kültür*, sy. 121-123, Ocak-Mart 2002.
- Kafadar, Cemal, “Eyüp'te Kılıç Kuşanma Törenleri”, *Eyüp: Dün/Bugün Sempozyumu 11-12 Aralık 1993*, yay. haz. Tülay Artan, İstanbul, 1994, s. 50-61.
- “Kanunname-i Âl-i Osman: Suret-i Hatt-ı Hümayun-ı Sultan Mehmed Han”, *TOEM* ilavesi, İstanbul, 1335.
- *Kanunname-i İhtisab-ı Bursa*, yay. Türk Standartları Enstitüsü, Ankara, 1998.
- Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: On Dokuzuncu Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul, 1993.
- “İzmir”, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, ed. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 1994, s. 1-22.
- “Batı Anadolu'da Göçmen Emeği (1750-1850)”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder ve Reşat Kasaba, çev. Zeynep Altok, İstanbul, 1998, s. 119-127.
- Karateke, Hakan T., *Padişahım Çok Yaşa: Osmanlı Devleti'nin Son Yüzylında Merasimler*, İstanbul, 2004.
- Kazançgil, Ali, “Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, *Türk Siyasal Hayatın Gelişimi*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul, 1986.
- Kennedy, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar*, çev. Birtane Karanakçı, Ankara, 1994.
- Kent Araştırmaları Bibliyografyası*, haz. Bahar Aksel ve Filiz Öğretmen, İstanbul, 2001.

- Keskinok, H. Çağatay ve Melih Ersoy (der.), *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Ankara, 1984.
- Keskiöğlü, Osman, "Bulgaristan'da Bazı Türk Abideleri ve Vakıf Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, 8, 1969, s. 309-322.
- "Bulgaristan'da Türk Vakıfları ve Bâli Efendi'nin Vakıf Paralar Hakkında Bir Mektubu", *Vakıflar Dergisi*, 9, 1971, s. 81-94.
- Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Ankara, 1982.
- *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, çev. Sabri Tekay, İstanbul, 1993.
- (Huri İslamoğlu ile birlikte), "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri", *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara, 1983, s.107-152.
- Keyder, Çağlar, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri: Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, ed. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 1994, s. 121-157.
- Khoury, Dina R., "Ticari tarımın Musul eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerine Etkileri (1750-1850)", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder ve Reşat Kasaba, çev. Zeynep Altok, İstanbul, 1998, s. 160-179.
- *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul (1540-1834)*, çev. Ülkün Tansel, İstanbul, 2003.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, *Doğru'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, Ankara, 1992.
- "Kitab-ı Müstetab", *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, haz. Yaşar Yücel, Ankara, 1988.
- *Koçu Bey Risalesi*, haz. Yılmaz Kurt, Ankara, 1991.
- Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul, 1993.
- Kula, Witold, *Feodalizmin Ekonomik Teorisi*, çev. Oğuz Esen, Ankara, 1985.
- Kunt, Metin, "Kulların Kulları", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Beşeri Bilimler, c. 3, 1975, s. 27-42.
- "Müteşebbis Bir Osmanlı Veziri: Derviş Mehmed Paşa", *Toplum ve Bilim*, sy. 2, Yaz 1977, s. 47-64.
- *Sancaktan Eyalet: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978.
- Kurmuş, Orhan, "The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire", *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, New York, 1987, s.160-169.
- Kurt, İsmail, *Nazari ve Tatbiki Olarak Para Vakıfları*, yayımlanmamış doktora tezi, İÜ, İstanbul, 1994.
- Laclau, Ernesto, "Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm", çev. Erol Tulpar, *Birikim*, c. I, sy. 1, 1975, s. 16-29.

- Lenin, V. İ., *Rusya'da Kapitalizm'in Gelişmesi: Geniş Çaplı Sanayi İçin Bir İş Pazarının Oluşma Süreci*, çev. Seyhan Erdoğan, Ankara, 1988.
- *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması: Emperyalizm*, çev. Olcay Geridönmez, İstanbul, 2001.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, Ankara, 1991.
- Loomba, Ania, *Kolonyalizm, Post-Kolonyalizm*, çev. Mehmet Küçük, İstanbul, 2000.
- Löwith, Karl, *Max Weber ve Karl Marx*, çev. Nilüfer Yılmaz, Ankara, 1999.
- Macfarlane, Alan, *Kapitalizm Kültürü*, çev. Remzi Hakan Kır, İstanbul, 1993.
- Mandaville, Jon E., "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması", çev. Fethi Gedikli, *Türkiye Günlüğü*, sy. 51, 1998, s.129-144.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*, İstanbul, 1989.
- "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İstanbul, 1991, s. 18-29.
- "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İstanbul, 1991, s. 30-66.
- "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İstanbul, 1991, s. 67-100.
- "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İstanbul, 1991, s. 175-207.
- *Din ve İdeoloji*, İstanbul, 1993.
- *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan, İstanbul, 1996.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani: Osmanlı Ünlüleri*, haz. Nuri Akbayan, eski yazıdan aktaran, Seyit Ali Kahraman, c. I-VI, İstanbul, 1996.
- McGowan, Bruce, "The Study of the Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries", *International Journal of Turkish Studies*, c. II, 1981, sy. 1, 1981, s. 57-74.
- *Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and the Struggle for Land: 1600-1800*, Cambridge, 1981.
- "The Middle Danuble Cul-de-sac", *The Ottoman Empire and the World- Economy*, ed. Huricihan İslamoğlu-İnan, New York, 1987, s. 170-177.
- Mooers, Colin, *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara, 1997.

- Moore, Barrington, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, çev. Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel, Ankara, 1989.
- Mouzelis, Nicos, "Yeni Marksizmin Eleştirisi", *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, der. H. Çağatay Keskinok ve Melih Ersoy, 1984, s. 179-194.
- Mumford, Lewis, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun, İstanbul, 2007.
- Nagata, Yuzo, "Some Documents on the Big Farms (Çiftlik) of the Notables in Western Anatolia", *Studia Culturae Islamicae*, sy. 4, Tokyo, 1976.
- "Muhsinzade Mehmed Paşa ve Âyanlık Müessesesi", *Study of Language and Cultures of Asia and Africa Monograph Series*, sy. 6, Tokyo, 1976.
- *Tarihte Âyanlar: Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, 1997.
- *Naima Tarihi*, çev. Zuhuri Danışman, c. 1, İstanbul, 1967.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Resmi İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi", *XII. Türk Tarih Kongresi*, c. 2, Ankara, 1994, s. 1201-1210.
- *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul, 1998.
- Ortaylı, İlber, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, c. I, 1980, s. 33-40.
- *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985.
- Osipov, G., *Toplumbilim: Teori ve Yöntem Sorunları*, çev. Ünsal Oskay, Ankara, 1977.
- Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988.
- Özdemir, Rıfat, "Ankara Hatuni Mahallesi Nakit Avarız Vakfının Kredi Kaynağı Açısından Önemi (1785-1802)", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, İstanbul, 1989, s. 733-754.
- *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara: Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı (1785-1840)*, Ankara, 1998.
- Özel, Oktay ve Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi", *Toplum ve Bilim*, sy. 91, Kış 2002, s. 8-38.
- Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın Sonlarına Doğru Orta Anadolu'da Fiyatlar", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, c. IV, 1993, s. 1821-1831.
- *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Ankara, 1995.
- Öztürk, Mustafa, "Bursa'da Hububat Fiyatları: (1775-1840)", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, c. IV, 1994, s. 1714-1731.
- Öztürk, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul, 1995.

- Özvar, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul, 2003.
- Özveren, Y. Eyüp, "Beyrut", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, ed. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 1994, s. 75-102.
- Pamuk, Şevket, "Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri (1840-1913)", *Toplum ve Bilim*, sy. 17, Bahar 1982, s. 3-50.
- *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, İstanbul, 1988.
- *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 1999.
- *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998)*, Ankara, 2000.
- Parla, Jale, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İstanbul, 2002.
- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, çev. Şadan Karadeniz, İstanbul, 1991.
- Poggi, Gianfranco, *Çağdaş Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, çev. Şule Kut ve Binnaz Toprak, İstanbul, 1991.
- Polanyi, Karl, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Ayşe Buğra, İstanbul, 1986.
- "Kurumlaşmış Süreç Olarak Ekonomi", çev. Yahya S. Tezel, Ankara, 1992.
- Poncellet, Léo, "Bridging Ethnography and World—System Analysis", *Review*, cilt XXV, 2002, sy. 1, 2002, s. 47-97.
- Popper, Karl R., *Bilimsel Araştırmaların Mantığı*, çev. İlknur Aka ve İbrahim Turan, İstanbul, 1998.
- Quataert, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire (1881-1908)*, New York, 1983.
- (ed.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire (1550-1922)*, New York, 2000.
- Rafeq, Abdul-Karim, "Registers of Succession (Mukhallafât) and Their Importance for Socio Economic History: Two Samples From Damascus and Aleppo: 1277/1861", *CIEPO, VII. Sempozyumunu Bildirileri*, Ankara, 1994, s. 479-491.
- Ragin, Charles ve Daniel Chirot, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji", *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, ed. Theda Skocpol, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 1999, s. 276-312.
- Reyhan, Cenk, "Türkiye'de Modernleşmenin Kökenleri: Kalemîye Sınıfı", *Anme İdaresi Dergisi*, c. 31, sy. 4, Aralık 1998, s. 3-17.
- "Şark Meselesi'nin Helen Kökenleri", *Folklor/Edebiyat*, sy. 41, 2005/1, s. 153-178.

- “Osmanlı’da Millet Nizamnameleri: Avrupa İle Uyum Sürecinde Rum – Ermeni – Yahudi Cemaat Düzenlemeleri”, *Belgeler*, c. XXVII, 2006, s. 33-90.
- “İlim – Kılıç – Kalem: Osmanlı Kamu Personeli Rejiminde Üçlü İşlevsel Ayrışma”, *Belleten*, c. XXII, sy. 263, 2008, s. 95-122.
- Richards, Alan R., “Primitive Accumulation in Egypt (1798-1882)”, *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huricihan İslamoğlu-İnan, New York, 1987, s. 203-243.
- Rodinson, Maxime, *İslam ve Kapitalizm*, çev. L. Fevzi Topaçoğlu, İstanbul, 1996.
- Said, Edward W., *Şarkiyatçılık: Batı’nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, İstanbul, 1999.
- Sahillioğlu, Halil, “Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23, c.1, sy. 2, 1962-1963, s.145-218.
- San, Coşkun, *Max Weber’de Hukukun ve Otoritenin Sosyolojik Analizi*, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, 1970.
- Salzmann, Ariel, “An Ancien Régime Revisited: ‘Privatization’ and Political Economy in the 18th Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, c. 21, sy. 4, 1993, s.393-424.
- Savran, Sungur, “Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Birleşik Gelişme”, *11. Tez Kitap Dizisi*, 3, 1986, s. 49-72.
- Sayar, Ahmet G., *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, 1986.
- *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*, İstanbul, 1998.
- “İktisadın Dama Taşları: Din-İktisat İlişkileri”, *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, İstanbul, 2005, s.193-212.
- Sayar, Ahmet G., Edhem Eldem ve Mehmet Genç, “Osmanlı’da Zanaat, Ahlak, İktisat İlişkisi” (söyleşi), *Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü*, haz. Zeynep Ögel, söyleşiyi düzenleyen Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 105-145.
- Saybaşılı, Kemali, *Siyaset Bilminde Temel Yaklaşımlar*, Ankara, 1983.
- Sée, Henri, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, çev. Turgut Erim, İstanbul, 2001.
- Schumpeter, Joseph A., *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, çev. Tunay Akoğlu, c. I, İstanbul, 1981.
- Skocpol, Theda, “Wallerstein’s World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique”, *American Journal of Sociology*, cilt 82, sy. 5, 1985, s. 1075-1090.
- (ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’a Görüşler ve Yöntemler*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 1999.

- *Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, çev. S. Erdem Türközü, Ankara, 2004.
- Smith, Adam, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, İstanbul, 1948.
- Smith, Dennis, "Olguların ve Değerlerin Keşfi: Barrington Moore'un Tarihsel Sosyolojisi", *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 1999, s. 313-354
- Soboul, Albert, *1789 Fransız İnkılabı Tarihi*, çev. Şerif Hulusi Kurbanoglu, İstanbul, 1969.
- Sorokin, Pitirim A., *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. M. Münir Öymen, Ankara, 1994, c. II.
- Sönmez, Sinan, "Azgelişmişlik Sürecini Çözümlemeye Yöntem", *11. Tez Kitap Dizisi*, 3, 1986, s. 73-85.
- Shaw, J. Stanford ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, c. I, İstanbul, 1994.
- Singer, Amy, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, İstanbul, 1996.
- Stoianovich, Traian, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy: 1600-1800", *Journal of Economic History*, XII-XIII/4, 1953, s. 398-411.
- Suçeska, Avdo, "Sarayova'da XVI. Asırda Vakıf Kredileri", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, İstanbul, 1989, s. 721-726.
- Sunar, İlkay, *Düşün ve Toplum*, Ankara, 1986.
- Sweezy, Paul, "Geçiş Tartışmaları: Kökenler", *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, der. Maurice Dobb, çev. F. Akar, İstanbul, 1992.
- Syrett, F. Elena, "Patras", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, ed. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 1994, s. 23-44.
- Şakiroğlu, Mahmut H., "Bursa Bibliyografyası", *Türk Kültürü*, XVI, sy. 162, Nisan 1976, s. 45-57.
- Tabak, Faruk, "Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emekğin Kontrolü (Yaklaşık 1700-1850)" *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder ve Faruk. Tabak, İstanbul, 1998, s. 139-159.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul, 1996.
- Taylor, Charles, *Modernliğin Sıkıntıları*, çev. Uğur Canbilen, İstanbul, 1995.
- Tekeli, İlhan, "Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar", *Toplum ve Bilim*, sy. 9-10, Bahar-Yaz 1980, s. 36-65.
- Terlouw, Kess, "The Semi-peripheral Space in the World-System", *Review*, c. XXV, 2002, sy. 1, 2002, s. 1-22.

- Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi*, İstanbul, 1994.
- Thompson, Edward P., *Avam ve Görenek: İngiltere’de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, 2006.
- Timberlake, Michael (ed.), *Urbanization in the World Economy*, Orlando, 1985.
- Touraine, Alain, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Tufan, İstanbul, 1994.
- Toynbee, Arnold, *Tarih Bilinci*, çev. Murat Belge, c. I, İstanbul, 1978. 7.c.I.
- *Trabzon Şeriyi Sicili*, No: 1934.
- Turgay, A. Üner, “Trabzon”, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800–1914)*, ed. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 1994, s. 45–73.
- Turner, Bryan S., *Marx ve Oryantalizmin Sonu*, çev. H. Çağatay Keskinok, Ankara, 1984.
- *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, çev. Yasin Aktay, Ankara, 1991.
- Ülgener, Sabri F., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul, 1991.
- Veinstein, Gilles, “‘Ayan’ de la région d’Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIII. siècle)”, *Revue de l’Occident Musulman et de la Méditerranée*, sy. 20, 1975, s. 131–146.
- “Çiftlik Tartışmaları Üzerine”, *Osmanlı’da Ticari Tarım ve Toprak Mülkiyeti*, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, İstanbul, 1998.
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of European World Economy in the Sixteenth Century*, (c. I), New York, 1974.
- *The Capitalist World-Economy*, Cambridge, 1979.
- “The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research”, *Review*, II, 3, Kış 1979, s. 389–398.
- *The Modern World-System: Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy 1600–1750*, (c.II), New York, 1980.
- “Kapitalist Dünya Sisteminin Yükselişi ve Geleceği: Karşılaştırmalı Analiz İçin Temel Kavramlar”, çev. Orhan Esen, *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar*, der. Belge Yayınları, İstanbul, 1983, s. 71–113.
- *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay, İstanbul, 1992.
- “Braudel’in Kapitalizm Tahlili: Herşey Tepetaklak”, *Medeniyet ve Kapitalizm*, yaz. Fernand Braudel, çev. Mustafa Özel, İstanbul, 1996.
- *Sosyal Bilimleri Düşünmemek: 19. Yüzyıl Paradigmasının Sınırları*, çev. Taylan Doğan, İstanbul, 1997.

- “Dünya Kültürü Diye Bir Şey Olabilir mi?”, *Kültür, Küreselleşme ve Dünya-Sistemi: Kimlik Temsilinin Çağdaş Koşulları*, der. Anthony D. King, çev. Gülcan Seçkin ve Ümit Hüseyin Yolsal, Ankara, 1998.
- Wallerstein, Immanuel, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba, “Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci”, *Toplum ve Bilim*, sy. 23, Güz 1983, s. 41-54.
- Weber, Max, *General Economic History: A Penetrating Analysis of the Origins of Our Economic System and its Relation to Ethics and Religion*, New York, 1961.
- *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, ed. G. Roth ve C. Wittich, c. I-II, Berkeley, 1978. c. I-II.
- *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, Ankara, 1997.
- *Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, ed. Don Martindale, Gertrud Neuwirth, çev. Musa Ceylan, İstanbul, 2000.
- Weiss, Linda, ve John M. Hobson, *Devletler ve Ekonomik Kalkınma: Karşılaştırmalı Bir Tarihî Analiz*, çev. Kıvanç Dündar, Ankara, 1999.
- Wood, E. Meiksins, *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*, çev. A. Cevdet Aşkın, Ankara, 2003.
- Yediyıldız, Bahaeddin, “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, sy. XIV, 1982, s. 5-13.
- “Müessese Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi”, *Vakıflar Dergisi*, sy. XV, 1882, s. 24-53.
- “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, sy. XVIII, 1984, s. 5-27.
- Yenal, Engin (haz.), *Bir Masaldı Bursa*, İstanbul, 1996.
- Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, çev. Babür Kuzucu, c. I, Ankara, 1978.
- Yıldırım, Umut, “Tarih Yazımında Farklı Bir Öneri: Maduniyet Çalışmaları Projesi”, *Toplum ve Bilim*, Kış 1999/2000, sy. 83, s. 32-46.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara, 1995.
- Yücel, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, cilt. XXXVIII, 1974, s. 657-708.
- “XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, sy. 167, 1977, s. 495-506.
- Ze’evi, Dror, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul, 2000.
- Zilfi, Madeline C., “Goods in the Mahalle: Distributional Encounters in Eighteenth-Century Istanbul”, *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922*, ed. Donald Quataert, New York, 2000, s. 289-311.

- Adam Smith 54, 65, 66, 67, 77, 91, 147
 Akdeniz 2, 11, 54, 68, 76 - 78
 Alman İdeolojisi 55
 Almanya 81, 86, 88, 91, 92, 107, 197, 220
 Anadolu 8, 68, 69, 71, 72, 75, 78, 79, 108, 109, 139, 141, 143, 145, 160 - 162, 166, 168, 201, 213, 221, 225, 243, 245, 254, 255, 264
 Ankara 5, 6, 11, 12, 14, 18, 19, 22 - 31, 35 - 37, 41, 42, 45, 48, 53 - 57, 65, 70, 72, 74, 81 - 84, 86, 88, 90 - 93, 96 - 98, 102, 104, 105, 109, 111, 114, 115, 119, 124, 127, 129, 133, 134, 136, 137, 141, 145, 148, 166 - 169, 175, 213, 218, 259, 264, 277, 283 - 286
 Arabistan 80, 143
 Arazi Kanunnamesi 133, 146
 askeri sınıf 114, 128
 Asl-ı mal 173
 Asya tipi üretim tarzı 21, 37, 42, 44, 70, 74, 80
 avarız 52, 152, 166, 168, 186 - 192, 198, 251, 253, 271
 Aydın 8, 47, 76, 77, 112, 140
 Bâli Efendi 180
 Batı 1, 8 - 10, 13, 20 - 22, 24 - 35, 37, 38, 40, 41, 43 - 45, 48 - 51, 53, 62 - 64, 68, 69, 71 - 73, 78, 79, 82, 85, 86, 88, 89, 96, 109, 119, 126, 139, 140, 146, 147, 160, 199, 220, 256, 265 - 267, 270
 Belçika 86, 143
 burjuvazi 88
 Bursa 1, 5, 9 - 11, 14, 15, 17, 19, 22 - 25, 105, 127, 136 - 139, 150, 151, 153 - 155, 164, 166 - 168, 170 - 174, 192, 194, 195, 196, 204, 07, 209 - 211, 213 - 215, 217 - 219, 223, 225 - 229, 231, 232, 236 - 238, 240, 241, 243, 245, 247, 254, 261, 264, 266, 268, 270 - 272, 283
 bütünleşme 56, 69, 70
 Cenova 91
 çevreselleşme 71
 çiftlik 22, 29, 30, 71, 72, 75, 76, 78, 79, 81, 89, 100, 102, 111, 112, 120 - 123, 134, 138 - 141, 201, 222, 232 - 237, 240, 260
 Çin 24, 29, 31, 53, 56, 66, 92, 261
 çitleme 89, 102, 119, 120
 Çivizade 178, 182
 Daire-i adalet 124

- Danimarka 86
Denizli 76
devrim 92, 113, 126
Doğu 13, 20, 21, 25 - 28, 30, 32, 34,
35, 37 - 40, 42 - 45, 49 - 51,
57, 59, 62 - 64, 68, 72, 73, 77,
78, 80, 88, 95, 109, 143, 153,
177, 186, 266, 273
Doğu despotizmi 8, 42, 43, 45, 95
Dubrovnik 91

Edward 20, 35, 51, 82, 92
Edward Said 20, 35, 51, 82, 92
Ege 76, 77, 138
eklemlenme 85
emperyalizm 73
eşraf ve âyan 124, 142

faiz 33, 108, 163, 164, 187
Faiz Yasaları 108, 163
Fernand Braudel 11, 24, 25, 35, 54
Fransa 10, 12, 13, 17, 44, 46, 57,
61, 64, 81, 88 - 93, 102, 103,
105, 107, 108, 113, 114, 119,
126, 129, 130, 131, 134, 135,
143, 197, 220, 259
Fransız Devrimi 107, 129

gayrimenkul 197, 204, 206, 211,
218, 219, 226, 227, 232, 238
- 240, 245, 246, 264, 268 -
270, 275, 276
Gibb 70
girişimcilik 19, 22, 34, 53, 197, 218,
234, 259, 268

Halep 14, 73, 76, 160, 213, 214,
248
Hanefi 53, 175 - 179, 181, 200, 215,
243

hıristiyan 31, 33, 38, 51, 76
Hırvatistan 75, 79
Hollanda Cumhuriyeti 91

ıcarat 153, 155 - 157, 164, 165
ideolojik aygıtları 71, 98 - 100, 110,
124, 129, 135, 144, 145, 149,
267
Immanuel Wallerstein 10, 12, 20, 25,
38, 44, 53 - 74, 77 - 82, 84
- 86, 88, 95, 122, 129, 139,
145, 147, 221, 266, 270, 273
İspanya 13, 17, 39, 64, 86
İstanbul 22, 39, 70, 71, 73, 77, 80,
82, 83, 90, 96 - 98, 100, 103,
104, 107, 109, 110, 112, 119,
124, 126, 129, 130, 132 -
134, 136, 140 - 143, 146,
148, 149, 159, 160, 162, 165,
168 - 171, 176, 178, 179,
201, 202, 215, 218, 219, 221,
222, 226, 232, 237, 240, 243,
245, 247, 259, 261, 262, 264,
277 - 286
İsveç 64, 86
İzmir 23, 72, 73, 76 - 78, 122, 140,
225, 234, 236

Japonya 31, 32, 52, 53, 65, 81, 91,
92, 107, 220

kadı 7, 38, 43, 71, 100, 101, 103 - 106,
111, 114, 115, 124, 125, 137,
169, 170, 179, 183, 201, 202,
207, 211, 221, 242, 245, 275

kapital 55
kapitalizm 1, 9, 11 - 13, 19, 21, 22,
24 - 40, 42, 47 - 55, 60 - 62,
65 - 67, 69, 70, 73, 78, 81, 85,
88 - 90, 92 - 94, 98, 107, 108,

- 121, 129, 130, 135, 138, 144,
146, 147, 150, 155, 164, 176,
220, 258, 259, 266, 267, 273
- kâr 155, 166 - 168, 176 - 178, 183
- Karl Löwith 37
- Karl Marx 24, 27, 28, 37, 42, 44, 55,
66, 85, 92, 221, 258, 259
- Karl Polanyi 40, 56, 92, 102
- Karl R. Popper 32, 78
- Katolik 33, 149
- kenar ilişkisi 46
- kent 6 - 8, 19, 24, 33, 39, 233, 271
- köylüler 7, 46, 71, 89, 100
- köy para vakıfları 189, 190
- kredi 166
- liman kenti 77
- Macaristan 68, 91, 107
- malikâne 132, 133
- Manchester Pamuk Tedarik Ortaklığı
76
- Maraş 76
- Marmara 1, 10, 11, 175
- Max Weber 1, 19 - 21, 24 - 44, 47,
50 - 54, 61, 74, 81 - 83, 86,
88, 91, 92, 95 - 97, 130, 153,
177, 186, 259, 266, 268, 273
- mehr 215 - 217, 257
- merkez 9, 14, 33, 43, 46, 47, 56 - 65,
67 - 71, 73, 75, 77 - 82, 84
- 86, 88, 94 - 100, 104, 108
- 110, 115 - 118, 123 - 125,
129 - 132, 135 - 137, 140 -
147, 149, 150, 164, 199, 218,
220, 221, 238, 260, 261, 266,
267, 271, 273
- Mezopotamya 28, 80
- miras 89, 134, 135, 173, 183, 207
- 209, 212, 213, 216, 221 -
223, 227, 235, 236, 240, 242
- 253, 257, 263, 264, 272
- miri arazi 239
- Mısır 21, 56, 68, 71, 75, 76, 80, 109,
133, 141, 143, 212, 220, 232,
234, 268, 282, 283
- modernleşme 22, 62, 99, 130
- Molla Kabız 103
- Molla Lütfi 103
- muhtesib 106
- mukataa 132
- mülkname 111
- murabaha 164
- müsadere 14, 16, 52, 133, 137, 138,
146, 148, 267
- müşareke 176, 177
- müslüman 13, 27, 33, 34, 49, 169,
175, 181, 208, 210, 213, 216,
238, 243, 245, 249
- Musul 7, 74, 80, 112, 118, 121, 122,
138
- Narodnik 53
- nesneleşme 259
- ortaklık 18, 19, 156, 176, 177, 198,
199, 268
- Osmanlı 1 - 3, 5 - 28, 36, 40 - 53, 56,
67 - 81, 88, 90, 93 - 119, 121
- 131, 133 - 137, 139 - 148,
150, 151, 154, 155, 158 - 162,
165, 167, 168, 174 - 184, 186,
190, 193, 196 - 201, 203, 207
- 210, 213, 215, 218 - 223,
225, 226, 228, 233, 234, 237
- 239, 247, 260 - 262, 266 -
274, 277
- Osmanlı Devleti 7, 8, 10, 16, 17, 41,

- 45, 49, 93 - 96, 99 - 105, 108, 110, 112, 114, 116, 118, 123, 124, 127, 130, 131, 135, 142, 144, 145, 147, 198, 219, 262, 277
- Osmanlı İmparatorluğu 5, 13, 25, 40, 45, 51, 53, 68, 69, 72, 73, 75, 77, 80, 96, 101, 113, 121, 147, 178, 199
- padişah 124, 128, 181
- para vakfı 151, 168, 179, 181, 183, 198, 274, 275
- para vakıfları 197, 239
- parlamento 121, 131
- Polonya 58, 62 - 64, 68, 91
- Protestan 29, 31 - 34, 36 - 38, 47, 51 - 53
- Protestan ahlak 53
- Prusya 12, 64, 90 - 92, 115, 143
- reaya 209, 231, 256, 265
- Rumeli Kadiaskeri Çivizade 178, 182
- Rusya 12, 18, 32, 53, 58, 62, 63, 68, 75, 81, 90, 92, 107, 114 - 116, 133, 141, 144, 271
- Said 15, 20, 21, 35, 51, 82, 95, 191, 219, 247
- Sanayi Devrimi 108
- şarkiyatçılık 20, 82, 266
- Saruhan 8, 47, 138, 234, 236
- seçkin 22, 86
- Sened-i İttifak 140 - 142, 147 - 149
- serfleşme 79
- sermaye 90, 91, 152, 157, 174, 193
- sermaye-yoğun yapılanma 91
- Şeyh Bedreddin 103
- sınıf 59, 96, 130, 209
- Slovenya 79
- Smith 54, 65 - 67, 77, 91, 147
- sömürgecilik 98
- Sünni 53
- talep 58
- Tanzimat 16, 17, 51, 69, 140, 142, 144 - 149, 238, 247, 267
- taşra 7, 99, 103, 104, 135, 136, 144
- tefecî 227
- terekke defterleri 173, 207
- tımar 219
- toplumsal yapı 83
- tüketim 42, 262, 264, 271
- üretim 79, 85, 98, 272
- vakıf 6, 17, 18, 22, 23, 109, 144, 151 - 181, 183 - 201, 204, 206, 209, 219, 222, 223, 225, 227, 239, 241, 245, 267 - 269, 271, 272
- vücut 177
- Wallerstein 1, 11, 12, 20, 25, 38, 44, 53 - 74, 77, 78, 80 - 82, 84 - 86, 88, 95, 122, 129, 139, 145, 147, 221, 266, 270, 273
- Weber 1, 20, 22, 24 - 44, 47, 50, 51, 53, 54, 61, 74, 81 - 83, 86, 88, 91 - 93, 95, 96, 130, 153, 177, 186, 259, 266, 268, 273
- zimem 15, 133, 152, 158, 184, 185, 187, 189, 211, 212, 224, 226, 227, 234, 242, 246
- zor-yoğun yapılanma 90

Cenk Reyhan bu incelemedeki amacının “şarkiyatçı görüşün kapitalizmin kökenlerine yönelik geliştirdiği yaklaşım modellerini incelemek, alternatif bir tarihsel-sosyolojik yaklaşım modeli geliştirmek ve bunları yerel belge koleksiyonları vasıtasıyla sorgulamak” olduğunu söylüyor. Osmanlı toplum yapısı ile kapitalizm ilişkisi söz konusu olduğunda en çok benimsenen Weber’ci ve Wallerstein’cı yaklaşım modellerini örnek olarak seçen ve tartışan yazar, Osmanlı kendi özgün tarihi gelişiminde incelendiğinde, şarkiyatçı görüşün aksine, son derece sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan bir dereceye kadar başarılı olduğunu ileri sürmektedir. Cenk Reyhan kavramsal modelini 18. yüzyılın ikinci yarısına ait Bursa şeriiye sicillerinden oluşan veri tabanıyla sorgulamaktadır.

572

P20809

23.00₺

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI
2022
SAP 0001052-100

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI